ИЗВЕСТИЯ НА НАРОДНИЯ МУЗЕЙ ВАРНА

BULLETIN DU MUSÉE NATIONAL DE VARNA

TOME 18 (33)

ИЗВЕСТИЯ
НА НАРОДНИЯ МУЗЕЙ—ВАРНА

С УЧАСТИЕТО НА МУЗЕИТЕ
В ТОЛБУХИН И СИЛИСТРА

КНИГА 18 (33)

BULLETIN
DU MUSEE NATIONAL DE VARNA

AVEC LA PARTICIPATION DES MUSEES
DE TOLBUHIN ET SILISTRA

TOME 18 (33)

1982
КНИГОИЗДАТЕЛСТВО «ГЕОРГИ БАКАЛОВ» — ВАРНА

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Александър Кузев, Александър Минчев, Велко Тонев, чл.-кореспондент Веселин Бешевлиев, Костадин Стоянов, Любка Бобчева, Михаил Лазаров, Росен Илиев, проф. Страшимир Димитров, Янаки Сисков.

НАУЧНИ РЕДАКТОРИ

Александър Кузев, Александър Минчев, Михаил Лазаров

Инв. №: В - 109

93/09 (05)

СЪДЪРЖАНИЕ

М. Лазаров — Търговията на Хиос със западнопонтийските градове . . . 5
А. Минчев — Вносът на късноантична червенолакова керамика по западния бряг на Черно море 17
В. Бешевлиев — Съобщението на Теофан за основаването на българската държава 31
Д. Ил. Димитров — Варна и близката ѝ околност през VII — IX в. . . 55
Е. Тодорова — За търговията на Варна през XV в. 79

ПУБЛИКАЦИИ И СЪОБЩЕНИЯ

В. Николов, В. Жекова — Колективна находка на керамични съдове от късната бронзова епоха в с. Есеница, Варненски окръг 87
А. Рогалски — Златните статери на Месамбрия 92
А. Ангелов — Погребения в саркофаг от Марцианопол 99
Л. Дончева-Петкова, Д. Топтанов — Ранновизантийска керамика от с. Одърци, Толбухински окръг 103
В. Бешевлиев — Нов старохристиянски надпис от Варна 117
В. Бешевлиев — Гръцки надпис с дата от старобългарския манастир при Равна 118
А. Маргос — Арменската колония в Хаджиоглу Пазарджик през османското владичество 119
Б. Бешевлиев — Турска военна карта на Северното и част от Западното Черноморие от втората половина на XVIII в. 126
Л. Петрова — Новогодишен обичай «камили» във Варненския край 138
Д. Съботинова — Обредна функция на народните тъкани от Силистренско 147
Т. Парушев — Развитието на текстилната промишленост във Варненски окръг (1929 — 1944 г.) 153
К. Горанов — Паметници и паметни плочи на загиналите през войните. Част IV 169

SOMMAIRE

M. Lazarov — Le commerce de Chios avec les cités ouest-pontiques 5
A. Minčev — Die Einfuhr spätantiker Rotlack-Keramik in die westliche Schwarzmeerküste 17
V. Beševliev — Die Nachricht des Theophanes von der Gründung des bulgarischen Staates 31
D. Dimitrov — Varna und seine nahe Umgebung im 7. — 9. Jh. 55
E. Todorova — On the Varna's Trade during the Fifteenth Century 79

PUBLICATIONS ET NOTES

V. Nikolov, V. Žekova — Ein kollektiver Fund von Tongefässen aus der Spätbronzezeit im Dorf Esenica, Bezirk Varna 87
A. Rogalski — Les statères d'or de Messambria 92
A. Angelov — Bestattungen im Sarkophag bei Marcianopolis 99
L. Dončeva-Petkova, D. Toptanov — Frühbyzantinische Keramik aus dem Dorf Odărci, Bezirk Tolbuhin 103
V. Beševliev — Eine neue altchristiche Grabinschrift aus Varna 117
V. Beševliev — Eine griechische Inschrift mit Datum aus dem altbulgarischen Kloster bei Ravna 118
A. Margos — Die armenische Kolonie in der Stadt Hadžioglu Pazardžik während der Türkenherrschaft 119
B. Beševliev — Türkische Militärkarte des nordwestlichen Schwarzmeergebiets aus der zweiten Hälfte des 18. Jhs. 126
L. Petrova — Der Silvesterbrauch «Kamili» im Bezirk Varna 138
D. Săbotinova — Ritualfunktionen der Volksgewebe im Bezirk Silistra . . 147
T. Parušev — Entwicklung der Textilindustrie im Bezirk Varna (1929—1944) . . 153
K. Goranov — Denkmäler der Gefallenen in den Kriegen 169

ИЗВЕСТИЯ НА НАРОДНИЯ МУЗЕЙ — ВАРНА
BULLETIN DE MUSEE NATIONAL DE VARNA
КНИГА (TOME) 18 (33), 1982

ТЪРГОВИЯТА НА ХИОС СЪС ЗАПАДНОПОНТИЙСКИТЕ ГРАДОВЕ

МИХАИЛ ЛАЗАРОВ

Измежду средиземноморските острови, играли значителна роля в осъществяването на контактите на гръцката култура с така наречения периферен свят, в това число и с народите, населявали бреговете на Черно море, особено място заема о. Хиос. Ние не притежаваме обаче преки писмени сведения за връзките на Хиос със Западния Понт и единствено керамиката ни показва участието на острова в търговията с тези места на античния свят. На първо място това е онази част от общото количество рисувана архаична керамика, намирана по крайбрежието, която в последно време с основание се приписва на производството на о. Хиос, и на второ — хиоските амфори.

Най-добре луксозната рисувана хиоска керамика е засвидетелствувана в Истрия.[1] Както отбелязва П. Александреску, най-ранното ѝ появяване не може да се постави преди началото на VI в. пр. н. е. Отделни екземпляри са известни също от Томи,[2] от Одесос[3] и от Аполония.[4]

Много по-добре са разпространени по крайбрежието хиоските амфори. За съжаление късното им идентифициране, което се приписва на Б. Н. Граков,[5] е причина в по-ранните публикации върху керамичния материал от крайбрежието да не се посочва наличието на хиоски амфори или те да се описват общо като източногръцки или родоско-йонийски.[6]

---

[1] P. Alexandrescu. La céramique d'époque archaïque et classique (VIIe — IVe s.). Histria, IV, Bucureşti, 1978, p. 25. Catalogue nos 60, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 74 (?), 75, 134, 135, 136, 137 (?), 138 — 152.

[2] A. Rădulescu, C. Scorpan. Rezultate preliminare ale săpăturilor arheologice din Tomis. (Parcul catedralei), 1971 — 1974. — Pontica, 8, 1975, p. 34.

[3] Г. Тончева. Архаични материали от Одесос. — ИАИ, XXX, 1967, с. 162.

[4] J. Frel. Monuments d'Apollonie Pontique au Musée du Louvre. — ИАИ, XXIII, 1960, p. 241, n. 3; P. Alexandrescu. Op. cit., p. 25; Г. Горов, Ж. Чимбулева, М. Лазаров. Окръжен исторически музей — Бургас. Албум, С., 1967, № 19.

[5] Б. Н. Граков. Тара и хранение сельскохозяйственных продуктов в классической Греции VI — IV в. — ИГАИМК, 108, 1935, с. 179 сл.; С. Boulter. Pottery of the Mid-Fifth Century from a Well in the Athenian Agora. — Hesperia, XXII, 1953, p. 104.

[6] M. Lambrino. Les vases archaïques d'Histria. Bucarest, 1938, p. 124 — 127; Histria. Monografia arheologică, I, Bucureşti, 1953, p. 370 et suiv., Б. Филов. Надгробните могили при Дуванлий в Пловдивско. С., 1934, с. 82.

Една значителна част от хиоските амфори от Западното Черноморие са намирани при археологически разкопки на античните селища. Най-рано и най-добре този хиоски материал е засвидетелствуван при разкопките на Истрия. Отделни фрагменти (както и цели амфори), са намерени при разкопки или случайно и в други центрове на крайбрежието — Одесос,[7] Балчик,[8] Несебър,[9] античното селище при «Сладките кладенци» до Бургас,[10] Аполония[11] и другаде. Една част от амфорите са намерени в добре датирани гробове, което дава възможност да се потърси по-прецизна датировка за някои от типовете амфори, разпространени по западнопонтийското крайбрежие. Друга не по-малко важна част от хиоските амфори, при това в повечето случаи цели, са намерени в морето при подводни археологически проучвания или при риболов. Макар тяхното предназначение за градовете по тракийския бряг на Понта да не е сигурно, те допринасят за уточняването на типа на амфорите, известни ни само по фрагменти от разкопките на сушата, както и за установяването на тяхната вместимост.[12]

Откритите досега по крайбрежието хиоски амфори (цели и фрагментирани) се групират в 7 основни типа.

А. Амфори с бяла ангоба и орнаментация от тъмночервена и червена боя

За пръв път тези амфори са отбелязани при разкопките на некропола на о. Тера.[13] Фрагменти са намирани и в други средиземноморски центрове — Хиос,[14] Родос,[15] както и по Северното Черноморие. Цели амфори са намерени на Кипър.[16]

Тялото е издължено яйцевидно, стъпило върху цилиндрично краче. Шийката е цилиндрична, широка, завършваща с пръстеновидно венче. Покрити са с бяла ангоба, а орнаментацията е с тъмночервена лакообразна боя: кръгове около мястото на захващането на дръжките, S-овидни орнаменти върху раменете между дръжките, по тялото — хоризонтални ленти (табл. I_1).

По Западното Черноморие този тип амфори са познати от фрагменти, открити при разкопки в Истрия.[17] Една цяла амфора произхожда от морето и се пази сега в Созополския археологически музей.[18]

---

[7] Г. Тончева. Цит. съч., с. 170.

[8] М. Лазаров. Антични амфори (VI — I в. пр. н. е.) от Българското Черноморие. — ИНМВ, IX (XXIV), 1973, № 28.

[9] Пак там, № 33 и 36.

[10] Пак там, № 33 и 36.

[11] Пак там, № 35.

[12] По въпроса за вместимостта на хиоските амфори от различните типове вж. у Й. Б. Брашинский. Методика изучения стандартов древнегреческой керамической тары. — СА, 1976, 3, с. 99.

[13] H. Dragendorf. Thera, II, S. 228, Fig. 425.

[14] J. K. Anderson. Excavation on the Kofina Ridge, Chios. — BSA, XLIX, 1954, Pl. 7a, 17, 20a, 24, 25.

[15] Clara Rhodos, III, Pl. III.

[16] За Северното Черноморие вж. у И. Б. Зеест. Керамическая тара Боспора. — МИА № 83, 1960, с. 70; за Кипър — V. Karageorghis. Chronique des fouilles à Chypre en 1968. — BCH, 93, 1969, p. 448, fig. 25; BCH, 1962, p. 336 et suiv.; C. Nikolaou. Archaeology in Cyprus, 1961 — 1966. — Archaeological Reports for 1965 — 1966., p. 34, Fig. 12.

Това са най-ранните амфори, пристигнали по крайбрежието — датират се в края на VII в. и началото — първата половина на VI в. пр. н. е.[19]

Б. Хиоски амфори с фуниевидно устие

Това са големи амфори с височина около 70 — 72 см и диаметър на тялото 35 — 36 см (съотношение 2 : 1), с масивна фуниевидна шийка, заоблено венче, елипсовидни в сечението дръжки и яйцевидно тяло. В редица отношения те са близки до тип А — различна е шийката и столчето, което е с характерните белези за по-късните хиоски амфори — не много високо, цилиндрично, в долния край разширено и отдолу дълбоко вдлъбнато (табл. I_2). Глината е жълтокафява, с неголямо количество примеси от песъчинки и варовикови частици.

Досега от западнопонтийското крайбрежие този тип хиоски амфори са познати от разкопки в Истрия,[20] нос Доложман,[21] от Одесос[22] и от Черно море.[23] Две от амфорите от Истрия произхождат от гробове — единия датиран според останалите материали около 510 — 490 г. пр. н. е., а другия — в началото на V в. пр. н. е.[24] Обикновено този тип хиоски амфори се поставят във втората половина на VI в. пр. н. е.[25] Явно е, че това е типът хиоска амфора и през първата четвърт на V в. пр. н. е., като известна част продължава да битува и по-късно.[26]

Върху горната част на шийката на някои от намерените в Истрия амфори, непосредствено под венчето, е нарисуван с кафява боя кръг.[27] Такъв кръг, при някои екземпляри вдлъбнат, се среща върху редица амфори от VI, V и IV в. пр. н. е. Едва ли може да се допусне, че това е случайно явление. Най-приемливо е предположението, изказано от Б. Н. Граков, който, разглеждайки една хиоска амфора от типа с фуниевидно устие, открита в Олбия, смята, че това в същност е гръцката буква «о», което означава началото на думата οἰνοφορεῖον или οἰνοφόριον — «виноносец» — обяснение на предназначението на съда.[28]

---

[17] M. Lambrino. Op. cit., p. 124 — 127.

[18] М. Лазаров. Цит. съч., № 1.

[19] J. Boardman. Excavations in Chios. 1952 — 1955. Greek Emporio. London, 1967.

[20] M. Lambrino. Op. cit., p. 127 — 128, nos. 1, 2, fig. 71 — 72, 73 — 74; P. Alexandrescu. Necropola tumulara. — Histria, II, Bucureşti, 1966, p. 159, pl.73, XII_{11}, p. 161, pl. 86, XI_2; Histria I, fig. 162, 163; S. Dimitriu. Cartierul de locuinţe din zona de vest a cetăţii, în epoca arhaică. Săpături 1955 — 1960. — Histria II, nos 348, 354, 359, 372; E. Condurachi şi colab. Santierul arheologic Histria. — MCA, IX, 1970, p. 179, fig. 3.

[21] M. Coja. Cercetări noi în aşezarea greco-romană de la capul Dolojman-Argamum. — Bull. monumentelor istorice, XLI, 3, 1972, p. 36 — 37.

[22] М. Лазаров. Цит. съч., № 2.

[23] Пак там, № 3 — 7.

[24] P. Alexandrescu. Necropola tumulara, p. 159 et p. 161.

[25] V. Grace. Amphoras and the Ancient Wine Trade. Princeton, 1960, 44 — 47.

[26] Освен посочените амфори от Истрия вж. и две хиоски амфори с фуниевидно устие, намерени в гроб в Киренайка, датиран с материали от средата — II пол. на V в. пр. н. е. — M. Vickers and J. M. Reynold. Cyrenaica. 1962 — 1972. — Archaeological Reports for 1971 — 1972, p. 38, Fig. 15.

[27] M. Lambrino. Op. cit., 127 — 128, nos 1, 2. fig. 71 — 72, 73 — 74.

[28] Б. Н. Граков. Клеймо на амфоре VI в. до н. э. — НСб, II, 1957, с. 16 — 18.

В. Хиоски амфори с издутина на шийката

Третият тип хиоски амфори е с издутина в горната част на шийката, непосредствено под венчето на устието. Различаваме главно три разновидности. При най-ранните (табл. I_3) шийката се ограничава само в издутината, която не е много голяма и не надминава 9 — 10 см във височина, преходът към полегатите рамене е непосредствен, с подчертан ъгъл. Устието е с масивно полуцилиндрично венче, свито откъм страната на дръжките. Тялото е издуто яйцевидно, столчето е цилиндрично, разширено в долния край и отдолу вдлъбнато. С изключение на издутата шийка този тип не се отличава съществено от хиоските амфори с фуниевидно устие и е фактически тяхно продължение и развитие.

Характерна особеност на тези амфори, и в това отношение те продължават старата традиция на архаичните амфори от тип А, е украсата с линии от червенокафяв до тъмнокафяв лак, обикновено разположена в горната част на съда — под венеца и върху издутата шийка. Най-често срещаните орнаменти са кръст, кръг (буквата «о») и широки и тесни ивици. Разпространени са били през втората половина на VI в. и през първата четвърт на V в. (до 480 г.) пр. н. е.[29]

В началото на втората четвърт на V в. пр. н. е. ранният тип хиоска амфора с издутина на шийката претърпява промяна. Общият вид на съда се запазва, но се изменят пропорциите — амфората става по-издължена, диаметърът на тялото се намалява (съотношението между H и D е вече около 1,7 : 1),[30] между издутата част на шийката и раменете се появява характерна вдлъбнатина, която при по-късните екземпляри се разширява, за да премине при амфорите от третата четвърт на V в. в обособена тясна шийка, изтласквайки издутината в горната част. И сега характерна особеност е украсата с червена и тъмночервена боя върху горната част на съда — венецът е покрит изцяло с боя, върху издутината са нанесени кръстове или окръжности (табл. I_4).

Характерен представител на втория вариант на ранния тип хиоска амфора с издутина на шийката е амфората от Мушовица могила при Дуванлий,[31] която по намерените материали в погребението на могилата се датира точно във втората четвърт на V в. пр. н. е.[32] А това е в същност времето на съществуването на втория вариант на ранния тип хиоски амфори с издутина на шийката и в други райони на Средиземноморието и Черноморието.[33]

Ранният тип хиоски амфори с издутина на шийката е широко разпространен по западния бряг на Черно море. Типичен представител на ранния вариант (до 480 г. пр. н. е.) е една амфора, извадена от дъното на морето, сега в Археологическия музей на гр. Созопол.[34] От ранния вариант са амфорите, извадени от морето между нос Галата и нос Емине, сега във Варненския археологически музей, една амфора, намерена в Несебър по време на разкопки, една амфора от Варна и др.[35] Понякога е твърде трудно да се постави точно разграничение между ранния и късния вариант на първия тип хиоски амфори с издутина на шийката. Общо трябва да се отбележи, че ранният тип хиоски амфори с издутина на шийката е добре засвидетелствуван по западнопонтийското крайбрежие: срещаме го в Истрия,[36] Балчик,[37] Варна,[38] Несебър. Към ранния тип се отнасят и амфорите, намерени в центъра на гр. Толбухин,[39] които заедно с амфората от Дуванлий са най-ранните амфори, намерени във вътрешността на древна Тракия. Към втория вариант на ранния тип са и хиоските амфори, извадени от дъното на морето в залива на Равда, които са очевидно част от товара на потънал кораб.[40]

---

[29] V. Grace. Amphoras and the Ancient Wine Trade, Fig. 44; Й. Б. Брашинский. Цит. съч., с. 99.

[30] Срв. наблюденията у Й. Б. Брашинский. Цит. съч., с. 100; Същият. Греческий керамический импорт на Нижнем Дону в V — III вв. до н. э. Ленинград, 1980, с. 15.

[31] Б. Филов. Цит. съч., с. 82, обр. 104.

[32] P. Alexandrescu. Pour une chronologie des VIe — IVe siècle. — In: Thraco-Dacica. Recueil d'études à l'occasion du IIe Congrès International de Thracologie. Bucureşti, 1976, p. 119.

[33] V. Grace. Amphoras. . ., Й. Б. Брашинский. Греческий керамический импорт . . ., с. 15.

[34] М. Лазаров. Цит. съч., № 8.

През третата четвърт на V в. пр. н. е. хиоската амфора с издутина на шийката претърпява отново промяна — вдлъбнатината между раменете и издутата част на шийката е увеличена и е преминала фактически във висока, тясна цилиндрична шийка, която завършва в горната си част с елегантна издутина. Пропорциите на тялото са издължени, амфората е по-стройна, раменете са по-издигнати. Променено е и столчето — то е по-ниско, повече разширено в долната си част, профилът е по-усложнен, като вдлъбнатината е значително по-конусовидна (табл. II_1). Глината е от много добро качество, с характерния светлокафяв цвят, като се срещат бели непрозрачни примеси.

Две амфори от могилния некропол на Истрия (могила XIV) се датират по намерения заедно с тях фрагмент от червенофигурен съд в третата четвърт на V в. пр. н. е. или още по-добре към началото на този период.[41]

Досега амфори от този тип, освен извадените от дъното на морето,[42] са известни от Истрия,[43] Варна,[44] Балчик,[45] кв. «Изгрев» — Бургас.[46]

Г. Хиоски амфори с висока цилиндрична шийка

Още през третата четвърт на V в. пр. н. е. се появява нов тип хиоски амфори — с цилиндрична шийка, при която липсва характерната за по-ранния тип издутина. Тялото е с конична форма, с подчертана извивка на раменете, с ниско масивно столче, което не се отличава съществено от столчето на амфорите с издутина и висока шийка (табл. II_2). За пръв път този тип хиоски амфори е бил установен при разкопките на атинската агора.[47]

---

[35] М. Лазаров. Пак там, № 10, 11, 12, 13.

[36] Histria I, p. 262 — 263, fig. 108 — 111; p. 369, fig. 163; p. 371, fig. 166; p. 371, fig. 165; p. 371 — 372, fig. 167; p. 376, fig. 181; S. Dimitriu. Op. cit., nos 353 — 358, 360 — 364, 368 — 371.

[37] М. Лазаров. Цит. съч., № 14.

[38] Г. Тончева. Цит. съч., с. 169 — 171, обр. 18, а, б, в.

[39] Находката не е публикувана.

[40] Л. Огненова. Подводна археология в Несебър. — Векове, 1973, 3, с. 49.

[41] P. Alexandrescu. Necropola tumulara . . ., p. 168, pl. 89, XIV_{2-3}.

[42] М. Лазаров. Цит. съч., № 21, 23 — 25, 26, 30, 29.

[43] P. Alexandrescu. Necropola tumulara, p. 161, 168; V. Canarache. Importul amforelor ştampilate la Istria. Bucucreşti, 1957, p. 354, fig. 54_a.

[44] М. Лазаров. Цит. съч., № 18, 20, 22, 27.

[45] Пак там, № 28.

[46] Пак там, № 19.

[47] V. Grace. Stamped Amphora Handels Found in 1931 — 1932. — Hesperia, IV, 3, 1934, p. 303, Fig. I_2; Amphoras . . ., Fig. 45.

В могилния некропол на Истрия е намерена цяла амфора от този вид, както и два фрагмента, вероятно принадлежащи на същия тип, които според останалите материали в могилата се датират около 450 г. пр. н. е.[48] Една цяла амфора е намерена при разкопките на античното селище при «Сладките кладенци» до Бургас,[49] а друга, с неустановено местонахождение (Варна или Варненско), се съхранява във Варненския археологически музей.[50]

Както показват досегашните изследвания, хиоските амфори с издутина на шийката престават да се произвеждат след третата четвърт — последните десетилетия на V в. пр. н. е. От края на V в. пр. н. е. получава широко разпространение хиоската амфора с висока цилиндрична шийка, която се развива. Този тип е засвидетелствуван и върху хиоски монети.[51]

Този тип амфори, които напълно повтарят формата, представена върху монетите, са със значително по-стройни пропорции, с висока цилиндрична шийка, леко пристисната откъм страната на дръжките, с подчертано конусовидно, стройно тяло. Раменете вече са хоризонтални и са отделени от тялото посредством ръб. Дръжките, подобно на шийката, са значително високи. Столчето е във форма на нисък цилиндър, скосено от двете страни, отдолу с характерната за хиоските амфори конусовидна вдлъбнатина (табл. II_3).[52]

Този тип хиоски амфори се датират обикновено през IV в.,[53] като някои екземпляри се срещат и в комплекси, датирани в III в. пр. н. е.[54]

Амфорите от този тип, намерени по западното крайбрежие на Черно море, произхождат от места, които не допринасят съществено за датирането им. Единствено амфората, намерена в амфорен склад на античното селище при «Сладките кладенци», заедно с две лесбоски амфори от късния тип, една хиоска от третата четвърт на V в. и тасоски амфори от последната четвърт на V в. пр. н. е.[55] може да бъдат отнесени в последната четвърт на V в. пр. н. е. Останалите, които са извадени от дъното на морето,[56] от некропола на Аполония, но без съпровождащ материал,[57] и от Несебър, близо до античния некропол на града,[58] трябва да бъдат поставени в широките рамки на IV в. пр. н. е.

Д. Хиоски амфори с качулковидно столче

Един особен вид антични амфори, разпространени както в Средиземноморието, така и в Черноморския басейн се отличават с характерната форма на столчето си. То е с големи размери, конусовидно по форма, наподобяващо малка качулка, прилепена към дъното на тялото. Отдолу столчето е с вдлъбнатина, която при някои екземпляри е доста чувствителна.

---

[48] P. Alexandrescu. Necropola tumulara, p. 166, pl. 88, XXII_7.
[49] М. Лазаров. Цит. съч., № 32.
[50] Пак там, № 31.
[51] A. Brelt. Catalogue of Greek Coins. Boston, 1955, p. 246, nos 1948 — 1951 (412 — 350).
[52] V. Grace. Amphoras . . ., Fig. 45.
[53] J. K. Anderson. Op. cit., p. 169.
[54] И. Б. Зеест. Цит. съч., с. 77.
[55] М. Лазаров. Цит. съч., № 36.
[56] Пак там, № 33, 34, 38.
[57] Пак там, № 35.
[58] Пак там, № 37 и 39.

Амфорите са много високи, достигат понякога до 1 м, с висока шийка (до 34 — 35 см). Тялото е високо, строго конусовидно, с хоризонтални рамене, отделени с ръб от тялото. Венчето е малко, във форма на заоблен пръстен (табл. II_4). Глината варира от хубава плътна кафява, наподобяваща хиоските от по-ранните типове, до глина с розов оттенък, понякога достигащ до червено.

Местопроизводството на този вид амфори твърде продължително се смяташе за неустановено. Обстоятелството, че са намирани в голямо количество на о. Хиос, е дало основание на повечето изследователи да ги отнесат към хиоското производство.[59] С амфорите на Хиос освен характера на глината ги сближава и формата на тялото, което е подобно на тялото на хиоските амфори с висока цилиндрична шийка. Едно внимателно проследяване на развитието на столчето у хиоските амфори с висока цилиндрична шийка също довежда до становището за хиоската принадлежност на амфорите с качулковидно столче.[60]

Амфорите с качулковидно столче са твърде много разпространени по Западното Черноморие. Те не правят изключение от известните досега в археологическата литература типове. Трудност представлява и прецизното датиране на тези амфори, като понякога те се поставят в твърде широките хронологически рамки на IV и III в. пр. н. е.[61] Както изглежда, тези амфори ще да са се появили още в края на V в. пр. н. е. Основание за това твърдение ни дава обстоятелството, че две амфори с качулковидно столче са намерени в споменатия вече амфорен склад в античното селище при «Сладките кладенци» до Бургас, който може да се датира в последното десетилетие на V в. пр. н. е.[62] Около 50 амфори от този тип са били открити заедно с толкова тасоски биконически амфори в едно могилно погребение край Журиловка в Северна Добруджа.[63] Останалите амфори са намирани на различни места по крайбрежието, в повечето случаи случайно — или извадени от дъното на морето,[64] в района на пристанищата на Калатис,[65] Созопол,[66] или открити на сушата, понякога и по време на археологически разкопки, без обаче да може да се предложи една прецизна датировка: Варна — в антична яма по време на археологически разкопки,[67] Несебър — по време на разкопки,[68] в некропола на Аполония.[69] Хиоските амфори с качулковидно столче са разпространени твърде широко и навътре от крайбрежието: Аджиджя, район

---

[59] J. K. Anderson. Op. cit., p. 169 — 170; V. Grace. Amphoras . . ., Fig. 46.

[60] J. Boardman. Op. cit., 179, fig. 951, 952 $_{\text{A,B}}$.

[61] И. Б. Зеест. Цит. съч., с. 78 — 79.

[62] М. Лазаров. Цит. съч., № 61 и 64.

[63] V. Canarache. Op. cit., p. 380, fig. 70.

[64] М. Лазаров. Цит. съч., № 40, 46, 49, 50, 53, 54, 59.

[65] V. Cosma. Amphoras from Callatis (Romania). — IJNA, 2 (1973), 1, p. 53, Fig. 5_c, 6_c.

[66] М. Лазаров. Цит. съч., № 48, 63.

[67] М. Лазаров. Цит. съч., № 41 — 44, 47, 51, 52; Г. Тончева. Керамика от антична яма във Варна. — ИНМВ, VIII (XXIII), 1972, с. 263 — 268 — авторката отнася неоснователно амфорите с качулковидно столче, намерени по време на разкопки във Варна в антична яма, към производството на Хераклея Понтийска поради обстоятелството, че били намерени в ямата заедно с амфори на Хераклея. За несъстоятелността на това твърдение вж. М. Лазаров. Разпространението на амфорите на Хераклея Понтийска в Тракия. — ИНМВ, XVI (XXXI), 1979.

[68] М. Лазаров. Антични амфори, № 62.

[69] Пак там, № 55, 58.

Констанца,[70] Меджидия и Н. Бълческу в района на Кюстенджа,[71] в ръкава на Дунава при Сфънтул Георге по време на драгажни работи,[72] при Грудово, Разделна, в Северна България (неизвестно точно къде).[73]

Датираните амфори с качулковидно столче, намерени по Западното Черноморие, сочат повече към една дата в първата половина на IV в. пр. н. е.[74]

* * *

Направеният преглед на наличния керамичен материал от западнопонтийското крайбрежие показва, че участието на Хиос в търговията с градовете по тези места започва непосредствено след създаването на първите гръцки колонии тук. Още в началото на VI в. пр. н. е. се среща разпространена хиоска луксозна керамика, както и хиоски амфори, в които е било внасяно вино. Хиос е бил един от прочутите производители на вина в древността.[75] В същност хиоските амфори от VI в. пр. н. е. са основният материал от този вид по крайбрежието и говорят за приоритета на хиоското вино на западнопонтийския пазар. Този хиоски внос продължава и през V, и през първата половина на IV в. пр. н. е. За разлика от други ранни центрове, вносители на вино и маслинено масло по западнопонтийското крайбрежие (като Самос и Лесбос), чиито амфори се откриват в твърде стеснен ареал, хиоският внос е засвидетелстван повсеместно по цялото крайбрежие и на редица места във вътрешността на Тракия.

Най-ранните хиоски амфори — от VI в. пр. н. е., както и луксозната рисувана хиоска керамика се срещат изключително по крайбрежието — в морето, непосредствено до западния му бряг, в Истрия, Одесос и на нос Доложман в Северна Добруджа. През първата половина на V в. пр. н. е. районът на разпространение на хиоски амфори (амфорите с издутина на шийката) се разширява — срещаме ги освен в Истрия и в Черно море също в Месамбрия и във вътрешността на Тракия — при Дуванлий и Толбухин, в Дионисополис и т. н. От V в. е и товарът на потъналия кораб с хиоски амфори в залива на Равда, южно от Несебър. Непрекъснатият внос продължава и през първата половина, а може би и през целия IV в. пр. н. е. В същност по западното черноморско крайбрежие е представено цялото разнообразие от хиоски амфори, като се започне от края на VII или самото начало на VI в. пр. н. е. и се стигне до средата или края на IV в. пр. н. е. Липсват хиоските

---

[70] M. Irimia. Descoperiri noi privind populaţia autohtonă a Dobrogei şi legăturile ei cu colonile greceşti (sec. V — I i. e. n.). — Pontica, 6, 1973, p. 62, pl. XXI$_2$, определена неправилно като тасоска.

[71] Ibidem., p. 42, pl. XXI$_{3в}$, p. 44, pl. XXI$_в$. Амфората от Н. Бълческу е намерена в погребение заедно с тасоска биконическа амфора от IV в. пр. н. е.

[72] V. Baumann. Consideraţii acupra importului de amfore greceşti în Nordul Dobrogei. — Peuce, IV, 1975, п. 26.

[73] М. Лазаров. Антични амфори, № 45, 57, 56.

[74] Вж. за подобно датиране и у Й. Б. Брашинский. Греческий керамический импорт, с. 17.

[75] Сведенията на старите автори за ценността на хиоското вино у Ch. Daremberg et E. Saglio. Dictionnaire des antiquités grècques et romaines, p. 914; J. Boardman. Op. cit., p. 252.

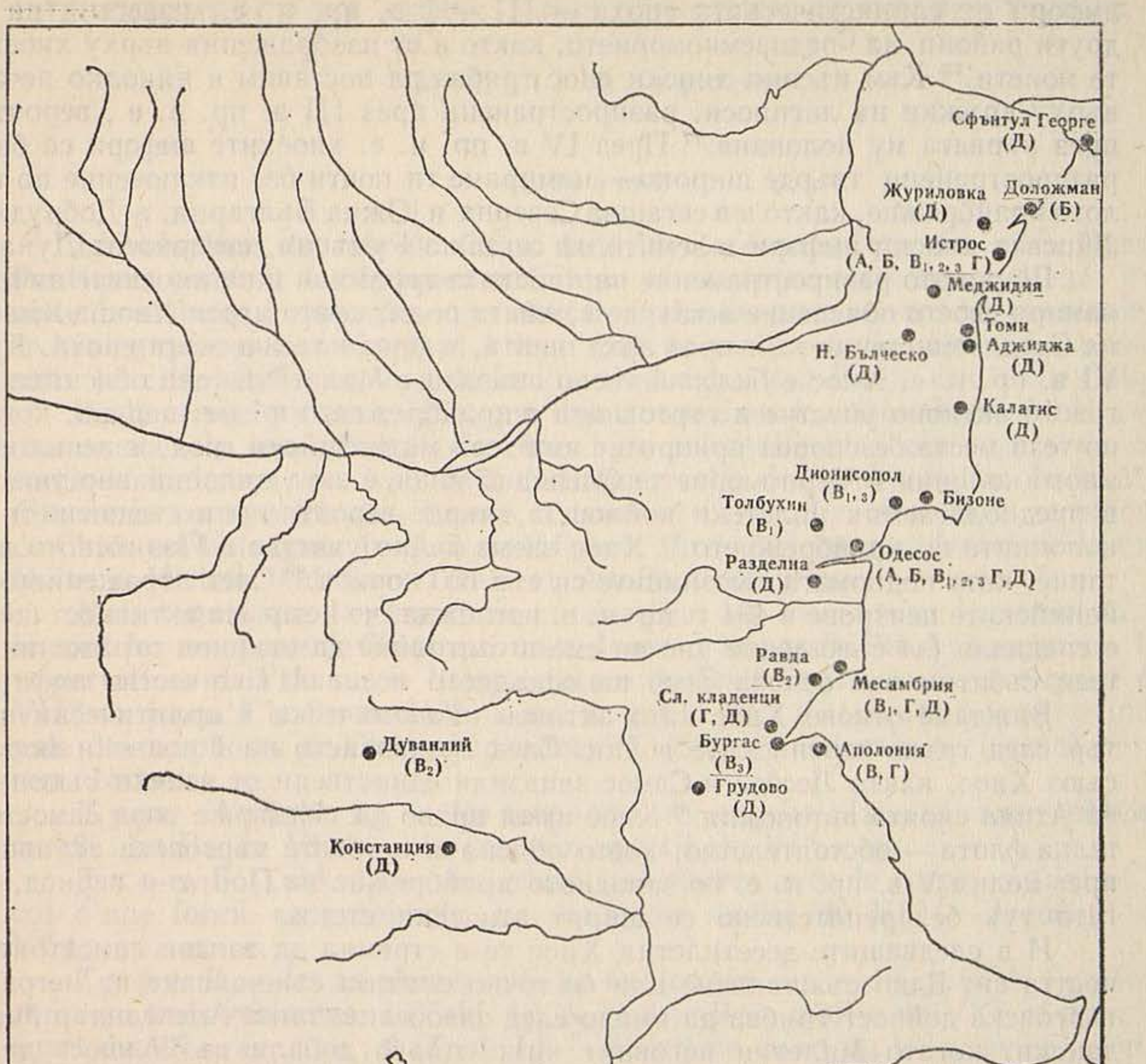
Сфънтул Георге
(Д)
Журиловка
(Д)
Доложман
(Б)
Истрос
(А, Б, $В_{1,2,3}$ Г)
Меджидия
(Д)
Томи
Аджиджа
(Д)
Н. Бълческо
(Д)
Калатис
(Д)
Дионисопол
($В_{1,3}$)
Толбухин
($В_1$)
Бизоне
Разделна
(Д)
Одесос
(А, Б, $В_{1,2,3}$ Г, Д)
Равда
($В_2$)
Месамбрия
($В_1$, Г, Д)
Сл. кладенци
(Г, Д)
Бургас
($В_3$)
Аполония
(В, Г)
Грудово
(Д)
Дуванлий
($В_2$)
Констанция
(Д)

Разпределение на хиоските амфори по Западното Черноморие амфори от елинистическата епоха — III — I в. пр. н. е., известни ни от други райони на Средиземноморието, както и от изображения върху хиоските монети.[76] Към късния хиоски внос трябва да поставим и няколко печата върху дръжки на лагиноси, разпространени през III в. пр. н. е., вероятно през първата му половина.[77] През IV в. пр. н. е. хиоските амфори са били разпространени твърде широко — намираме ги почти без изключение по цялото крайбрежие, както и в сегашна Северна и Южна България, в Добруджа. Липсват хиоски амфори в земите на сегашна Румъния, северно от Дунава.

Широкото разпространение на хиоската керамика и на хиоските амфори намира своето обяснение в твърде важната роля, която играе Хиос в живота на Средиземноморието и през архаичната, и през класическата епоха. През VI в. пр. н. е. Хиос е бил най-тясно свързан с Милет[78] и това обяснява неговото активно участие в търговията с крайбрежието в един период, когато по тези места безспорен приоритет има този малоазийски град, изнесъл най-много колонии в Черноморието. Очевидно Хиос е взел пълноправно участие в предполагаемия милетски койнон, а твърде вероятно и в създаването на колониите по крайбрежието.[79] Хиос взема дейно участие в Йонийското въстание, като подпомага съюзниците си със 100 кораба.[80] След поражението на йонийските центрове в 494 г. пр. н. е. изглежда, че неговата активност ще да е спаднала (за съжаление ние не сме в състояние да открием отражение на тези събития въз основа само на оскъдното все пак количество амфори).

Виждаме отново Хиос като активен икономически и политически център след гръко-персийските войни. След създаването на I атински морски съюз Хиос, както Лесбос и Самос запазили единствени от всички съюзници на Атина своята автономия.[81] Хиос имал право да поддържа своя самостоятелна флота — обстоятелство, което обяснява неговата търговска активност през целия V в. пр. н. е. по западното крайбрежие на Понта — период, когато тук безпрепятствено се ширят атически стоки.

И в следващите десетилетия Хиос се е стремял да запази самостоятелността си. Едно съживяване или по-точно опит за съживяване на неговата търговска дейност трябва да имало след завоеванията на Александър Македонски, когато Милет и неговият кръг отново добили възможност да се включат в активните търговски връзки на Средиземноморието. Времената обаче били вече други. На черноморските пазари се били настанили други търговски центрове и макар желанието за възстановяване на старите връзки да е отразено и върху някои декрети на черноморските градове,[82] възвръщането на старата търговска активност на Милет и неговия кръг е останало само едно добро пожелание.

---

[76] V. Grace. Amphoras, Fig. 47.

[77] М. Лазаров. Непубликувани антични амфори и амфорни печати от Българското Черноморие. — ИНМВ, XI (XXVI), 1975, с. 136 и посочената там литература.

[78] Hdt., I, 18.

[79] За участието на Хиос в създаването на колонии по Егейското крайбрежие на Тракия вж. у Хр. М. Данов. Древна Тракия. С., 1969, с. 241.

[80] Hdt., VI, 15; М. М. Кобылина. Милет. М., 1965, с. 36 — 37 и посочената там литература по въпроса.

[81] Arist., Ath. Pol., 24; Thuc., I, 19, III, 10, 5, VI, 85, 2, VII, 57, 4.

[82] L. Robert. Notes d'épigraphie Hellénistique. — BCH, LII, 1928, p. 170 — 172; декрет на Истрия за симполития с Милет. Вж. по този въпрос у Т. В. Блаватская. Западнопонтийские города в VII — I веках до н. э. М., 1952, с. 102 — 103, също у Хр. М. Данов. Из древната икономическа история на Западното Черноморие до установяването на римското владичество. — ИБАИ, XII, 1939, с. 232, бел. 2. За връз-

LE COMMERCE DE CHIOS AVEC LES CITES OUEST-PONTIQUES

Mihail Lazarov

(Résumé)

L'évaluation du rôle de Chios dans la vie économique des cités Ouest-Pontiques pendant les époques archaique et classique est très complexe. Par suite du manque de données sûres chez les écrivains grecs ce sont les monuments archéologiques qui se chargent à leur tour de mettre en lumière les rapports entre les cités situées au long de la côte thrace du Pont-Euxin et l'île de Chios.

De la céramique archaique, que l'on trouve dans les cités Ouest-Pontiques, connue sous le nom général «la céramique orientalisante» ou encore «la céramique ionienne», on peut déjà distinguer celle des quelques îles de la Méditerranée comme Rhodes, Samos, Lesbos et Chios. La céramique archaique de Chios est témoignée jusqu'à maintenant sur le littoral occidental de la mer Noire à Histria, Odessos, Tomis et Apollonie Pontique.

Mais tandis que la céramique en question est bien moins representative, ce sont les amphores de Chios qui nous donnent la possibilité de poursuivre les importations de l'île sur le littoral thrace du Pont-Euxin du dernier quart du VII^{-e} s. jusqu'à la fin de IV^{-e} s. av. n. e. On peut distinguer 5 types principals des amphores de Chios, répandues le long du littorale occidental de la mer Noire.

Type А (Tabl. I$_1$) — les amphores en engobe blanc et ornementation en «S». La fin du VII^{-e} — la première moitié du VI^{-e} s. av. n. e.

Type Б (Tabl. I$_2$) — les grandes amphores avec le corps ovoïdal et le col d'une forme en entonnoir. La deuxième moitié du VI^{-e} — le début du V^{-e} s. av. n. e.

Type В — les amphores avec un évasement sur le col, près de l'embouchure en trois variantes: 1 (Tabl. I$_3$) de la deuxième moitié du VI^{-e} et premier quart du V^{-e} s. av. n. e.; 2 (Tabl. I$_4$) — deuxième quart du V^{-e} s. av. n. e. et 3 (Tabl. II$_1$) — du troisième quart du V^{-e} s. av. n. e.

Type Г — les amphores avec un col cylindrique en deux variantes 1 (Tabl. II$_2$) — troisième quart du V^{-e} s. av. n. e. et 2 (Tabl. II$_3$) — de la fin du V^{-e} — jusqu'au milieu du IV^{-e} — la fin du IV^{-e} s. av. n. e.

Type Д — les amphores avec un col cylindrique et corps conique et pied très caracteristique, semblable d'un petit capuchon (Tabl. II$_4$). La fin du V^{-e} — la première moitié du III^{-e} s. av. n. e.

L'étude de la céramique de Chios nous montre, que l'île a jouée un role très actif dans la vie économique des cités Ouest-Pontiques du début même de la fondation des colonies. On rencontre les vases et les amphores de Chios de la fin du VII^{-e} s. et pendant tout le VI^{-e} s. av. n. e. L'importation du vin de Chios continue sans interruption aux cours des siècles suivants — V^{-e} et IV^{-e} et c'est une importation très bien attestée partout, sur le littoral, ainsi qu'à l'intérieur de la Thrace.

ките на Олбия с Милет през елинистическата епоха въз основа на един договор за изополития вж. у С. А. Жебелев. Милет и Ольвия. — в: Сб. С. А. Жебелев. Северное Причерноморье. М., — Л., 1953, с. 38 — 47. За връзките на Западния Понт с Източното Средиземноморие, включително и с Милет през елинистическата епоха вж. напоследък V. Velkov et M. Tačeva-Hitova. Eléments orientaux méditerranéens en Thrace et Mésie. — Bulletin de AIESEE, XI, 1 — 2, 1973, p. 64 — 66.

LE COMMERCE DE CHIOS AVEC LES CITÉS PONTIQUES

Mihail Lazarov

(Résumé)

L'exportation du vin de Chios dans la zone économique des Cités Grecques Pontiques pendant les époques archaïque et classique est très marquée. Une quantité du [illegible] de [illegible] chez les [illegible] grecque [illegible] les matériaux archéologiques qui se [illegible] à leur [illegible] en [illegible] entre les cités [illegible] de la côte [illegible].

De la céramique archaïque, que l'on trouve dans les cités Ouest-Pontiques connue sous le nom général de céramique [illegible] céramique [illegible], une partie d'elle [illegible] celle des [illegible] de différents, comme Rhodes, Samos, Lesbos et Chios. La céramique [illegible] de Chios est démontrée [illegible] sur [illegible] Noire à Histria, Odessos, Tomis et Apollonia Pontique.

Mais tandis que la céramique [illegible] est bien moins [illegible], ce sont les amphores de Chios qui nous donnent la possibilité de [illegible] importations de l'île sur le littoral thrace de [illegible] du [illegible] VIIe s. jusqu'à la fin de IVe s. av. n. è. On peut distinguer [illegible] principale des amphores de Chios [illegible] le long du littoral [illegible] de la mer Noire.

Type A (Tabl. I_1) — les amphores en engobe blanc et à ornementation peinte. La fin du VIIe — la première moitié du VIe s. av. n. è.

Type B (Tabl. I_2) — les grandes amphores avec le corps ovoïdal et le col d'une forme [illegible]. La deuxième moitié du VIe s. — le début du Ve s. av. n. è.

Type C — les amphores avec un [illegible] sur le col près de l'embouchure en trois variantes: 1 (Tabl. I_3) de la deuxième moitié du VIe s. — premier quart du Ve s. av. n. è.; 2 (Tabl. I_4) — deuxième quart du Ve s. av. n. è.; 3 (Tabl. II_1) — troisième quart du Ve s. av. n. è.

Type D — les amphores avec un col cylindrique en deux variantes: 1 (Tabl. II_2) — troisième quart du Ve s. av. n. è.; 2 (Tabl. II_3) — de la fin du Ve — jusqu'au milieu du IVe s. — la fin du IVe s. av. n. è.

Type E — les amphores avec un col cylindrique et [illegible] pied très caractéristique, semblable d'un petit [illegible] (Tabl. II_4) de la fin du Ve — la première moitié du IIIe s. av. n. è.

L'étude de la céramique de Chios nous montre que l'île a joué un rôle très actif dans la vie économique des Villes Grecques Pontiques du début même de la fondation des colonies. On rencontre les vases et les amphores de Chios de la fin du VIIe s. et pendant tout le VIe s. av. n. è. L'importation du vin de Chios continue sans interruption au cours des siècles suivants — V^e et IVe s. et c'est une importation très bien attestée partout, sur le littoral, aussi qu'à l'intérieur de la Thrace.

[illegible] Thrace et Mésie. — Bulletin de l'AIESEE, XI, 1—2, 1973, p. 54 — 55.

ИЗВЕСТИЯ НА НАРОДНИЯ МУЗЕЙ — ВАРНА
BULLETIN DU MUSEE NATIONAL DE VARNA
КНИГА (TOME) 18 (33), 1982

ВНОСЪТ НА КЪСНОАНТИЧНА ЧЕРВЕНОЛАКОВА КЕРАМИКА ПО ЗАПАДНИЯ БРЯГ НА ЧЕРНО МОРЕ

АЛЕКСАНДЪР МИНЧЕВ

Между керамиката, разпространена през късноантичната епоха в Средиземноморието, Черноморието и някои други области на Римската империя, особено място заемат два вида. Това са африканската червенолакова керамика, произвеждана в Северна Африка, и малоазийската, т. нар. късноримска «С» керамика, които повече от 50 години привличат вниманието на изследователите.[1] Тези видове се отличават с високото качество на изработката (отлично пречистена глина, изпичане на температура над 1000^0, голямо разнообразие на формите), а от друга страна — с богатата украса (хубаво червенолаково покритие, геометрични и стилизирани растителни, животински и човешки декоративни мотиви, нанесени чрез щемпеловане). Тези качества са предопределили и широкото им разпространение — от Северна Африка до северните римски провинции и от Черно море до Британия. По Черноморието те се срещат сравнително рядко и затова между многобройните публикации имаше доскоро само три, посветени на този район.[2] През последните години се добавиха няколко нови изследвания на български и румънски учени[3] и натрупаният материал дава вече възможност да се направят някои изводи за вноса на късноантична червенолакова керамика по западния бряг на Черно море.[4]

---

[1] J. W. Hayes. Late Roman Pottery. London, 1972, p. 2 — 12 и цит. лит.

[2] Т. Н. Книпович. Краснолаковая керамика первых веков нашей эры из раскопок Боспорской экспедиции 1935 — 1940. — МИА, 25, 1952, с. 289 — 326. E. Popescu. Ceramica roman ătîrzie cu decor ştampilat descoperită la Histria. — SCIV, XV, 4, 1965, p. 695 — 724; С. А. Беляев. Краснолаковая керамика IV — VI вв. н. э. из Херсонесса. — в Сб. «Античная культура Средиземноморья и Причерноморья», Ленинград, 1968, с. 31 — 38.

[3] Ал. Минчев. Късноантична вносна керамика във Варненския музей. — ИНМВ, XII (XXVII), 1976, с. 118 — 122; G. Papuc. Ceramica romană tîrzie cu decor ştampilat descoperită la edificiul cu mosaic din Tomis. — Pontica, VI, 1973, p. 153 — 190; Idem. Opaiţe de import la Tomis. — Pontica, IX, 1976, p. 201 — 205; M. Munteanu, G. Papuc, La ceramique romaine tardive à décor estampé découverte à Tomis. — Pontica, IX, 1976, p. 147 — 154.

[4] Картината на вноса на червенолакова керамика по западния бряг на Черно море в книгата на Дж. Хейс е твърде неточна поради малкото публикувани материали по времето на нейното написване — вж. J. W. Hayes. Op. cit., p. 422.

Този внос, разбира се, не е започнал внезапно, а има своя предистория. Най-ранните червенолакови съдове, внесени в този район, принадлежат към керамиката тип «Чандарли», произвеждана в околностите на Пергам.[5] Това са една купа от Истрия (II — III в.)[6] и едно блюдо от Одесос.[7] Засега това са единствените сигурни доказателства за вноса на червенолакова керамика от Изтока в крайбрежните градове, въпреки че такива съдове са намерени и във вътрешността[8]. Вносът — и за вътрешността — се е осъществявал чрез градовете по черноморското и егейското крайбрежие.

Африканската червенолакова керамика се среща в по-голямо количество в западнопонтийските градове. Тя се появява на средиземноморския пазар към края на I в. и се приема, че се е произвеждала някъде в днешен Тунис.[9] Нейното производство продължава почти шест века — до началото на VII в., формите ѝ имат продължително развитие и почти през цялото това време е била най-търсената трапезна керамика в тази част на империята, включително и в столицата Рим.[10]

Африканската керамика, намерена в изследвания район, е запазена само във вид на фрагменти и общият им брой е само 22. Повечето принадлежат на големи и малки паници и един — на дълбока купа. Украсата им се състои предимно от зъбчат орнамент, комбиниран с различни щемпеловани декоративни мотиви: палмови клонки, концентрични окръжности, розети, решетки, големи кръстове с украса, а също и човешки фигури или светци. Към групата на североафриканската керамика трябва да добавим и 16 лампи, които са от същата глина и имат същото червенолаково покритие и мотиви на украсата. Те също са били произвеждани в Тунис от началото на V до началото на VI в.[11] Единствената разлика е, че украсата им е релефна, а не щемпелована. Мотивите са доста разнообразни: палмови клонки, геометрични фигури, кръстове-монограми, птици и човешки фигури. Една фрагментирана лампа от Томи има изключително рядка украса — намалени релефни отпечатъци от солид на император Хонорий, сечен през 413 г.[12] Разпределението на африканската керамика (заедно с лампите) по западнопонтийските градове е следното: Истрия — 7, Томи — 24 (14 лампи), Бизоне — 1, Одесос — 1 лампа, устие на р. Ропотамо — 1.[13] От съседни райони произхождат още четири фрагмента от африкански съдове — 2 от Марцианопол (Девня),[14] един от античното селище при с. Галата (днес квартал на гр. Варна)[15] и един от подводни проучвания недалеч от същото село — м. «Лазурен бряг»[16]. Цялата керамика (без лампите) се датира според украсата си между 380 и 600 г., като от нея 16 фрагмента се датират до 500 г. (общо казано)[17] и 8 — до 600 г.[18] Според тези данни тя се появява по Западното Черноморие доста късно — към края на IV в., през V в. се опитва неуспешно да се наложи на местния пазар и през VI — постепенно изчезва. Почти същата картина ни представят и лампите, които се датират между 430 и 480 г.[19] — 8 освен «лампата с монетите» от Томи, която може би е по-ранна. Африканските лампи не получават широко разпространение, понеже почти веднага започват да се копират от местни производители на лампи. «Местните» африкански лампи са направени от друга глина — жълтобежова, понякога до кафява, в някои случаи покрити с некачествен червен лак, а в други — с бежова ангоба. Такива лампи, макар и в неголямо количество, са намерени в Томи,[20] Одесос,[21] Бизоне[22] и др. Няма съмнение, че те са били произвеждани в тези градове, като за целта са били правени калъпи по оригинални лампи (т. нар. деривативни калъпи) или са били използвани специално внесени калъпи.[23] Местните произведения са били предпочитани, тъй като са били по-евтини. В същото време през IV — V в. върху местните типове лампи се забелязва определено източно влияние. Това се отнася както до формите, така и до украсата им. Резултатът е появата на нови — смесени типове, които се развиват самостоятелно чак до началото на VII в. и постепенно вземат връх на местния пазар. Една част (изглежда, немалка) от това производство е било изнасяно и за вътрешността на провинциите Тракия, Мизия и Малка Скития. Разбира се, лампи са били произвеждани и на други места в тези провинции, тъй като е добре известно, че от средата на IV в. те са се самозадоволявали със занаятчийски произведения.[24]

---

[5] Ibidem, p. 316.

[6] E. Condurachi. Santierul arheologic Histria. — MCA, IV, 1957, p. 27,fig. 12.

[7] Непубликувано, вж. Приложението към статията (№ 1).

[8] Ив. Велков. Разкопките около Мезек и гара Свиленград през 1932 — 1933 г. — ИБАИ, XI, 1937, с. 163, обр. 156_1.

[9] J. W. Hayes. Op. cit., p. 296 — 299.

[10] Ibidem, p. 13.

[11] Ibidem, p. 310.

[12] G. Papuc. Opaițe de import. . ., p. 203, fig. 1_1; Подобна лампа, но украсена с копия на солид от Теодосий II е намерена наскоро в Тропеум Траяни — вж. I. B. Cătăniciu, Al. Barnea. Ceramică și descoperiri marunte.—In: Tropaeum Traiani. I, Cetatea. București, 1979 p. 188, fig. $164_{9,2}$.

[13] За Истрия вж. E. Popescu. Op. cit., p. 699, fig. 1_1; p. 700, fig. $2_{7,8}$; p. 702, fig. $3_{1\text{-}3}$; p. 716, fig. 15; за Томи вж. M. Munteanu, G. Papuc. Op. cit., p. 174, pl. VI_{16}; от Бизоне — един непубликуван фрагмент от разкопки на Ас. Салкин; за Одесос вж. Ал. Минчев. Цит. съч., с. 120, табл. II_7; за находката от устието на р. Ропотамо вж. Приложение № 4.

[14] Ал. Минчев. Цит. съч., с. 120, табл. I_6. Вторият фрагмент бе намерен на същия обект — вж. Приложение № 5.

През втората половина на IV в. по Западното Черноморие започва да се внася друг вид червенолакова керамика — т. нар. късноримска «С» керамика, която измества северноафриканската. Тя е била произвеждана в Мала Азия и навсякъде, където е открита, е еднаква. Приема се — главно на базата на количеството ѝ, че това е ставало на много места, но в границите на определен район. Като евентуални центрове се смятат околностите на Пергам или на съвременния град Чанаккале на Дарданелите.[25]

Късноримската «С» керамика е намерила много по-добър прием на местния пазар от африканската — тя се среща в доста голямо количество в крайбрежните градове (предимно в по-големите центрове). Откритите тук форми са разнообразни — плитки и дълбоки паници и блюда, предимно с малки или средни размери, но понякога и големи съдове. Всички (с няколко изключения) имат щемпелована украса. Тя се състои от различни геометрични и растителни мотиви, домашни и диви животни, птици, риби, кантароси, кръстове с различна форма и големина, хризми, човешки фигури или глави (на светци?). Повечето от мотивите се използват самостоятелно — разположени в центъра на съда — или се повтарят кръговидно. Понякога са комбинирани със зъбчат орнамент и (или) концентрични окръжности. Съдовете са обикновено фрагментирани, но някои дават възможност да се възстановят, а има и няколко напълно запазени, с различни размери.

---

[15] М. Мирчев. Разкопки на тракийското селище край с. Галата. — ИВАД, IX, 1953, с. 7, обр. 8.

[16] Вж. Приложение № 3.

[17] J. W. Hayes. Op. cit., p. 218 — 222, Style A — D.

[18] Ibidem, p. 222 — Style E.

[19] Ibidem, p. 313 — 314; G. Papuc. Opaiţe de import . . ., p. 205.

[20] C. Iconomu. Opaiţe greco-romane. Constanţa, 1967, p. 138, No. 715.

[21] Непубликувани. Инв. № III — 67, III — 70, II — 5523 и др.

[22] Г. Кузманов, Ас. Салкин. Колекцията от антични лампи в музея на Каварна. — ИНМВ, 17 (32), 1981 (под печат).

[23] Такива калъпи са намерени например в Италия — C. d'Angela. Nuove matrici di lucerne fittili dall Italia Meridionale.— Vjesnik za arheologiju i historiju Dalmatinsku, LXXII — LXXIII, 1979, p. 121 — 127.

[24] В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през късната античност. С., 1959, с. 151.

[25] J. W. Hayes. Op. cit., p. 369 — 370.

В градовете по западния бряг на Черно море са намерени досега 286 цели и фрагментирани съда от късноримска «С» керамика (в това количество не влизат малките фрагменти от устия, стени и дъна без украса, които не могат да бъдат датирани, но те едва ли биха променили общата картина). Разпределението на керамиката по местонамиране е следното: Истрия — 66, Томи — 194, Тиризис — 1, Бизоне — 1, Дионисопол — 2, Одесос — 9, Аполония — 1, устието на р. Ропотамо (находки под водата) — 12.[26] Други 7 са намерени в близките околности на Одесос — 3 в Марцианопол[27] и 3 при подводни проучвания в района на м. «Лазурен бряг»,[28] а един фрагмент е намерен край н. Калиакра, също под водата.[29] Както се вижда, повечето от находките са от северната част на крайбрежието, но това се дължи вероятно на по-големите по мащаб разкопки, провеждани там, както и на наличието на по-големи градски центрове през късноантичната епоха. Според известната класификация на късноримската «С» керамика, направена въз основа на украсата ѝ, тя се дели на три групи: I — керамика, произвеждана между 360 и 450 г.; II — между 440 и 490 г. и III — между 470 и 580 г.[30] Керамиката от западния бряг на Черно море се разпределя в тези групи в следното съотношение: I група — 11, II група — 65 и III група — 183. Разбира се, тази картина не е абсолютно точна, понеже определено количество фрагменти могат да се отнесат поради застъпване във времето към I или II и съответно — към II или III група. Освен това около 25 фрагмента не са илюстрирани добре и по снимките в публикациите не може да се съди със сигурност. Независимо от това става ясно, че вносът на късноримската «С» керамика е започнал през втората половина на IV в., през V в. нараства малко, а през VI в. се увеличава значително, като заема определено място на местния пазар. Това увеличение на вноса трябва да се свърже с увеличаването на емигрантите — търговци от източните провинции, които през

---

[26] За Истрия вж. E. Popescu. Op. cit., fig. 1_{3-7};fig. $2_{1-5,9}$; fig. 4 — fig. 14; За Томи вж. G. Papuc. Ceramica romanǎ . . ., fig. 1_1; fig. 2_{6-7}; fig. 3 — fig. 16; fig. $17_{1,3-6}$; fig. 18 — fig. 25; M. Munteanu, G. Papuc. Op. cit., fig. 1 — fig. 15; fig. 18; За Тиризис вж. Л. Бобчева. Късноримска баня на нос Калиакра. — ИОМТ, I, 1973, с. 148, сбр. 7; от Бизоне — един непубликуван фрагмент с кръст с висулки — инв. № 955; от Дионисопол — два непубликувани фрагмента — монограмен кръст и кръст с двойна външна линия; за Одесос вж. Ал. Минчев. Цит. съч., с. 119, табл. I_{1-5}, още три фрагмента от разкопки в града и случайни находки — вж. Приложение № 7, 8, 9 и 10; За Аполония вж. J. Frel. Monuments d'Apollonie Pontique au Musée du Louvre. — ИАИ, XXIII, 1960, с. 247, обр. 5_{27}; за намерените при устието на р. Ропотамо съдове вж. Приложение № 14 — 25.

[27] Приложение № 26 — 29.

[28] Приложение № 11 — 13.

[29] Приложение № 6.

[30] J. W. Hayes. Op. cit., p. 349.

V — VI в. започнали да се заселват масово в градовете по западното крайбрежие на Черно море.[31] Немалка роля за развитието на търговията през тази епоха е играла и близостта на новата столица Константинопол.

Вносът на източна керамика се е осъществявал без съмнение по море,[32] но той не е бил предназначен само за жителите на крайбрежните градове. Една голяма част, естествено, е оставала там, но другата е била вторично изнасяна, този път от местни търговци, за вътрешността на страната. Един от тези търговци е бил, изглежда, собственикът на единия от магазините в известната «Къща с мозайките» в Томи, откъдето произхождат почти всички фрагменти от източна червенолакова керамика, намерени в града.[33] Въз основа на находките от крайбрежието може да се съди, че тя е достигала до големите селища (намерената в Галата керамика се дължи очевидно на близостта на големия търговски център Одесос). Главният път на разпространението ѝ в северната част на Балканския полуостров е бил също воден — река Дунав. Доказателство за това е късноримската «С» керамика, открита далеч във вътрешността — в почти всички кастели от лимеса: Салсовия,[34] Диногеция,[35] Карсиум,[36] Сакидава,[37] Ятрус,[38], Дуросторум[39] и др., а африканска — чак в Нове.[40] За износ във вътрешността на полуострова са били използвани главните търговски пътища, но въпреки това внесната керамика не отива много далеч — късноримска «С» е открита в Тропеум Траяни[41] и Марцианопол,[42] а африканска — в Галата[43] и Марцианопол.[44] Значението на водните пътища и на крайбрежните градове за това разпространение е очевидно (вж. картата на табл. VII).

Трудно е да се разбере дали са съществували преки връзки между керамичните производителни центрове и градовете от западния бряг на Черно

---

[31] В. Велков. Бележки върху социално-икономическото развитие на град Одесос през късноантичната епоха. — ИВАД, X, 1956, с. 110 и 160 — 161; Хр. Данов. Западният бряг на Черно море в древността. С., 1947, с. 88, бел. 2, 3, 4.

[32] J. W. Hayes. Op. cit., p. 368 — 369.

[33] G. Papuc. Ceramica romană . . ., p. 153.

[34] E. Popescu. Op. cit., p. 696.

[35] G. Stefan. Anciens vestiges chrétiens à Dinogetia-Bisericuţa. — Dacia, XI — XII, 1945 — 1947, p. 305 — 307; Idem. Săpăturile de la Garvan — SCIV, I, 1, 1951, p. 37.

[36] A. Aricescu. Noi date despre cetatea de la Hirşova. — Pontica, IV, 1971, p. 355.

[37] C. Scorpan. Sacidava şi unele probleme stratigrafice şi cronologice ale limesului şi Dobrogea romane. — Pontica, V, 1972, p. 321, fig. 15 — 16; Idem. Descoperiri arheologice diverse de la Sacidava. — Pontica, XI, 1978, pl. 5_{21-25}.

[38] B. Böttger. Die Keramikfunde aus dem Kastell Iatrus und ihr Zusammenhang mit der spätantiken Keramik der Balkanländern. — Klio, 48, 1967, Taf. 102 — 103; Idem. Die Importkeramik aus dem spätantiken Donaulimeskastell Iatrus.—In: Actes du IXe Congrès international d'études sur les frontières romaines. Bucureşti, 1974, p. 131 — 136; Idem. Zur «Late Roman C» — Keramik aus dem Kastell Iatrus. — в Сб. Проблемы античной истории и культуры. II, Ереван, 1979, с. 254 — 265.

[39] Непубликувани материали от музея в Силистра.

[40] Д. П. Димитров и др. Археологически разкопки в източния сектор на Нове през 1967 — 1969 г. — ИАИ, XXXIV, 1974, с. 174, обр. 43.

[41] I. B. Cătăniciu, Al. Barnea. Op. cit., p. 210, fig. 160; G. Stefan, Anciens vestiges . . ., p. 306.

[42] Приложение № 26 — 28.

[43] М. Мирчев. Цит. съч., с. 7, обр. 8.

[44] Ал. Минчев. Цит. съч., с. 120, табл. I_6 и Приложение № 5.

[45] J. W. Hayes. Op. cit., p. 418.

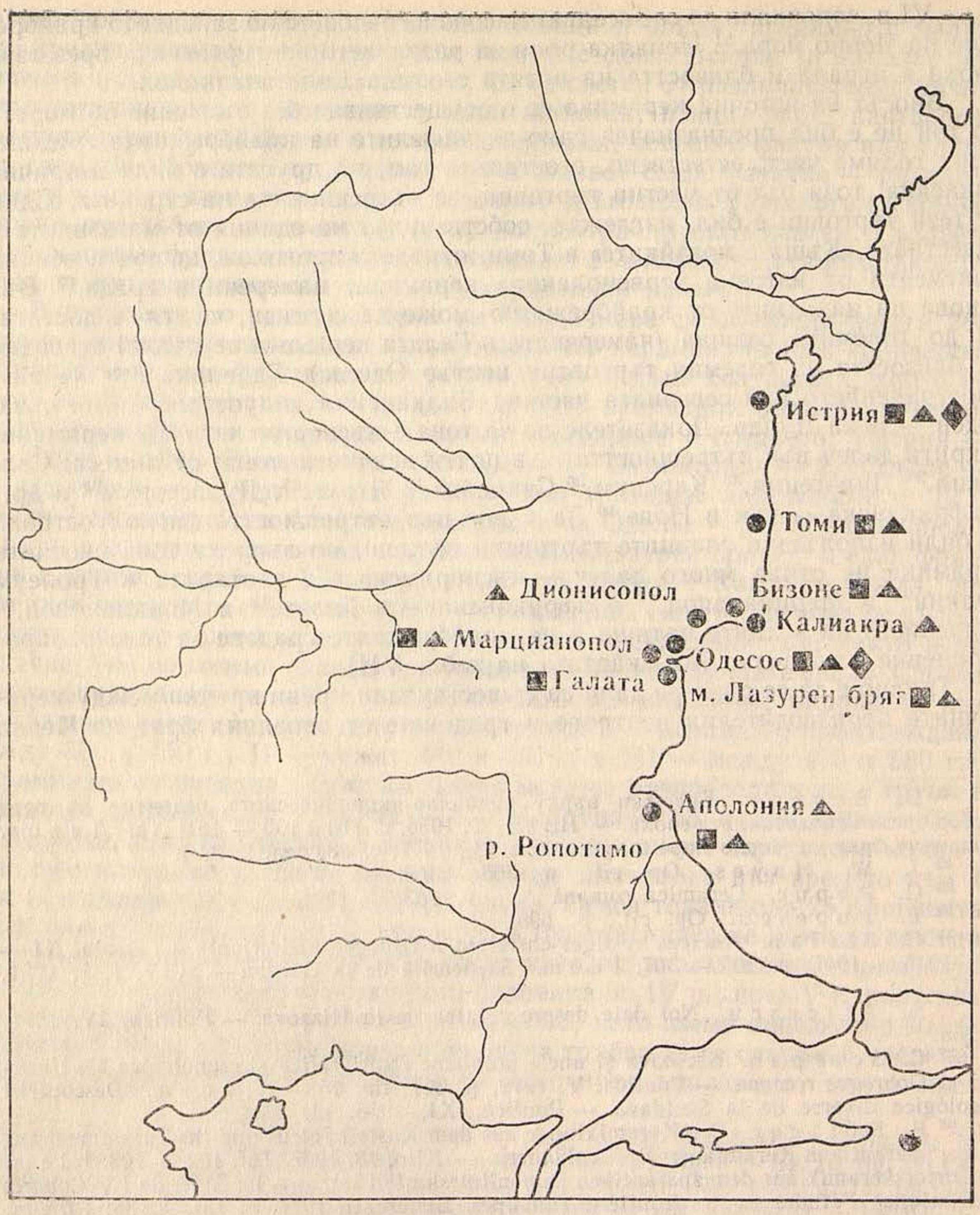
Истрия
Томи
Дионисопол
Бизоне
Калиакра
Марцианопол
Одесос
Галата
м. Лазурен бряг
Аполония
р. Ропотамо

Табл. VII. Карта за разпределението на късноантичната червенолакова керамика по западния бряг на Черно море

Легенда: ◆ — керамика тип «Чандарли»
▨ — северноафриканска червенолакова керамика
▲ — къснопримска «С» керамика

море. Това е твърде вероятно, като имаме пред вид традиционните добри отношения с Изтока, но е възможно да са били използвани и някои междинни пунктове, като например Константинопол (самия голям консуматор на източна керамика),[45] откъдето тя е била разпространявана в другите големи центрове на империята.

Необходимо е да се отбележи още един факт. Независимо че количеството на вносната червенолакова керамика по Западното Черноморие е доста голямо, то е чувствително по-малко от тази, открита по Средиземноморието, а в сравнение с местната керамика е съвсем нищожно. Причините са две. Това са на първо място многовековните традиции на местните грънчари. Произвежданата от тях керамика е била в голямо количество, разнообразна и с достатъчно добро качество, за да задоволява нуждите на населението. Втората причина е голямото разстояние между източните керамични центрове (особено що се отнася до африканските), което, естествено, е оскъпявало тяхната продукция, особено след вторичен износ. Ето защо и в черноморските крайбрежни градове, и във вътрешността на Балканския полуостров тя не успява да измести местната керамика, а си остава до края предмет на разкоша.

От направения преглед става ясно, че вносът на източна червенолакова керамика по западния бряг на Черно море започва при новите политически и икономически условия след Константин Велики, а разцветът на тази търговия е приблизително по времето на Юстиниан. Вносът престава към края на VI в., вероятно във връзка с изключително усложнената обстановка в империята — аварските и славянските нападения на Балканския полуостров, от една страна, и войните, водени в Изтока по това време — от друга.[46] Независимо от това находките от различни видове вносна керамика са доказателство за активизирането на търговските отношения между западнопонтийските градове и Изтока, особено през V — VI в.

---

[46] С. Д. Сказкин (Ред.). История Византии. I, М., 1967, с. 354 — 356.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Каталог на непубликуваната късноантична червенолакова керамика от Западното Черноморие*

I. КЕРАМИКА ТИП «ЧАНДАРЛИ»

1. *Блюдо* от бежовокафява глина с малко и дребни примеси от слюда, покрито с гъст тъмночервен лак. Разлато тяло с извисено, закръглено и леко вдадено навътре устие, невисоко, добре оформено столче. Строшено, сега реставрирано заедно с липсващите малки части. Намерено в гроб от късноримския некропол на Одесос,заемащ пазарния площад във Варна. Диаметър 28 см, височина 5 см. Инв. № II — 4925. Табл. I_1.
III в. — срв. подобни съдове от Коринт, Палатиано и др. — J. W. Hayes. Op. cit., p. 321 — 322, form 4, fig. 64_4.

II. АФРИКАНСКА ЧЕРВЕНОЛАКОВА КЕРАМИКА

2. *Блюдо* (фрагмент) от оранжевокафява глина, покрито отгоре с оранжевочервен лак. Запазена малка част от силно разлатото тяло с невисок, закръглен ръб на устието. Под устието — отгоре и отдолу — е нанесен зъбчат орнамент (долния по-широк), ограничен от едната страна с концентрични линии. Намерено при разкопки на раннохристиянската базилика в м. «Каялъка» край с. Галата през 1950 г. Възстановен диаметър 52 см, дебелина 2 см. Инв. № II — 4771. Табл. VI_2.
Средата на V — началото на VI в.Фрагментът е публикуван само със снимка, без коментар у М. Мирчев. Разкопки на тракийското селище край с. Галата. — ИВАД, IX, 1953, с. 7, обр. 8. Срв. подобен фрагмент от Александрия (?) в колекцията «Бенаки» — Атина — J. W. Hayes. Op. cit., p. 137 — 139, form 89, type B, fig. 25_3.

3. *Паница* дълбока (фрагмент) от бежова глина с останки от червен лак. Запазена е част от тялото с почти цилиндрична форма, високи стени с тесен, леко издаден и профилиран отгоре ръб на устието, и ниско, добре оформено столче. По стените отвън — украса от насечки. Повърхността е доста повредена и покрита с налепи от морски мекотели. Намерен през 1964 г. при подводни проучвания край м. «Лазурен бряг». Възстановен диаметър 26,5 см, вис. 6,2 см. Инв. № II — 6200. Табл. I_3.
Началото на V в. — срв. подобен съд от Александрия в колекцията «Бенаки» — Атина — J. W. Hayes. Op. cit., p. 131, form 83_2, fig. 23.

4. *Купа* (фрагмент) от светлобежова глина, покрита с повреден червен лак. Запазена е част от тялото с полусферична форма и широко, извито и издадено навън устие, оформено чрез допълнително отнемане на равни части. Намерена през 1977 г. под водата, при устието на р. Ропотамо. Възстановен диаметър 18,6 см, запазена височина 7,5 см. Инв. № II — 6197. Табл. VI_4.
VI в. — срв. подобен фрагмент от Атинската агора — H. S. Robinson. Pottery of the Roman Period. The Athenian Agora. V. Princeton, N. J. 1959, p. 116, No. M — 349, pl. 36, 71; J. W. Hayes. Op. cit., p. 150 — 151, form 97, fig. 27.

5. *Съд* (фрагмент) от бежова глина, покрит с оранжев лак. Запазена малка част, вероятно от дъното, с щемпелован «решетъчен» орнамент. Намерен през 1979 г. при разкопки на късноримска сграда с мозайки в гр. Девня (Марцианопол). Запазена дължина 2,6 см, запазена ширина 3,1 см. Инв. № II — 6201. Табл. VI$_5$.
350 — 470 г. Срв. същия мотив на украса от Толмейта (Киренайка) — J. W. Hayes. Op. cit., p. 241, mot. 69, fig. 42$_{b, c, d}$, и от Томи — G. Papuc. Op. cit., p. 158, fig. 2$_5$.

III. КЪСНОРИМСКА «С» КЕРАМИКА

6. *Паница* (фрагмент) от светлокафява глина със слаби следи от червен лак. Запазено е дъното с част от стените с доста изтрита повърхност и налепи от морски мекотели. Върху леко изпъкналата централна част е щемпелован равнораменен кръст със закръглени рамена и двойна външна линия. Фрагментът не дава възможност да се възстанови формата на съда. Намерен през 1962 г. при подводни проучвания край нос Калиакра (Тиризис). Запазен диаметър 17,4 см, запазена височина 1,8 см. Инв. № II — 6022. Табл. III$_6$.
V — VI в. Точен паралел на украсата липсва, но кръстовете са най-често срещан мотив между 470 — 580 г. — J. W. Hayes. Op. cit., p. 348 — 349 и 365. Подобен кръст е изобразен и върху калъп за лампи от Томи, датиран V — VI в. — срв. C. Iconomu. Op. cit., p. 136, fig. 1.

7. *Съд* (фрагмент) от керемиденочервена глина, покрит с оранжевочервен лак. Запазена е централната част от дъното с щемпелована украса — шест радиално разположени плетеници около четири малки концентрични окръжности. Намерен през 1977 г. в насипа на раннохристиянска базилика на ул. «Хан Крум» във Варна. Запазена дължина 5,4 см, запазена ширина 5,2 см. Инв. № II — 5977. Табл. V$_7$.
440 — 490 г. Срв. фрагмент с подобна украса от термите на о. Корфу — J. W. Hayes. Op. cit., p. 355, mot. 20, fig. 73$_{20}$.

8. *Съд* (фрагмент) от керемиденочервена глина, покрит с червен лак. Запазена е част от дъното с щемпелован обикновен кръст с разширени краища и вероятно удължено долно рамо. Намерен е през 1977 г. в насипа на раннохристиянска базилика на ул. «Хан Крум» във Варна. Запазена дължина 6,5 см, запазена ширина 4,8 см. Инв. № II — 5978. Табл. V$_8$.
Края на V — VI в. Срв. фрагменти със същата украса от Атинската агора — J. W. Hayes. Op. cit., p. 367, mot. 73, fig. 79$_{73}$; също така от Истрия — E. Popescu. Op. cit., p. 715, fig. 13$_4$ и от Томи — G. Papuc. Op. cit., p. 177 и 183, fig. 20$_3$.

9. *Съд* (фрагмент) от кафеникава глина, покрит с червен лак. Запазена е централната част на дъното с щемпелован монограмен кръст с бадемовидни пандантиви. Намерен през 1955 г. на пазарния площад във Варна, в района на късноримския некропол на града. Запазена дължина 3,6 см, запазена ширина 3,8 см. Инв. № II — 6196. Табл. V$_9$.Края на V — началото на VI в. Срв. фрагменти и съдове със същата украса от Коринт и Атинската агора — J. W. Hayes. Op. cit., p. 365, mot. 67, fig. 78$_{j, k}$; от Истрия — E. Popescu. Op. cit., p. 709, fig. 1, 2; и от Томи — G. Papuc. Op. cit., p. 180, fig. 21$_{4-6}$.

10. *Съд* (фрагмент) от керемиденочервена глина, покрит с червен лак. Запазена централната част от дъното с щемпелована украса — заек, тичащ надясно. Намерен през 1961 г. при разкопки на късноримската баня на бул. «Червеноармейски» във Варна. Запазена дължина 5 см, запазена ширина 3,8 см. Инв. № II — 6199. Табл. V_{10}.

440 — 490 г. Срв. фрагменти с подобна украса от Атинската агора — J. W. Hayes. Op. cit., p. 357, mot. 35, fig. $74_{s, w}$; fig. 35_{a}.

11. *Паница* (фрагмент) от кафеникава глина със следи от червен лак. Запазена е около половината от тялото с висок профилиран ръб на устието, отвън украсено с насечки и ниско, добре оформено столче. Върху централната част щемпелована украса — разположени в кръг лъвици, обърнати наляво, заобиколен с три концентрични окръжности и два пояса зъбчат орнамент. Намерена през 1964 г. при подводни проучвания край м. «Лазурен бряг». Възстановен диаметър 36,1 см, вис. 5,7 см. Инв. № II — 1370. Табл. II_{11}.

460 — 475 г. Срв. същите паници от Атинската агора — J. W. Hayes. Op. cit., p. 329 — 331, fig. 67_{4}; за украсата — Ibidem, p. 359, mot. 38, fig. 75_{1}; от Истрия — E. Popescu. Op. cit., p. 703, fig. 4, 5.

12. *Паница* (фрагмент) от бежова глина със следи от червен лак. Запазена е около 1/4 от тялото с висок, профилиран ръб на устието, украсено отвън с насечки и ниско, добре оформено столче. Повърхността силно повредена, с налепи от морски мекотели. Около централната част е разположена щемпелована украса — кучета (?) в ход надясно, оградени от пояс със зъбчат орнамент. Намерена през 1964 г. при подводни проучвания край м. «Лазурен бряг». Възстановен диаметър 24,6 см, вис. 5,5 см. Инв. № II — 6203. Табл. II_{12}.

470 — 580 г. Срв. подобна паница от Атинската агора — J. W. Hayes. Op. cit., p. 333, form 3, type B or C, fig. 67_{4}, 68_{10}.

13. *Паница* (фрагмент) от светлокафява глина, с останки от червен лак. Запазена е около половината, с високо, слабо профилирано устие и ниско столче. Повърхността е силно загладена и повредена, с налепи от морски мекотели. Намерена през 1964 г. при подводни проучвания край м. «Лазурен бряг». Възстановен диаметър 26,8 см, вис. 5,6 см. Инв. № II — 6204. Табл. II_{13}.

Края на V — първата половина на VI в. Понеже паницата е доста изтрита от морската вода, трудно е да се определи точната ѝ първоначална форма, но тя наподобява някои паници от Атинската агора. Срв. J. W. Hayes. Op. cit., p. 335, form 3, type E, fig. 68_{16}.

14. *Паница* дълбока от керемиденочервена глина, покрита с червен лак. Полегати стени, висок, профилиран ръб на устието, ниско столче. Върху изпъкналата централна част — недобре щемпелован неравнораменен кръст със силно разширени краища и двойна външна линия. Намерена през 1976 г. под водата, при устието на р. Ропотамо. Строшена, сега залепена. Диаметър 22,8 см, вис. 4,6 см. Инв. № II — 5723. Табл. IV_{14}.

Първа половина на VI в. Срв. паници с подобна форма от Атинската агора, датирани към средата на VI в. — J. W. Hayes. Op. cit., p. 333, form 3, type E, fig. 68_{28}, но украсата се датира в края на V — началото на VI в., като най-слабо отпечатаните кръстове са най-късни — срв. фрагменти от Коринт — J. W. Hayes. Op. cit., p. 367, mot. 71, fig. 79_{f}, и от Одесос — Ал. Минчев. Цит. съч., с. 119, табл. I_{4}.

15. *Паница* (фрагмент) от керемиденочервена глина, покрита с червен лак. Запазено е дъното с ниско столче и част от стените. Върху леко изпъкналата централна част е щемпелован неравнораменен кръст с леко разширени краища и тройна външна линия. Фрагментът е слепен от четири части. Намерен през 1976 г. под водата, при устието на р. Ропотамо. Запазен диаметър 20,3 см, запазена височина 1,9 см. Инв. № II — 5724. Табл. III_{15}.
Вероятна дата — края на V — началото на VI в. Точен паралел на украсата (с тройна външна линия) липсва — най-близка е украсата на № 14 — виж посочената по-горе литература.

16. *Паница* (фрагмент) от керемиденочервена глина, покрита с червен лак. Запазено е дъното с ниско столче и част от стените. Слепена от две части. Върху централната леко изпъкнала част е щемпеловано куче с къса опашка, в ход надясно. Намерена е през 1976 г. под водата, при устието на р. Ропотамо. Запазен диаметър 23,6 см, запазена височина 4,8 см. Инв. № II — 5725. Табл. III_{16}.
Вероятна дата — края на V — началото на VI в. Точен паралел на украсата няма — най-близък по третиране е мотивът сърна от това време. Срв. фрагменти от Атинската агора — J. W. Hayes. Op. cit., p. 359, mot. 41, fig. 76_{b-f}.

17. *Паница* (фрагмент) от бежовокафява глина, покрита с кафеникав лак. Запазена е част от дъното с ниско столче и част от стените. Върху централната леко изпъкнала част е щемпелован равнораменен голям «гръцки» кръст с двойна външна линия, запълнен с релефни точки. Между раменете му са-разположени стилизирани отпечатъци на обувки, запълнени също с релефни точки. Около кръста има три концентрични окръжности и два пояса от зъбчат орнамент. Украсата не е запазена изцяло. Намерена през 1976 г. под водата при устието на р. Ропотамо. Запазен диаметър 25,6 см, запазена височина 4,5 см. Инв. № II — 5727. Табл. VI_{17}.
Вероятна дата 470 — 580 г. Точен паралел на украсата няма — срв. подобни мотиви, но поотделно, от Антиохия (датирани 440 — 490 г.) и от Атинската агора (датирани 470 — 580 г.) — J. W. Hayes. Op. cit., p. 355, mot. 29, fig. 74_g и p. 367, mot. 75, fig. 79_m, и от Томи, датирани в края на VI в. — G. Papuc. Op. cit., p. 177, fig. 25_4.

18. *Паница* (фрагмент) от червеникава глина, покрита с червен лак. Запазена е около половината, с високо профилирано устие и ниско столче (сега реставрирана). Върху слабо изпъкналата централна част е щемпелована украса — наредени радиално лотосови цветове, заобиколени с два близко поставени пояса от зъбчат орнамент. Намерена е през 1976 г. под водата, при устието на р. Ропотамо. Възстановен диаметър 24 см, вис. 3 см. Инв. № II — 6166. Табл. III_{18}.
Втора половина на V в. Срв. паници с подобна форма от Атинската агора (датирани 460 — 475 г.) — J. W. Hayes. Op. cit., p. 333, form 3, fig. 67_2. За украсата сравни фрагменти от Атинската агора (датирани 440 — 490 г.) — J. W. Hayes. Op. cit., p. 353, mot. 12, fig. 73_0.

19. *Паница* (фрагмент) от керемиденочервена глина със следи от червен лак. Запазена е около 1/4 от тялото и част от дъното. Висок, профилиран ръб на устието, отвън с насечки, ниско столче. Около централната (сега липсваща) част обикаля пояс от зъбчат орнамент и четири концентрични окръжности.

Намерена през 1976 г. под водата, при устието на р. Ропотамо. Възстановен диаметър 31,6 см, височина 5,4 см. Инв. № II — 6205. Табл. II_{19}.

Вероятна дата 460 — 475 г. Срв. посочената за № 18 литература (за формата).

20. *Паница* (фрагмент) от светлооранжева глина, покрита с червен лак. Запазена около 1/3 от тялото с част от дъното. Висок, профилиран ръб на устието, отвън с неравномерен зъбчат орнамент, доста изтрит. Около централната (сега липсваща) част обикаля зъбчат орнамент и две концентрични окръжности. Намерена през 1976 г. под водата, при устието на р. Ропотамо. Възстановен диаметър 24 см, височина 4,5 см. Инв. № II — 6206. Табл. II_{20}. Вероятна дата 460 — 475 г. Срв. подобни паници от Атинската агора — J. W. Hayes. Op. cit., p. 331, form 3, type B, fig. 67_4.

21. *Паничка* от оранжевочервена глина, покрита с частично изтрит червен лак. Нисък, профилиран ръб на устието, ниско столче, отвън плитки канелюри, получени при оформянето на съда върху грънчарското колело. Малка дупка на тялото. Намерена през 1976 г. под водата, при устието на р. Ропотамо. Диаметър 15,3 см, височина 4,3 см. Инв. № II — 5728. Табл. IV_{21}. Първа половина на VI в. Срв. подобни панички от Атинската агора — J. W. Hayes. Op. cit., p. 336, form 3, type F, fig. 69_{31} и p. 338.

22. *Паничка* (фрагмент) от светлокафява глина със следи от червен лак. Запазена около половината, сега реставрирана. Нисък, профилиран ръб на устието, ниско, но добре оформено столче. Намерена през 1976 г. при устието на р. Ропотамо, под водата. Възстановен диаметър 16,6 см, височина 4,4 см. Инв. № II — 6023. Табл. IV_{22}.

Първа половина на VI век. Срв. № 21 и посочената литература.

23. *Паница* (фрагмент) от оранжевочервена глина със следи от червен лак. Запазена около 1/4 от тялото, с нисък профилиран ръб на устието, ниско столче и плитки канелюри отвън по стените. Намерена през 1976 г. под водата, при устието на р. Ропотамо. Възстановен диаметър 27 см, височина 6,2 см. Инв. № II — 6207. Табл. IV_{23}.

VI в. Срв. подобна паница от Коринт — J. W. Hayes. Op. cit., p. 333, form 3, type F, fig. 68_{15}.

24. *Паница* (фрагмент) от бежова глина с доста изтрит червен лак. Запазена е около 1/4 с висок, профилиран ръб на устието и ниско столче. Намерена през 1976 г. под водата, при устието на р. Ропотамо. Възстановен диаметър 24,4 см, височина 5,8 см. Инв. № II — 6209. Табл. I_{24}.

Средата на VI в. (вероятна дата). Срв. подобни паници от Атинската агора — J. W. Hayes. Op. cit., p. 335, form 3, fig. 69_{25}; от Истрия — E. Popescu. Op. cit., p. 712, fig. 10 и от Одесос — Ал. Минчев. Цит. съч., с. 119, № 2, табл. I_2.

25. *Блюдо* (фрагментирано) от червеникавокафява глина, покрито с поизтрит червен лак. Разлато, с уширен издаден навън ръб на устието, много ниско столче. Запазено е повече от половината, но централната част липсва. Слепено от два фрагмента и реставрирано. Върху единия фрагмент частично запазен плитък графит МА (първата буква не съвсем сигурна), а на дъното — друг графит, с по-големи букви ΕΥΑ (третата буква несигурна). Височина на буквите съответно 1,2 и 2 см. Намерена през 1976 г. под водата, при устието на р. Ропотамо. Възстановен диаметър 38 см, височина 5 см. Инв. № II — 5726. Табл. I_{25}.

Вероятна дата краят на IV — началото на V в. Срв. подобни паници от Атинската агора — J. W. Hayes. Op. cit., p. 327, form 3, type E, fig. 68_{15}, и от Одесос — Ал. Минчев. Цит. съч., с. 118 — 119, № 1 табл. I_1.

26. *Паница* (фрагментирана) от керемиденочервена глина, покрита с червен лак. Запазена около 1/3, с нисък, слабо профилиран ръб на устието и ниско, недобре оформено столче. Сега реставрирана. Върху леко изпъкналата централна част радиално разположени щемпеловани палмети с две концентрични окръжности. Намерена през 1978 г. при разкопки на къснонримска сграда с мозайки в гр. Девня. Възстановен диаметър 23,5 см, височина 4 см. Инв. № II — 6202. Табл. I_{26}.
Втора — трета четвърт на V в. Срв. същата паница и украса от Атинската агора — J. W. Hayes. Op. cit., p. 338, form 4, fig. 69_1; p. 351, m. 8, и от Томи — G. Papuc. Op. cit., p. 160, fig. $3_{2,3,5}$ (украса).

27. *Съд* (фрагмент) от керемиденочервена глина, покрит с оранжев лак, почернял от допълнително опалване. Запазена е част от дъното с радиално разположени щемпеловани палмети (запазена една цяла и част от втора) между два пояса зъбчат орнамент. Намерен през 1979 г. при разкопки на късноримска сграда с мозайки в гр. Девня. Запазена дължина 8,1 см, запазена ширина 6 см, запазена височина 1,7 см. Инв. № II — 5994. Табл. V_{27}.
Вероятна дата 440 — 490 г. Точен паралел на украсата няма, най-близък е един фрагмент от Атинската агора — J. W. Hayes. Op. cit., p. 351, mot. 8, fig. 73_g.

28. *Съд* (фрагмент) от керемиденочервена глина, покрит с червен лак. Запазена е централната част на дъното с щемпелован кръст с висулки. Намерен в насипа над късноримска сграда с мозайки в гр. Девня през 1978 г. Запазена дължина 5,5 см, запазена ширина 4,4 см. Инв. № II — 5993. Табл. VI_{28}. Вероятна дата края на V — средата на VI в. Украсата не е запазена изцяло и затова е трудно датирането. Срв. фрагменти с подобна украса от Атинската Агора — J. W. Hayes. Op. cit., p. 368, mot. 79, fig. $79_{q,r}$.

IV. ДРУГА ВНОСНА КЕРАМИКА

29. *Блюдо* (фрагмент) от сивобежова глина със следи от оранжев (?) лак. Запазена е част от стената с плосък издаден ръб на устието. Върху горната плоскост на устието и върху вътрешната му отвесна част — троен и съответно двоен зъбчат орнамент, а по стената — два пояса едър също зъбчат орнамент. Намерено през 1964 г. при подводни проучвания край м. «Лазурен бряг». Запазена дължина 11,3 см, запазена височина — 5,6 см. Инв. № II — 6208. Табл. VI_{29}. Вероятна дата V — VI в. Този фрагмент принадлежи към една рядка група съдове, произвеждани в Мала Азия, без да е известен районът и хронологическите граници на производството. Срв. фрагменти с подобна украса от Атинската агора — J. W. Hayes. Op. cit., p. 408 — 409, fig. 92.

---

* В каталога се публикуват съдове и фрагменти от вносна червенолакова керамика от сбирката на Археологическия музей — Варна. Те са намерени на различни места по Западното Черноморие — във Варна, Девня, Галата, а също и под водата — край н. Калиакра, край м. «Лазурен бряг» до Галата и при устието на р. Ропотамо. Хронологическите им граници са III — VI в. Един фрагмент (№ 2) е публикуван и порано, но само със снимка и затова го публикуваме отново. Номерацията в таблиците отговаря на поредните номера в каталога.

DIE EINFUHR SPÄTANTIKER ROTLACK-KERAMIK IN DIE WESTLICHE SCHWARZMEERKÜSTE

Alexandär Minčev

Auf Grund des bisher entdeckten Materials werden in der Abhandlung die Verbreitungsorte, die Wege, und die chronologischen Grenzen der in die Städte der westlichen Schwarzmeerküste eingeführten spätantiken Rotlack-Keramik behandelt. Die frühesten (2./3. Jh.) sind zwei Gefässe vom Typ «Çandarli» aus Histria und Odessos. Von der afrikanischen Rotlack-Keramik (die sogennante African Red Slip Ware — ARS) wurden 22 Fragmente und 16 Lampen gefunden, die sich zwischen den Jahren 380 und 600 datieren lassen. Ihrem Fundort entsprechend, werden sie folgendermassen eingeteilt: Histria — 7, Tomis — 24 (14 Lampen), Byzone — 1, Odessos — 1 Lampe, Ropotamo-Mündung — 1, Galata bei Varna — 1, und im Meer, unter Wasser, vor der Ortschaft «Lazuren brjag» — 1. Diese in Nordafrika hergestellte Keramik konnte sich nicht auf dem lokalen Markt durchsetzen — vermutlich weil sie viel teuerer als die einheimische war — und die Lampen selbst begann man nachzuahmen.

Die grösste Gruppe ist die der spätrömischen C — Keramik (die sogenannte Late Roman C — LRC), die in Kleinasien hergestellt wurde. Es wurden 286 ganze und Fragmente von Gefässen gefunden: in Histria — 66, Tomis — 194, Tirizis — 1, Byzone — 1, Dionysopolis — 2, Odessos — 9 (und weitere drei, die unter Wasser im Meer vor der Gegend «Lazuren brjag» bei Varna entdeckt wurden), des weiteren in Apollonia Pontica — 1, an der Ropotamo-Mündung (unter Wasser) — 12. Davon lassen sich 11 zwischen den Jahren 360 und 450, 65 zwischen 440 — 490 und 183 zwischen 470 — 580 datieren. Die Einfuhr dieser Keramik begann in der zweiten Hälfte des 4. Jhs., erhöhte sich im 5. und besonders im 6. Jh., doch gegen Ende desselben Jahrhunderts wurde sie wegen der Einfälle in die Balkanhalbinsel und der Kriege in Kleinasien eingestellt. Auf dem Wasserweg erreichte die aus dem Osten kommende Keramik die Küstenstädte und von dort wurde ein Teil in das naheliegende Inland — meistens in die Städte — Marcianopolis, Tropaeum Traiani u. a. eingeführt. Über der Donau gelangte sie bis zu den Kastellen der Limes — sogar in Novae wurden solche Keramikfragmente gefunden. Trotzdem vermochte sie nicht, die einheimische Tafelkeramik zu verdrängen und wurde als Prunkgegenstand betrachtet.

In der Beilage zu der Abhandlung werden 29 ganze und Fragmente von Rotlack-Keramikgefässen veröffentlicht. Sie wurden in Odessos, Marcianopolis und im Dorf Galata bei Varna, sowie auch unter dem Wasser bei Kap Kaliakra (Tirizis), in der Gegend «Lazuren brjag» in der Nähe von Varna und an der Ropotamo-Mündung gefunden.

ИЗВЕСТИЯ НА НАРОДНИЯ МУЗЕЙ — ВАРНА
BULLETIN DU MUSEE NATIONAL DE VARNA
КНИГА (TOME) 18 (33), 1982

СЪОБЩЕНИЕТО НА ТЕОФАН ЗА ОСНОВАВАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА

ВЕСЕЛИН БЕШЕВЛИЕВ

Главните и основни византийски извори за основаването на българската държава на Балканския полуостров са, както е известно, разказите на хронистите Теофан и патриарх Никифор. Те гласят в приблизително дословен български превод[1] така:

ТЕОФАН: «Тази година народът българи нападнал Тракия. Нужно е да се разкаже и за миналото на българите уногундури и котрагите. В северните страни отвъд Евксинския Понт, при езерото, наречено Меотис — в което се влива огромната река, спускаща се от океана през земята на сарматите, наречена Ател, в която се влива реката, наречена Танаис, и тя извира от Иверийските врати в Кавказките планини, а от смесването на Танаис и Ател (когато Ател се разделя над споменатото езеро Меотис) идва реката, наречена Куфис, и се излива в края на Понтийското море близо до Некропилите при носа, наречен Криу просопон (= Овнешко лице). А от казаното по-горе езеро [излиза][2] море като река и се влива в морето Евксински Понт през земята на Босфора и то Кимерийски, в която река се лови риба, наречена мурзули и подобни на нея, и в източните части на лежащото по-горе езеро при Фанагория и живущите там евреи обитават твърде много племена. — А от споменатото езеро до реката, наречена Куфис, гдето се лови българската риба ксистон (= пръчка), се намира старата, голямата България, и т. нар. котраги, и те са техни съплеменници.

В годините на Константин, този на Запад, Кробат, господарят на споменатата България и на котрагите, завършил живота си. Той оставил пет сина, на които наредил да не се отделят по никакъв начин от живота им един с друг, за да бъдат пълни господари и да не станат роби на друг народ. Малко време след неговата смърт петимата му сина дошли до раздяла и се отдалечили един от друг заедно с подвластния на всеки един от тях народ. И първият син наречен Батбаян, като спазил нарежданията на баща си, останал в земята на прадедите си чак до днешния ден. А вторият негов брат, наречен Котраг, като преминали река Танаис, заселил се срещу първия брат. А четвъртият и петият, като преминал река Истрос или наречена още Дунав, единият се подчинил на хагана на аварите в аварска Панония и останал там с войската си, а другият стигнал до Пентаполиса в Равена и станал подвластен на императора на християните. После третият от тях, наречен Аспарух, като преминал Днестър и Днепър, реки по-северни от Дунав, и като завзел Онгъла, заселил се между Дунав и онези реки, понеже забелязал, че мястото е от всяка страна мъчно превзимаемо, бидейки отпред блатисто, а от другите страни оградено като с венец от реките, та давало на намалелия от раздялата народ голяма защита от неприятелите.

---

[1] Гръцкият текст в Извори (за българската история), VI, 261 — 264. Дадените там преводи не са напълно точни, понеже комисията, която преглеждаше преводите, ги стилизира на много места за сметка на тяхната точност.

[2] С ъглестите скоби се означават пропуските у Теофан.

След като се разделили така на пет части и станали малобройни, излязъл големият народ хазари от най-вътрешните места на Верзилия в първа Сарматия и покорил цялата отвъдна земя чак до Понтийско море. И като направил първия брат Батбаян, владетеля на първата България, техен данъкоплатец, получава данъци от него и досега.

А императорът Константин, като се научил, че мръсен и нечист народ се настанил внезапно отвъд Дунав в Онгъла, напада и опустошава близките на Дунав места, т. е. владяната от тях сега страна, тогава владяна от християните, много се наскърбил. И заповядва да преминат всички военни поделения в Тракия. И като въоръжил флота, тръгнал на война срещу тях по суша и море с намерение да ги изгони, като наредил в боен ред пехотната войска за сушата пред т. нар. Онгъл и Дунав, а за съседния бряг заповядал да пуснат котва корабите. А българите като видели тези гъсти и многобройни бойни редици, отчаяли се за спасението си, избягали в споменатото по-горе укрепление и се подслонили. След като в продължение на три-четири дена не се осмелявали да излязат от това укрепление, а понеже ромеите не завързвали сражение поради очевидната причина блатата, мръсният народ, забелязвайки, че ромеите са се отпуснали, съвзел се и станал по-смел. А когато императорът заболял остро от болки в краката и бил принуден да се завърне в Месемврия заедно с пет кораба и приближените си, за да прави бани, оставил стратезите и войската със заповед да водят престрелки, да ги привлекат извън укреплението и да завържат сражение с тях, ако се случи да излязат, ако това не стане, да ги обсадят и да ги държат в укрепленията. Обаче конниците разпространили слух, че императорът бил бягал, и обзети от страх, също побягнали, без някой да ги преследва. А българите, като видели това, преследвали ги по петите и убили повечето с меч, а и мнозина наранили. И като ги преследвали чак до Дунав, и като го преминали, и като дошли при т. нар. Варна близо до Одесос и до тамошната вътрешна земя, [заселили се,] понеже видели, че мястото е разположено много сигурно: отзад поради реката Дунав, а отпред и от страни поради планинските теснини и Понтийско море. А след като го завладели и т. нар. седем рода от намиращите се там славянски племена, преселили северите от предната теснина Веригавите в местата на изток, а останалите седем рода, бидейки под договор, в южните и западните места до аварите. И тъй, след като се разширили между това, възгордели се и започнали да нападат и поробват намиращите се под ромейска власт крепости и села. Императорът, принуден от това, сключил мир с тях, като се съгласил да им плаща годишен данък за срам на ромеите поради многото им грехове.»

Патриарх НИКИФОР[3]: «Вече трябва да се говори за началото на т. нар. хуни и българи и за тяхното състояние. Около езерото Меотис по реката Кофис е разположена т. нар. стара, голяма България и т. нар. котраги, и те са техни съплеменници. В годините на Константин, който умрял на Запад, бил господар на тези племена някой си на име Кобрат. Той, като починал, оставя пет сина, на които завещал да не се отделят никак от живеенето един с друг, за да могат да запазят чрез благоразположението си един към друг това, което е под тяхната власт. Тези, мислейки малко за бащиното си напътствие, след като изминало малко време, се разделили един от друг, като всеки един от тях откъснал своята част от народа. От тях първият син, наречен Баян, останал съгласно поръченията на баща си в земята на прадедите си чак досега, а вторият, наречен Котраг, като преминал реката Танаис, заселил се срещу тях. Четвъртият пък, като преминал реката Истрос, настанява се в Панония, която се намира днес под аварите, като станал поданик на местния народ, а петият, като се установил в Равенския пентаполис, станал поданик на ромеите. Останалият от тях трети брат на име Аспарух, като преминал Днепър и реката Днестър, заселва се около Истрос, като завзел място удобно за заселване, наречено на техен език Онгъл, понеже било недостъпно и непревземаемо за неприятелите. То е защитено отпред от непроходима местност и то от това, че е блатисто, а отзад, разбира се, е оградено като със стена от недостъпни стръмнини. И тъй, след като народът се разделил така и разпръснал, племето хазари почнало да напада без всякакъв страх от вътрешността на страната, наречена Верзилия, понеже живеело близо до сарматите. То опустошило всички тези места [и] достигнало до земята над Понтийския Евксинос и морето. Заедно с това, като подчинило и Баян, накарало го да плаща данък.

А Константин, след като узнал, че заселилият се [около] Дунав народ напада близките земи под ромейска власт, заел се да го унищожи. След като заповядал да премине в Тракийската област тежко въоръжена войска, а също след като въоръжил флота, отправил се срещу народа, за да си отмъсти. А българите, като видели множеството конници и кораби и като се уплашили от внезапния и неочакван поход, избягали в укрепленията си, гдето останали четири дена. И понеже ромеите не могли да завържат сражение с тях поради непроходимата местност, те се съвзели и станали по-смели. Императорът пък обхванат от болки в краката и страдащ много, отплавал за град Месемврия, за да се лекува, като наредил на началниците и на войските да обсаждат укрепленията и да предприемат действия колкото за защита на народа. Разнесла се обаче някаква мълва, която съобщавала, че императорът бил бягал, ромеите, разтревожени от нея, побягнали с всички сили, без някой да ги преследва. А българите като видели (това), преследвали ги упорито и погубвали, колцина улавяли от войската, а и мнозина наранявали. А като преминали Истрос към т. нар. Варна близо до Одесос и до намиращата се по-навътре земя, като видели, че мястото е укрепено и сигурно отвсякъде и от реката, и от много мъчно проходимата местност, установили се тук. Те покорили и живущите в задруги (?) близки славянски племена и заповядват на едните да пазят близките до аварите места, а на другите да бранят съседните на ромеите. Между това, след като се укрепили и увеличили, заели се да опустошават селата и градовете в Тракия. А императорът, като гледал това, принудил се да сключи мирен договор при условие да плаща данък.»

---

[3] Гръцкият текст в Извори, VI, 295 — 296.

Отдавна е установено, че Теофан и Никифор са почерпили горните сведения от общ по-стар извор, за който се преполага, че е днес загубеният «Голям хронограф».[4] Независимо от почти общия за двамата разказ това личи ясно от някои почти буквални съвпадения между тях. Ето някои от тях: Теофан: «до реката наречена Куфис. . .е старата, голямата България и т. нар. котраги, и те са техни съплеменници» — Никифор: «по река Кофис е разположена т. нар. стара, голяма България и т. нар. котраги и те са техни съплеменници»; Т.: «да не се отделят по никакъв начин от живеенето един с друг» = Н.: «да не се отделят по никакъв начин от съвместното живеене»; Т.: «първият син, наречен Батбаян . . . останал в земята на прадедите си чак до днешения ден» — Н.: «От тях първият син, наречен Баян, останал в земята на прадедите си чак досега»; Т.: «като дошли при т. нар. Варна близо до Одесос и до тамошната вътрешна земя» = Н.: «към т. нар. Варна близо до Одесос и до намиращата се по-навътре земя» и други, които се отнасят до гръцките оригинали.[5]

Към това се прибавят още и следните, изтъкнати вече от В. Н. Златарски,[6] хронологични посочвания. Както Теофан, така и Никифор отбелязват, че Батбаян бил останал в земята на прадедите си чак до днес и че той бил плащал данък на хазарите чак досега. За хрониката на Теофан се приема, че е съставена около 810 — 814 г. Вероятно около същото време ще да е била написана и «Кратката история» на Никифор. Следователно двамата хронисти не са били съвременници на разказаните събития, а са ги заели очевидно от извор по-стар от тях.

Обаче двамата хронисти не предават дословно общия извор. У Теофан и Никифор се забелязват известни пропуски, които се дължат било на недоглеждане и небрежност при използването на извора, било на съзнателни пропуски и съкращения, за да предадат извора в по-сбита форма. У Теофан могат да се установят или предположат следните пропуски спрямо общия извор. Теофан започва разказа за миналото на българите уногундури с думите: «В северните отвъд Евксинското море места, в езерото, наречено Меотидско». След тези уводни думи идват релативни изречения, които дават подробно описание на реките в Кавказката област, без обаче да следва някъде verbum finitum, който да каже защо се споменават местата отвъд Черно море на север и Меотидското езеро. Тези места стоят граматично откъснати от следващия текст, а това показва, че те са взети механично от извора без граматично съгласуване. Теофан ги е отделил от принадлежащия към тях текст, понеже е вмъкнал описанието на реките, което очевидно не е принадлежало на извора. Първоначалният текст се явява отново в изречението: «от споменатото езеро до реката, наречена Куфис. . . се намира старата, голямата България и т. нар. котраги и т. н.» Това несъгласуване в текста на Теофан е било забелязано отдавна. За да осмисли въпросното място, Анастасий Библиотекар[7] го е превел на латински: In septemtrionalibus namque partibus Euxini Ponti. . . inque paludibus, quae dicuntur Maeotides. . . Tanahis amnis est, т. е. «В северните части именно на Евксинския Понт. . . и в езерата, които се наричат Меотиди. . . се намира реката Танаис». А Георги Монах,[8] който е използвал Теофан, е преобразил началото на разказа така: «В която година народът българи от северните отвъдни места на Евксинския Понт, от езерото, наречено Меотидско, нахлул в Тракия.» Срв. Теофан: «И в тази година народът българи нахлул в Тракия. . . в северните и т. н.»

---

[4] K. Krumbacher. Geschichte der Byzantinischen Litteratur. 2. Aufl., München, 1897, 343 и 350; Gy. Moravcsik. Byzantinoturcica. I, Berlin, 1958, 457 и 535. Вж. обаче В. Н. Златарски. История на българската държава през средните векове. I, 1, София, 1918, 96 сл.

[5] Общите изрази личат най-добре в гръцките оригинали.

[6] История, I, 98.

[7] Извори, VII, 247.

Думите «казаното по-горе укрепление» показват, че Теофан е изпуснал пред тях текст от първоизвора, в който се е говорело за това укрепление. Теофан е пропуснал и един verbum finitum, вероятно глаголната форма «заселили се» или «установили се» в следния текст: «И като ги преследвали чак до Дунав, и като го преминали, и като дошли при т. нар. Варна близо до Одесос и до тамошната вътрешна земя, понеже видели, че мястото е разположено много сигурно: отзад поради реката Дунав, а отпред и отстрани поради планинските теснини и Понтийско море.» Това личи и от промяната на падежните форми на причастията в приведения текст спрямо тези в следващия. А именно в приведения текст стоят participia conjuncta в именителен падеж, а в следващия participium absolutum в родителен падеж, въведен с частицата «а». Срв. успоредния текст у Никифор: «тук се установили», а също и Теофан: «заселил се между Дунав и онези реки, понеже забелязал, че и т. н.»

Въпреки изтъкнатите пропуски и добавката на описанието на реките Теофан стои по-близо до общия извор, отколкото Никифор. Това може лесно да се види, ако се сравнят разказите на двамата хронисти. Теофан и Никифор се различават преди всичко в езиково и стилно отношение, което обаче не е съществено за съдържанието. Езикът на Теофан е по-народен, а на Никифор по-литературен, по изискан. Вече в самото начало Теофан употребява прилагателно със значение «нужно», «потребно» и пр., свързано с инфинитив, а Никифор класическото отглаголно прилагателно, изразяващо също така необходимост, потребност и пр. от глагола «казвам». Срещу предимно минали времена у Теофан стои у Никифор често т. нар. историческо сегашно. Простонародната употреба на перфекта с аористно значение у Теофан е заменен с имперфект у Никифор. Теофан употребява редовно по-новото име на река Дунав Δανούβιος (срв. Т. «Истър или Дунав»), а Никифор старото Ἴστρος. Името на река Кубан гласи у Теофан вин. падеж Κοῦφιν, а у Никифор Κώφινα. Личното име Батбайан със запазена оригинална форма е несклоняемо, а у Никифор погърчено и склоняемо Байанос. На много места речникът на Теофан, който е по-народен, се различава от този на Никифор. Примери за това тук няма да привеждаме.

Пропуските и разликите между Теофан и Никифор, като се оставят настрана чисто езиковите, могат да се разделят на две групи, съществени и несъществени за съдържанието на разказа. Несъществени са напр. следните. Теофан: «останал в Панония» = Никифор: «установил се в Панония»; Т.: «подвластен на хагана на аварите» = Н.: «станал подчинен на местния народ»; Т.: «станал подвластен на царството на християните» = Н.: «станал поданик на ромеите» и др.

От съществено значение обаче за хронологията на разселването на Кубратовите синове е съобщението на Т.: «Котраг. . . се заселил срещу първия брат» = Н.: «Котраг. . . се заселил срещу тях.» Обичайните разлики между Теофан и Никифор са пропуските в текста на втория спрямо този на първия. Ето тези случаи. Т.: «до сега», «владяната от тях сега страна, тогава владяна от християните»; «заедно с пет кораба и приближените си, за да прави бани»; «Обаче конниците разпространили слух, че императорът бил бягал»; «и като ги преследвали чак до Дунав»; «отзад поради реката Дунав, а отпред и отстрани поради планинските теснини и Понтийското море», «а след като го завладели»; «т. нар. седем рода» «преселили северите от предната теснина Веригава в местата на изток»; «а в местата на юг и запад до Авария останалите седем рода, бидейки под договор»; «под ромейска власт» и «за срам на ромеите поради многото им грехове». Последният случай е може би добавка на монаха Теофан.

---

[8] Вж. по-нататък.

Приведените места, които липсват у Никифор, не само уточняват разказа, но дават редица подробности и подсказват, че текстът на Теофан стои по-близо до общия извор. С тяхното изпускане Никифор е намалил значението на своето съобщение.

За да се разберат правилно причините, поради които Никифор е изпуснал горните места от общия извор, трябва да се има пред вид, че той се е стремял да предаде общия извор по възможност в кратка и сбита форма, както показва и заглавието на съчинението му «Кратка история». Затова той е пропуснал всичко, което според него е било излишно или се е подразбирало от само себе си.

Теофан съобщава, преди да започне разказа си за миналото на българите, че: «Също през тази година народът българи нападна Тракия.» Известието е взето от общия извор, понеже то се явява като повод и необходимост да се разкаже за миналото на българите. У Никифор то е пропуснато, както показва наречието «вече» в «Трябва да се говори вече и т. н.». Теофановото изречение: «за да бъдат пълни господари и да не станат роби на друг народ» гласи у Никифор: «за да могат да запазят чрез взаимното си благоразположение това, което е под тяхна власт». Промяната, която поради употребата на отдавна вече умрелия оптатив διασώζοιτο в последното изречение и се среща само в подражания на класическия старогръцки език, показва, че е дело на Никифор, предава основната мисъл само опростена и видоизменена. Уточняването у Теофан, че братята се разделили малко време след смъртта на Кубрат, не се среща у Никифор, понеже се разбира от само себе си. Тези промени на Никифор обаче не са съществени за развоя на събитията.

Посочването на Теофан, че Днестър и Днепър са реки на север от Дунав не е дадено у Никифор. Той преминава направо към съобщението, че Аспарух завзел място удобно за заселване, наречено Онгъл. Определителният член пред Онгъл у Теофан показва, че това название е било добре известно на читателите. Поради това изглежда, че Никифор е сметнал за излишно да го определя по-точно. Вместо това Никифор е добавил: «наречено на техен език «Онгъл». Това личи ясно не само защото това сведение не се среща у Теофан, но особено поради употребата на изчезналото от класическия гръцки език още в началото на нашето летоброене σφῶν вм. обичайното за тази епоха ἑαυτῶν. Очевидно Никифор е искал да изтъкне, от една страна, знанието си на старогръцки, а, от друга, да изясни на читателите си, ако и погрешно, произхода на негръцкото название. Уточняването у Теофан, че мястото било сигурно «от всяка страна», не се споменава от Никифор, понеже то се е разбирало от само себе си от по-нататъшното описание. То е стояло и в разрез с желанието на Никифор да предаде разказа в кратка и сбита форма. Съобщението на Теофан, че Онгълът е от всяка страна сигурно и мъчно за превземане място, понеже «отпред е блатисто, а от другите страни е оградено като с венец от реките», Никифор предава в преобразена форма така: «то е защитено отпред от непроходима местност и то поради това, че е блатиста, и отзад, разбира се, е оградена като със стена от недостъпни стръмнини». Никифор е променил тук съществено общия извор. Той е заменил «от другите страни» с «отзад», което следва логично подир «отпред» и е прибавил от себе си «оградено като със стена от недостъпни стръмнини», без да държи сметка за оригинала, предаден от Теофан. Той е приел, че местността е била наклонена, като е започвала с недостъпни стръмнини отзад и е завършвала отпред с блатлива низина. Това личи и от частицата δ'οὖν «разбира се», «в същност», «следователно». Очевидно Никифор не е познавал местността, а е сметнал, че блатистата низина предполага стръмни височини, които са съществували само в неговото въображение, но не и в първоизвора. Забележително е, че в гръцкия оригинал на Никифор тук стои множествено число: «а отзад, разбира се, те (т. е. местата) са оградени като със стена от недостъпни стръмнини». Срв. обаче Теофан: «мястото. . . е оградено като с венец и т. н.». Затова И. Бекер в Бонското издание е поправил τετειχισμένα на τετειχισμένος.

Бележката на Теофан, че Онгълът е предлагал голямо спокойствие «за намалелия от раздялата народ», се явява някак неестествена, понеже Аспарух е водел само част, а не целия народ. Може би Теофан не предава точно или целия текст на извора. Никифор е изпуснал горната бележка било поради желанието си да даде извора в сбита форма, било поради това, че я е смятал за неуместна.

Глаголът σκηνῶ в «заселилият Истър народ» у Никифор едва ли е употребен без някакъв предлог, понеже иначе трябва да се приеме, че българите са заселили Дунав, а не при Дунав. Затова добавката περί «около» на И. Бекер в неговото Бонско издание е приемлива.

Съобщението на Теофан, че българите нападали и опустошавали «съседните на Дунав земи, т. е. владяната сега от тях страна, а тогава владяна от ромеите» Никифор предава в съкратен вид: «нападал близките под ромейска власт земи», без да загубва съдържанието. Логичната последица по-нататък в разказа на Теофан « много се наскърбил» е заменена от Никифор със «заел се да го унищожи». Никифор е изпуснал «много се наскърбил» като излишно, понеже то се е подразбирало от по-нататъшните действия на императора. В следващото у Теофан изречение глаголът «заповядва» Никифор предава чрез т. нар. каузативна употреба на действителния залог в класическия гръцки език, т. е. дадено лице изказва действие, което той самият не извършва, а оставя да се извърши от друго лице: «като докарал тежко въоръжена войска в тракийската земя и т. н.» = «като наредил да докарат тежко въоръжена войска в тракийската земя и т. н.».

Без съществена промяна е видоизменена мисълта у Теофан: «потеглил срещу тях по суша и море с намерение да ги изгони с война» в «отправил се срещу (този) народ с намерение да се отбранява». Гръцкият текст на Никифор не е сигурен. В ръкопис L причастието ἀμυνόμενος е без частицата ὡς, а в ръкопис C, който лежи в основата на изданието на К. де Боор, частицата стои пред причастието. В такъв случай причастието би трябвало да бъде не сегашно време, а бъдеще. Затова И. Бекер поправя причастието на бъдеще време. Тук се касае може би за известното фонетично явление О — OV в гръцки език.

Съобщението на Теофан, че пехотата била изпратена в боен ред за сушата пред Онгъла и Дунав, а на корабите било наредено да пуснат котва на съседния до тях бряг, не се среща у Никифор. Вероятно той го е сметнал за излишно, понеже от контекста е ставало ясно, че войските за похода срещу българите в Онгъла, ще бъдат изпратени в Онгъла и при Дунав.

Напротив, съобщението на Теофан, че българите, като видели гъстите и многобройни бойни редици, се отчаяли за спасението си и избягали в споменатото укрепление, гдето се подслонили, е предадено като необходимо и от Никифор с тази разлика, че той е изпуснал като подразбиращо се «се подслонили». Срещу «три-четири дена» у Теофан Никифор пише само «четири дена».

Съкратено и сбито, но запазвайки всичко съществено, Никифор предава и следното място у Теофан: «Когато императорът заболял от остри болки в краката и бил принуден да се върне в Месемврия заедно с пет кораба и неговите приближени, за да прави бани, оставил стратезите и войската, като им заповядал да водят престрелки и така да ги подмамят извън укреплението и да завържат сражение с тях, ако би да се случи да излязат, ако това не стане, да ги обсадят и да ги държат в укрепленията.» Никифор е изпуснал от това място всичко, което е било според него излишно или се е подразбирало от само себе си, и го предава така: «Императорът обзет от болки в краката и страдащ много отплувал за град Месемврия за лекуване, като наредил на началниците и на войските да ги обсаждат в укреплението и да водят действия колкото за защита на народа.»

Теофан съобщава по-нататък, че конниците били разпространили слух, че императорът бил бягал и те се уплашили и побягнали също, без някой да ги преследва. Никифор предава същото, без да съобщава кой е разпространил слуха. Той се задоволил само да отбележи важния сам по себе си факт, че императорът бил бягал.

Важни промени и пропуски е претърпяло съобщението на Теофан: «като ги преследвали до Дунав, като го преминали и като дошли при т. нар. Варна близо до Одесос и до тамошната вътрешна земя и понеже видели, че мястото е разположено много сигурно: отзад поради реката Дунав, а отпред и отстрани поради планинските теснини в Понтийско море (заселили се)». Това съобщение Никифор предава в сбита форма така: «А като преминали Истрос при т. нар. Варна близо до Одесос и до лежащата по-назад вътрешна земя, като видели, че мястото е укрепено и сигурно отвсякъде и от реката, и от много мъчно проходимата местност, заселили се тук.» От текста на Никифор се разбира поради изпускане на «като ги преследвали до Дунав», че българите преминали Дунав при т. нар. Варна.

Сремежът на Никифор да предава всичко в кратка и сбита форма личи ясно в следното известие на Теофан: «А след като покорили т. нар. седем рода от намиращите се там славянски племена, преселили северите от предната теснина Веригава в източните места, а останалите седем рода, намирайки се под договор, в южните и западните места до Авария.» Това известие гласи у Никифор така: «завладели и живущите в семейства близки славянски племена и заповядват на едните да пазят земите съседни на аварите, а на другите да защищават близките до ромеите». Никифор не споменава нито имената на славянските племена, нито това на теснината Веригава поради желанието си за краткост. Изпуснато е също и посочването «бидейки под договор», вм. което Никифор дава «заповядват». Очевидно той е разбирал израза «бидейки под договор» в обичайния смисъл, а именно, че славяните са били съюзени или подчинени на българите при известни условия, които са ги задължавали да изпълняват техните нареждания. Следователно глаголът «заповядват» потвърждава тълкуването на М. Войнов,[9] че изразът «под договор» е означавал федерати. В граматично отношение е забележителна употребата на множествено число мъжки род ὄντας, която се среща често в гръцкия народен говор, вместо множествено число женски род οὔσας.

И в двата ръкописа на Никифор, Ватиканския кодекс 977 (от XI—XII в.) и Лондонския (от IX в.), дават τῶν ἐγγιζόντων παρῳκημένων. И. Бекер, който е познавал само първия ръкопис, е поправил в бонското издание πανῳκημένων на παρῳκημένων, т. е. «живеещите в съседство», а ἐγγιζόντων, т. е. «съседните», е заградил в правоъгълни скоби като чужда добавка. Същото е направил и К. де Боор в изданието си. Обаче причастието πανῳκημένων може да принадлежи към иначе неотбелязания глагол πανοικέω «живея с целия си дом, с цялото си семейство», образуван от наречието πανοικεί «с целия дом». В такъв случай ἐγγιζόντων не е излишно. Тази дума показва, че славяните са живеели с цялото си семейство в съседство.

Съобщението на Теофан: «И тъй между това, след като се разширили, възгордели се и започнали да нападат и поробват намиращите се под ромейска власт крепости и села» е добило у Никифор следния съкратен вид: «Между това, след като се укрепили и увеличили, заловили се да опустошават селата и градовете в Тракия.» Посочването «намиращи се под ромейска власт» е предадено с една дума «Тракия». Заключението на разказа за образуването на българската държава на Балканския полуостров Теофан завършва с думите: «Принуден от това императорът сключил мир с тях, като се съгласил да им плаща годишен данък за срам на ромеите поради многото им грехове.» Същото заключение гласи у Никифор: «А императорът, като гледал това, принудил се да сключи мирен договор при условие да плаща данък.»

Горното сравняване на текста на Теофан с този на Никифор показва, че Никифор е предал общия извор не само съкратен, но и на места така променен, че той губи значението на основен извор при наличието на Теофан. Поради това той може да служи предимно като средство за разбиране на Теофан, т. е. като умела парафраза на общия извор. Текстът на Никифор без този на Теофан може дори да заблуди напр. при описанието на Онгъла или за мястото, гдето българите са преминали Дунав.

Разказът на Теофан за началото на българската държава е било използвано от трима по-късни византийски хронисти в съобщенията им за същото събитие: Георги Монах (IX в.), Лъв Граматик (XI в.) и Йоан Зонара (XII в.). Разбира се, разказът е бил значително съкратен и преработен. Така съобщението за Кубрат и разселването на неговите синове е изпуснато и от тримата хронисти. Ето как гласят тези преработки.

ГЕОРГИ МОНАХ[10]: «През тази година народът българи нахлул в Тракия от северните отвъд Евксинско море места, от езерото, наречено Меотидско, с голяма сиромашия и нищета. Константин, като го узнал и като се наскърбил много, потеглил срещу тях с много голяма морска и пехотна войска. Той заповядал за сушата на река Дунав да се нареди в бойни редици пехотата, а за близкия бряг да пуснат котва корабите. Българите, като се уплашили много, прислонили се в мъчнопревзимаемо укрепление. А императорът, понеже получил остри болки в краката и бил принуден да се върне с пет кораба в Месемврия, за да прави бани, оставил войската и военачалниците със заповед да обсаждат и да воюват с народа. Но войската, като помислила, че императорът бяга, отдала се на бяг, без някой да я преследва. Българите пък, като видели това и като излезли от укреплението, започнали да ги преследват по петите и като погубили мнозина и ги ограбили, завладели оттогава земята на християните и станали нейни господари. Императорът, принуден от това, сключил мир с тях, понеже се готвели да опустошават цяла Тракия и земите отвъд нея, като им платил данък за позор на ромеите.»

---

[9] За първия допир на Аспаруховите българи със славяните и за датата на основаването на българската държава, вж. ИИБИ, 6, 1958, 460 — 468.

[10] Гръцкият текст в Извори, VIII, 46 — 47.

ЛЪВ ГРАМАТИК[11]: «Във времето на същия император народът българи преминал отсам и като се отделил от съплеменниците си, установил се при Варна в някакви гъсталаци и планини. А императорът, като чул това, излязъл срещу тях с кораби и войска. Българите пък, като видели това множество и като се отчаяли за спасението си, побягват в някакво укрепление и се подслонили. А понеже ромеите не могли да завържа-сражение поради блатата и укрепеното място, мръсният народ се одързостил. Случило се, че и императорът получил остри болки в краката и се върнал в Месемврия, след като наредил на военачалниците да направят засада и измама, после да ги измъкнат навън, като ги раздразнят някак. Но конниците, след като разпространили слух, че императорът бил бягал, започнали да бягат без някой да ги преследва. Българите пък, като видели това, започнали да ги преследват по петите им и убили с меч мнозина. И оттогава, като преминали отсам и като станали дръзки, победили и като се разширили, поробвали страната на ромеите. А императорът се принудил от това да сключи мир с тях, като се уговорил да им плаща годишен данък за срам на ромеите поради нашите многобройни грехове.»

ЙОАН ЗОНАРА[12]: «Народът българи, който бил в ромейските земи отвъд Истър, ги опустошавал без мярка. Ето защо императорът Константин се отправя на поход срещу тях по суша и море, като вкарал голяма флота от морето в Дунав. А варварите, като видели военните приготовления на ромеите, се уплашили и като се затворили в някакво укрепление, оградено като с венец от реки и мочурища, се спотаили. Но нито ромейската войска ги нападала. И тъй след като двамата противника стояли така няколко дена, варварите разбрали мекушавостта на ромеите. Към това се случило още нещо, което вдъхнало смелост на онези противна на по-раншната им страхливост. А именно императорът заболял от подагра и обзет от много чести болки, отплавал за Месемврия (тази земя е подвластна на ромеите), за да прави бани за лекуване, като оставил там войската и военачалниците с нареждане да правят престрелки с варварите, за да ги въвлекат така в сражение. А когато във войската се появил слух, че императорът бягал от страх от неприятелите, всички побягнали позорно, без някой да ги преследвал. Това, което станало неочаквано, вдъхнало на българите смелост и ги наострило за бой. Те ги преследвали по петите, мнозина погубвали, а и не малко пленили. И като преминали Истър, разпънали шатрите си на ромейска земя. И оттогава не престанали да оплячкосват цялата подвластна на ромеите земя. Владетелят, накаран от това, сключил мирен договор с тях при условие да им плаща годишен данък за позор на ромейската държава.»

---

[11] Гръцкият текст в Извори, IX, 147 — 148.
[12] Гръцкият текст в Извори, XIV, 155.

Първият хронист Георги Монах е изпуснал от Теофановия разказ за миналото на българите сведенията за уногундурите, котрагите и Онгъла, а прибавил, че българите, когато нахлули в Тракия, се намирали в голяма сиромашия и нищета. С тази прибавка хронистът е искал може би да обоснове защо българите са нахлули в богатите ромейски земи. Изоставено е също така и мястото за заселването им в Мизия и разместването на славянските племена. Георги Монах преминава направо към похода на Константин IV и сключването на мира между българи и ромеи.

Вторият хронист Лъв Граматик преразказва объркано текста на Теофан. Наистина той загатва за разделянето на Кубратовите синове с изречението «като се отделил от съплеменниците си», но погрешно е смесил първоначалното установяване на българите в Онгъла с по-сетнешното в областта на Варна: «установили се при Варна в някакви гъсталаци и планини». Понататък той предава доста точно разказа на Теофан за похода на Константин срещу българите, обаче не в Онгъла, а във Варненско и затова не се споменава преминаването на Дунав. Завършва със сключването на мира между българите и императора.

Последният Йоан Зонара започва разказа си от установяването на българите в Онгъла, без да го споменава по име. След това преразказва съобщението на Теофан за похода на Константин IV до преминаването на Дунав от българите и установяването им на ромейска земя без всякакви други подробности и завършване със сключването на мира.

И тримата хронисти не споменават името на Аспарух, изпуснали са съществени части от предисторията на българите и тяхното заселване отсам Дунав и затова те не могат да заместят оригиналния разказ на Теофан. Те могат да служат само като парафрази на онази част от Теофановия разказ, която се отнася до похода на Константин IV. Следователно като се вземат пред вид и промените, които Никифор е направил в общия извор за основаването на българската държава, остава като единствен основен и меродавен извор за това събитие само разказът на Теофан.

* * *

Нахлуването на българите в Тракия в 680 година дава повод на Теофан да разкаже за началото на българската държава на Балканския полуостров. Той започва разказа с изречението: «Нужно е да се разкаже и за миналото на българите уногундури и котрагите.» У Никифор срещу това стои: «Вече трябва да се говори за началото на така наречените хуни и българи и за тяхното положение.» Мнозина изследователи са виждали в думите на Никифор доказателство за хунския произход на българите. Обаче вече Карл де Боор,[13] последният издател на «Кратката история» на Никифор намери, че тук текстът е погрешно предаден, и предложи да се премахне съюзът «и» като излишен, като се позовава на изрази като «хуни савири (Агатий)», «хуни ефталити» и на «хуни българи (Никифор)». Премахването на съюза «и» не изглажда противоречието между «българите уногундури» у Теофан и «хуни и българи» у Никифор, нито поправя езиково текста. К. де Боор не е обърнал внимание на определителния член τῶν пред хуни, който дава особено значение на израза. Правилно е в старогръцки и средногръцки, когато трябва да се посочи, че дадено етническо обозначение е част от друго по-голямо етническо понятие, да стои определителният член пред първото, напр.: τοὺς Βιτυννοὺς Θράκας (Ксенофонт, Хелл. I 3,2), т. е. «траките витинци», τὸ Οὔννων τῶν Ἐφθαλιτῶν ἔθνος (Прокопий) = народът на хуните ефталити», Οὔννων τῶν Σαβείρων (п. т.) = хуните савири, Οὔννων τῶν Οὐτιγούρων (п. т.) = хуните утигури, също Теофан τῶν Οὐννογουνδούρων Βουλγάρων = «българите уногундури», т. е. уногундурите са част или племе от общото понятие българи. Затова изразът τῶν. . . Οὔννων (καὶ) Βουλγάρων би означавал, че хуните са част от общото понятие българи. Обаче никой византийски автор не обозначава хуните като племе от общото понятие българи. Никифор съобщава по-нататък, че «господар на тези племена (т. е. на хуните и българите) бил някой си, на име Кобрат». Преди това обаче на друго място той пише, че «Кубрат бил господар на уногундурите». Дори да се пренебрегне езиково неправилният израз у Никифор, тук се явява друго противоречие. Очевидно «хуни и българи» в началото на разказа на Никифор е погрешно предадено вм. «българите уногундури», както стои у Теофан. Така се премахват непринудено всички противоречия.[14] Трудно е да се каже дали някой от преписвачите на Никифор е разчел погрешно оригиналния му текст, което е най-вероятно, или грешката се дължи на самия Никифор.

Уногундурите като част от българите се споменават не само от Теофан и съответно Никифор, но и от Константин Багрянородни,[15] който съобщава следното: «Преминаването на варварите през река Истрос стана в края на царуването на Константин Погонат, когато и тяхното име стана известно. Защото преди ги наричаха оногундури.» От наречието «преди» се вижда, че между уногундурите и Византия са съществували доста отдавна връзки и че те са били известни на ромеите под това име. За такива ранни връзки свидетелствува споменатото по-горе известие за Кубрат, господаря на уногундурите, у Никифор, което се привежда изцяло по-нататък.

Названието «българите уногундури» се среща на още две места, в които то е погрешно разчетено от по-сетнешните преписвачи на оригиналните текстове. Първото място се намира в известието на дякон Агатон[16] за бунта на византийската войска срещу императора Филипик Вардан в 713 г. Мястото гласи в превод: «. . .похода на съседния народ на българите уногури поради нарушение на сключените съглашения. . .» Г. Моравчик и други приемат, че тук наистина става дума за уногурите. От гръцкия израз в оригинала τῶν Οὐνογούρων Βουλγάρων излиза, че уногурите са били българско племе. Срещу това обаче говорят изричните сведения на меродавни извори като историкът Агатий[18], който пише: «. . . хуни. . . наречени оногури», т. е. оногурите са били хунско племе, а не българско. Същото съобщава и Теофилакт Симоката[19]: «Варсилт и унугури и савири и други хунски племена към тези». Че българи и уногури са били различни етнически понятия се вижда и от следните двама автори. Готският историк Йорданес[20] споменава българите (Bulgares) отделно от хунугурите (Hunuguri). Същото стои и в списъка на народите в «Църковната история» на Захарий Ретор[21]: «. . . унгур (Unâġhur). . . бургаре (Burgare). . .» Следователно и у Агатон трябва да се чете «българите уногундури, а не уногури. Второ място се намира у Никифор[22]: «Нещата у българите хуни ставали така.» И тук, както вече се посочва по-горе, е предадено погрешно «българите хуни» вм. «българите уногундури».

---

[13] Praefatio XXVIII — XXIX.

[14] За това подробно вж. V. Beševliev. Deux corrections au «Breviarium» du patriarche Nicéphore. — Revue des études byzantines, XXVIII, 1970, 153 — 159. (V. Beševliev. Byzantinische Aufsätze. London, 1978, XX).

[15] Извори, IX, 193.

[16] Извори, VI, 183.

[17] Gy. Moravcsik. Zur Geschichte der Onoguren. — Ungarische Jahrbücher, 10,1930, 53 — 90 (Gy. Moravcsik. Studia Byzantina. Budapest, 1967, 84 — 118).

Както Теофан, така и Никифор употребяват само названието «българи» във втората част на разказа си, също и на други места с изключение на споменатото по-горе място у Никифор. Самите уногундури са възприели името «българи» още в самото начало, както се вижда от най-стария Мадарски надпис и от други първобългарски надписи. Названието «уногундури» е било изоставено, понеже както изглежда, в новата родина не е имало повече нужда от него, за да се различават различните български племена, а е било възприето общото название българи.

В приведеното по-горе начално изречение от разказа на Теофан котрагите се споменават като отделно племе не само от българите уногундури или изобщо от българите, но те се изключват и от понятието «голяма България». Това личи ясно от следните места у Никифор: «. . . се намира старата, голямата България и т. нар. котраги» и «Кробат господарят на казаната България и на котрагите». Котрагите са били според Теофан и Никифор еднофлеменни на българите. Обаче това едноплемство е било доста различно не само за да не бъдат включени в общото понятие българи, но и да бъдат споменавани отделно от същите. Обикновено котрагите се отъждествяват с кутригурите, които Прокопий[23] нарича хуни. А византийският историк Агатий[24], който е бил техен съвременник, отбелязва, че кутригурите и утигурите са били хунски племена, а Заберган нарича вожда на хуните котригури[25] (Ζαβεργὰν δὲ τῶν Κοτριγούρων Οὔννων ἡγεμών). Следователно кутригурите не са били българско, а хунско племе. Забележително е и това, което се съобщава за по-нататъшната съдба на кутригурите. Същият Агатий пише:[26] «Тези хунски народи изпаднаха до такова голямо нещастие, че, ако и да беше останала прочее някаква част от тях, те робуват тук-таме на други и промениха името си на тяхното. . . Обаче цялостното пропадане и загиване на тези две племена се случи в по-късно време и аз ще разкажа всичко поотделно, както трябва, като се съобразявам, колкото е възможно, с хронологията. . . След като се измъчвали постоянно обременени с домашните си вражди, не мислили повече да нападат ромеите, а и на повечето хора беше неизвестно где на земята са били.» Тези сведения на Агатий се допълват от историка Менандър[27], който съобщава следното. Баян, вождът на аварите, поискал от императора Юстиниан I да получи парите, който този давал ежегодно на котрагирите и утигурите, понеже хаганът бил покорил тези две племена. В отговор на това искане между другото било заявено: «. . .нещастните котрагири и утигури. . . са съвършено унищожени: отчасти, след като избягаха оттук, отчасти, след като бяха избити от нас.» Думите на Агатий и Менандър за пълното унищожение на котрагирите са очевидно преувеличени. Трябва по-скоро да се приеме, че тези племена са се оттеглили толкова далеч, че са изчезнали непосредствено от погледа на ромеите. Една малка част от кутригурите, или котрагирите, е била оцеляла, която аварите покорили. Котрагирите, или котрагите (окончанието «ир» или може би «гир» означава множественото число от «котраг»), са били освободени от аварите, когато Кубрат въстанал срещу тях, но попаднали под българска власт. Срещу котрагите като българско племе говори и следното известие в арменската география на Анания Ширакаци,[28] но приписвана на Мойсей Хоренски: «Северно от нея (Сарматия) се намират племената тюрки и българи, които носят имената си от названията на реките: Купи булгар, Дачи булкар, Оногхонтор блкар — преселници, Чдар болкар. Племето оногхонтор блкар се отъждествява с българите уногундури у Теофан, с вхндур булгар в историята на Мойсей Хоренски[29] и с в-н-нтри в писмото на хазарския хаган Йосиф[30] от 961 г. От останалите три племена нито едно не може да се сближи поне звуково с котрагите. Те са били сродни с българите само като тюркско племе.

---

[18] Извори, III, 182.
[19] П. т., 339.
[20] Извори, II, 337.
[21] Moravcsik, Byzantinoturcica, II, 105, 219.
[22] Извори, VI, 303.
[23] Извори, III, 138.
[24] П. т., 184.
[25] П. т., 186.
[26] П. т., 204.

По нататък Теофан съобщава, че във времето на Константин, или Констанс II (641 — 668) господарят на голяма България и на котрагите Кробат (у Никифор — Кобрат) бил починал. За Кобрат, или Кубрат, Никифор[31] разказва следното: «По същото време се надигнал Кубрат, племенникът на Органас (в Лондонския ръкопис — Арганас), срещу хагана на аварите и като се отнесъл надменно с войската, която имал от него, прогонил я от своята земя. Проводил пратеници при Хераклий и сключва с него мир, който запазили до края на техния живот. Последният му изпратил дарове и го почел с достойнството патриций.» Това събитие станало, според издателя на Никифор, К. Де Боор, в 635 г. В. Н. Златарски[32] не приема тази дата. Според него събитието трябва да се отнесе към 619 г. Мнението на Златарски почива обаче върху несигурни основи и затова предложената от него дата не може да бъде вярна. В 626 г. аварите претърпели поражение под стените на Цариград. Тази година е повратната точка на тяхната мощ. Оттогава нататък аварите престанали да бъдат силна държава. Около 629 г. започват междуособни войни между авари и славяни за отърсване от аварската власт.[33] Затова може да се приеме, че около същото време или малко по-късно уногундурите са отхвърлили аварската власт. Ето защо годината 635 се явява доста вероятна. Премахването на аварската власт е станало вероятно по внушение или със съдействието на императора Хераклий, който е имал интерес от отслабването на аварите и да ги държи далеч от границите си. В полза на това предположение говори сключването на мира между Кубрат и Хераклий. Този мир се явява иначе някак си необясним при липса на военни действия между уногундури и ромеи. Особено показателно е в това отношение изпращането на дарове от страна на Хераклий и провъзгласяването на Кубрат за патриций. Това подхожда не на сключване на мир между две враждуващи страни, а на установяването на тесни приятелски връзки или дори съюзнически отношения. И така до Кубрат българите уногундури, а навярно и други български племена се намирали под аварска власт. Окупационните аварски войски стояли под началството на аварски наместник или на тудун, както гласи аварският термин. По времето на въстанието на уногундурите срещу аварите аварски наместник или началник на аварския гарнизон бил Кубрат, както пише Никифор изрично: «войската, която Кубрат имал от хагана (ὃν εἶχε παρ᾽αὐτοῦ (= τοῦ τῶν ᾿Αβάρων χαγάνου) λαὸν». Тази войска била по някакъв начин унижена (περιυβρίσας) от Кубрат и после изгонена. Според Именника Гостун, предшественикът на Курт-Кубрат, бил «наместник». Очевидно той е бил наместник на аварския хаган[34], както Кубрат първоначално. Следователно в Именника се е запазил далечен отглас от някогашната аварска власт над българите. Гостун е бил също българин, както показва неговият род Ерми, който се явява в един първобългарски възпоменателен надпис под плуралната форма Ермиар. Такъв наместник на аварския хаган е бил и Кубер, който стоял начело на българи и сермисиани.

---

[27] П. т., 225 сл.
[28] В. Н. Златарски. История, I, 1, 103.
[29] П. т., 107, заб. 2.
[30] П. т., 109 — 110.
[31] Извори, VI, 294.
[32] История, I, 1, 93.
[33] Извори, VI, 67, заб. 1.

И така Кубрат станал владетел на уногундурите след прогонването на аварския окупационен отред около 635 г. Той починал във времето на Констанс II, т. е. между 641 и 668 г. Трудно е да се определи точно годината на неговата смърт. В. Н. Златарски[35] прие годината 642. Тази дата е доста ранна. По-вероятно изглежда това да е станало около 660 г. Разбира се, и тази дата не може да бъде сигурна. Според Лаутербах[36] Кубрат ще да е починал в 665 г.

По-нататък Теофан съобщава, че Кубрат имал пет сина, на които завещал да не се отделят един от друг, а да живеят заедно. Смисълът на този съвет става ясен, ако се вземе пред вид обичаят у тюркските народи синовете на владетеля да управляват четири гранични области. Това личи ясно и от съобщението, че синовете се разделили, като взел всеки един от тях част от подвластния нему народ, т. е. населението на управляваната от него гранична област. Заслужава да се отбележи, че като се изключи Котраг, останалите четирима сина на Кубрат отговарят на четирите български племена, споменати в Арменската география. Дали се касае за случайно съвпадение, или този брой стои в някаква връзка, е мъчно да се установи.

---

[34] Това мнение изказа пръв St. Runciman. A History of the First Bulgarian Empire. London, 1930, 14. Мнението на В. Н. Златарски, История, I, 1, 85, заб. 2, че Гостун е бил наместник на Кубрат, противоречи на историческата обстановка.

[35] История, I, 96.

[36] Lauterbach. Untersuchungen zur Vorgeschichte der Protobulgaren usw., (-Fr. Altheim. Geschichte der Araber), 617.

Не много време след смъртта на Кубрат синовете му пренебрегнали неговия съвет и се разделили. Кога е станало това, не може да се каже със сигурност. Все пак то ще да е станало преди 668 г., т. е. преди убийството на Констанс II. Батбаян, първият син, като най-стар наследил баща си и останал в родината си и то, както отбелязват Теофан и Никифор, до днешния ден, т. е. до времето на автора на общия извор. За съжаление и тази дата не може да се определи точно. Никифор дава за името на първия син формата Βαιανός, т. е. Баян. Ив. Дуйчев[37] прие, че Батбаян представя дитография на Баян, т. е., че първата сричка на името е била повторена два пъти. Това тълкуване не взема под внимание, че формата Βατβαϊαν се среща два пъти като именителен и винителен падеж и то винаги без всякакво гръцко падежно окончание. А това показва, че се касае за оригинална тюркска форма. Какво означава първата сричка, не може да се каже засега. Тук са възможни разни тълкувания. С оглед на тюркския словоред първата сричка би трябвало да бъде някакво прилагателно, напр. бат «лош»[38]. На Батбаян в Именника отговаря Безмер, което представя може би някакъв тюркски израз.

Вторият син носи името Котраг. Не е рядко явление у тюркските народи етническото название да служи и като лично име за означаване на племенния вожд или на член от племето, напр.; Улциндур, Кутригур, Утигур и др., но улцинзури, кутригури, утигури и пр. Дали в случая се касае за херос епоним или за замяна на личното име чрез племенно название, е трудно да се каже. От дадения ред на разселването у Теофан и Никифор може да се заключи, че Котраг се е отделил пръв от петимата сина. Теофан пише: «Котраг, като преминал река Танаис, се засели срещу първия брат», а Никифор, че се заселил срещу тях, т. е. срещу останалите четирима братя. Според Прокопий до Меотидското езеро и реката Танаис живеели утигурите. Агатий[40] уточнява това известие, като пише, че в земята на изток от Меотидското езеро и пò на север от реката Танаис обитавали хуни, наричани поотделно котригури, утигури и др. Следователно Котраг или по-точно, котрагите, които, както се посочи по-горе, се отъждествяват с котригурите, са живеели при реката Танаис още в старо време, а не са преминали р. Танаис след смъртта на Кубрат, комуто те са били подвластни. Според Прокопий епонима на котригурите бил Котригур, син на един кимерийски или хунски цар. Дали Котраг у Теофан не е далечен отзвук от Котригур в разказа на Прокопий?

След Котраг според общия извор от останалите синове напуснали голяма България четвъртият и петият, на които имената не се съобщават. Последен оставил родината си третият брат на име Аспарух. Ако се приеме, че означенията първи, трети, четвърти и пети брат се отнасят до възрастта на всеки един, то Аспарух ще бъде най-старият след първородния Батбаян. Той се заселил в място наречено Онгъл (Онглос), след като преминал реките Днестър и Днепър. То се намирало между тези реки и Дунав. Отпред, т. е. на юг, се намирали блата, а от другите страни било оградено като с венец от реки. Това описание подхожда най-добре за дн. Бесарабия,[41] която се огражда на запад от река Прут, а на изток от река Днестър. Опитите да се локализира Онгъла на друго място, напр. в Молдавия, са лишени от всякакво основание. По-горе се посочи, че описанието на Онгъла от Никифор почива върху предположения на автора, а не на общия оригинален извор. В изданието на Никифор от К. де Боор названието гласи Огъл (Ὄγλος), обаче в Лондонския ръкопис на същия автор стои Онгъл (τὸν Ὄγγλον), както у Теофан. Никифор прибавя още, че мястото се наричало така на техния език. Вече се посочи по-горе, че поради формата σφῶν вм. αὐτῶν, която е характерна за лице, подражаващо, макар и неумело на класическия гръцки език, тази бележка не е взета от оригинала, т. е. от общия извор, но принадлежи на Никифор. Но независимо от това от текста на Никифор не се вижда ясно, че Онгъл се е наричал на езика на Аспаруховите хора. Определителният член τόν пред Ὄγγλον показва, че това название е било известно на ромеите вече преди идването на българите.

---

[37] ИАИ, 19, 1955, 332.

[38] С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. Москва, 1959, 92.

[39] Извори, III, 137.

[40] П. т., 185.

Доста отдавна славистът П. И. Шафарик[42] изтълкува съвършено правилно Онглос като гръцка транскрипция на стб. ONGЪL = ъгъл, което е възприето почти от всички изследователи. Предаването на носовката ON на гръцки с ογγ се среща в други случаи, напр. Λογγός = LONG.[43] По същия начин се предава ong и в думи от латински произход, напр. κογγιάριον от congiarium.[44] В. Н. Златарски,[45] а след него Г. Фехер и други приеха,[46] че формата Ὄγλος, която се среща само веднъж, и то само в един ръкопис на Никифор, е правилната и че представя транскрипция на тюркското aγïl. Това тълкуване трябва да се отхвърли не само защото Ὄγλος само веднъж е засвидетелствувано, но и поради семантични и фонетични причини. Южната част на Бесарабия се нарича и сега с тюркското название Буджак = ъгъл.[47] Известно явление е в топонимията дадени места да получават на различни езици еднакви названия, без това да представя превод поради техните топографски особености.

На времето В. Н. Златарски прие,[48] че Онгълът трябва да се отъждестви с остров Певки, на който според Арменската география на Анания Ширакаци бил избягал Аспарух от нахлуващите хазари. Той локализира поради това Онгъла в «крайния североизточен кът на днешна Добруджа именно в Бабадагската издигната област». Такъв остров обаче не е съществувал.[49] Освен това сведението на Арменската география не може да се предпочете пред подобното описание на Онгъла от Теофан.

Известно недоразумение буди съобщението на Теофан, че Онгълът давал на намалелия от раздялата народ голяма защита от неприятелите. Според двата извора Аспарух потеглил само с част от уногундурите, а не с целия народ. Може би тук трябва да се разбира, че той е потеглил с всички уногундури, а Батбаян е останал да управлява друго или други български племена. Неясно е също така за кои неприятели става дума, за точно определени ли или изобщо за всякакъв вид неприятели. Тук може да се имат пред вид или аварите, или хазарите. Според Арменската география Аспарух бил прогонил на запад аварите, преди да дойде на остров Певки. На друго място в същата география се казва, че Аспарух бягал от хазарите. А в писмото на хазарския хаган Йосиф от 961 г. се съобщава, че хазарите преследвали българите чак до река Дунав.

---

[41] A. Ferenczi. Sind die bessarabischen Trajanswälle bulgarisch-türkischen Ursprungs? — Siebenbürgische Vierteljahreshefte, 1936, H. 4, 269.

[42] В. Н. Златарски. История, I, 1, 126.

[43] M. Vasmer. Die Slaven in Griechenland. Berlin, 1941, 249, 272 — 273, 312.

[44] St. B. Psaltes. Grammatik der byzantinischen Chroniken. Göttingen, 1913, 72, 99.

[45] История, I, 1, 126, 137, 387 — 392.

[46] Gy. Moravcsik. Byzantinoturcica, II, 213.

[47] М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка. I, 229—230; IV, 145.

[48] История, I, 1, 127 — 133, 389.

[49] К. Шкорпил. Старобългарски паметници в Добруджа. Сб. Добруджа, София, 1918, 145.

Теофан завършва уводната или първата част от разказа за миналото на българите със съобщението, че хазарите излезли от най-вътрешните области на Верзилия и покорили българите, останали в голяма България, а техният владетел Батбаян се задължил да им плаща данък.

Заветът на Кубрат до синовете му: да не се отделят един от друг, за да не попаднат под чужда власт, както и самото им отделяне по-късно, се смята от едни за легенда, а от други за историческа истина.[50] Обаче съществуването поне на четири сина, от които двама се споменават с имената, а за другите двама могат да се приведат други сведения, които потвърждават косвено разказа на Теофан, е напълно действително. При наличието на многоженство у тюркските народи възможността Кубрат да е имал няколко сина почти на еднаква възраст не може да се смята за легенда. Легендарен характер може да има само броят пет. В т. нар. «Тайна история на монголите» се разказва, че Алан-коа, легендарната прабаба на Джингис хан, повикала преди смъртта си петимата сина и ги посъветвала да бъдат единни, като им дала за пример здравината на връзка стрели. В Охронския надгробен надпис на Билге каган (Могилан)[52] пише: «Если ты, тюркский народ, не отделяешься от своего кагана, от своих беков, от своей родины. . . ты сам будешь жить счастливо, будешь находиться в своих домах, будешь жить беспечально.» От приведения Орхански надпис се вижда, че подобни предсмъртни напътствия към народ, синове и пр. не е никак необичайно, за да се смятат за легенда.

Друг е въпросът, дали нахлуването на хазарите е станало преди или след разделянето на Кубратовите синове, както разказват Теофан и Никифор. Според Арменската география на Анания Ширакаци[53] Аспарух избягал от планината на българите или Конските планини пред нахлуващите хазари. Това се потвърждава косвено и от писмото на кагана Йосиф[54]: «В страната, където живея, са живеели някога вененгер; тогава дойдоха нашите деди, хазарите, и се сражаваха с тях; вененгер (т. е. уногундурите) бяха тъй много, както пясъкът в морето, но те все пак не можаха да противостоят на хазарите и напуснаха страната си и побягнаха; а хазарите ги преследваха, докато не ги отблъснаха към река Дунав.» Приведените две сведения са за предпочитане пред немотивираните известия на Теофан и Никифор за разделянето на Кубратовите синове, понеже те дават ясно причината за това разделяне. За опасността от хазарите като че ли се загатва и в съвета на Кубрат: «да не се отделят един от друг, за да не робуват на друг народ».

---

[50] В. Н. Златарски. История, I, 1, 102 — 111.

[51] Geheime Geschichte der Mongolen, übers. von E. Haenisch. Leipzig, 1948, 3.

[52] С. Е. Малов. Прив. съч., 24.

[53] В. Н. Златарски. История, I, 1, 103.

[54] П. т., 110.

* * *

Втората част на разказа за миналото на българите съобщава за несполучливия поход на императора Константин IV против заселилите се българи в Онгъла, поражението на ромеите, преминаването на Дунав от българите и заселването им в днешна Североизточна България, както и за сключването на мир между българи и ромеи, с който се узаконява създаването на българската държава на Балканския полуостров. В тази част не се споменава името на Аспарух, а се говори изобщо за българи. Втората част не представя непосредствено продължение на първата, а е взета вероятно от самостоятелен разказ за похода на Константин IV. В началото на този разказ, което Теофан и Никифор не предават, са били съобщени някои подробности за Онгъла. Това се вижда от израза: «българите избягали в споменатото по-горе укрепление», който е остатък от началото на втората част.

В Онгъла българите са дошли най-късно в 668 г., т. е. когато Констанс II е бил убит в Сицилия и когато преди това синовете на Кубрат се разделили. Тук българите са останали да живеят до 679 г., когато преминават Дунав. През това време те нахлували според Теофан отсам Дунав за грабеж във византийска територия. Императорът Константин IV, който бил зает с тежки борби срещу арабите (674 — 678), не могъл да предприеме нищо против българските набези. Едва след успешното завършване на арабските войни императорът взел мерки за наказване и прогонване на българите. Теофан разказва, че « той заповядал да преминат всички военни поделения в Тракия. И като въоръжил флота, тръгнал на война срещу тях по суша и море с намерение да ги изгони, като наредил в боен ред пехотната войска за сушата пред т. нар. Онгъл и Дунав, а за близкия бряг, като заповядал да пуснат котва корабите. А българите, като видели тези гъсти и многобройни бойни редици, се отчаяли за спасението си, избягали в споменатото по-горе укрепление и подслонили». От приведения пасаж може да се заключи, че пехотната войска е заела отсамния дунавски бряг в Северна Добруджа може би при Исакча,[55] а флотата е пуснала котва на отсрещния бряг. Къде се е намирало укреплението, в което се оттеглили българите? Обстоятелството, че българите се оттеглили и се скрили в укреплението, показва, че то не се е намирало на самия отвъддунавски бряг, а навътре. От съобщението на Теофан, че ромеите не могли да предприемат нищо срещу укреплението поради блатата, се вижда, че ромеите се намирали отвъд Дунав, в Южна Бесарабия и то на място свободно от блата и достатъчно за разгръщане на силите. Обаче блатливата местност, която се е намирала от двете страни на ромейската войска, не е позволявала да направят обходни движения, т. е. да нападнат уреплението отстрани. Тогава българите, виждайки безпомощността на ромейската войска, продължава Теофан, се окуражили. След 3 — 4 дни напразни усилия да проникнат в укреплението на българите, императорът напуснал бойното поле, понеже започнал да страда от остри болки в краката, и заминал за Месемврия, за да се лекува вероятно в прочутите близки бани Акве калиде, дн. Бургаски бани. При заминаването си той заповядал на войските да водят престрелки с българите, за да ги измъкнат от укреплението и да завържат с тях сражение. Обаче неизвестно по какви точно причини конницата започнала да се оттегля и дори да бяга, като разпространявала слух, че императорът бил избягал. Според Теофан причината на отстъплението бил този слух. Обаче малко вероятно е един лъжлив слух да стане причина за катастрофално бягство на една огромна армия. По-вероятно е да се приеме, че една от схватките с българите се е превърнала в пълно поражение на конницата. За да запази Теофан или общият извор честта на ромеите, е даден като причина за отстъплението лъжливият слух. Българите започнали тогава да преследват бягащите ромеи по петите, които дали много жертви, чак до брега на река Дунав. Обстоятелството, че българите са преследвали ромеите чак до брега на Дунав, показва явно, че укреплението се е намирало доста далеч от Дунав, някъде навътре, за да могат да се водят сражения, а ромеите да маневрират и да отстъпват. А това ще рече, че укреплението се е намирало от дунавския бряг на около 30 — 40 км.

---

[55] A. Ferenczi. Прив. съч., 265. Вж. също Г. Баласчев. Укрепителните съоръжения на старобългарската войска. София, 1918, 8, заб. 2 и 30.

На такова разстояние или по-точно на 25 — 50 км от Дунав се намира т. нар. долен Траянов окоп в Южна Бесарабия, който започва на изток от река Прут, южно от село Вадул луй Исак, продължава на изток, като засяга северните краища на езерата Ялпуг, Катлабуг и Китай и свършва на западния бряг на Сасик или Кундук лиман, с обща дължина 126 км. Между селата Вадул луй Исак при Прут и Табак (2 км над Болград) над езерото Ялпуг на дължина около 34 км окопът има берма.[56] К. Улиг[57] приема за възможно тази част на вала да е била на времето усилена от българите. В началото този вал е бил защитен от блатата на р. Прут. Има следователно всички основания да се приеме, че укреплението на българите е било частта на долния Траянов окоп, която започва от река Прут и се простира до горния край на езерото Ялпуг. А Ференчи[58] прие още, че византийските войски са преминали Дунав най-вероятно при Исакча в посока към Картал, т. е. между езерата Касул и Ялпуг, което ще рече в посока към западната част на долния Траянов окоп.

Българите, след като преследвали ромейската войска до левия бряг на Дунав, преминали в настаналата бъркотия реката и продължили преследването през цялата сегашна Добруджа. При бягството си ромеите са използвали вероятно римския път Новиодунум — Егисус — Салсовия — Истрия — Томи — Калатис — Дионисополис — Одесус. Теофан съобщава, че българите достигнали при преследването си Варна. К. Иречек[59] предположи, че «името Варна. . . е означавало навярно най-напред Провадийската река с Девненското езеро и неговата долина». При Варна те преустановили преследването вероятно, понеже започвали разклоненията на Стара планина, и изморени от дългия път не искали да се впускат в непознати планински усои. В продължение на две години (679 — 680 г.) българите завладели голяма част от земите на запад от Варна, които дотогава били населени със славянски племена. Теофан съобщава, че от тези племена българите завладели т. нар. седем рода и сключили с тях договор, съгласно който на северите било наредено (Никифор ἐπιτάττουσιν)[60] да се преселят от предната теснина Веригава в местата на изток, а на останалите седем рода в тези на юг и запад до аварите. Следователно българите влезли във федеративни отношения със славяните, т. е. те станали федерати на българите.[61] Тези федеративни отношения са траяли, както показват изворите, чак до Омуртаг. Теофан и Никифор изтъкват неведнъж самостоятелността на северите и че те са участвували в походите на българите като съюзници и наемници, т. е. като федерати.[62] Така Теофан съобщава, че Тервел «вдигнал цялата нему подчинена войска от българи и славяни», за да помогне на Юстиниан II да си възвърне престола, и че Телец във войната срещу Константин V взел като съюзници 20 хиляди от съседните племена.[63] Според Никифор[64] това са били славяни: «Телесий. който имал за съюзници не малко множество славяни». В 811 г. Ватиканският откъслек за поражението на Никифор съобщава: «българите наели срещу заплата авари и околните славянски племена.»[65] Така нареченият «Неизвестен автор»[66] (Scriptor incertus) пише, че в 814 г. Крум приготвил за поход срещу Византия войска от авари и околните славинии. Най-сетне Теофан[67] съобщава, че след победата над Никифор Крум канел на угощенията си и славянските вождове, които карал да пият от чашата-череп. Това са били навярно вождовете на онези славяни, които са взимали участие в Крумовите походи. Приведените случаи за участие на славяни в българската войска свидетелствуват за федеративни договорни отношения.

---

[56] C. Uhlig. Die Wälle in Bessarabien besonders die sogenannten Traianswälle, — Prähistorische Zeitschrift, 19, 1928, 190, 197 — 202, особено 199; R. Vulpe. La date du vallum romain de la Bessarabie inferieure. — ИАИ, XVI, 1950, 89 — 98, особено 91. Срв. Г. Баласчев. Прив. съч., 17.

[57] Прив. съч., 243.

[58] Прив. съч., 265.

[59] Пътувания по България. Пловдив, 1899, 818.

След разместването на славяните българите заели техните места и «се разширили и почнали да нападат и поробват крепостите и селата в ромейската територия». Според Теофан и Никифор това било принудило императора на Византия да сключи мир с тях при условие да им плаща данък. Това известие едва ли ще отговаря на истината, понеже е малко вероятно такава мощна империя като Византия да се е примирила със завладяването на Малка Скития и Източна Мизия, без да направи някакъв опит, дори и безуспешен, да си възвърне загубените земи. За войни между българи и ромеи след образуването на българската държава свидетелствуват следните две известия. Теофан съобщава, че в 680 г. българите нападнали Тракия, което е дало повод да се разкаже за тяхното минало. А сирийският презвитер Константин[68] заявил на 9 август 681 г.: «ако бях изслушан, не щяхме да претърпим това, което претърпяхме през настоящата година, т. е. каквото претърпяхме във войната с България». Разликата в годините се дължи на обстоятелството, че годината у ромеите е започвала, както е известно, на 1 септември, т. е. завършвала на 31 август! Следователно според нашето летоброение от 1 септември до 31 декември е била 680 г., а от 1 януари до 31 август 681 г. А това ще рече, че през 680/681 г. е имало война между българи и ромеи, която е завършила със сключването на мир, за който говорят Теофан и Никифор. Така новата българска държава на Балканския полуостров била официално призната.

---

[60] Г. Баласчев. Прив. съч., 9.
[61] М. Войнов. За първия допир, 461 — 467.
[62] Извори, VI, 267.
[63] П. т., 271.
[64] П. т., 303.
[65] Извори, VIII, 13.
[66] П. т., 23.
[67] Извори, VI, 283.
[68] П. т., 169 сл.

DIE NACHRICHT DES THEOPHANES VON DER GRÜNDUNG DES BULGARISCHEN STAATES

Veselin Beševliev

(Zusammenfassung)

Zunächst wird eine möglichst wortgetreue bulgarische Übersetzung der Nachrichten der byzantinischen Chronisten Theophanes und Nikephoros gegeben. Dann werden die gemeinsamen oder fast ähnlich lautenden Stellen bei den beiden Chronisten angeführt. Dadurch wird die schon längst festgestellte Tatsache, dass die beiden Schriftsteller ihre Nachrichten von der Gründung des bulgarischen Staates aus einer gemeinsamen Quelle geschöpft haben, klargemacht. Ferner werden die Auslassungen und die Umgestaltungen des Textes der gemeinsamen Quelle zunächst von Theophanes hervorgehoben.

Theophanes beginnt die Nachricht mit den Worten: ἐν τοῖς ἀρκτῴοις περατικοῖς μέρεσι τοῦ Εὐξείνου πόντου, ἐν τῇ λεγομένῃ Μαιώτιδι λίμνῃ. Dann folgen nur Relativsätze und kein Verbum finitum, das sich auf die angeführten Worte bezieht. Der Gebrauch der Präposition ἐν hier gegenüber der εἰς in den Relativsätzen zeigt deutlich, dass Theophanes etwas aus der Quelle ausgelassen und durch etwas anderes ersetzt hat. Die Worte stehen in keiner grammatischen Verbindung mit dem nachfolgenden Text. Etwa zwei Seiten ferner begegnet der Ausdruck εἰς τὸ προλεχθὲν ὀχύρωμα, der sich auf keinen vorhergehenden Text bezieht. Auch hier hat Theophanes etwas ausgelassen. In den Worten καὶ καταδιώξαντες αὐτοὺς μέχρι τοῦ Δανουβίου καὶ τοῦτον περάσαντες καὶ ἐλθόντες ἐπὶ τὴν λεγομένην Βάρνα. . . τὸν τόπον ἑωρακότες. . . κυριευσάντων δὲ αὐτῶν καὶ τῶν παρακειμένων Σκλαυινῶν ἐθνων κτλ. vermisst man wieder ein Verbum finitum etwa ᾤκησαν, vgl. Theophanes: καὶ τὸν Ὄγκλον καταλαβὼν. . . μεταξὺ τούτου κἀκείνων ᾤκησεν, Nikephoros: τὸ ὀχυρὸν καὶ ἀσφαλὲς τοῦ τόπου πάντοθεν. . . θεασάμενοι ἐνταῦθα σκηνοῦσι. Die angeführten Stellen zeigen deutlich, dass Theophanes die gemeinsame Quelle nicht wortgetreu abgeschrieben, sondern auch manches ausgelassen und geändert hat.

Noch grössere Auslassungen und Umgestaltungen, besonders stilistische, hat Nikephoros in'der gemeinsamen Quelle getan, die den Wert des Nikephoros im Vergleich mit Theophanes beträchtlich vermindern. Der Grund der Auslassungen im Text des Nikephoros liegt in seinem Bestreben die gemeinsame Quelle zu verkürzen. Deshalb steht der Text des Theophanes viel näher der gemeinsamen Quelle und ist als einzige zuverlässige Nachricht für die Gründung des bulgarischen Staates zu verwerten. Den Text des Nikephoros darf man dagegen nur als Nebenquelle heranziehen.

Folgende Stellen bei Nikophoros bedürfen jedoch einiger Erklärungen. Er beginnt seinn Bericht folgendermassen: Λεκτέον δὲ ἤδη περὶ τῆς τῶν λεγομένων Οὔνων καὶ Βουλγάρων ἀρχῆς. Bei Theophanes ist aber zu lesen, wie folgt: ἀναγκαῖον δὲ εἰπεῖν καὶ περὶ τῆς ἀρχαιότητος τῶν Οὐννογουνδούρων Βουλγάρων. Die Lesung der beiden Volksnamen bei Nikephoros kann nicht richtig sein, da sie gegen die übliche griechische Redeweise verstösst. In den konjunktionlosen Verbindungen von zwei Volksnamen bedeutet der mit dem bestimmten Artikel versehene Volksname, dass er ein Teil des ohne Artikel gebrauchten ist. Demnach waren die Unogunduren ein Stamm der Bulgaren, wie es bei Theophanes lautet. Dem entsprechend ist der Text des Nikephoros zu korrigieren. Dass hier eine falsche Lesung vorliegt, zeigt Nikephoros selbst. An einer anderen Stelle bei ihm wird Kubratos, von dem der Bericht weiter redet, ausdrücklich als Herrscher der Unogunduren und nicht der Hunnen bezeichnet. Aus derselben Stelle kann man noch sehen, dass Kubratos vorher Statthalter des awarischen Khagans war, unter dessen Botmässigkeit er stand, und in dieser Eigenschaft die Truppen der Awaren aus seinem Land vertrieb, die er von dem Khagan erhalten hatte (Κούβρατος. . . ὁ τῶν Οὐνογουνδούρων κύριος. . . ὃν εἶχε παρ᾽αὐτοῦ (= τοῦ τῶν Ἀβάρων χαγάνου) λαὸν περιυβρίσας ἐξεδίωξε τῆς οἰκείας γῆς). So wird es auch klar, wessen Statthalter Gostun war, der in der bulgarischen Fürstenliste als *намѣстник* erwähnt ist.

Nikephoros teilt ferner in dem Bericht mit, dass Ὄγλον τῇ σφῶν καλούμενον φωνῇ sei. Die Form σφῶν war bekanntlich aus der griechischen Sprache bereits um den Anfang unserer Zeitrechnung völlig verschwunden. Sie begegnet ab und zu nur bei den Schriftstellern, die die klassische Redeweise nachahmten, derer Nikephoros einer war. Die fragliche Stelle stammt also von Nikephoros und hat keinen Wert als Beweis dafür, dass Onglos ein bulgarisches Wort war. Der Gebrauch dieses Ortsnamens stets mit dem bestimmten Artikel bei Theophanes beweist dagegen, dass Onglos den Byzantinern schon vor dem Ankommen der Bulgaren wohl bekannt war.

Der Nordteil von dem Onglos war nach Nikephoros: τὰ δ'οὖν ὄπισθεν κρημνοῖς ἀβάτοις τετειχισμένα, nach Theophanes dagegen καὶ ἄλλοθεν τοῖς ποταμοῖς στεφανούμενος. Abgesehen davon, dass die Nachrichten des Theophanes mehr Glauben verdienen, zeigt die Partikel δ'ὖν deutlich, dass die Worte des Nikephoros eine rein logische Vermutung sind, die mit der Wirklichkeit nicht übereinzustimmen brauchen.

Das Partizip ἀμυνόμενος darf nicht n ἀμυνούμενος geändert werden, wie I. Bekker vorschlug, da es sich hier wahrscheindich um die Aussprache von OY als O im Spätgriechischem handelt.

Endlich werde die Lesung der beiden Handschriften des Nikephoros ἐγγιζόντων πανωκημένων von den Herausgebern I. Bekker und C. de Boor in [ἐγγιζόντων] παρῳκημένων geändert. Die Lesung der Handschriften ist m. E. beizubehalten, da πανῳκημένων von einem unbelegten Verb πανοικέω «leben mit dem ganzen Haus» oder «mit der ganzen Familie» von πανοικεί gebildet zu sein scheint. Die Slaven lebten bekanntlich in den sog. Zadrugen, was das Verb πανοικέω eben ausdruckt. Es werden ferner die Texte der byzantinischen Chronisten Georgios Monachos, Leo Grammatikos und Johannes Zonara in bulgarischer Übersetzung angeführt, die die Nachricht des Theophanes sehr verkürzt und stark umgearbeitet wiedergeben. Aus dem Kommentar zur Nachricht des Theohanes, den der zweite Teil des Aufsatzes enthält, verdient das Folgende mitgeteilt zu werden. Der sog. Onglos ist, wie die meisten Forscher annehmen, das heutige Südbessarabien. Die Festung, wohin die Bulgaren sich vor dem byzantinischen Heer zurückzogen, ist mit dem westlichen Teil des sog. unteren Trajanswalles identisch,der auch Berme hat.

Von besonderem Wert ist der Text des Nikephoros für das richtige Verständnis des Ausdruckes ὑπὸ πάκτον ὄντας bei Theophanes. Diesem Ausdruck entspricht die Verbalform ἐπιτάττουσιν bei Nikephoros. Die siegreichen Bulgaren schlossen also einen Vertrag mit den unterworfenen Slaven, kraft dessen sie den Slaven befahlen (ἐπιτάττουσιν) umzusiedeln. Demnach waren die Slaven nicht gewöhnliche Untertanen, sondern Föderaten der Bulgaren.

ИЗВЕСТИЯ НА НАРОДНИЯ МУЗЕЙ — ВАРНА
BULLETIN DU MUSEE NATIONAL DE VARNA
КНИГА (TOME) 18 (33), 1982

ВАРНА И БЛИЗКАТА Й ОКОЛНОСТ ПРЕЗ VII—IX В.

ДИМИТЪР ИЛ. ДИМИТРОВ

Варна — Одесос и околният район са имали важно стратегическо значение за отбраната на създадената през 681 г. българска държава. Оттук са водели най-преките и леснодостъпни пътища от морето — безспорно владение на Византия, към сърцето на държавата — столицата Плиска. Затова оправдан е интересът на историците-медиевисти към историческата съдба на града и близката му околност през периода VII — IX в. Докато обаче за ранновизантийския Одесос разполагаме с многобройни и разнообразни сведения за живота му през VI в.,[1] то историята на града от VII в. нататък е забулена в тъмнина. Слад дълго мълчание името на Одесос се появява наново в началото на IX в. в съчиненията на византийските хронисти Теофан и Никифор във връзка с описанието на войната между Византия и прабългарите на Аспарух, довела до създаването на българската държава в 681 г. Според двамата хронисти, след като разбили армията на Константин IV Погонат, прабългарите «дошли до така наречената Варна близо до Одесос»[2]. Оттогава името Одесос изчезва от историческите извори.[3] Вместо него на три пъти се споменава наименованието Варна: първия път то се среща у Никифор във връзка с убийството на един български велможа през 765 г.,[4] втория — у Теофан по повод един от походите на Константин V

---

[1] Велизар Велков. Градът в Тракия и Дакия през късната античност. С., 1959, с. 56, 84 — 86, 162 — 163, 219 — 221 и др.; Бележки върху социално-икономическото развитие на град Одесос през късноантичната епоха. — ИВАД, X, 1956, с. 109 — 116.

[2] Theophanes Confessor. Chronographia. Ed. C. de Boor, 1883, p. 359; ИБИ, VI, с. 263; Nicephorus Patriarcha. Breviarium. Ed. C. de Boor, p. 35; ИБИ, VI, с. 296.

[3] Наистина в някои епархийски списъци от ранното средновековие — т. нар. Псевдоепифаниев списък, датиран VII в., и списъка от времето на Исаврийската династия (IX в.), името на Одесос фигурира като митрополитски център—вж. ИБИ, VI, с. 186 и 194. Но, както отдавна е обърнато внимание от учените, тези списъци не предават действителното положение, а са плод на книжна традиция, предаваща миналото — вж. у Петър Мутафчиев. Съдбините на средновековния Дръстър. — Избрани произведения, II, С., 1973, с. 27 — 28 и 47.

[4] Nicephorus. Op. cit., p. 71; ИБИ, VI, с. 305; За същото срв. В. Н. Златарски, който поставя това събитие в 768 г. История на българската държава през средните векове. I, ч. 1. С., 1970, с. 293 — 294.

Копроним против българите в 774 г.[5] и третия — у Константин Багренородни при описанието на пътя на руските търговци през средата на X в. от Киевска Русия към Цариград.[6] Лаконичните сведения за Одесос-Варна за един твърде дълъг период — от VII до X в. — доведоха до свободното им тълкуване. Така известният наш историк В. Н. Златарски преведе пасажа на Теофан и Никифор «Варна близо до Одесос» като «областта на град Варна», която според него е на север от черноморския град, в околностите на дн. гр. Толбухин.[7] При това той изказа съмнение във възможността за превземането на гр. Варна при този поход на Аспарух, като сигурното овладяване на града от българите отнесе най-късно към средата на втората половина на VIII в.[8] Тезата на Златарски за късното присъединяване на Одесос-Варна към българската държава беше приета от почти всички историци и остава господствуваща и досега. Някои от изследвачите дори изказаха предположението, че градът е останал във византийска власт и през третата четвърт на VIII и дори до началото на IX в.[9] Против това общоприетото становище се обявиха само братя Шкорпил, които даже изказаха мнението, че в завладяната от Аспарух Варна е бил подписан договорът за признаването на българската държава.[10] Но наред с определянето на политическата принадлежност на Варна-Одесос през първите векове от съществуването на българската държава учените отделиха внимание и върху промяната на името на града, като го свързаха с измененията в етническия облик на неговите жители. Така още К. Иречек отбеляза, че името Варна в текста на Теофан и Никифор трябва да се свърже не със стария Одесос, а с някоя местност в околността на града. Според него това име е носела Провадийската река с Девненското езеро и неговата долина. Той предпазливо изказа мнението, че може би това наименование е славянско и тъждествено на думата врана.[11] Становището на Иречек беше прието напълно от Ив. Дуйчев, който изказа увереността си в славянския произход на този топоним, който идва от славянското вран в значение на черен.[12] Това име, дадено първоначално на езерото или реката, било пренесено в края на VIII или началото на IX в., когато град Одесос бил превзет от прабългарите, върху стария черноморски град, който оттогава започнал да се нарича Варна.[13] Същата теза намери поддръжка и у В. Бешевлиев, който внесе в нея значителни допълнения и уточнения. Той обърна внимание на обстоятелството, че в това славянско наименование е запазена по-старата немататезирана форма варна вместо по-късната врана. Като посочи, че според големия познавач на старославянския език М. Фасмер метатезата на *р* е завършила около 800 г., той стига до заключението, че топонимът Варна е бил даден много преди тази дата.[14] Този факт според него свидетелствува за ранното славянизиране на Североизточна България и специално на района около стария Одесос, далеч преди идването на прабългарите.[15] В една нова работа за името Варна В. Бешевлиев приема, че този топоним, даден първоначално върху реката, се е разпрострял и върху територията около бреговете на двете Варненски езера. Поради това под местността Варна, до която според Теофан и Никифор бил достигнал Аспарух с водените от него прабългари, трябва да се разбира долината от Варна до Девня, ограничена от Франгенското и Авренското плата.[16] В тази статия Бешевлиев дава съвсем ново тълкуване на текста на Никифор, в който се казва, че в 765 г. във Варна бил убит от собствените си слуги т. нар. кампаган (капканът на хан Умар).[17] Докато почти всички историци са убедени, че в случая става дума за град Одесос-Варна,[18] той счита, че тук Никифор говори не за черноморския град, а за някакво друго селище, което се е намирало в така определената местност Варна. То било основано първоначално от славяни, най-вероятно от племето севери, които му дали и славянското название. По-късно, когато тези места били завладяни от прабългарите, те се настанили в него. Поради това селището и по-късно запазило старата неметатезирана форма на своето име, която впоследствие се пренесла и върху града Одесос-Варна.[19]

---

[5] Theophanes. Op. cit., p. 447; ИБИ, VI, с. 273 — 274.

[6] Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperii. Ed. Gy. Moravcsik — R. J. H. Jenkins. Budapest, 1949, p. 61 — 62; ИБИ, IX, с. 202 — 203.

[7] Златарски. Цит. съч., с. 197 и 203.

[8] Пак там, с. 210.

[9] Иван Дуйчев. По въпроса за името Веригава. — Проучвания върху българското средновековие. — СбБАН, 41, 1, 1945, с. 164; В. Тъпкова-Заимова. Крепости и укрепени градове през Първото българско царство. — ВИСб, XXV, 3, 1956, с. 45; Г. Цанкова-Петкова. О территории болгарского государства в VII — IX вв. — ВВр, XVII, 1960, с. 142; В. Велков. Бележки . . ., с. 116.

[10] Х. и К. Шкорпил. Двайсетгодишната дейност на Варненското археологическо дружество (1901 — 1921). — ИВАД, VII, 1921, с. 16.

[11] Константин Иречек. Пътувания по България. С., 1974, с. 882.

[12] Ив. Дуйчев. Пос. съч., с. 164 — 165.

[13] Пак там, с. 164.

От този кратък преглед на изследванията върху ранносредновековната история на Одесос-Варна ставя ясно, че ако се ограничим само със сведенията на писмените извори, не бихме били в състояние да решим надеждно редица важни въпроси, като определянето на политическата принадлежност на Одесос през първите няколко десетилетия след създаването на българската държава, уточняването на значението на етнонима Варна и установяването на времето и начина, по който той е бил пренесен върху черноморския град, разкриването на етническия състав на населението в града и близката му околност. Необходимо е да бъдат привлечени и други по-достоверни източници, каквито може да даде предимно археологията. Може смело да се каже, че през последните три десетилетия в издирването и проучването на ранносредновековни паметници в този район бяха получени значителни успехи. Получени бяха много нови данни, които позволяват да се внесе до голяма степен яснота по посочените въпроси. Особено ценни резултати дадоха многогодишните наблюдения и археологически проучвания на територията на днешния град Варна. Те показаха, че през първата половина на VII в. гр. Одесос е претърпял катастрофално разрушение.[20] Тези данни, както и резултатите от изследванията, извършени от Варненския музей на старобългарския укрепителен вал край морския бряг до Варна, дадоха повод на Рашо Рашев да преразгледа въпроса за времето, когато Одесос и неговата околност (така наречената Варна) са били присъединени към пределите на българската държава. Като анализира писмените сведения и ги съпоставя с данните на археологическите проучвания, той стига до извода, че Одесос е бил завладян от прабългарите на Аспарух още при появата им по тези места. Същевременно наличието на мощен противодесантен вал, който достигал в непосредствена близост до стените на Одесос, според Рашев свидетелствува, че по това време той вече е загубил значението си на голям и цветущ град и важен пристанищен център, като се е превърнал в неукрепено българско селище.[21]

---

[14] Веселин Бешевлиев. Античната топонимия у нас като исторически извор. — ИИБЕ, III, 1954, с. 349 — 350.

[15] Пак там, с. 351.

[16] В. Бешевлиев. Името Варна. — ИНМВ, XVII (XXXII), 1981, с. 6 — 7.

[17] Докато почти всички историци считат, че под кампаган у Никифор (вж. бел. 4) се разбира хан Паган или Баян — ср. Златарски. Пос. съч., с. 291 сл.; Дуйчев. Пос. съч., с. 164 и 11, Бешевлиев доказва, че в случая е посочено не името на хана, а титлата капкан-съвладетел — вж. Първобългарите. Бит и култура. С., 1981, с. 49.

[18] Златарски. Пос. съч., с. 294; Дуйчев. Пос. съч., с. 164.

[19] Бешевлиев. Името Варна, с. 7.

[20] Д. Ил. Димитров. Некоторые вопросы этно-культурной истории населения по правому берегу Нижнего Дуная в V — VII вв. — Actes du IIe Congrès International de Thracologie. II, Bucureşti, 1980, с. 454.

Както се вижда от посочения по-горе пример, използването дори на ограничено количество археологически свидетелства може да послужи за изграждането на теза, която коренно да се различава от общоприетото становище за съдбата на Одесос-Варна през ранното средновековие. Сериозни проблеми поставя и тезата на Бешевлиев за името Варна, която също би следвало да се провери съобразно археологическите данни. От всичко това ясно проличава необходимостта от привеждане в известност на всички открити досега археологически материали — както известни, така и непубликувани. За да станат те достъпни на специалистите, авторът на настоящата работа си поставя за цел да събере данните за откритите досега ранносредновековни археологически паметници на територията на «така наречената Варна» (районът около бреговете на двете Варненски езера). Освен това на базата на досегашните изследвания и критическо отношение към писмените и археологически данни той ще направи опит да разкрие някои основни моменти от историческото минало на посочения район през периода VII—IXв.

Вече беше посочено, че основно място в настоящата работа е определено на излагането на археологическия материал, голяма част от който не е публикувана. Затова отначало ще бъдат дадени, понякога с кратък научен коментар, наличните сведения за откритите досега археологически паметници. За по-голяма прегледност те ще бъдат подредени според географското им разположение, като се тръгне от най-западната точка на посочения район и се стигне до черноморския бряг при Варна.

Най-западният паметник на ранното българско средновековие в така очертаната територия Варна е селището и крепостта в северния край на кв. Река Девня на гр. Девня. Селището е разположено в непосредствена близост до един от най-големите девненски карстови извори, наричан в ново време Марциана. Както може да се съди по разхвърляната по повърхността му ранобългарска керамика от двата основни типа — гърнета с врязана украса и съдове, украсени с излъскване, то е заемало няколко десетки декара. В югозападния край на селището, непосредствено върху развалините на амфитеатъра на римския Марцианопол, е била изградена съвсем малка ранобългарска крепост. Крепостта е до голяма степен унищожена и от нея са запазени по-добре части от северната и западната стени и незначителни следи от южната. Общо взето, средновековната крепостна стена следва зидовете на античния амфитеатър. Била е изградена от големи варовикови квадри, взети от разрушени антични постройки. Строителите на крепостта не са били много придирчиви при подбора на строителния материал — те са използвали без обработка дори масивните каменни седалки на разположения на това място амфитеатър. Дебелината на стената е средно 3,40 м. При строежа ѝ са били използвани останките от старите зидове на амфитеатъра, до които и между които са били поставени блоковете, оформящи самата стена (табл.I). Почти в средата на северната стена и в северозападния ъгъл на крепостта са били изградени две петоъгълни кули, които се издават вън от куртината.[22] По западната стена, достигнала до нас в много лошо състояние, личаха следите от още една кула, както изглежда също петоъгълна. Квадровият градеж и формата на петоъгълните кули напомнят напълно монументалното строителство от плисковски тип и трябва да се свържат с него. Въпреки неголемите си размери—обхваща площ от около 4000 м², крепостта е била мощно и внушително укрепително съоръжение. Тъй като досега не са публикувани данни за резултатите от разкопките,[23] не може да се каже нищо за характера на културния пласт и разположените във вътрешността на крепостта постройки. Изграждането на тази крепост най-вероятно трябва да се свърже с разгърналото се при Омуртаг крепостно строителство.[24]

---

[21] Рашо Рашев. Към въпроса за югоизточната българска граница през VII — IX в. — Векове, VII, 4, 1978, с. 51 — 52; Аспаруховият вал при Варна. — ИНМВ, XX (XXX), 1979, с. 123 — 124.

По сведения на единия от участниците в разкопките[25] при изравнителни работи близо до северната стена на античния амфитеатър, вън от споменатата средновековна крепост, са били разкрити няколко жилища-полуземлянки със стени, облицовани с ломен камък. В тях е бил открит многоброен керамичен материал, включително едно цяло гърне с врязана линейна украса. При същите разкопки, неизвестно вътре или вън от крепостта, е бил открит и каменен модел на жилище-юрта.[26] В един сравнително покъсен период — X или началото на XI в. — крепостта е била разширена в северна посока, като новата крепостна стена е била изградена вече не от квадри, а от малки грубо одялани камъни. С този начин на градеж разширението на крепостта се различава рязко от по-ранния квадров строеж. Подруги са и издадените вън от куртината кули, които имат четириъгълна форма. Може би с функционирането на по-късната крепост трябва да се свърже откриването наблизо до нея на колективна находка от 888 бронзови византийски монети от края на X и първата половина на XI в.[27]

Вторият паметник на ранното българско средновековие е едно селище, разположено на около 3 км източно от описаната крепост със селище и на около 0,5 км югозападно от Захарен завод — Девня. Както може да се съди по намерената по повърхността ранносредновековна керамика от споменатите два типа, селището е било с твърде скромни размери — то обхващало една леко наклонена тераса с площ от няколко десетки декара. При изкопни работи за прокарване на жп. коловози са били пресечени две полуземлянки, долната част на които беше вкопана с около 1 — 1,10 м в здравата глинеста почва. По стените им не личаха следи от някаква облицовка. В единия ъгъл на едната от полуземлянкате личаха останките на правоъгълна пещ, изградена от глина с дребни камъни. Най-общо селището може да се датира в края на VIII — X в.

---

[22] Крепостта е разкопана от Г. Тончева през 1961 — 1963 г., но резултатите от проучванията все още не са публикувани. Съвсем схематичен план на северната част на крепостта може да се види у Тома Петров. Амфитеатърът на античния Марцианопол. — МПК, 1967, кн. 1, с. 8, обр. 3. Там е показана само средната петоъгълна кула, а северозападната ъглова кула, която почти съвпада с четириъгълната кула на по-късната крепостна стена, не е посочена.

[23] Досега има само едно съвсем кратко споменаване за съществуването на средновековни съоръжения върху развалините на античния амфитеатър у Г. Тончева. Марцианопол (Пътеводител). С., 1966, с. 16.

[24] Д. Ил. Димитров. Някои черти на старобългарската материална култура. — ИИД, XXXI, 1977, с. 19 — 20 и цит. лит.

[25] Сведения на Ара Маргос, комуто изказваме благодарност за разясненията относно обстоятелствата на намирането на някои находки върху и около крепостта.

[26] Рашо Рашев. Модел на юрта от Девня. — Археология, XVIII, 1, 1976, с. 39 — 45.

[27] Милко Мирчев. Колективни монетни находки. — ИНМВ, II (XVII), 1966, с. 148 — 151.

На около 0,6 км североизточно от това селище, точно зад гърба на Захарния завод, на мястото на разтоварната площадка на Нов содов завод, беше открит некропол от времето непосредствено след приемането на християнството в България — края на IX и X в. Разкопани бяха 101 гроба, при които погребението се е извършило по християнски обред. От наблюденията на района около некропола беше установено, че той е продължавал в източна и югоизточна посока, следователно е бил значително по-голям Този некропол, известен в научната литература като некропол Девня 2,[28] е принадлежал по всяка вероятност към споменатото по-горе селище.

На около 1,5 км югоизточно от селището при Захарен завод бяха открити останките от друго селище от същата епоха. То се е намирало на площадката на Завода за поливинилхлорид и на север и североизток от главния корпус на завода. От наблюденията при изкопните работи за строителството на завода стана ясно, че селището е било със значителни размери. На дължина то достигало повече от 0,6 км, а на ширина (С — Ю) — не помалко от 0,2 км. В неговата североизточна част бяха проучени изцяло или частично двадесетина жилища. По-голямата част от тях представляваха четириъгълни полуземлянки, стените на които са били облицовани с едноредова зидария само с вътрешно лице от дялани и по-рядко от ломени камъни (табл.II). В югоизточната част на селището беше проучена частично полуземлянка, стените на която не са имали облицовка. В близост до нея беше изследвана голяма едноетажна пещ, вкопана изцяло в здравата глинеста почва, но несвързана с някакво жилищно помещение. Близо до една от разкопаните полуземлянки със стени, облицовани с камък, беше открито гърне с вътрешни уши. То е много подобно на многобройните съдове (котли) с вътрешни уши, известни от редица селища в поречието на Долни Дон и датирани IX в.[29] Гърнето от Девня, както и комплекса от полуземлянки с каменна облицовка около него, може да се отнесе най-вероятно към края на IX и първата половина на X в.[30] За съжаление по-голямата част от селището не можа да бъде проучена и затова е много трудно да се определи времето на неговото възникване. Все пак по подемния керамичен материал, намерен по повърхността, както и по находките в близките до него некрополи, може да се предположи, че то е съществувало от края или средата на VIII до X в.

---

[28] Димитър Ил. Димитров. Старобългарски некропол № 2 при Девня. — ИНМВ, VI (XXI), 1970, с. 21 — 47.

[29] С. А. Плетнева. Керамика Саркела-Белой Вежи. — МИА, 75, 1959, с. 222 — 223, рис. 10; И. И. Ляпушкин. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона. — МИА, 62, 1958, с. 110, рис. 6, 4 — 5.

[30] Д. Ил. Димитров. Номадска керамика в Североизточна България. — ИНМВ, XI (XXVI), 1975, с. 39 и 46, табл. I, 1 — 3.

На около 0,8 км североизточно от споменатото селище, в района на базата за строителни конструкции на Девненския строителен комбинат, беше открит раннобългарски двуобреден некропол, известен в литературата под името Девня 1.[31] Проучени бяха 97 гроба, при които погребението е извършено по езически обред. От тях 61 бяха с трупополагане и 36 с трупоизгаряне.[32] Освен това по различни причини не бяха разкопани 40 — 50 гроба, принадлежащи към същия некропол. От проучването на погребалния обред, гробния инвентар и антропологичните особености на гробовете с трупополагане беше сигурно установено, че в тях е погребано население от прабългарски произход.[33] Гробовете с трупоизгаряне в този, както и в другите двуобредни езически некрополи в Североизточна България, според част от изследвачите, между които и авторът на настоящата работа, са принадлежали на славянско население,[34] докато други учени допускат, че и тези гробове също трябва да се отнесат към прабългарите в този район.[35] Що се отнася до времето, когато некропол Девня 1 е бил използван, редица данни от изследването на погребалния обред и на погребалния инвентар и преди всичко на керамичния материал дават основание той да бъде поставен най-общо към VIII и възможно в самото начало на IX в.[36] От обследването на терена около некропола беше установено, че най-близкото селище, съвременно на некропола, е това на територията на Завода за поливинилхлорид. По тази причина най-вероятно е некрополът да е принадлежал на същото селище.

На около 0,7 км източно от посоченото селище и на около 0,3 км южно от главния корпус на ТЕЦ Девня беше открит друг двуобреден раннобългарски некропол, известен като Девня 3.[37] Той е заемал последната, найниска тераса, която се издига над обширната блатиста местност «Балтата», образувана при сливането на Провадийската и Девненската реки и съставляваща западната част на Гебедженското (Белославско) езеро. При редовните археологически разкопки бяха проучени 157 погребения, от които 104 с трупополагане и 53 с трупоизгаряне. Ако и некропол Девня 3 да е предимно езически, той продължи да функционира и след приемането на християнството. Така от разкопаните 104 гроба с трупополагане 68 принадлежат към езическия и 36 към християнския период. Самият некропол е бил много голям — той е обхващал площ от около 20 000 м² и е имал не по-малко от 700 — 800 гроба. Интересно е да се отбележи, че за разлика от основната част от ранносредновековните некрополи в Североизточна България, при които езическите и християнските гробове са разположени на различни места, то в този паметник християнските гробове са в непосредствена близост до езическите.[38] Изследването на гробовете с трупополагане по езически обред показва, че в тях, както при некропол Девня 1, са били погребани прабългари.[39] Що се отнася до гробовете с трупоизгаряне в този некропол, определянето на етническата принадлежност на погребаните в тях се натъква на същата трудност, посочена при некропол Девня 1.

---

[31] Д. Ил. Димитров. Новооткрит раннобългарски некропол при Девня. — ИНМВ,VII (XXII), 1971, с. 57 — 76.

[32] Д. Ил. Димитров. Погребалният обред при раннобългарските некрополи във Варненско (VIII — X в.) — ИАИ, XXXIV, 1974, с. 66.

[33] Д. Ил. Димитров. Новооткрит некропол . . ., с. 71 — 72; Погребалният обред . . ., с. 91.

[34] Д. Димитров. Новооткрит некропол . . ., с. 70 — 71; Димитър Ангелов. Образуване на българската народност. С., 1971, с. 233.

[35] М. И. Артамонов. Тюрко-болгары и славяне в Западном Причерноморье. — Сб. Славяните и Средиземноморският свят. С., 1973, с. 268 — 269; Станчо Ваклинов. Формиране на старобългарската култура. С., 1977, с. 138 — 139; Живка Въжарова. Славяни и прабългари (по данни на некрополите от VI — XI в. на територията на България). С., 1976, с. 426 — 427.

[36] Д. Димитров. Новооткрит некропол. . ., с. 69 — 70.

[37] Д. Ил. Димитров. Раннобългарски некропол № 3 при Девня. — ИНМВ, VIII (XXIII), 1972, с. 45 — 65.

При определянето на времето, през което некрополът е функционирал, може да се използват няколко довода. Преди всичко от внимателното изследване на целия терен около паметника може да се заключи, че най-вероятно той е принадлежал на същото обширно селище, както и некропол Девня 1. От сравняването на погребалния обред и особено на гробния инвентар в двата некропола се вижда, че между тях има значителни различия, които без съмнение са белег за тяхната разновременност. Същевременно наличието и на общи черти в обреда и погребалния инвентар показва, че в определен период е налице хронологичното им застъпване. Всичко това дава основание да се приеме, че некрополите Девня 1 и 3 са разновременните гробни съоръжения на едно и също селище. При това наличието на християнски гробове в Девня 3 показва, че той е по-късен от Девня 1 и трябва да се постави към IX — X в.

В североизточната част на некропол 3, на границата между езическите и християнски гробове, беше открито едно уникално гробно съоръжение, което, изглежда, не е било пряко свързано с некропола, но има изключително важно значение за историята на Североизточна България. Това е един масов гроб във формата на кръгъл пръстеновиден изкоп с максимален диаметър 5,78 м и дълбочина 3,50 м.[40] В него са били нахвърляни безразборно телата на 76 индивида, главно жени и деца.[41] Анатомичното проучване на костния материал показа, че голяма част от погребаните са били умъртвени по жесток начин — телата на някои бяха разсечени на парчета. При антропологичното изследване се установи, че положените в гроба индивиди са от прабългарски произход. Повечето от черепите на погребаните носеха следите на изкуствена деформация. Големият процент на деформираните черепи, няколко пъти по-голям, отколкото в обикновените некрополи в този район, дава сериозни основания да се предположи, че положените в гроба мъртвеци са принадлежали към аристократичен или аристократични прабългарски родове.[42] Изучаването на намерения в гроба археологически материал и откриването на един гроб от християнския период на некропола върху гробното съоръжение сочат, че той трябва да се отнесе към края на IX в. Най-вероятно е това да е материално доказателство за репресиите, които княз Владимир (889 — 893 г.) предприел срещу прабългарите, привърженици на християнството. Както изглежда, това е било масово политическо убийство, приело формата на жертвоприношение.[43]

---

[38] Пак там, с. 48 — 49 и с. 54 — 55.

[39] Пак там, с. 56 — 57.

[40] Пак там, с. 53 — 54; По-подробно вж. у Д. Ил. Димитров и Г. Маринов. Раннобългарски масов гроб при град Девня. — ИНМВ, X (XXV), 1974, с. 109 — 110. За резултатите от антропологичното проучване на костния материал от гроба вж. Йордан Йорданов. Антропологическо изследване на костния материал от раннобългарския масов гроб при град Девня. — ИНМВ, XII (XXVII), 1976, с. 171 — 213.

[41] Д. Димитров и Г. Маринов. Цит. съч., с. 111 сл. и особ. с. 123.

[42] Пак там, с. 126 — 127.

Друг паметник от този период е едно селище в м. «Арамията» на около 3 км североизточно от кв. Повеляново на гр. Девня и на около 2 км западно от централната група на Побитите камъни (Дикили таш). То заема една неголяма тераса по десния бряг на р. Арамия дере на около 100 м северно от старото шосе Варна — Девня. Намерената по повърхността керамика от двата основни вида показва, че селището е заемало площ от около 20 — 30 декара и най-общо може да се датира VIII — X в.

На около 1,5 км източно от с. Тополите, при строежа на Новия домостроителен комбинат, бяха открити следите от малко ранноблъгарско селище. То е заемало неголяма леко наклонена тераса по десния бряг на малкия поток, който тече от север към юг и се влива във Варненското езеро. Разкрито беше частично едно жилище-полуземлянка с четириъгълна форма и пещ от камъни и глина в единия ъгъл. Намереният в жилището и около него керамичен материал дава основание селището да се отнесе към IX — X в.

На около 2 км североизточно от това селище, при строителството на пивоварния завод «Галата», беше открит двуобреден езически ранноблъгарски некропол. Известието за откриването на некропола се получи много късно, след като основните изкопни работи бяха завършени и по-голямата част от паметника беше унищожена или засипана. Това затрудни много изследванията, като не позволи извършването на системни разкопки. Все пак от наблюденията върху терена и частичните разчиствания се установи, че под основния корпус на завода са се намирали значителен брой погребения с трупоизгаряне. Това са били предимно гробове в малки плитки ями, в които освен горелите човешки кости са били поставени някои вещи, като железни ножчета, малък брой метални украшения и понякога съдчета гробен инвентар. В няколко случая в гробната яма са били изградени от вторично използвани антични тухли или плочести камъни малки гробни камери, добре познати от погребенията с трупоизгаряне в други некрополи по тези места.[44] Можаха да се открият сигурни доказателства за съществуването най-малко на 15 гроба с трупоизгаряне, но техният брой е бил несъмнено много по-голям. В южната част на некропола са били открити и известен брой гробове с трупополагане. Те са се намирали под складовата база на завода. За съжаление строителството на базата беше завършено преди започването на проучванията и откритите там гробове са били унищожени. Все пак можа да се установи, че погребаните са били полагани в обикновени, вкопани средно 1 м правоъгълни ями, ориентирани север-юг, с глава на север. В един проучен чрез разкопки гроб беше намерено фрагментирано гърненце с врязана линейна украса, а в друг — животински кости, явно останки от жертвена месна храна. На около 3 м от споменатия гроб със съдче-инвентар беше частично изследвана ритуална яма с нишово разширение в западната ѝ стена. В ямата бяха открити кости от едро преживно животно и до тях — фрагментирано гърненце с врязана украса. Гробовете с трупополагане в Пивоварния завод намират пълна аналогия с гробовете с трупополагане в некрополите Девня 1 и 3, което показва, че в тях е било погребвано прабългарско население. При определянето на етническата принадлежност на гробовете с трупоизгаряне се среща трудността, валидна за напълно еднаквите погребения с трупоизгаряне от двата девненски некропола.[45] Въз основа на намерения в некропола керамичен материал и особеностите на гробния ритуал некрополът трябва да се отнесе към IX в.

---

[43] Пак там, с. 128.

[44] Д. Димитров. Погребалният обред . . ., с. 56 — 58.

На около 1,5 км западно от с. Владиславово, в м. «Тумбите», бяха открити следите от неголямо раннобългарско селище. То е заемало издигнатата тераса на около 100 м югоизточно от Малката (южна) Тумба, по десния бряг на дола, водещ началото си от височината Бандерма. За селището може да се съди по малобройната и силно фрагментирана керамика с врязана украса, намерена по повърхността.

Най-голямото от известните досега ранносредновековни български селища е разположено върху обширната, леко вдлъбната в средата тераса, върху която сега се изгражда жилищният комплекс «Георги Петлешев». То представлява в същност група от няколко селища, разположени ветрилообразно по високата част на терасата и обърнати към пълноводния извор със стара чешма, известна под името «Юрганджийката». Въз основа на керамичните находки по повърхността и наблюденията по време на изкопните работи за прокарването на канализационната система на комплекса може да се приеме, че селището е обхващало площ от няколкостотин декара. Частични археологически разкопки бяха проведени само в югоизточната му периферна част, между десния бряг на рекичката Плана дере, която го ограничава от изток, и кварталното училище «А. Страшимиров». При подравняването на терена и прокарването на канализационната мрежа бяха засечени следите от над 20 жилища-полуземлянки, от които няколко можаха да бъдат по-цялостно проучени. Установи се, че всички са били едностайни четириъгълни помещения, вкопани повече или по-малко в терена. Почти във всички в единия ъгъл, най-често откъм северната стена на жилището, беше намирана пещ. Особен интерес представлява едното от разкопаните жилища (№ 1), което е имало две жилищни нива. През първия, по-стар етап на обитаване, то е представлявало полуземлянка, вкопана 0,90 м в терена, която за разлика от обичайните за това време жилища, не е имала пещ в ъгъла. Вместо това близо до центъра върху пода беше открито огнище, оградено с плочести камъни — особеност, много характерна за жилищата-полуземлянки от т. нар. салтово-маяцка култура в южните степни райони на Съветския съюз и особено в поречието на Долни Дон.[46] След разрушаването на това жилище върху него при почти същите очертания на жилищната яма е изградено ново жилище, подът на което е с 0,30 м по-високо от стария. В североизточния ъгъл на новата полуземлянка е била изградена от глина и камъни пещ, напълно еднаква с пещите в другите жилища в тази част на селището. Намерените по пода и в насипа на по-късното жилище керамични материали и особено няколкото фрагмента от съдове, покрити с жълтозелена глазура сочат, че то е от сравнително късно време — X в. По-старото жилище пък би могло да се отнесе към втората половина или края на IX в. Общото впечатление от устройството на жилищата в тази част на селището и намерената в тях керамика е, че те са били обитавани някъде от средата на IX в. и сигурно през първата половина на X в. Сравняването на керамичния материал от тази част на селището с намерената керамика около чешмата «Юрганджийката» показва, че последната носи по-архаични черти. Това дава основание да се предположи, че животът в последното място е започнал по-рано, поне в началото на IX и възможно дори през VIII в. Поради липсата на археологически разкопки обаче това предположение все още не е сигурно потвърдено.

---

[45] Вж. по-горе, с. 9, бел 34 и 35.

[46] И. И. Ляпушкин. Памятники салтово-маяцкой культуры, с. 98; В. Д. Белецкий. Жилища Саркела-Белой Вежи. — МИА, 75, 1959, с. 127 — 128; С. А. Плетнева. От кочевий к городам. — МИА, 142, 1967, с. 58 — 61.

На около 0,3 км североизточно от проучената чрез разкопки част на голямото селище рекичката Плана дере описва полуокръжност, която затваря по левия ѝ бряг малка, леко снишена спрямо околния терен тераса. Върху повърхността ѝ беше открито необичайно голямо количество керамика от двата споменати типа, което свидетелствува за интензивния живот на това място. Въз основа на намерения керамичен материал селището може да се отнесе към IX — X в.

На около 0,4 км североизточно от споменатото селище, на една почти равна тераса над новостроящия се жилищен комплекс «Възраждане» се откри на сравнително обширно пространство фрагментирана раннобългарска керамика — явно от друго селище. Между двете селища на няколко места бяха намерени изолирани фрагменти от раннобългарска керамика — гърнета с врязани линии, което показва, че вероятно двете селища са били свързани. Според събрания по повърхността керамичен материал двете селища са съвременни и се отнасят към IX — X в.

При изкопните работи за строежа на завода за манометри «Черно море» беше открит раннобългарски езически двуобреден некропол.[47] Той заема югоизточния ъгъл на обширната леко наклонена от север към юг тераса, разположена под терасата, върху която се е намирало голямото селище в комплекса «Г. Петлешев», до десния бряг на Плана дере. При редовните разкопки бяха проучени 55 езически погребения, от които 40 с трупоизгаряне и 15 с трупополагане и ориентация север-юг. При изкопните работи са били разрушени още 8 гроба с трупоизгаряне и 5 с трупополагане. От наблюденията върху околния терен беше установено, че непроучени са останали сравнително малко гробове и общо некрополът е наброявал не повече от 80 — 85 гроба. Погребалният обред и гробният инвентар е почти идентичен на находките от двата девненски некропола. Това показва, че етническият състав на населението, използвало некропола, е същият — прабългари (според гробовете с трупополагане) и може би славяни. Изучаването на обреда и главно на керамичния материал показва, че некрополът е функционирал през IX и възможно в края на VIII в. Той е принадлежал вероятно на голямото селище, южният край на което достига само на 0,8 км северно от некропола.

В западния край на кв. «Михаил Иванов» (Трошево) и на около 0,3 км източно от разкопаните жилища покрай десния бряг на Плана дере, принадлежащи на голямото селище, беше открит голям раннобългарски некропол от времето след приемането на християнството. От него бяха проучени чрез разкопки 783 гроба, основната част от които е с трупополагане по християнски обред. Първоначално некрополът е наброявал общо около 900 гроба.[48] Наред с гробовете с трупополагане по християнски обред са били разкопани и 9 гроба с трупоизгаряне в ямки, подобни на погребенията с трупоизгаряне в двуобредните езически раннобългарски некрополи.

---

[47] Д. Ил. Димитров. Двуобреден раннобългарски некропол при Варна. — Сб. Преслав, II, С., 1976, с. 107 — 124.

[48] Александр Кузев. Раннесредневековый некрополь под Варной. — Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave, T. 2. Bratislava, 1980, c. 259.

Важно е обстоятелството, че някои гробове с трупоизгаряне лежат върху погребения с трупополагане по християнски обред. Това свидетелствува за все още живите езически вярвания на част от населението, ползвало некропола.[49] Интерес буди и една неголяма група гробове, при която ориентацията е запад-изток, както при християнските погребения, но по редица белези тези гробове се отличават от основната част от гробните съоръжения в некропола. Така, докато огромната част от гробовете в некропола съдържат камери от камъни или тухли, в които са били положени мъртъвците, гробовете от тази група представляват обикновени издълбани необичайно дълбоко в терена правоъгълни ями. Най-характерното е, че в тях се срещат сравнително голям брой съдове-инвентар.[50] Не е излючено тези гробове, които несъмнено са най-старите в некропола, да принадлежат към езическия период. В тази връзка може да се припомни, че при донския и донецкия вариант на салтово-маяцката култура, който съветските изследвачи приписват на прабългарите, господствуваща е западната ориентация.[51] Многобройните находки, както и особеностите на погребалния обред показват, че некрополът е започнал да функционира наскоро след приемането на християнството в България и е прекъснал съществуването си най-късно при завладяването на България от византийците, т. е. той трябва да се отнесе към края на IX и първата половина на X в.[52] Огромният и добре запазен костен материал все още не е цялостно обработен. Все пак при предварителните проучвания е установено наличието на население с монголоидни белези — сигурен признак, че поне част от населението, използвало некропола, е било прабългарско. Некрополът най-вероятно е принадлежал на споменатото вече голямо селище в комплекса «Г. Петлешев». Възможно е той да е бил използван и от населението на двете по-малки селища по левия бряг на Плана дере. Във всеки случай, както беше посочено по-горе, проучените жилища по десния бряг на Плана дере са съвременни на некропола.

На около 1,5 км източно от споменатите селища и на около 1 км южно от старобългарския манастир в м. «Теке караач»[53], по десния бряг на дерето, което започва под манастира, до втората чешма, е оформена сравнително широка тераса. По нейната повърхност, в лозето на Тодор Г. Тодоров, бяха открити неголям брой фрагменти от гърнета с врязана линейна украса, вероятно от неголямо ранпобългарско селище. Изолирани фрагменти от подобна керамика бяха открити на няколко места южно от селището, по посока на лозето на Здравко Бомбов.

На около 0,7 км южно от селището, където свършват стръмните спускове на Франгенското плато, се намира м. «Шашкъца». Около 1935 г. в този район, в лозето на Св. Хр. Семова, е бил открит гроб с трупоизгаряне, в който се намирала каничка с излъскана повърхност.[54] Най-вероятно е гробът да е принадлежал на некропол, свързан с посоченото по-горе селище.

---

[49] А. Кузев. Цит. съч., с. 261.

[50] Пак там, с. 261.

[51] С. Плетнева. От кочевий к городам, с. 92 сл. и особ. с. 98.

[52] А. Кузев. Цит. съч., с. 262.

[53] За манастира в м. «Теке караач» вж. у Сергей Покровски. Разкопки на «Караач-теке» при Варна. — ИБАИ, XIV, 1940 — 1942, с. 249 — 252; Милко Мирчев. Разкопките в Караач-теке при град Варна. — ИАИ, XVII, 1950, с. 284 — 288. Интересно е да се отбележи, че в манастира е открит оловен печат-моливдовул, какъвто е намерен и в гроб от некропола в кв. «М. Иванов» — вж. Х. и К. Шкорпил. Печат на княз Михаил-Борис. — ИВАД, VII, 1921, с. 108 — 118; Йорданка Юрукова. Моливдовули на княз Борис I. — Нумизматика, 1981, 2, с. 3 — 9.

На около 1 км северно от кв. Виница, в м. «Караманлията», е оформена обширна тераса, ограничена на изток от дола, отделящ височината Хисарлъка от Янчова поляна. Върху повърхността на терасата, на площ от над 100 декара, се откри значително количество ранносредновековна керамика от споменатите вече два вида — явно останки от значително раннобългарско селище от VIII — X в.

На около 0,8 км северно от посоченото селище, в източното подножие на височината Хисарлъка, се оформя тясна тераса, която огражда началото на вече споменатия дол. Ако и разположена твърде високо, терасата е добре защитена от запад, север и изток. По повърхността ѝ се откри голямо количество керамика от споменатите два типа, а също няколко фрагмента от съдове, покрити с масленозелена глазура. На едно място, където водите са прерязали част от територията на селището, се очертаваха в профила стените на полуземлянка, вкопана 1,30 м в терена. В единия от ъглите по северната стена личаха останките от правоъгълна глинена пещ. Според намерения тук керамичен материал селището трябва да се отнесе към IX — X в.

На около 1 км югоизточно от Аладжа манастир, около чешмата Гузгуна, се очертава неголяма тераса. По повърхността ѝ бяха открити неголямо количество фрагменти от съдове с врязана украса — вероятно от раннобългарско селище от VIII — X в. Селището се намира на около 2 км от брега на Черно море.

Значително по-малко, но някои с голяма важност, са ранносредновековните паметници по южния бряг на двете езера.

При строежа на нова рингова пещ за нуждите на Керамичния завод при гара Разделна беше открит и разкопан раннобългарски некропол, при който всички погребения са с трупоизгаряне. Той е разположен върху леко наклонена от юг към север тераса, която завършва с южния край на споменатата вече блатиста местност «Балтата». Некрополът при Разделна е на около 3 км южно от некропол Девня 3. Първоначално той е наброявал около 300 гроба, от които чрез археологически разкопки бяха проучени 230.[55] От изследването на погребалния обред и на гробния инвентар става ясно, че той е принадлежал на славянско население. По редица белези некрополът се поставя към VIII — първата половина на IX в.[56]

На около 0,8 км южно от некропола, върху неголяма тераса по левия бряг на рекичката, която води началото си от м. «Бялата вода», бяха открити следите от селище, заемало площ от около 10 декара. Разхвърляната по повърхността керамика от двата описани вида е напълно еднаква с намерения керамичен материал в некропола. На няколко места след оран личаха останки от отухлена глина — вероятно от разрушени глинени пещи или обгорели стени на жилища. Това селище, отделено от некропола чрез ниска седловина, вероятно трябва да се свърже с него.

На около 1 км западно от с. Белослав, от лявата страна на шосето за гара Разделна, се намира стара чешма. Над нея се издига малка тераса, известна под името «Манастирището». По повърхността всред многобройните материали от античен произход се откриха и няколко фрагмента от гърнета с врязана украса. Това показва, че тук е имало някакъв ранносредновековен паметник, най-вероятно малко селище.

---

[54] Д. Ил. Димитров. Находки от ранното средновековие от Варненско. — ИВАД, XII, 1961, с. 61, обр. 1.

[55] Д. Ил. Димитров. Некрополът при гара Разделна. — ИНМВ, XIV (XXIX) 1978, с. 120 — 121.

[56] Д. Ил. Димитров. Раннобългарски некрополи във Варненско. Автореферат на кандидатска дисертация. С., 1975, с. 20 — 22.

Под хижа «Звездица», на малка тераса над южния бряг на Варненското езеро, се откри неголямо количество раннобългарска керамика — гърнета с врязана украса, най-вероятно от неголямо селище. Керамичните образци дават основание селището да се отнесе към края на VIII — IX в.

В крайморския парк на кв. Аспарухово на гр. Варна е запазен един от най-интересните старобългарски паметници — т. нар. Аспарухов вал. Първоначално това землено защитно съоръжение е затваряло напълно ниската пясъчна ивица по западния бряг на Варненския залив, като е пазело от морски десанти подстъпите към най-прекия път от черноморския бряг до столицата Плиска. Валът е започвал от височината южно от кв. Аспарухово, в района на бояджийския цех на текстилния комбинат «Първи май» и на север е достигал до височината близо до жп. тракция.[57] Така той е достигал дължина над 3,5 км при средна широчина 15 и височина 2,5 — 3 м. Насипан е главно от пясък, загребван от околния терен. Освен това за укрепването на неустойчивата пясъчна маса са били използвани голямо количество строителни материали, взети от изоставени антични сгради. Още при наблюденията, извършени в началото на века от братя Шкорпил, е установено, че всред вложения за заздравяването на вала строителен преупотребен материал се намират многобройни архитектурни детайли като архитрави, корнизи, капители, колони и др., включително фрагменти от статуи и релефи на Херакъл, Дионис, Хермес, Кибела и др., оброчни плочки на тракийския конник.[58] Подобни резултати дадоха и археологическите проучвания, извършени по трасето на вала през 1967 и 1974 г.[59] Те потвърдиха наблюденията на братя Шкорпил и показаха, че набавянето на толкова голямо количество антични материали, отнасящи се към времето от I до VI в. от н. е., е изисквало разрушаването на голям брой големи и различни по предназначение постройки. Мъчно би могло да се приеме становището на братя Шкорпил, че античните строителни материали, използвани при изграждането на вала, произхождат от разрушаването само на няколкото антични сгради и раннохристиянски храмове, открити наблизо.[60] Няма никакво съмнение, че извличането на такова количество обработени каменни детайли е било възможно само при разрушаването на голям брой постройки и то в голям град.

Несъмнено от изключителна важност за решаването на нашата тема е запознаването с археологическите паметници от VII — IX в., открити на територията на Одесос-Варна. Тяхното издирване и проучване беше особено интензивно през последните 25 години, когато в чертите на стария град бяха извършени многобройни археологически разкопки и наблюдения при строителните работи. От тях беше установено, че след политическия, икономически и културен разцвет по времето на император Юстиниан I (527 — 565),[61] в края на VI и началото на VII в. Одесос е в пълен упадък. Най-добра представа за разрухата, настъпила в икономическия живот на града по това време, ни дават резултатите от разкопките върху терена, който са заемали римските терми. Установено беше, че тогава изоставената преди повече от два века, но все още със сравнително добре запазени стени и отчасти сводове антична сграда била приспособена за подслон на значителен брой бедни одесоски граждани. Открити бяха останките от няколко десетки примитивни жилища, разположени най-често покрай стените на големите зали на термите. Обикновено това са били едностайни помещения, при строежа на които античните стени са били използвани като гръб, към който са били долепени останалите три стени, изградени от подръчни материали — камъни, тухли и кирпичи. Имали са дървен едноскатен покрив, гнездата на гредите му личат на много места върху стените на античната сграда. Почти всички жилища са били унищожени от стихиен пожар, при който върху пода им се е натрупал дебел слой от въглени и обгоряла глина. За времето на тяхното опожаряване може да се съди по намерените по пода монети и особено една колективна находка от бронзови византийски монети в едно от жилищата, разположено в западната половина на палестрата и опряно до северната ѝ стена. Монетите от колективната находка принадлежат на императорите от края на VI и началото на VII в., като последните са от времето на Ираклий (610 — 641). Всичко това ясно показва, че катастрофалното разрушение на града, довело до опожаряването на всички постройки в този район, трябва да се отнесе към времето малко преди средата на VII в. Трябва да се подчертае, че на много места в чертите на Одесос бяха открити следите от стихиен пожар, сложил край на късноантичния културен слой и несъмнено отнасящ се към същото време.[62] Всичко това е неоспоримо доказателство, че през втората четвърт на VII в. Одесос е бил превзет и унищожен от неприятели, най-вероятно от славяните. Впрочем следите от унищожително нашествие по това време се долавят и на други места в Северна България. Тогава именно са били разрушени и престават за дълго да съществуват крепостта на хълма Царевец във Велико Търново[63] и селището върху и около късноантичната крепост при с. Шкорпиловци, Варненско.[64]

---

[57] Х. и К. Шкорпил. Одесус и Варна. — ИВАД, III, 1910, с. 21 — 23; Древнобългарски паметници. — Притурка към ИВАД, VII, 1921, с. 9 — 10.

[58] Х. и К. Шкорпил. Неизвестно писмо и крайбрежни насипи. — ИВАД, IV, 1911, с. 76 — 82.

[59] Рашо Рашев. Към въпроса за югоизточната граница, с. 49 — 50; Аспаруховият вал при Варна, с. 119 — 121.

[60] Х. и К. Шкорпил. Одесус и Варна, с. 12 — 23; Древнебългарски паметници, с. 9 — 10; Двайсетгодишна дейност . . ., с. 49 — 51.

Важни данни за съдбата на Одесос от средата на VII в. нататък ни дават резултатите от разкопките на римските терми и особено на палестрата им. Установено беше, че върху опожарените жилища от времето на Ираклий за продължителен период от време се е натрупал стерилен слой от рушевини от сградата, дебел средно 2 м. Този стерилен слой е безспорно свидетелство за замирането на живота на това място за няколко века. Най-ранни доказателства за възобновяването на живота тук са останките от три полуземлянки, открити близо до средата на палестрата. Тяхната вкопана долна част е врязана около 1 м в стерилния пласт рушевини и е достигнала близо до опожарения късноантичен слой върху пода на римската сграда. Двете бяха много повредени от стопански ями в ново време, но третата беше сравнително добре запазена и дава възможност да се установи устройството на ранносредновековните постройки. Това са били едностайни помещения с размери 3,80 × 3,20 м, със стени, облицовани с дъски и покрити със сламен покрив, обмазан с дебел слой глина. Подът е бил измазан с глина. В северозападния ъгъл на едната полуземлянка беше открита правоъгълна пещ, изградена от плочести, сравнително големи камъни. Върху пода на жилищата и в насипа, запълнил вкопаната им част, бяха открити неголям брой фрагменти от гърнета с врязани хоризонтални и вълнисти линии, както и едно цяло гърненце от същия вид. Формата, начинът на изпичане и украсата на намерените в тези жилища керамични материали сочат, че те трябва да се отнесат към късния стадий на ранното българско средновековие — към края на IX и по-скоро към X в. Такава датировка отговаря и на времето, към което най-често се отнасят пещите от едри плочести камъни,[65] каквато беше открита в едната от полуземлянките. От приведените дотук археологически данни става ясно, че най-късно в средата на VII в. за няколко века стопанският живот в античния Одесос бил прекъснат. В много анемична форма той наново се възстановява едва към края на IX или X в.

---

[61] Вж. по-горе, с. 1, бел 1.

[62] Особено отчетливи бяха следите от пожар в разширената западна част на късноантичния Одесос, по бул. «Ленин» от пресечката му с ул. «Шипка» до ул. «Асен Златаров», а също на площад «Мусала», в началото на ул. «Хр. Қабакчиев». Там строителните отпадъци от късноантични сгради, често примесени с дебел до 1 м пласт от въглени и пепел достигаха почти до сегашното улично ниво.

[63] Станчо Ваклинов. За контактите между старата и новата култура в Мизия и Тракия след VI в. — ИИД, XXIX, 1974, с. 179 — 180.

[64] Разкопки на ОИМ — Варна през 1972, 1973 и 1977 г. (непубликувани). Кратки бележки вж. у Д. Димитров. Некоторые вопросы . . ., с. 454.

Съвсем неочаквано подобни резултати се получиха и при археологическите изследвания в другите части на стария град. Всички опити да се открият материални свидетелства за живота на Одесос от средата на VII до средата на IX в. досега не са дали положителни резултати. Навсякъде, където беше възможно да се правят наблюдения, се установяваше наличието на дебел естествен насип върху останките от късноантичните паметници до средата на VII в. Като се изключат находките в палестрата на римските терми, откриваните върху този насип археологически материали са от XI в. нататък. Разбира се, наивно би било да се заключава, че през цялото ранно българско средновековие в чертите на Одесос е имало само три полуземлянки. Като се вземе пред вид трудността при откриването на слабите следи от подобен род строежи, е твърде вероятно някои раннобългарски паметници да са унищожени, без да бъдат документирани. Основание за подобно предположение ни дават две случайни находки в града от това време. Първата е един фрагмент от т. нар. «преславска» керамика, намерен при строежа на бившата Земеделска банка (сега сградата на Окръжно управление на МВР).[66] Обстоятелството, че този фрагмент е намерен в непосредствена близост до полуземлянките в римските терми, подсказва, че и тук е могло да има подобни жилища. Другата находка е един оловен печат, върху който личи името и титлата на неизвестен български сановник от втората половина на IX в.[67] Със своята датировка печатът, открит случайно на морския бряг на

---

[65] Д. Ил. Димитров. Някои въпроси във връзка с изучаването на старобългарското масово жилище от VI — XI в. в Североизточна България. — Сб. Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, с. 233 — 236.

[66] Соня Георгиева. Преславски тип керамика в музея на гр. Сталин (Варна). — ИВАД, VIII, 1951 с. 89. В работата са показани няколко фрагмента, но само единият от тях (обр. 135) несъмнено произхожда от района на дн. град Варна.

[67] Тодор Герасимов. Български оловен печат от IX век. — ИВАД, VIII, 1951, с. 73 — 75; В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. С., 1979, с. 233 — 234.

Варна близо до вълнолома,[68] не изменя както и останалите находки, хронологията на заселването на Одесос-Варна — IX — X в.

Почти същите изводи за съдбата на града по това време могат да се направят и въз основа на данните от проучването на нумизматичния материал. Докато до началото на VII в. на територията на Одесос се откриват сравнително голямо количество монети, то от Ираклий нататък те почти изчезват. В книгите на музея са записани само няколко византийски монети от VII — IX в., при това повечето от тях произхождат от околностите на града.

* * *

От приведените дотук археологически доказателства се вижда, че сега вече на разположение на изследвачите са значително повече и то достоверни данни, които позволяват да се внесат съществени допълнения и корекции в досегашните схващания за миналото на Варна и околността ѝ през ранното средновековие. По-долу ще се направи опит въз основа на археологическите свидетелства и писмените сведения да се обрисува историческата картина на този край през VII — IX в.

От изложените по-горе данни за археологическите находки в чертите на Одесос през VII в. става ясно, че след претърпяното катастрофално разрушение по времето на Ираклий градът е за дълго в развалини. Наистина напълно възможно е сред разрушените сгради да се е настанило малобройно население, препитаващо се със земеделие, скотовъдство и риболов, следите от което засега не могат да се уловят. Безспорен факт е обаче пълното замиране на икономическия живот — доказателство, че оттогава той е престанал да бъде истински град. Не е изключено през известен период до 680 г. при необходимост в него да е бил настаняван военен гарнизон. Това обаче не изменя констатацията, че от средата на VII в. той е загубил значението си на голям икономически и военен център.

Такова е състоянието на Одесос и в 680 г., когато за него се заговорва наново след дълго мълчание във връзка с военните действия между Константин IV Погонат и Аспарух. Както беше посочено, Теофан и Никифор съобщават, че след голямата си победа при Дунава прабългарите «дошли до така наречената Варна близо до Одесос и до тамошната земя и се установили тук»[69]. От този цитат се вижда, че летописците не казват нищо за военни действия на Аспарух срещу града. Това мълчание на изворите за съдбата на Одесос при тези събития даде основание на Златарски, а оттам и на другите историци след него да предположат, че столетие след създаването на българската държава той останал във византийски ръце.[70] В изворите обаче, както посочи Рашев в цитираната работа, липсват указания, че Одесос е останал във византийски ръце. Той справедливо изтъкна, че прабългарите, спечелили убедително войната с Византия, не биха допуснали съществуването на действуваща византийска крепост само на 65 км от своята столица.[71] Впрочем след привеждането на толкова много археологически свидетелства за състоянието на Одесос по това време въпросът сам по себе си отпада — разрушената крепост не е била сериозно препятствие за трайното овладяване на тези места. Дори по време на войната в Одесос да се е намирал неголям гарнизон, неговото ликвидиране не е било трудно за българите. В същност, ако по-внимателно се вгледаме в текста на хронистите, ще се убедим, че в случая те са употребили името Одесос като топоним, който да поясни местонахождението на неизвестната за византийците местност Варна. Доказателство, че територията на Одесос е била присъединена към българската държава още по време на нейното създаване, е и фактът, че античното му име повече не се споменава и дори същите автори при описанието на събитията в този район вече употребяват само названието Варна. В случая не е излишно да се напомни, че обичайна практика за византийските автори е да употребяват старите имена, дълго след като населеното място е получило друго, невизантийско название — нещо, което те едва ли биха пропуснали да направят, ако и след 680 г. Одесос е бил останал византийски град.

---

[68] Герасимов. Цит. съч., с. 74.

[69] Вж. по-горе, бел 2.

[70] Вж. по-горе, бел 8 и 9.

[71] Рашев. Към въпроса . . ., с. 49.

Сведения за Варна след 680 г. може да се почерпят и при вникването в текста на византийските автори, които споменават това име три пъти. Единия път при описанието на похода, който в 774 г. Константин V Копроним предприел по море срещу България, Теофан ни осведомява, че византийските кораби стигнали до Варна.[72] Според мнението на нашите историци в случая става дума за град Одесос, който по това време вече бил получил новото си славянско име.[73] В работата си за името Варна В. Бешевлиев аргументирано доказа, че в този пасаж Теофан говори не за града Одесос-Варна, а за устието на река, наречена Варна.[74] Още по-ясно се вижда, че името Варна се дава на река, която се влива в Черно море, от разказа на К. Багрянородни за пътя на руските търговци по море към Цариград. В него е споменато, че като се придвижавали покрай западния бряг на Черно море, те спирали ладиите си «в река Варна».[75] Обстоятелството, че дори до средата на X в. византийските автори говорят за реката Варна, а не споменават нищо за намиращия се в непосредствена близост до нея Одесос, идва да ни убеди, че тогава на това място не е имало град. Впрочем приведените археологически свидетелства ни водят до същия извод. Малкото на брой находки от ранното средновековие и то едва от края на IX — X в. сочат, че от VII в. животът в чертите на Одесос прекъсва за дълго и едва през IX — X в. върху развалините на града възниква малко селище.

Макар опожарен и изоставен, при завладяването му от българите Одесос имал значителен брой сравнително добре запазени сгради и крепостни съоръжения. За пример могат да послужат римските терми, които според археологическите проучвания до XI в. са имали помещения, запазени до сводовете. Не е безинтересно да се види отношението на новите стопани на града към заварените в добро състояние архитектурни паметници. Разкопките на римските терми показаха, че редките заселници на града дори в минимална степен не са използвали заварената архитектура. Така те вкопали полуземлянките си в насипа по средата на палестрата, като дори не са приспособили части от стените на античната сграда, както са направили обитателите на късноантичните жилища. Нещо повече — заварените строежи са били превърнати в кариера за извличане на материал за изграждане на някои техни съоръжения. Вече беше посочено, че при изграждането на т. нар. Аспарухов вал за укрепването на пясъчната маса са били употребени голямо количество обработени архитектурни детайли и фрагменти от статуи,[76] несъмнено получени при разрушаването на значителен брой постройки на Одесос. Също така при разкопките на старобългарския некропол в кв. «М. Иванов» бяха открити голям брой архитектурни детайли, използвани за изграждане на гробните съоръжения,[77] явно също взети от античните строежи на Одесос.

---

[72] Theophanes. Op. cit., p. 447; ИБИ, VI, с. 273 — 274.

[73] Ив. Дуйчев. Цит. съч., с. 164; Г. Цанкова-Петкова. Цит. съч. с. 142; В. Велков. Някои бележки . . ., с. 116.

[74] Бешевлиев. Името Варна, с. 5—6.

[75] Вж. по-горе, бел. 6. Това обстоятелство е забелязал още К. Иречек. Пътувания, с. 882.

По-друго значение има името Варна в разказа на Никифор, в който той ни уведомява, че в 765 г. т. нар. кампаган (капканът на хан Умар)[78] дошъл във Варна и тук бил убит от собствените си слуги.[79] Като анализира този пасаж в съчинението на Никифор, В. Бешевлиев достига до извода, че в случая под Варна трябва да се разбира някакво селище около Девненското езеро.[80] Косвено свидетелство за съществуването на голямо българско селище по тези места се съдържа и в разказа на Теофан за похода на Константин V до Варна. Според летописеца при пристигането си тук императорът се уплашил от нещо (вероятно добре охраняваното укрепление, наречено Аспарухов вал) и с радост приел предложението на българите за мир, което му донесъл един български велможа — боил чигат.[81] Бързината, с която този висш военен служител се оказал при византийците, дава основание да се допусне, че седалището му е било някъде наблизо, вероятно селището Варна. За значителната роля, която това селище играло по това време, може да се съди и по обстоятелството, че в него се установил споменатият кампаган-капхан. Във Варна той явно търсел съмишленици и поддръжници в борбата за власт, разгоряла се всред прабългарската аристокрация след прекъсването на династията Дуло.[82] Фактът, че когато българският държавник се е почувствувал застрашен, се е отправил към този район, показва, че в него и преди всичко във Варна се е намирала достатъчно силна група прабългари. И действително, от приведените археологически доказателства стана ясно, че по северния бряг на двете варненски езера още във втората половина на VIII в. е живяло сравнително многобройно прабългарско население. Особено важни са данните от антропологичното проучване на масовия гроб с кръгла форма при Девня. Както беше посочено, в него са били погребани прабългари с необичайно висок процент на изкуствена деформация на черепите — указание, че са принадлежали към аристокрацията. Като се има пред вид, че в гроба бяха открити скелетите главно на жени и деца, най-вероятно е, че те са принадлежали към местен аристократичен или аристократични родове, поне част от които са живеели в споменатото селище.

---

[76] Рашев. Аспаруховият вал при Варна, с. 116 — 122.

[77] Ал. Кузев. Цит. съч., с. 259.

[78] Бешевлиев. Първобългарите, с. 49: Първобългарски надписи, с. 61 — 62.

[79] Nicephorus. Op. cit., p. 71; ИБИ, VI, с. 305.

[80] Бешевлиев. Името Варна, с. 6.

[81] Theophanes. Op. cit., p. 447; ИБИ, VI, с. 274. В текста на византийския хронист се говори за «боил и чигат», но като анализира този пасаж, Бешевлиев убедително доказва, че в случая има грешка и по-правилно е да се приеме, че на това място се говори за един висш държавен служител — боил-чигат. — вж. в Die protobulgarischen Inschriften. Berlin, 1963, S. 42.

[82] Според установилото се всред нашите историци мнение кампаганът-капканът е бягал във Варна, за да премине към византийците. Дуйчев. Цит. съч., с. 164; Велков. Цит. съч., с. 116; Бешевлиев. Първобългарите, с. 49. Против това говорят приведените доказателства, които ясно показват, че по тези места нямало действуващ византийски център. По този повод Рашев правилно посочва, че българските сановници са се отправяли към Византия не по прекия път през Варна, а през Месемврия, както е случаят с хан Сабин. — Към въпроса . . ., с. 48 — 49.

В текста на Теофан няма никакво указание къде трябва да се търси селището Варна. Като изходна база за неговата локализация би могъл да послужи изводът, че в него се е намирала многобройна прабългарска група, чиято главна задача е била да защищава този важен за отбраната на българската държава район. Като се има пред вид, че силата на прабългарите е била тяхната конница, то и Варна би следвало да се намира сред широко поле. В района на варненските езера (така наречената Варна) се намират две широки равнини, на които биха могли да намерят паша достатъчно голям брой коне — в източния край на Девненската низина и в западната част на днешния гр. Варна. И действително, всред тези широки полета, както беше посочено в археологическия обзор, са открити останките от големи раннобългарски селища, в които безспорно са живели и прабългари. Откриването около Девня на мощна крепост и масов гроб, в който са положени телата на прабългари от аристократичен произход, като че ли трябва да ни убеди, че споменатата от Теофан Варна се е намирала в Девненската низина. Но тези два паметника са от средата и края на IX в., когато действително този район се оформя като значителен раннобългарски военен и навярно административен център, получил много рано средновековното си име Девино — Девня. Затова много по-вероятно е името Варна да е носило селището или групата селища в западната част на съвременна Варна, в ж. к. «Г. Петлешев». В защита на това предположение могат да се приведат два основни довода. Преди всичко добре известно е, че през третата четвърт на VIII в., към което време се отнася споменаването на селището Варна, съществуването на България е било застрашено сериозно от походите на Константин V Копроним.[83] Това, естествено, заставило българите да обърнат специално внимание върху защитата на черноморското крайбрежие. Както беше посочено, най-уязвимата му част е била охранявана от т. нар. Аспарухов вал. Ефикасността на това защитно съоръжение се доказва от описания по-горе поход в 774 г., когато византийският император безславно се оттеглил от райна на Варна. Многогодишните археологически проучвания около гр. Варна показаха, че не само в района на вала, но и по цялата ивица, която стига на около 5 км западно от Одесос, респ. от северния край на вала, липсват следи от постоянно обитаване. Това подсказва, че защитниците на вала са заставали на него само при военна опасност. В останалото време те са обитавали селището в полето на запад от Одесос, където съществуват изключително благоприятни условия за отглеждане на значително количество добитък и преди всичко обилна паша за бойните коне. При необходимост за броени минути защитниците на вала са могли да се придвижат до него. Много по-естествено е тук, в близост до това важно защитно съоръжение, да се е намирало и военното ръководство на района, обитавало селището Варна. Освен това много по-приемливо е да се допусне, че изграденият наново върху развалините на Одесос през XI в. град Варна е получил името на селище, което се е намирало само на 5 км от него, а не на някакъв далечен населен пункт.

---

[83] За походите на К. Копроним срещу България вж. Златарски. История, I, 1, с. 269 — 307. Срв. също V. Beševliev. Die Feldzüge des Kaisers Konstantin V gegen die Bulgaren. — Etudes balkaniques, VII, 1971, N 3, S. 5 — 17.

Когато се разглежда историята на този район, не може да не се засегне и въпросът за неговата славянизация. Както видяхме, с основание езиковедите свързват появата по тези места на старинната форма на славянския хидроним, а по-сетне и топоним Варна с ранното им заселване със славяни. За съжаление досега при археологическите проучвания по долината на Провадийската река и на двете варненски езера не са открити следи от славянско население преди създаването на българската държава. Разбира се, напълно е възможно при бъдещите археологически издирвания да бъдат намерени раннославянски материали. Във всеки случай може определено да се твърди, че до 680 г. славянското население по тези места не е било многобройно. По-друго е положението след тази дата. Според разказа на Теофан след установяването си по тези места прабългарите преселили северите (по-скоро част от северите) от предната клисура на Веригава, вероятно районът около Шумен,[84] на изток, в южната половина на дн. Варненски окръг.[85] С това видимо се увеличила числеността на славяните във Варненско, вкл. по долината на Провадийско-Девненската река. За наличието на славянско население в този район още през VIII в. имаме сигурни свидетелства. Типичен паметник на тези славяни, най-вероятно севери,[86] е некрополът при гара Разделна. Славянски е и един некропол с трупоизгаряне в урни по десния бряг на Провадийска река, недалеч от гара Провадия.[87] Несъмнено славянско население е имало и в голяма част от изброените по-горе ранносредновековни селища, особено по южния бряг на езерата. Възможно е на славяните да са принадлежали и гробовете с трупоизгаряне в двуобредните езически некрополи до Девня и Варна.[88]

Интересни въпроси поставя и тезата на В. Бешевлиев за името на селището Варна. Според него името е дошло с неговите първи заселници — славяни-севери. Когато по-късно в него са се настанили прабългари, то е попаднало в чужда езикова среда и по тази причина не е било метатезирано, както е случаят с притока на Г. Камчия р. Врана.[89] Това предположение е възможно, ако и досега да не са открити археологически доказателства, които да го подкрепят. Може би гробовете с трупоизгаряне в некропола при завод «Черно море» са принадлежали на потомците на тези ранни жителиславяни. Но съществува и друга вероятност. Не е изключено селището да е възникнало едва през VIII в. във връзка с разполагането тук на значителна група прабългари за охраната на черноморския бряг. При това то е могло да приеме названието на отдавна утвърдилия се славянски хидроним или топонима на района около езерата. Може би подобен е случаят и с името на първата българска столица Плиска.[90]

---

[84] За местонахождението на прохода Веригава и съответно на тези севери вж. Дуйчев. Цит. съч., с. 153 — 163; В. Бешевлиев. За славянските племена в Североизточна България от VI до IX век. — Сб. Преслав, I, С., 1968, с. 17 сл. и особ. с. 20.

[85] Theophanes. Op. cit., p. 359; ИБИ, VI, с. 264. В български превод текстът гласи: «Като покорили измежду намиращите се там славянски племена така наричаните седем племена (българите), поселили северите от предната клисура на Веригава към източните части, а към юг и запад до Авария — останалите седем племена.»

[86] Д. Ил. Димитров. Некоторые археологические доказательства о связи славян Украины и Нижнего Дуная. — Актове на симпозиума по проблемите на етногенезата на славяните. Киев, 20 — 25. XI. 1978 (под печат).

[87] Некрополът се е намирал на десния бряг на Провадийска река (Варна), на около 1 км западно от гара Провадия, срещу Завода за химическо машиностроене. Материалите от него — няколко гърнета-урни с врязана линейна украса и едно съдче от сива пречистена глина се намират в Градския музей на гр. Провадия.

[88] Д. Димитров. Раннобългарски некрополи във Варненско, с. 22 — 23; Раннобългарски некропол № 3, с. 57.

[89] Бешевлиев. Името Варна, с. 7.

След всичко изтъкнато дотук може да се направят някои изводи. Преди всичко стана ясно, че самостоятелното използване на писмените извори може да доведе до превратни, неверни заключения. Само когато те се разглеждат заедно с данните на други науки, като езикознанието, антропологията и особено археологията, може да се стигне до положителни резултати. Този комплексен начин за разкриване ранносредновековното минало на Варна и околността ѝ, струва ни се, позволи да се внесе яснота по редица въпроси. Разбира се, поради недостатъчния обем на антропологичните и археологически изследвания по редица пунктове в поставените въпроси не може да се даде достатъчно категоричен отговор. Само като се трупат нови данни и факти от антропологията и археологията и се съпоставят с наличните, би могло да се постигне по-пълно и по-правдиво разкриване на миналото на този край.

VARNA UND SEINE NAHE UMGEBUNG IM 7. — 9. JH.

Dimităr Il. Dimitrov

(Zusammenfassung)

Aufgrund der kurzen Nachrichten der byzantinischen Chronisten Theophanes und Nikephoros kamen die meisten bulgarischen Historiker zu dem Schluß, daß bis zum dritten Viertel des 8. Jhs. Odessos unter byzantinischer Herrschaft geblieben sei und dann zu Varna umbenannt wurde. Die Linguisten und besonders V. Beševliev präzisierten, daß das bei den beiden Chronisten erwähnte Varna nicht der Name der Stadt ist, sondern ein Toponym des Gebiets um die Varnaer Seen von Devnja bis Varna. Seine slavische Abstammung (von вранъ — schwarz) zeugt von seiner frühen Slavisierung. Nach Beševliev trug später diesen Namen irgendeine Siedlung, die von Protobulgaren bewohnt wurde. Aufgrund einiger archäolgischen Forschungen gelangt R. Rašev zu der Schlußfolgerung, daß bereits Asparuh das Gebiet Varna, einschließlich das später zerstörte Odessos, erobert hatte. Um Klarheit in diese immer noch strittigen Fragen zu bringen, werden die Schlüsse aus der Untersuchung der 26 im «sogenannten Varna» freigelegten archäologischen Denkmäler in der Abhandlung angeführt. Daraus ist ersichtlich, daß Odessos noch unter der Herrschaft des Kaisers Herakleios (610 — 641) zerstört wurde und einige Jahrhunderte lang nicht existiert hat. Deshalb fiel es den Protobulgaren Asparuhs nicht schwer, das ganze Gebiet zu erobern, in dem nebst Slaven eine bedeutende Grup-

---

[90] Рашо Рашев. Плиска — разкопки, проблеми, задачи. — Векове, VIII, 1979, кн. 4, с. 40 — 41.

pe von Protobulgaren ihr Leben führte. Über die neuen Einsiedler geben die über 20 entdeckten Siedlungen und Nekropole Auskunft. Zwei von diesen Siedlungen — in der Industriezone der Stadt Devnja und dem Wohnkomplex «Georgi Petlešev» in Varna — nahmen große Flächen ein. Sie wurden von Protobulgaren und wahrscheinlich auch von Slaven bewohnt. Das von Nikephoros erwähnte Varna, in welchem der sogenannte Kampagan getötet wurde, ist vermutlich die Siedlung im Wohnviertel «G. Petlešev». Wahrscheinlich war das die Hauptbasis der Verteidiger des gegen Landungen errichteten Walls entlang der flachen Meeresküste bei Varna, des sogenannten Asparuhs Wall. Als im 11. Jh. über die Ruinen von Odessos eine neue Stadt entstand, erhielt sie den Namen der nahen Siedlung Varna.

ИЗВЕСТИЯ НА НАРОДНИЯ МУЗЕЙ — ВАРНА
BULLETIN DU MUSEE NATIONAL DE VARNA
КНИГА (TOME) 18 (33), 1982

ЗА ТЪРГОВИЯТА НА ВАРНА ПРЕЗ XV В.

ЕЛИСАВЕТА ТОДОРОВА

Малко и оскъдни са данните за историята на Варна в последните години от XIV и през XV в. Засега се приема, че градът бил превзет от османските войски през 1388 — 1389 г., когато според турския хронист Нешри Варна била столица на Добротица. Десетина години по-късно Варна била «заробена от безбожните татари», а дали след това е преминала както останалите градове по крайбрежието южно от нея обратно в ръцете на византийския император, или е останала под османска власт, не е известно, но е и малко вероятно. Знае се само, че през 1444 г., когато войската на Ян Хуниади достигнала дотам, във Варна и околните ѝ крепости имало турски гарнизони, а след разгрома на кръстоносците те, естествено, останали пак в турски ръце.[1]

Промяната в политическата власт, изглежда, не засегнала чувствително икономиката, ако съдим дори само по записите на единствения известен досега венециански търговец в Цариград, търгувал през 1436 — 1440 г. и с българските пристанища и земи, Джакомо Бадоер.[2] От началото на XV в. водят началото си или просто продължават живота и дейността си и много дубровнишки колонии по нашите земи.[3] Затова включването на Варна в един флорентински наръчник за търговия от средата на XV в. не е изненадващо.[4]

Наръчници за търговия имали арабите още през XI — XII в. Италианците заимствували вероятно от тях практиката за създаване на такива пособия още в края на XIII в., когато развили търговията си до такива размери, че не било във възможностите на един човек, шеф на дадена търговска къща или кантора, да запомни или да си служи с несистематизирани записки за местата, с които търгувал по света, за стоките, които можел да закупи или продаде на всяко отделно място, за местните мерки и теглилки и съответствията им спрямо тези на големите търговски републики като Венеция, Генуа, Флоренция и др., за митническите такси на отделните тържища, за местните монети и тяхното съотношение спрямо монетите на градовете и държавите, с които бил в постоянна връзка, за качествата на различните стоки и как да се разпознават най-добрите от тях, за обичаите и нравите на всяка отделна страна, град, пристанище и пр.[5]

---

[1] А. Кузев. Варна. — В сб.: Български средновековни градове и крепости. I. Градове и крепости по река Дунав и Черно море. Варна, 1981. За татарското нападение над Варна вж. В. Гюзелев. Chronicon Mesembriae (Бележки върху историята на Българското Черноморие в периода 1366 — 1448 г.) — ГСУ ИФ, LXVII, 3, 1975, с. 168 — 170. За падането на Североизточна България под турска власт вж. и Е. П. Наумов. Из истории болгарского Причерноморья в конце XIV века. — BHR, IV, 1, 1976, с. 47 — 59 и В. Гюзелев. Цит. съч., с. 166.

[2] Il libro dei conti di Giacomo Badoer. Testo a cura di Umberto Dorini e Tommaso Bertelé, Roma, 1956. Срв. В. Гюзелев и А. Маргос. Нови извори за средновековната история на град София (XIV — XVII в.) — В сб.: Сердика—Средец — София, С., 1976, с. 168 — 172.

[3] V. Tăpkova-Zaimova. Sur les débuts des colonies ragusaines dans les territoires bulgares (fin du XVe s.). — Studia balcanica III, S., 1970, p. 125 — 131.

[4] F. Borlandi, El libro di mercatantie et usanze de' paesi. Torino, 1936.

България или българските пристанища били включени в повечето от тези наръчници тъй като още от XIII в. западноевропейците търгували, макар и «стихийно», но «интензивно» с тях.[6] По тези причини информацията за износ от пристанищата по западния черноморски бряг на жито, восък и кожи през XIV в. е дадена най-общо под съответните стоки (Пеголоти) или при Цариград (Датиниана). И въпреки че вторият от цитираните тук наръчници бил съставен през 80-те години на XIV в., т. е. по времето, когато България била изправена пред гибел и едва ли икономиката ѝ е била на същото равнище, както през първите десетилетия на това столетие, фактът, че е отразена в един такъв наръчник като износителка на жито чрез пристанището си Варна, говори за значително развито селско стопанство, произвеждащо излишъци за износ дори в критични моменти от живота на страната. И макар че почти нищо не знаем за стопанското състояние на хинтерланда на Варна, а и на цяла Североизточна България през края на XIV — XV в., сведенията, които дава разглежданият тук извор, дават право да се предположи бързо възстановяване на селското стопанство, търговията, а по всяка вероятност и на занаятите в този черноморски град.

* * *

Тъй като това сведение се намира в един флорентински наръчник, ще се спра накратко на флорентинската търговия и политика в Черноморския басейн.

Още през първите десетилетия на XIV в. Флоренция, която не била морска република, а използвала в отвъдморската си търговия генуезки, пизански и венециански кораби, закупувала стоки от черноморските пристанища, където вероятно внасяла вълнен текстил — една манифактура, която била особено добре развита. Но с превземането на Пиза (1406) г.) и особено на Ливорно (1421 г.) тя излязла вече като независим търговски партньор в Средиземноморието. От 1436 г. нейните галери извършвали редовни курсове към пристанищата на Византия, а от 1439 г. се ползвала с вековните привилегии на Пиза във Византийската империя, като наследила дори нейната църква и ложа в Цариград, правото да закупи или построи 2 къщи там и фиксирано мито от 2% върху стойността на внасяните и изнасяни стоки.[7] След падането на Цариград под турска власт Флоренция успяла да спечели благоволението на султана и поддържала с него отлични отношения при най-благоприятни за нея условия, дори за кратко време успяла да заеме мястото на своята съперница Венеция.[8]

---

[5] Ibidem, p. XIII — XVI.

[6] E. Todorova. The Black Sea Interests of the Italians and the Bulgarian Ports (13th — 15th Centuries). — Byzantinobulgarica, VII, 1981, p. 229 — 235; C. Ciano. La Pratica di mercatura Datiniana (sec. XIV), Milano, 1964, p. 52. Текстовете, отнасящи се до България, вж. у П. Петров и В. Гюзелев. Христоматия по история на България. 2, С., 1978, с. 237 — 239 и 284.

Венеция подновявала непрекъснато договорите си с Византия през цялата първа половина на XV в., докато преминаването през Босфора, а оттам цялата черноморска търговия зависели от нея. Турция, която от края на XIV в. гледала на Балканския полуостров като на своя собственост, смятала Венеция за свой враг и съперник през първата половина на XV в., като признавала обаче нейното преимущество по море. Затова още през 1452 г., със сключването на търговски договор и даването на широки привилегии на нейната главна съперница Генуа, тя в същност обявила икономическа война на Венеция и по този начин се опитвала да унищожи икономическото и политическото ѝ превъзходство на Изток.[9]

При такава политическа и икономическа обстановка бил съставен разглежданият тук наръчник. Според издателя му Франко Борланди той отразява състоянието около 1450 г. Използван през цялата втора половина на XV в., той е известен в множество преписи и поне 3 печатни издания. Залегнал бил в основата на почти всички първи печатни наръчници за търговия от XV — XVIII в. в Италия, Франция, Германия, Холандия, Фландрия, Испания и Португалия.[10] Сведението за Варна обаче не се среща във всички тях. В някои ръкописи името на града е предадено като Varra. Доказателство за това, че не става въпрос за някой друг град, е мястото, което заема в настоящия наръчник между главите за търговията на Венеция с Пера, Цариград и със Солдая (на Кримския полуостров). Освен с тези пристанища Венеция търгувала в Черноморския басейн според наръчника и с Армения, Кафа, Солхат (чрез Тана), Тана, Тебриз (в Персия) и Трапезунд,[11] докато Флоренция поддържала редовни връзки с Цариград и Пера, с Кафа, Тана, Армения, Трапезунд, Тебриз (в Персия) и Самастри (в Турция).[12]

Сведението за търговията на Венеция с Варна се намира на 57-а — 58-а страница, 7 реда общо, между данните за Цариград и Солдая. Доколкото ми е известно, то не е привличало досега вниманието на българските историци,[13] затова по-долу е даден целият текст, както е в оригинала, придружен с превод.

---

[7] W. Heyd. Geschichte des Levantehandels im Mittelalter. II, Stuttgart, 1879, p. 295 — 302.

[8] H. Inalcik. An Outline of Ottoman-Venetian Relations. — In: Venezia centro di mediazione tra Oriente e Occidente (secc. XV — XVI). Aspetti e problemi. I, Firenze, 1977, p. 87.

[9] W. Heyd. Op. cit., p. 270 — 295; H. Inalcik. Op. cit., p. 83 — 87; A. Belin. Relations diplomatiques de la république de Venise avec la Turquie. Paris, 1867.

[10] F. Borlandi. Op. cit., p. XVI — XX.

[11] Ibidem, p. 57 — 64.

[12] Ibidem, p. 30 — 32.

[13] Икономика на България до социалистическата революция. I, С., 1969, с. 157 — 159; Б. Цветкова. Проучвания на градското стопанство през XV — XVI в. С., 1972, с. 47 — 64; Л. Беров. Икономическото развитие на България през вековете. С., 1974, с. 50 — 59; Б. Цветкова. Стопанска история на България 681 — 1981. С., 1981, 132 — 138.

Vineg'a con Varna (Capitolo CI)	Глава 101. Венеция с Варна
Grano e altre biade vi si vendeno in Varna a moggio che le 100 moggia di Varna fanno in Vinegia staia 86.	Жито и други зърнени храни се продават във Варна на модии, като 100 варненски модия правят във Венеция 86 стая.
El saggio dell'ariento è maggiore che quello della Tana 1 per 100 che saggi 100 della Tana sono in Vinegia marche 5 a once 6 di Varna.	Сагият сребро според курса на Варна е по-висок от този на Тана с 1%, като 100 сагия на Тана правят във Венеция 5 марки и 6 унции на Варна.
Seta e tutte spezie si vendeno in Varna a libra che torna in Vinegia libra 1 saggio 2 1/2.	Коприна и всички подправки се продават във Варна на либри, като 1 варненска либра прави 1 либра и 2 1/2 сагия във Венеция.

Присъствието в един флорентински наръчник на данни за търговията на Венеция с Варна показва, че или Флоренция е търгувала с Варна чрез Венеция, или че се е ползвала от венецианските права за търговия с този град, които е възможно дори да е наследила.

Венецианска колония във Варна е съществувала след 1347 г., като през 1352 г. там вече е резидирал консул.[14] След венецианско-генуезката война от 1375 — 1381 г. обаче изглежда, че Добротица, тогавашният владетел на Варна, се преориентирал към генуезците и подготвил договора, който неговият син Иванко сключил с тях през 1387 г. Този договор предвиждал създаването на генуезка колония начело с консул в земите на Иванко, чиято столица по онова време била Варна.[15]

По този начин венецианците били лишени от правото да търгуват в България (Zagora) и след трикратните им оплаквания до генуезкия дож от 1383, 1384 и 1385 г. не знаем дали са подновили контактите си с България,[16] или пък дали в българските пристанища не са били създадени колонии и на двете републики-съперници, както в Трапезунд, Кафа, Тана и другаде.

В сметководната книга на венецианеца Джакомо Бадоер се срещат записи за търговия с Ахтопол, Несебър и Емона. Пак там намираме едно сведение от 28 март 1438 г. за застраховка, направена от търговската къща на Пиетро Капела, намираща се вероятно също в Цариград, на сер Тома Спинола — генуезец, съдейки по името му, представител на известната генуезка фамилия Спинола — в размер на 200 перпера за един кораб, който се отправил към porto del Zagora, а след това за Кафа.[17] Присъединявайки се към мнението на Гюзелев, считам, че по всяка вероятност porto del Zagora е Варна,[18] до която водел най-краткият път от столицата на средновековна България Търново. Сигурно по него са се отправили пратениците на Амедей Савойски през 1366 г. до българския цар, а оттам минали и войските на Владислав III Ягело през 1444 г., т. е. той функционирал през XIV — XV в., а бил запазен и използван и по-късно.[19] И понеже Варна била вероятно главното пристанище на България, споменът, който се запазил в генуезката, а може би и във венецианската морска картография от XV — XVII в.[20] за българската държава, по традиция се предавал и за Варна, която продължавала да бъде наричана просто porto del Zagora, пристанището на България. Разбира се, отбелязването му в книгата на Бадоер е съвсем спорадично, за да могат да се направят генерални заключения, като например, че друга търговска къща, чиито записи не са запазени, може би тази на Пиетро Капела, е търгувала с Варна или пък че тя е била «запазен периметър» на генуезците (Тома Спинола).

---

[14] V. Gjuzelev. Les relations bulgaro-vénitiennes durant la première moitié du XIVe siècle. (Sagramento et patto de messer limperator Alexandro del Zagora). — Etudes Historiques, IX, 1979 и В. Гюзелев. България и Венеция през първата половина на XIV в.— В сб.: Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. И. Дуйчев. С., 1980, с. 82 — 92.

[15] Е. Тодорова. Отношенията на Добротица с генуезците. — В сб.: Средновековна България и Черноморието, Варна, 1982.

[16] Пак там.

[17] Il libro dei conti di Giacomo Badoer, p. 45.

[18] В. Гюзелев и А. Маргос. Цит. съч., с. 169 и бел. 19.

Затова пък флорентинският наръчник за търговия може да послужи за далеч по-сигурни изводи. Самото включване на Варна в него вече предполага установени и постоянни контакти на Венеция с този град. От Варна, както и през XIII — XIV в., били изнасяни жито и други зърнени храни, като градът имал и своя постоянна мярка, на която е дадено съотношението във Венеция:

100 варненски модия = 86 венециански стая.

Що се отнася до среброто, не е ясно дали в случая се касае за стока или разплащателно средство. По-вероятно е все пак второто, понеже в сравнението с Венеция съответствието на среброто е дадено в пари — 5 марки и 6 унции. Ако това е така, то в средата на XV в. разплащанията на Варна са се извършвали в сребро, при точно установено съотношение с паричната мярка на Тана и на Венеция. Точно определената разплащателна единица също е белег за отдавна установена практика. Дали обаче тази единица отговаря на «варненския перпер»[21] — на този въпрос, както и на въпроса за съотношението на варненските мерки спрямо съвременните, остава да отговарят нумизматите.

Третата варненска мярка — либрата — била използвана при покупко-продажбата на коприна и всички видове подправки. Нейното съответствие е дадено във венециански либри, която мярка била по-голяма от варненската:

1 варненска либра = 1 венецианска либра и 2 1/2 сагия.

Безспорното сведение за търговия с коприна и подправки във Варна поне през 40-те — 50-те години на XV в. поставя преди всичко въпроса за потребителите на тези луксозни стоки. Такива сигурно са били представителите на горните прослойки от османските завоеватели, в чиито ръце се е намирала Варна по онова време, може би служители от най-висок ранг, притежаващи хареми (за които е възможно да са били предназначени коприните). А защо не и за остатъците на местната аристокрация, поставила се в услуга на завоевателите и умело използвана от тях при укрепването и управлението на новозавоюваните за Османската империя територии?

---

[19] А. Кузев. Маршрутът на Владислав III Ягело до Варна. — ИНМВ, IX (XXIV) 1973, с. 139 — 152 и по-специално с. 151.

[20] E. Todorova. Medieval Genose Nautical Cartography on the West Black Sea Coast. — EB, 2, 1981.

[21] В. Гюзелев. «Варненският перпер» и неговата стойност спрямо аспри и грошове. — Нумизматика, 3, 1979, с. 4 — 7. Виж също С. Авдев. Сечени ли са перпери във Варна и Месембрия през XIV в. — Пак там, с. 7 — 14.

* * *

Разгледаните дотук сведения за търговията на Варна в средата на XV в. ни дават право да смятаме, че по това време в нея е съществувала венецианска колония. Продължителността обаче на нейния живот едва ли може да се установи с точност. Възможно е тя да е възникнала скоро след падането на Варна в ръцете на турците и татарското нападение над града през 1399 г. да е било подготвено от генуезците, техни верни съюзници, които с този акт да са потърсили правата си според договора им с Иванко от 1387 г.

Възможно е също във Варна да е била образувана колония по времето, когато венецианските търговци подновили ежегодните си морски кервани до Кафа, Тана и Трапезунд през 1406 г.,[22] когато отново бил сключен договор между Републиката и византийския император Мануил II Палеолог.

Вероятно е в последна сметка Варна да е била превърната във венецианска колония в пълния смисъл на думата едва през 30-^{те} години на XV в., когато венецианците особено активизирали дейността си в Черно море. Едно от свидетелствата за това е многостранната и оживена търговска дейност на споменатия вече няколко пъти Джакомо Бадоер.

Като горна граница за съществуването на тази колония би могла да се приеме 1452 г., времето, когато венецианските морски кервани, престанали да вършат ежегодните си рейсове до Черно море, а Турция се обвързала през същата година с Генуа.[23]

Свидетелство за търговските връзки на венецианците със западния черноморски бряг намираме и в едно писмо на италианския хуманист Лауро Куирини до папа Николай V от 1453 г., който знае пристанищата Урдовиза, Созопол, Анхиало, Несебър, Галата, Калиакра, Ликостомо и Маврокастро наред с Варна.[24] Не е изключено операциите в тях да са се извършвали при същия режим и мерки, както във Варна.

Косвено доказателство за съществуването на венецианска колония във Варна през XV в. може да бъде и значително по-късното включване на този град в сферата на дубровнишката търговия в сравнение с Пловдив, София и Търново и създаването в него на дубровнишка колония едва към края на века, достигнала своя разцвет през XVI — XVII в.[25]

---

[22] A. Tenenti — C. Vivanti. Le film d'un grand système de navigation. Les galères marchandes vénitiennes, XIVe—XVIe s. — Annales E. S. C., 1961, p. 83 — 86; V. Borghesi. Il Mediterraneo tra due rivoluzioni nautiche (secc. XIV — XVII). Firenze, 1976, p. 8 — 13.

[23] Ibidem; H. Inalcik. Op. cit., p. 85 — 87.

[24] E. Todorova. The Black Sea Interests of the Italians . . ., p. 235 — 236.

[25] Й. Списаревска. Търговските връзки между Дубровник и българските земи XV — XVI в. според дубровнишки извори. С., 1974 (дисертация); Е. Георгиева. Дубровнишката търговия в Североизточна България през XV — XVIII в. — ГСУ ФИФ, LXV, 1971, 3, с. 271 — 302; Е. Вечева. Варна като средище на дубровнишката и анконската търговия през втората половина на XVI в. и началото на XVII в. — ИНМВ, XII (XXVII), 1976, с. 48 — 66. I. Spisarevska. Le rôle de Varna et le commerce avec les républiques maritimes d'Italie dans la deuxième moitié du XVIe s. — доклад на конференцията на Международната комисия за морска история, Варна, 1977 (под печат) и E. Večeva. Varna — centre portuaire et commerciel de Dubrovnik pendant le XVIe et le XVIIe s. Пак там.

ON THE VARNA'S TRADE DURING THE FIFTEENTH CENTURY

Elisaveta Todorova

(Summary)

Bulgaria's economy in the fifteenth century was considered till now a completely closed and dependent on the Ottoman Empire. But Varna's inserting in a Florentine Pratica della mercatura of the mid fifteenth century makes clear the existence of a Venetian colony there together with a developed agriculture providing an extra output for export, and the existence of a high society as well, consumer of silk and spices.

The presence of Varna's own measures and money in the document shows a steadfast practice or a long-lived colony until the middle of the century. Its decay came probably soon after when the Ottoman Empire changes her attitude towards Venice, that gives rise to a colony of Dubrovnik in Varna in the last decades of the same century, triving in the next.

ПУБЛИКАЦИИ И СЪОБЩЕНИЯ

КОЛЕКТИВНА НАХОДКА НА КЕРАМИЧНИ СЪДОВЕ ОТ КЪСНАТА БРОНЗОВА ЕПОХА В С. ЕСЕНИЦА, ВАРНЕНСКИ ОКРЪГ

Васил Николов, Ваня Жекова

През 1969 г. при прокопаване на канал за водоснабдяване пред къщата на Керчо Петков Господинов в с. Есеница, Варненски окръг, работниците попаднали на колективна находка от седем или осем керамични съда. Според описанията им съдовете били открити изправени, наредени в един ред и близо един до друг, като в канала можело да се забележи, че са били поставени в яма с диаметър около 1,50 м[1]. Всички те били здрави и полупълни с овъглено жито, но при изваждането някои от тях се счупили. Следи от въглени, кости и пепел вътре и около съдовете нямало.

Пред вид важността на находката ще направим кратки описания на съдовете поотделно.

Съд № 1. Има сплесната амфоровидна форма, с три дръжки под устието (табл. I_1, II_1). Композиционно се състои от тяло и шийка, като тялото е три пъти по-високо (17,5 : 6).

Дъното е с неправилна кръгла форма, равно и добре загладено. Тялото е силно издуто в горната си част. Шийката е конична и е вмъкната в него. Този елемент е подчертан чрез лека кръгова вдлъбнатина. Устието е леко извито навън, загладено отгоре и съвсем слабо подчертано отдолу. Трите дръжки са симетрично разположени. Имат неправилна ръбеста форма; отгоре са приплеснати. Започват под устието, издигат се до нивото му и се спускат почти отвесно към най-горната част на тялото. (Две от дръжките са счупени при изваждането от ямата.)

Повърхността на съда е добре загладена, на места излъскана. Има кавявочерен цвят, получен от недоброто изпичане. Правен е на ръка, с несиметрична форма. Глината е недобре пречистена, с пясък и органични примеси.

Размери: вис. 23,5 см, диам. 21,5 см,
диам. на дъното 8,5 см, диам. на устието 10 см.

Съд № 2. Има сплесната амфоровидна форма, с една дръжка под устието (табл.

---

[1] Съдовете са извадени от работниците Тодор Иванов Чернев и Господин Денчев Господинов. Пръстта, изпълваща ямата, била по-мека и по-тъмна от околната кафява глинеста земя. Дълбочината на находката била 2 м, но до това ниво каналът бил копан с багер и не е ясно откъде започвала ямата. Работниците твърдят, че багерът начупил още няколко съда. Не е ясно и до каква дълбочина продължавала ямата, но във всеки случай намерените съдове не лежали на дъното ѝ.

Улицата, по която е копан каналът, е наклонена на изток, по продължението на западния склон на плитък дол, през който тече малка рекичка. Мястото на откриването на керамичните съдове е на около 150 м западно от моста над нея.

Запазените шест съда от колективната находка се съхраняват в училищната сбирка на НОУ «В. Априлов» с. Калоян, Варненски окръг. За тях ни беше съобщено по време на студентската археолого-етнографска експедиция през м. ноември 1976 г., проведена от Клуба на НТМ при Исторически факултет на СУ «Кл. Охридски», под ръководството на В. Николов.

Изказваме сърдечната си благодарност към Иван Георгиев — бивш учител по история и краевед, за помощта, която ни оказа при събиране на информация за откриването на съдовете и при обработката им за публикация.

I_2, II_2). Композиционно се състои от тяло и шийка, като тялото е два пъти по-високо (15.5 : 7,5).

Дъното е с неправилна форма, леко вдлъбнато и заглаено. Ръбовете му са изтрити от продължителна употреба. Тялото е издуто в горната си част. Коничната шийка е вмъкната в него, като това е подчертано с лека кръгова вдлъбнатина. Устието отвън е удебелено. Дръжката започва под него, издига се до нивото му и с лека дъга се спуска към горната част на тялото, има лентеста форма със странично сплесване в най-високата част. В най-горната част на тялото има три малки букела — по 1 см високи. Погледнати отгоре, заедно с дръжката образуват неправилен кръст.

Съдът има недобре загладена повърхност, с кафявочерен цвят. Правен е на ръка, с несиметрична форма. Глината е с пясък и органични примеси.

Размери: вис. 23 см, диам. 20,5 см,
диам. на дъното 8,5 см, диам. на устието 9 см.

Съд № 3. Има сплесната амфоровидна форма, с две лентести дръжки (табл. I_3,II_8). Състои се от тяло и шия, като тялото е повече от два пъти по-високо (15 : 7).

Дъното е равно, недобре загладено. Тялото е силно издуто в горната си част. Там са прилепени симетрично една срещу друга двете дръжки. Шийката е подчертано конична и е вмъкната в тялото. Този елемент е изразен чрез лека кръгова вдлъбнатина. В самия край на тялото се издават два симетрични един срещу друг малки букела — по 0,8 см високи. Погледнати отгоре, заедно с двете дръжки образуват правилен кръст. Устието е обърнато-конично спрямо шийката, а преходът между двете е подчертан. (При изваждането е отчупена част от устието и шийката.)

Съдът има добре загладена, черна матова повърхност. Правен е на ръка и има несиметрична форма. Глината е недобре пречистена, главно с примес на пясък.

Размери: вис. 22 см, диам. 21 см,
диам. на дъното 8 см, диам. на устието 10 см.

Съд № 4. Има крушовидна форма, с две високи дръжки (табл. I_4, II_4). Състои се от тяло и шийка, като преходът между тях е едва забележим. Тялото е два пъти по-високо от шийката (15,5 : 8).

Дъното е равно, добре загладено и подчертано странично. Тялото е сравнително отворено в горната си част. Шийката е конична. Устието е леко извито навън, загладено отгоре и подчертано отдолу. Устийната част е леко сплесната откъм дръжките. Те са симетрично разположени; започват от устието, издигат се нагоре и встрани и се спускат, леко наклонени навътре, към края на тялото. Дръжките са пръчковидни, като в двата края са широки и сплеснати. При устието, от долната си страна, имат по една ребровидна укрепяваща издатина, издаваща влиянието на металните форми.

Повърхността на съда е добре загладена, с кафявочерен цвят. Правен е на ръка и има несиметрична форма. Глината е с пясък и органични примеси.

Размери: вис. 26,5 см, диам. 21 см,
диам. на дъното 8 см, диам. на устието 9,5 и 11 см.

Съд № 5. Малко гърне с две дръжки (табл. I_5, II_5).

Дъното е равно, леко подчертано странично. Върху най-издутата част на тялото се намират двете симетрични една срещу друга дръжки, пробити вертикално. Прилепени са наклонени спрямо основата. (Една от дръжките е отчупена при изваждането.) Устието е леко подчертано отвън.

Повърхността на съда е грубо загладена, с кафявочерен цвят. Глината е с голям процент примес от пясък. Работен е на ръка, с несиметрична форма.

Размери: вис. 18 см, диам. 17,5 см,
диам. на дъното 7 см, диам. на устието 9,5 см.

Съд № 6. Чаша с една дръжка. Дъното е равно. Дръжката излиза от устието и завършва в най-широката част на съда.

Повърхността е добре загладена, с кафяв цвят. Височината на съда е 7 см.

Основен въпрос представлява хронологическото определяне на откритите керамични съдове. Поставено в пряка зависимост от характера на самата находка — колективна находка, то ще бъде търсено в две насоки: първо — липсата на стратиграфски данни и наблюдения насочват разсъжданията главно към типологически анализ и, второ — той ще даде превес на относителната хронология над опитите за абсолютно датиране. Ще имаме пред вид и факта, че находката не е изцяло запазена; при случайното ѝ откриване вероятно част от съдовете са били счупени или непредадени; неясно остава дали ямата е била изчерпана в дълбочина; липсват наблюдения за някакво съоръжение над нея. Ограниченият археологически контекст затруднява пълнотата на изводите и определя целите на датирането така:

— намирането на най-близки аналогии;

— определяне на хронологията чрез формално-типологически анализ и сравнение с близки аналогии.

Сред керамиката, известна ни от територията на България, находката от Есеница намира най-близки паралели в подобните колективни находки от с. Черковна, Разградски окръг[2], и от Пловдив[3]. В Румъния сходна керамика е открита в некропола с трупополагане при Зимнич[4], сред керамичния материал на културата Ноа и варианта ѝ Ноа-Кослоджен в Добруджа. Всички тези находища са датирани в късната бронзова епоха.

Сравнително малкият брой на съдовете от Есеница дава възможност да направим за всеки от тях отделни съпоставки с останалия познат материал.

Засега не е известен точен паралел за *съд № 1*. Най-общо може да се каже, че тумбестото тяло, конусовидната шийка и начинът на оформяне на дръжките са познати и в пловдивската находка, но тук липсват съдове с три дръжки.

Съд № 2 е познат като форма и на север, и на юг от Балкана. Две близки аналогии откриваме сред керамиката от Пловдив.[5] Разликите се явяват в липсата на букели в приведените паралели, както и в не така добре изразената тумбеста форма на тялото. Пловдивските съдове спадат към т.нар. група на каните по типологията на П.Детев. Характерно за тях се явява скосеното устие — един елемент, който идва от среднобронзовата епоха. При съда от Есеница поставените нагоре малки букели по ръба, разделящ шията на съда от същинското тяло, засилват чувството за изтегляне на долната част нагоре, при което шията е направо вмъкната в тялото. С това се подчертава самостоятелността на двата елемента в строежа на съда: шия и тяло; поради удължената шия и по-издуто тяло формата изглежда по-раздвижена. Тези особености определят съда от Есеница като една по-развита форма на каните от Пловдив. Подобни на пловдивските съдове са известни и от културата Ноа-Кослоджен. Те също представляват една по-стара форма на каната от Есеница.

Съд № 3 е най-близък до крушовидните съдове от находката в Пловдив.[6] Сравнението между тях дава такива резултати: в съда от Есеница чрез по-ниско разполагане на разчленителния ръб (или кръговата вдлъбнатина) и поставянето там на малки букели се изразява една вече двойноконусовидна форма. Тук устието е много по-широко отворено навън, отколкото при съдовете от Пловдив. По-раздвижената и сложна форма на съда от Есеница го доближава до някои от урните в Бабадаг I, при които вмъкването на горната в долната част на съда се изразява чрез ръб и се подчертава от насочени нагоре букели. Същевременно съд № 3 може да бъде сравнен с друг подобен, принадлежащ на колективната находка от Черковна[7]. Устието на последния е слабо завито навън, дръжките напомнят на тези от Пловдив и Есеница, но липсва сплескването отгоре; разчленителният ръб между шията и тялото въобще липсва; личи една скованост и неподвижност на формата. Тези особености на съда от Черковна го определят като най-стар вариант на типа, познат ни по-късно от Пловдив и Есеница.

От кръга на посочените по-горе къснобронзови находища не е известен точен паралел на съд № 4. Подобна форма ни е позната от културата Ноа,но там тя е по-схематична, не така изразително е предадена коничността на шията и разграничението ѝ чрез ръб от тялото на съда; липсва удебеляване и извиване навън на устието, както това може да се отбележи за съда от Есеница. Изобщо тази форма от Ноа носи белезите на по-голяма архаичност.

За съд № 5 не са известни точни аналогии.

Както посочихме, най-точни паралели за керамиката от Есеница се намират в Пловдив. От своя страна пловдивската находка е отнесена към т.нар. група Зимнич-Пловдив и се поставя от румънските изследвачи С. Моринтц и Н. Ангелеску в XIV — XIII в. пр. н. е.[8] Датирането е извършено въз основа на вносни керамични съдове от културата Теи в некропола при Зимнич. Същите автори синхронизират следните култури и находки: Кослоджен, Теи III — IV, Монтеору IIа — б, Ноа и Сабатиновка, Пловдив и Зимнич.[9] По-късно Ал. Александреску, публикувайки изцяло материала от некропола при Зимнич, главно керамични съдове, потвърди тази датировка.[10] В едно ново изследване Б. Хензел прибави към т.нар. група Зимнич-Пловдив новопубликуваната от него колективна находка на керамични съдове от Черковна и назова цялата група по името на последната.[11] Същевременно той направи корекция и в горната граница на цялата група, като я отмести към 1100 г. пр. н. е. По този начин според него групата Черковна непосредствено предхожда хоризонта с букелкерамика.[12] Нови моменти в хронологията на интересуващите ни находки се съдържат в дисертационния труд на Ал. Бонев, посветен на късната бронзова епоха в България.[13] Става дума за долната граница на групата Зимнич-Пловдив; според него тази граница може да се постави едва в края на XIV в. пр. н. е., а развитието на групата Зимнич-Пловдив продължава и през целия XIII в., като съответно тя представлява последната фаза на късната бронзова епоха.[14](На автора не е известна находката от Черковна.)

---

[2] B. Hänsel. Die Gliederung der älteren Hallstattzeit im thrakischen Raum. — Thracia, III, 1974, S. 89.

[3] П. Детев. Колективна находка от глинени съдове в Пловдив. — Археология, VI, 4, 1964, с. 66 — 70.

[4] Al. Alexandrescu. La nécropole du bronze recent de Zimnicea (dep. de Teleorman). — Dacia, XVII, 1973, p. 77 — 91; Idem. Autour des fouilles de Zimnicea. — Thracia, III, 1974, p. 47 — 64.

[5] Инв. № I — 414, I — 415.

[6] И най-вече с инв. №№ I — 397 и I — 420.

[7] B. Hänsel. Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der Unteren Donau. Teil II, Bonn, 1976, Taf. 9 — № 6.

На базата на направените сравнения между отделните керамични находки Черковна — Пловдив — Есеница ни се струва възможно да се направи известна корекция и уточняване в тази датировка. Разглеждаме находката от Черко̀вна като най-стара сред посочените колективни находки и синхронна на културите Теи III — IV, Ноа и Сабатиновка, съответно датирани в XIV — XIII в. пр. н. е. Един по-късен етап виждаме в находките от Пловдив и Зимнич, където са представени по-развити форми, а заедно с това и нови, и приемаме датировката на Ал. Бонев, отнасящ ги главно към XIII в. пр. н. е. Като най-късна определяме колективната находка от Есеница, която може да се постави в края на XIII и началото на XII в.пр.н. е., а типологически да се разглежда като непосредствено стояща преди хоризонта, съдържащ керамика от типа Бабадаг I, Пшеничево, Троя VIIb2.

Към една по-късна дата на находката от Есеница насочват и добре изразените малки букели, разположени между шията и тялото, така както това е характерно за керамиката от Бабадаг I, където букели от същия тип са разположени на аналогични места по тялото на урните от началото на старожелязната епоха. Подобно наблюдение не изключва възможността по-голямото количество букели в находката от Есеница (в сравнение с останалите споменати тук) да изразява и локална особеност на културата от късната бронзова епоха.

Една друга особеност насочва също към по-късна дата на находката от Есеница: ръбът, свързващ тялото и шията, е не само по-добре изразен, но той вече е оформен и като основен елемент, носещ украсата на съда, в случая букелите. Това доближава структурата на урните от късната бронзова епоха до тези от началото на старожелязната, когато на това място се поставят отново букели (преобладаващи в Бабадаг) или канелюри (ко̀си, вертикални и други) — както това е засвидетелствувано на много места.

Интерес представлява и случайно откритата колективна находка от калъпи за отливане на метални сечива и украшения от Есеница, която се датира в края на бронзовата епоха.[15] Намирането ѝ отделно от тук представените керамични съдове не дава възможност тя да се използва за датирането им. Все пак тази находка носи важна информация за археологическата карта на района, в смисъл че той е бил обитаван и през интересуващия ни период. При това тя съдържа типове, които вероятно показват съхраняване традициите от къснобронзовата в старожелязната епоха.[16] Археологическото проучване би изяснило евентуалната връзка между двете находки.

---

[8] S. Morintz, N. Anghelescu. O noua cultură a epocii bronzului în România. Cultura de tip Coslogeni. — SCIV, 21, 3, 1970, p. 415.

[9] Ibidem.

[10] Al. Alexandrescu. La nécropole . . ., p. 84 — 85.

[11] B. Hänsel. Beiträge . . ., chronologische Tabelle.

[12] Idem. Die Gliederung . . ., S. 88 und die chronologische Tabelle.

[13] Ал. Бонев. Късната бронзова епоха в българските земи (по археологически данни). Дисертация за получаване на научната степен кандидат на историческите науки, С., 1978.

[14] Пак там, с. 20 — 21.

[15] Г. Тончева. Калъпи за отливане на сечива и украшения от с. Есеница. — Археология, XV, 2, 1973, с. 44.

[16] Ив. Панайотов. Фактори в развитието на къснобронзовата металургия в днешните български земи. — Thracia antiqua, 2, 1977, с. 23 и карта 3.

За точната периодизация на късноброизовата култура в източната част на Балканския полуостров перспективни са стратиграфските данни от разкопките на селищата при Кастри (о-в Тасос) и Статмос Агистас (Беломорска Тракия).[17] Някои съдове от колективната находка в Пловдив имат близки или точни паралели в местните керамични типове от късните етапи на късната бронзова епоха в посочения ареал, като последните са датирани с вносна микенска керамика към XIII — XII в. пр. н. е. (LHIIIb — c). Касае се преди всичко за типа висока амфора с тясна висока шия и извито навън устие, с четири вертикални дръжки върху най-широката част на тялото.[18] Съставът на глината, техниката на изработка и цветът са много сходни.

Пред вид установената вече приблизителна синхронизация между находките от Пловдив и Есеница новите стратиграфски наблюдения от Беломорска Тракия са косвено доказателство за правилността на посочената от нас датировка на керамичните съдове от Есеница.

Представената колективна находка от съдове има определено научно значение. Чрез нея се илюстрира близост и един общ ритъм в развитието на материалната култура на север и на юг от Балкана, което особено личи от факта, че най-близките аналогии се намират на юг. При това заради самия си характер — затворена колективна находка, тя обогатява вече познатата типология на съдовете от късната бронзова епоха с нови форми и елементи. Едновременно с това би могла да послужи, доколкото това позволява ограниченият брой на съдовете, за характеризиране особеностите на една евентуална локална група. С тенденциите, които бяха отбелязани при формално-типологическото разглеждане на тази керамика и на които обърнахме внимание, съдовете от Есеница показват доста голяма близост и със съдовете от старожелязната епоха. Затова тя би могла да служи като опорна точка за решаване на някои от проблемите на прехода от късноброизовата към желязната епоха.

Съобщените данни за начина, по който са били разположени съдовете при тяхното откриване, както и липсата на сведения за някаква защитна конструкция, затрудняват определянето на тяхното предназначение. При опита за изяснение на този въпрос ще използваме и обстоятелствата, съобщени при откриването на други колективни находки от късноброизовата епоха. Керамичният комплекс в Черковна е открит на дъното на стар кладенец, без да са известни други данни.[19] Находката от Пловдив е открита в яма, в която 44-те цели съда, заедно с керамични фрагменти, един животински зъб и кости от говедо са били наредени в шест реда един върху друг и отделени посредством глинени замазки.[20] Върху ямата са лежали четири каменни плочи; няма данни за наличието на човешки кости или пепел. И още една находка е открита при подобни обстоятелства — тя произхожда от местност близо до курорта Говора в Румъния и съдържа 17 съда от културата Вербичоара[21] — при това и тук не са открити следи от пепел или кости. Засега в литературата съществуват две мнения относно предназначението на тези групи от съдове, поставени в дълбоки ями. Първото застъпват П. Детев и авторите на публикацията с колективната находка от Говора. Те смятат, че тези ями са складове на керамични съдове. Другото, по-ново мнение, е това на Ал. Бонев, който определя находката от Пловдив, респективно тази от Говора, като кенотаф на няколко члена от един род, за което свидетелствували наличните животински кости и фрагменти от съдове, както и конструкцията от дървени колове и замазка, която напомня на автора богатите микенски погребения.[22] Тук може да се причисли и мнението на Б. Хензел, който нарича колективната находка от Черковна «жертвен дар»[23].

Ние не можем да се съгласим с мнението, че споменатите колективни находки имат ритуален произход. Липсват достатъчно убедителни доказателства. При това в тях преобладават стари, с ясни следи от използване керамични съдове. Например някои от пловдивските съдове са заздравявани със смола около пукнатините. Не можем да се съгласим и с мнението, че колективните находки са складове на съдове. Едва ли това е най-подходящият начин за съхраняването им.

---

[17] Ch. Koukouli-Chrysantaki. The Late Bronze Age in Eastern Macedonia. — Доклад, прочетен на 17. 10. 1978 г. на семинара «Филипополски седмици на тракийската история и култура» — Пловдив.

[18] П. Детев. Цит. съч.

[19] B. Hänsel. Beiträge . . . , Teil I, S. 77.

[20] П. Детев. Цит. съч., с. 70.

[21] D. Berciu, P. Purcărescu, P. Roman. Săpături şi cercetări archeologice în raionul R. Vîlcea. — MCA, VII, 1961, p. 136.

[22] Ал. Бонев. Цит. съч., с. 249.

[23] B. Hänsel. Op. cit., Teil I, S. 76 — 77.

Смятаме, че четирите известни колективни находки: от Вербичоара, Пловдив, Черковна и Есеница, са складове за хранителни продукти, поставени в керамични съдове. Основание за това ни дават предимно два факта. Първо, съдовете от Есеница са били пълни или полупълни с овъглено жито, оставено може би за посев. Второ, съдовете от Пловдив са били разделени на шест пласта чрез глинени замазки. Предполагаме, че в тях са били поставени различни храни, които чрез споменатите глинени пластове са били изолирани от атмосферни влияния. Изваждането на съдове от горния пласт не е влияело на законсервираността на долните. Освен това четирите каменни плочи за затваряне на ямата и евентуалната дървена конструкция над нея също подкрепят изказаната хипотеза. И още един аргумент. Доскоро в Добруджа са били използвани т.нар.маази,представляващи дълбоки до 5 м и разширяващи се надолу ями (ширина до 3 м), чиито отвор бил покрит отгоре с паянтова покривна конструкция.[24] В тях са съхранявани всички хранителни продукти — използвани са и като склад, и като «хладилник». Подобни складови ями са изключително често явление в праисторията на Средна и Централна Европа, а вероятно са имали място и в много по-широк ареал.

За съжаление липсват данни за колективните находки от Вербичоара и Черковна. Не е правен и химически анализ на съдовете от четирите находища.

В заключение още един път искаме да подчертаем, че колективната находка от Есеница разкрива нови възможности при решаването на някои проблеми на прехода от къснобронзовата към старожелязната епоха в района на най-долното течение на р. Дунав.

EIN KOLLEKTIVER FUND VON TONGEFÄSSEN AUS DER SPÄTBRONZEZEIT IM DORF ESENICA, BEZIRK VARNA

Vasil Nikolov, Vanja Žekova

(Zusammenfassung)

1969 wurden im Dorf Esenica, Bezirk Varna, bei Bauarbeiten in einer Grube von 1,50 m Durchmesser sieben Tongefässe aus der Spätbronzezeit (Taf. I und II) geborgen.

Die Keramik aus Esenica weist Ähnlichkeit mit den Tongefässen der sogenannten Gruppe Zimnič-Plovdiv auf.Chronologisch ist der kollektive Fund aus Esenica um das Ende des 13. und Anfang des 12. Jhs. v. u. Z. zu datieren. Die Autoren sind der Meinung, dass die kollektiven Funde aus Esenica sowie diese aus Verbicoara, Plovdiv und Čerkovna zur Aufbewahrung von Lebensmitteln dienten.

ЗЛАТНИТЕ СТАТЕРИ НА МЕСАМБРИЯ

Адолф Рогалски

През III в. пр. н. е., подобно на Одесос, Месамбрия е сякла подражания на тетрадрахмите и златните статери на Александър Велики, както и на златните статери на Лизимах.

Доскоро в българската нумизматична литература много рядко само се е споменавало за златните статери на Месамбрия.

През 1912 г. в «Античните монети на Балканския полуостров» на Н. Мушмов сред монетите на Месамбрия на Черно море не фигурират никакви златни статери както от Александров, така и от Лизимахов тип.[1]

---

[24] Ив. Енчев-Видю. Стари и нови паметници в Добруджа. С., 1918, с. 26, обр. 23.

През 1971 г. И. Юрукова пише, че през елинизма Месамбрия е сякла златни монети-статери.[2]

През 1973 г. Т. Герасимов игнорира златните статери на Месамбрия, както впрочем и на Одесос.[3] Обаче същият автор в посмъртните си трудове от 1975 и 1977 г. споменава, че Месамбрия през елинистическата епоха е сякла, макар и в ограничено количество, златни статери — подражания на Александровите.[4]

През 1978 г. обнародвахме 12-те златни статера на Одесос и 6-те на Месамбрия от сбирката на Американското нумизматично дружество в Ню Йорк както от Александров, така и от Лизимахов тип и установихме тяхната хронология.[5]

В чужбина още през 1855 г. Л. Мюлер в своя труд върху Александровите монети посочва два златни статера с името на Александър, придружено от титлата му ΒΑΣΙΛΕΥΣ, с емблемата на Месамбрия — коринтски шлем, надясно, поставен в полето вляво. При втория статер освен емблемата също в полето вляво личи и магистратски монограм.[6]

Същият автор през 1858 г. в своя труд върху Лизимаховите монети посочва един златен статер на Лизимах с емблемата коринтски шлем, надясно, в полето вляво, и магистратски монограм 1, в отреза.[7]

През 1895 г. в с. Анадол, околия Исмаил в Бесарабия, бе открито голямо съкровище от златни статери с имената на Филип II Македонски, Александър Велики, Филип III Аридей, Лизимах, Селевк I и Деметрий Полиоркет (IGCH, 866).[8] По-голямата част от това съкровище — 979 статера, били закупени за Нумизматичния кабинет при Ермитажа в Петроград. През 1902 г. тези статери са публикувани от Е. Придик. Статерите № 123 — 171, с емблема—коринтски шлем наляво и № 172 — 187 с коринтски шлем надясно, или всичко 65 монети, с право се приписват на Месамбрия на Черно море. Всички те са с името на Александър, придружено от титлата му ΒΑΣΙΛΕΥΣ, но без магистратски монограм.[9]

През 1903 г. Адолф Хес от Франкфурт на Майн продал на търг 230 златни статера от същото Анадолско съкровище. В каталога на тази продажба фигурират 21 статера на Месамбрия от Александров тип, описани под № 16 — 36.[10]

По сведения на Ю. Л. Дюков от Нумизматичния кабинет на Ермитажа по-голямата част от закупените статери от находката при с. Анадол била претопена по време на царска Русия.[11] За съжаление в труда на Е. Придик от 65-те златни статера на Месамбрия са илюстрирани само статер № 123 и опакото на статер № 172, а в каталога на Ад. Хес от 21 статера са илюстрирани само № 16, 22, 26 и 31. Това ни попречи да обработим статерите на Месамбрия от находката при с. Анадол и да ги поместим в нашия каталог с изключение на статерите № 16, 22, 26 и 31 от каталога на Ад. Хес. Задоволихме се да предадем почти текстуално описанието им от Е. Придик и Ад. Хес, като запазихме и тяхната номерация.

---

[1] Н. Мушмов. Цит. съч., с. 225.

[2] Й. Юрукова. Антични монети в България. С., 1971, с. 19.

[3] Т. Герасимов. Находката със златни и бронзови монети от III в. пр. н. е., открита при с. Българево. — Известия на ОИМ, Толбухин, I, 1973, с. 133. Възможно е авторът да е смятал златните статери на двата града за модерни фалшификати.

[4] Т. Герасимов. Антични и средновековни монети в България. С., 1975, с. 53 и «Антични монети». С., 1977, с. 13. Авторът обаче продължава да игнорира златните статери на Одесос.

[5] А. Рогалски. Златни статери на Одесос и Месамбрия. — Нумизматика, 1978, 4, с. 3 — 14.

[6] L. Müller. Numismatique d'Alexandre le Grand. Copenhague, 1855, pl. VIII, 431 et 434.

[7] L. Müller. Die Münzen des thracischen Königs Lysimachus. Copenhagen, 1858, Taf. V, 236.

[8] M. Thompson, O. Morkholm and C. M. Kraay. An Inventory of Greek Coin Hoards. New York, 1973, № 866.

[9] Е. Придик. Анадольский кладь золотых статеров 1895 года. — Известия императорской Археологической комиссии, вып. 3, С. — Петербург, 1902, с. 58 — 92.

[10] Auktionskatalog Adolph Hess Nachf. Frankfurt (M., 15 Oct., 1903). В «Златни статери на Одесос и Месамбрия», с. 11, бел. 1, писахме, че каталогът на тази продажба съдържа 206 златни статера вместо 230. Погрешното число взехме от H. Seyrig. Monnaies hellénistiques. XV, Date et circonstances du trésor d'Anadol. — RN, XI, 1969, p. 40 — 45.

[11] Писмо от 6. V. 1977.

В нашия каталог, освен статери от каталозите на Л. Мюлер (1855 и 1858 г.), Ад. Хес (1903 г.) и Поци (1920 г.), са описани месамбрийските златни статери от следните нумизматични кабинети: Ню Йорк, Лондон, Оксфорд и София.[12] Илюстрирани са всички монети, които произхождат от различни печати както откъм лицевата, така и откъм опаката страна. За всеки раздел, т. е. за статерите от Александров, както и Лизимахов тип, различните монетни печати са означени съответно с буквите Л(лице) и О (опако), придружени от индекса за поредния номер на монетния печат. Статерите, чиито поредни номера са придружени от звездички, са илюстрирани на таблица I.

I. *Месамбрийски подражания на златните статери на Александър Велики*

1* Л$_1$: Глава на Атина с коринтски шлем с грива, надясно. На шлема е изобразена навита змия с вдигната глава, надясно. Под шлема свободно се спуска коса на кичури. Два кичура се подават над шлема до ухото, а трети — под шлема. На ухото виси кръгла обеца.[13] Огърлица от кръгли зърна.

О$_1$: (Α)ΛΕΞΑΝΔΡ(ΟΥ) . Крилата Нике, наляво, с дълъг пеплос и колан, с лявата ръка държи стилис, а с дясната — венец. Косата ѝ е навита на главата като венец и е прибрана на върха във вид на кок. В полето вляво, под крилото — коринтски шлем с грива, наляво. Диам. — 17 мм. Тегло 8,30 г.↓. Ню Йорк, ANS, 14.

2* Л$_2$: Глава на Атина от друг тип с коринтски шлем с грива, надясно. На шлема — навита змия с вдигната глава, надясно. Под шлема свободно се спуска коса на кичури. Два кичура се подават над шлема до ухото, а трети — под шлема. На ухото виси продълговата обеца. Огърлица.

О$_2$: ΑΛΕΞΑΝΔΡ(ΟΥ) / ΒΑ-ΣΙΛΕΩΣ. Крилата Нике, наляво, със стилис и венец. Косата ѝ е преметната назад и е прибрана във вид на кок. Стилисът има вид на тризъбец. В полето вляво — коринтски шлем с грива,наляво. Диам. — 17 мм. Тегло 8,48 г.↑. Ню Йорк, ANS, 16.

3 Л$_2$: Както при № 2, от същия печат.

О$_2$: ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ / ΒΑ-ΣΙΛΕΩΣ. Както при № 2, от същия печат. Ад. Хес, 1903 г., табл. I, 26.

4* Л$_2$: Глава на Атина, както при № 2, от същия печат.

О$_3$: ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ / ΒΑΣ-ΙΛΕΩΣ. Крилата Нике, наляво с прическа, както при № 2. В полето вляво — коринтски шлем с грива, наляво. Диам. — 17 мм. Тегло 8,43 г.↓. Лондон, BMC, 316.

5 Л$_2$: Глава на Атина, както при № 2, от същия печат.

О$_3$: ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΒΑΣ-ΙΛΕΩΣ. Както при № 4, от същия печат. Диам. — 18 мм. Тегло 8,61 г. София, 7523.

6 Л$_2$: Глава на Атина, както при № 2; от същия печат.

О$_3$: ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ / ΒΑΣ-ΙΛΕΩΣ. Както при № 4, от същия печат. Ад. Хес, 1903 г., табл. I, 16.

7* Л$_2$: Глава на Атина, както при № 2, от същия печат.

О$_4$: (Α)ΛΕΞΑΝΔΡΟΥ / ΒΑΣ-ΙΛΕΩΣ. Нике, наляво, със стилис и венец. Главата на богинята е извън полето. В полето вляво — коринтски шлем с грива, наляво. Диам. — 17 мм. Тегло 8,42 г. ↑.Ню Йорк, ANS, 17.

---

[12] Тук изказвам голямата си благодарност на М. Томпсън, главен уредник на Нумизматичния кабинет при Американското нумизматично дружество — Ню Йорк, д-р М. Прайс, уредник при Нумизматичния кабинет към Британския музей — Лондон, С.М. Крей, гл. уредник на Нумизматичния кабинет при Ashmolean Museum — Оксфорд, и Й. Юрукова, ст. н. с. при Археологическия институт и музей — София, за изпратените ми отливки на златните статери, описани в каталога, както и за някои сведения за тях.

Златни месамбрийски статери липсват според: Е. Николе в Cabinet des médailles — Париж, Ж. Лалман в Bibliothèque royale le Albert I — Брюксел, Х. Кютман в Staatliche Münzsammlung — Мюнхен, Г. Фьоршнер в Historisches Museum — Франкфурт на Майн, М. Шлютер в Kestner — Museum — Хановер,С.Шулц в Staatliches museum — Берлин, П. Арнолд в Staatliche Kunstsammlungen — Дрезден, О. Моркхолм в National Museet — Копенхаген, Г. Дембски в Kunst — Historisches Museum — Виена, М. Икономидес в Nomismatiko Museio — Атина и Г. Бордя в Археологическия институт — Букурещ.

[13] На снимката, обецата изглежда крушовидна, обаче в действителност на отливката тя е кръгла.

8* $Л^2$: Глава на Атина, както при № 2, от същия печат.

$О_5$: (Α)ΛΕΞΑΝΔΡ(ΟΥ) ΒΑΣ-ΙΛΕΩΣ. Нике, наляво, със стилис и венец, с прическа, както при № 2. В полето вляво — коринтски шлем с грива, наляво. Диам. — 17 мм. Тегло 8,47 г. ↓.Ню Йорк, ANS, 18.

9 $Л_2$: Глава на Атина, както при № 2, от същия печат.

$О_5$: ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ / ΒΑΣ-ΙΛΕΩΣ. Както при № 8, от същия печат. Ад. Хес, 1903 г., табл. I, 22.

10* $Л_3$: Глава на Атина, от друг тип, с коринтски шлем с грива, надясно. На шлема е изобразена навита змия с вдигната глава, надясно. Под шлема свободно се спуска коса на кичури. До ухото няколко кичура се подават над и под шлема. Не се забелязва обеца. Огърлица, от която се забелязва едно кръгло зърно. Богинята е леко усмихната.

$О_6$: ΒΑΣΙΛΕΩΣ / (Α)ΛΕΞΑΝΔ(ΡΟΥ). Крилата Нике, наляво, със стилис и венец. Косата ѝ е преметната назад и е прибрана във вид на кок. Земна линия. В полето вляво — коринтски шлем с грива, надясно. Диам. — 18 мм. Тегло 8,36 г. ↑.Лондон, BMC, 315.

11 $Л_3$: Глава на Атина, както при № 10, от същия печат.

$О_6$: ΒΑΣΙΛΕΩΣ / ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ. Както при № 10, от същия печат. Диам. — 18 мм. Тегло 8,37 г. ↑.Ню Йорк, ANS, 15.

12 $Л_3$: Глава на Атина, както при № 10, от същия печат.

$О_6$: ΒΑΣΙΛΕΩΣ / ΑΛΕΞΑΝ(ΔΡΟΥ). Както при № 10, от същия печат. Диам. — 18 мм. Тегло 8,41а. Поци, табл. XXVIII, 867.[14]

13 $Л_3$: Глава на Атина, както при № 10, от същия печат.

$О_6$: ΒΑΣΙΛΕΩΣ / ΑΛΕΞΑΝΔΡΟ(Υ). Както при № 10, от същия печат. Диам. — 18 мм. Ад. Хес, 1903 г., табл. I, 31.

14* $Л_4$: Глава на Атина от друг тип с коринтски шлем с грива, надясно. На шлема — навита змия с вдигната глава, надясно. Под шлема свободно се спуска коса на кичури. Два кичура се подават над шлема до ухото, а трети — под шлема. На ухото виси продълговата обеца, завършваща с кръгло зърно.

$О_7$: (Α)ΛΕΞΑΝΔΡΟΥ / ΒΑΣΙΛΕΩΣ. Нике, наляво, със стилис и венец, с прическа, както при № 10. В крайното поле вляво — коринтски шлем с грива, надясно. В полето, под дясното крило на Нике- — монограм 2. Диам. — 17 мм. Тегло 8,46 г. ↑.Оксфорд, SNG, 2671; Л. Мюлер[15] (1855 г.), табл. VIII, 434.

II. *Месамбрийски подражания на златните статери на Лизимах*

15* $Л_1$: Глава с диадема на обожествения Александър с овнешки рога, надясно.

$О_1$: ΒΑΣΙΛΕΩΣ / ΛΥΣΙΜΑΧΟΥ. Атина Промахос с коринтски шлем и хитон, седнала наляво на престол без облегало. С левия лакът се подпира на щит, а с дясната ръка държи малка фигурка на Нике, която увенчава името на владетеля. Богинята е с копие. Земна линия. В лявото поле, под ръката на Атина — коринтски шлем с грива, надясно. В отреза — монограм 5. Диам. — 19 мм. Тегло 8,50 г. ↑.Лондон, BMC, инв. № 1978 — 10 — 23 — 1.

16* $Л_1$: Глава на Александър, както при № 15, от същия печат.

$О_2$: (Β)ΑΣΙΛΕΩΣ / ΛΥΣΙΜΑΧΟ(Υ)). Атина Промахос, както при № 15. Не се забелязва копие. Земна линия. В полето, вляво, под ръката на богинята — шлем с грива, надясно. В отреза — инициалите ЕР. Диам. — 19 мм.Тегло 8,35 г. ↑.Ню Йорк, ANS, 4.

17 Лице : Глава на обожествения Александър, с овнешки рога, надясно.

Опако : Атина Промахос, както по-горе. В полето вляво — шлем с грива, надясно. В отреза — монограм 1. Л. Мюлер (1858 г.), табл. V, 236.

---

[14] Catalogue de Monnaies Grecques Antiques, provenant de la collection de feu le prof. S. Pozzi. Genéve, 1920.

[15] Магистратът с монограм 2 от златен статер № 14 е представен в каталога на Мюлер с монограм 3, а съответните тетрадрахми, сечени по времето на същия магистрат, с монограм 3 (Мюлер, 435) и монограм 4 (Мюлер, 436). Не ще и съмнение, че монограми 2, 3 и 4 представляват един и същ магистрат. Вж. А. Рогалски. По въпроса за монограмите на магистратите при гръцките монети. — Нумизматика, 1975, 4, с. 3 — 9.

III. *Месамбрийски подражания на златните статери на Александър Велики в каталога на Е. Придик*

№ 123 — 171.	Емблема: шлем наляво; четири варианта и 45 дублета от всичките варианти. Надпис: ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ. Тегло: един статер — 8,55; четири — 8,50; шест — 8,49; един — 8,48; четири — 8,47; шест — 8,46; четиринадесет — 8,45; девет — 8,44; 8,43; 8,42, 8,41; 8,40. (Мюлер, 431: Месамбрия в Тракия).
№ 172 — 187.	Емблема: шлем надясно; два варианта и четиринадесет дублета от двата варианта; C^1, само един екземпляр C^2.[16] Тегло: един — 8,47; два — 8,46; пет — 8,45; шест — 8,44; 8,43, 8,40. (Мюлер, 431 : Месамбрия в Тракия).

IV. *Месамбрийски подражания на златните статери на Александър Велики в каталога на Адолф Хес, 1903 г.*

№ 16	Глава на Атина с коринтски шлем, надясно. На опакото, в долното поле — шлем, наляво. Мюлер., 431. Месамбрия в Тракия. (Поместен в нашия каталог под № 6.)
№ 17 — 21	Други пет екземпляра.
№ 22	Както по-горе, обаче малко различаващ се в рисунката. (Поместен в нашия каталог под № 9.)
№ 23 — 25	Други три екземпляра.
№ 26	Както по-горе, обаче малко различаващ се в рисунката. (Поместен в нашия каталог под № 3.)
№ 27 — 30	Други четири екземпляра.
№ 31	Както по-горе, обаче шлемът е надясно. (Поместен в нашия каталог под № 13.)
№ 32 — 34	Други три екземпляра.
№ 35	Както по-горе, обаче малко различаващ се в рисунката.
№ 36	Един втори екземпляр.

По отношение на хронологията на златните статери на Месамбрия в резюме ще изтъкнем с малки изменения това, което сме писали за статерите на този град от нумизматичната сбирка на Американското нумизматично дружество в Ню Йорк и с известни допълнения относно новите екземпляри от нашия каталог.[17]

Месамбрийски подражания на златните статери на Александър Велики влизат в състава на съкровището, открито при с. Анадол. А. Зериг правилно е установил, че това съкровище е било заровено между 228 и 220 г. пр. н. е.[18] Следователно една дата в периода 228/220 г. пр. н. е. трябва да се приеме като terminus ante quem за месамбрийските подражания на златните статери на Александър Велики, които имат в полето само емблемата коринтски шлем, наляво или надясно, каквито са статерите на Месамбрия от находката. Тъй като тя не е съдържала подражания на златните статери на Александър Велики с емблема коринтски шлем и инициали или монограм на монетен магистрат, както и месамбрийски подражания на златните статери на Лизимах, датата между 228 и 220 г. пр. н. е. е terminus post quem за тези два вида монети.

Статер № 1 по нашия каталог, с лицев печат $Л_1$, не влиза в състава на находката при с. Анадол.[19] Въпреки това ние смятаме, че той следва да се отнесе към по-ранна дата поради по-ранния и класически стил на главата на Атина, отколкото да приемем, че той е бил сечен след заравянето на съкровището, т. е. след 228/220 г. пр. н. е. Нашето мнение е, че въпросният статер принадлежи на една от първите емисии на златните месамбрийски статери.

По-нататък сме си послужили с някои тетрадрахми на Месамбрия: Мюлер, 435 (с монограм 3), 438 (с монограм 6), 441 (с инициали ЕР) и София, 4342 (с монограм 1) и тетрадрахма на келтийския владетел Кавар за уточняване хронологията на някои златни статери на Месамбрия.

---

[16] При описанието на статерите в своя каталог (цит. съч., с. 60) Е. Придик си служи с буквата С, придружена с индексите 1, 2 или 3, за да изрази степента на запазеност на статерите : C^1 = много добре запазен, C^2 = добре запазен и C^3 = изхабен.

[17] А. Рогалски. Златни статери на Одесос и Месамбрия, с. 7 — 11.

[18] H. Seyrig. Op. cit., p. 43 — 44.

[19] Легендата при тази монета е само ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, докато при описаните месамбрийски златни статери от находката в каталозите на Е. Придик и Ад. Хес, 1903 г., името на владетеля е придружено от неговата титла.

Констатирахме голямо сходство в стилово отношение между главата на Херакъл от една емисия тетрадрахми на Кавар, загинал през 218 г. пр. н. е., и тази на същия херой от месамбрийските тетрадрахми, Мюлер, 438 (с монограм 6) и София, 4342 (с монограм 1). Оттам установяваме и долната граница за тези месамбрийски тетрадрахми — 218 г. пр.н. е. Следователно единственият златен статер на Месамбрия от Лизимахов тип, посочен от Мюлер, с монограм 1 на монетния магистрат (Мюлер, 236; № 17 по нашия каталог), следва да бъде поставен в периода 228/220 — 218 г. пр. н. е. Поради стилови съображения стесняваме горния период и датираме въпросния статер към 228/220 г. пр. н. е.[20]

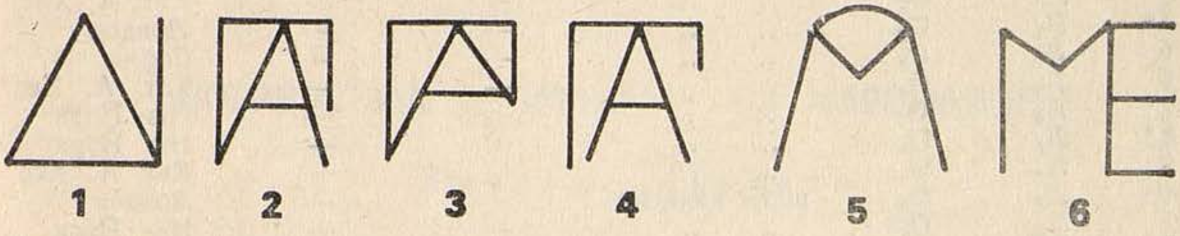

Монограми на златни статери или тетрадрахми на Месамбрия

Златният статер също от Лизимахов тип с ЕР в отреза (№ 16 по нашия каталог) има за горна и долна граници съответно 228/220 и 190 г. пр. н. е., като тази последна дата поставяме поради наличието на месамбрийска тетрадрахма със същите инициали ЕР от едно съкровище, заровено през 190 г. пр. н. е. Поради близост по време на тетрадрахмата с инициали ЕР (Мюлер, 441) с тетрадрахма Мюлер, 438 (с монограм 6), поставяме златния статер с ЕР по-близо до горната граница, т. е. 228/220 г. пр. н. е.

Тук следва да допълним, че златният статер от Лизимахов тип с монограм 5 (№ 15 по нашия каталог) и златният статер с инициали ЕР (№ 16) са били сечени със същия лицев печат $Л_1$. Следователно те принадлежат към един и същ период от време.[21]

Златният статер от Александров тип Мюлер, 434 (№ 14 по нашия каталог, с монограм 2) съдържа освен емблемата коринтски шлем и монограм 3 на монетния магистрат.[22] Тетрадрахма Мюлер, 435 (със същата емблема и монограм 3) хронологически предшествува с два реда тетрадрахма Мюлер, 438 (с монограм 6). Следователно ние датираме тетрадрахмата и златния статер с коринтски шлем и монограм 3 (т. е. златен статер № 14 по нашия каталог) към 228/220 г. пр. н. е.

Поради малкия брой на илюстрираните златни статери на Месамбрия в каталозите на Е. Придик и Ад. Хес, 1903 г., и оскъдния текст при описанието им, ние приемаме наймного десетина варианта за месамбрийските златни статери от Александров тип от двата каталога. Към тях следва да прибавим и екземплярите № 1 и 7 от нашия каталог, които в случай че не са включени в каталога на Придик, представляват отделни варианти. Идваме до извода, че по всяка вероятност тези монети са били сечени в продължение на десетина години, и приемаме, с известни резерви, че Месамбрия е почнала да сече златни статери най-рано към 240 г. пр. н. е.[23]

---

[20] Статерът от Лизизмахов тип с монограм 1 поставихме на последно място в нашия каталог под № 17, поради липса на неговото изображение; обаче, вероятно той предшествува хронологически статерите от Лизимахов тип № 15 и 16.

[21] Този период може да продължи две, три и повече години. Вж. А. Рогалски. Цит. съч., с. 13, бел. 27.

[22] Вж. по-горе, бел 15.

[23] А. Рогалски. Цит. съч., с. 10 — 11 и бел. 27, 41 и 42.

Таблица за съотношение на монетните печати

А. Тип Александър			Монограми и емблеми на опакото			
1	2	3	4	5	6	7
статер №	лицев печат	печат за опакото	ляво поле	дясно поле	отрез	град, каталог
1*	Л$_1$	O$_1$	шлем наляво	—	—	Ню Йорк
2*	Л$_2$	O$_2$	,, ,,	—	—	Ню Йорк
3	Л$_2$	O$_2$	,, ,,	—	—	Кат. А. Хес
4*	Л$_2$	O$_3$	,, ,,	—	—	Лондон
5	Л$_2$	O$_3$	,, ,,	—	—	София
6	Л$_2$	O$_3$	,, ,,	—	—	Кат. А. Хес
7*	Л$_2$	O$_4$	,, ,,	—	—	Ню Йорк
8*	Л$_2$	O$_5$	,, ,,	—	—	Ню Йорк
9	Л$_2$	O$_5$	,, ,,	—	—	Кат. А. Хес
10*	Л$_3$	O$_6$	шлем надясно	—	—	Лондон
11	Л$_3$	O$_6$	,, ,,	—	—	Ню Йорк
12	Л$_3$	O$_6$	,, ,,	—	—	Кат. Поци
13	Л$_3$	O$_6$	,, ,,	—	—	Кат. А. Хес
14*	Л$_4$	O$_7$	,, ,, и мон. 2	—	—	Оксфорд

Б. Тип Лизимах

1	2	3	4	5	6	7
15*	Л$_1$	O$_1$	шлем надясно	—	мон. 5	Лондон
16*	Л$_1$	O$_2$	,, ,,	—	ЕР	Ню Йорк
17	?	?	,, ,,	—	мон. 1	Кат. Мюлер

LES STATÈRES D'OR DE MESSAMBRIA

Adolphe Rogalski

(Résumé)

L'auteur étudie les statères d'or de Messambria du Pont de týpes alexandrin et lysimachéen de New York (ANS), Londres (BMC), Oxford (Ashm. Mus.), Sofia, des catalogues L. Müller, 1855 et 1858, Ad. Hess, 1903 et Pozzi, 1920. Des statères alexandrins de cette ville ayant pour emblème un casque corinthien à aigrette font partie du trésor d'Anadol en Bessarabie (IGCH, 866), enfoui entre 228 et 220 av. n. è. (H. Seyrig, RN, 1969) et étudié par E. Pridik (1905). La date d'enfouissement est donc la limite basse pour les statères de Messambria de type alexandrin n'ayant qu'un casque corinthien, pour emblème, et limite haute pour les statères de même type ayant par surcroît des initiales ou un monogramme, ainsi que pour les statères de Messambria de type lysimachéen, ces deux derniers types faisant défaut dans le trésor. Toutefois le statère No 1, bien que ne faisant pas partie du trésor, est daté avant 228/220 av. n. è.

L'auteur se sert de quelques tétradrachmes de Messambria — Müller, 435 (mon. 3), 438 (mon. 6), 441 (EP), Sofia, 4342 (mon. 1) — et un tétradrachme du dernier souverain celte Cavarus, mort en 218 av. n. è., pour déterminer la chronologie de quelques statères d'or. Ainsi il date le statère de type lysimachéen, Müller, 236 (No 17 de notre catalogue) vers 228/220 av. n. è., le statère No 16 (EP) entre 228/220 et 190 av. n. è. (plutôt vers la limite haute), à cause de la présence d'un tétradrachme Müller, 441 (EP) dans un trésor enfoui vers 190 av. n. é. Les statères No 15 (mon. 5) et No 16 (EP) provenant d'un même coin de droit, appartiennent à la même époque.

Le statère Müller, 434 (No 14, mon. 2) contient le mon. 3. Le tétradrachme Müller, 435 (mon. 3), précédant de deux rangs le tétradrachme Müller, 438 (mon. 6), l'auteur date

le tétradrachme et le statère au mon. 3 (et le No 14, au mon. 2) vers 228/220 av. n. è.

Il admet au maximum une dizaine de variétés pour les statères alexandrins de Messambria des catalogues E. Pridik, 1905 et Ad. Hess, 1903 auxquelles il faudrait ajouter les Nos 1 et 7 de notre catalogue, qui représentent deux variétés différentes supplémentaires, au cas où elles ne feraient pas partie des variétés de Pridik.

L'auteur conclut que ces monnaies ont du être frappées pendant une dizaine d'années et admet avec certaines réserves, que Messambria du Pont a dû débuter à frapper des statères d'or au plus-tôt vers 240 av. n. è.

ПОГРЕБЕНИЯ В САРКОФАГ ОТ МАРЦИАНОПОЛ

Анастас Ангелов

През ноември 1967 г. при оран в местността «Царското» на 1 км северозападно от кв. «Изворите» на гр. Девня е бил открит каменен саркофаг (табл. I_5).[1] Той се е намирал в източната половина на снишена надгробна могила и е бил ориентиран североизток-югозапад.[2]

Саркофагът е изработен от ситнозърнест сивожълт варовик, добит от близките до Марцианопол каменоломни.[3] Той има обичайната форма на гръко-римските саркофази, корито и капак с двускатен покрив и масивни акротерии по ъглите. Размери: на коритото — дължина 2,21 м, ширина 1,02 м и височина 1,05 м; на капака — дължина 2,30 м, ширина 1,13 м, височина на фронтона 0,76 м и височина на акротериите 0,66 м. Дългата предна страна на коритото и видимата стреха на капака са равномерно изгладени, а другите повърхнини са грубо обработени с шило. Коритото има в основата си плинта, а в горната си част — корниз. Върху дългата му предна страна са изобразени в нисък релеф каменоделски инструменти: в лявата половина — длето, кеп и шило, а в десния горен ъгъл — скоба (табл. $I_{2,3}$). Върху предния десен акротерий е имало изобразена в нисък релеф четирилистна розета,унищожена от иманяри след разкриването на саркофага (табл, I_1). Другата плоскост на акротерия е украсена с малка стилизирана глава, вероятно на Медуза (табл. I_4).

Изображенията на инструменти върху саркофази не са изолирани случаи.[4] Върху един саркофаг от Кюстенджа (Румъния) между другите предмети са изобразени клещи и брадва.[5] Медузите са често срещан декоративен мотив в украсата на саркофазите.[6] Обикновено те се изобразяват върху фронтоните и имат апотропеично значение.[7] Изображенията на розети се срещат обикновено върху фронтоните, но понякога допълват декорацията и на акротериите.[8]

В саркофага са били извършени две погребения. При повторното му използване е била изкъртена хоросанената замазка между коритото и капака, късове от която са открити при разкриването на саркофага, и намиращите се в него кости от първото погребение (без гробен инвентар) са били прибрани до северната стена на коритото. Вторият път в саркофага са били погребани двама покойници, положени заедно в дървен ковчег (табл. I_6). Главата и горната половина на тялото на единия покойник са били положени върху гърдите на другия. Вторият скелет е с по-малки размери. Ако съдим по гробния инвентар, погребаните в саркофага са жени, вероятно от едно семейство, починали едновременно.

---

[1] Изказвам благодарност на Ара Маргос, бивш уредник на музея в гр. Девня, който ми предостави находката за публикуване.

[2] По сведение на местни жители в същата местност преди години е била открита гробница от каменни плочи.

[3] К. Шкорпил. Некоторые из дорог Восточной Болгарии. — ИРАИК, X, 1905, с. 425, Альбом, табл. $XC_{1,2}$; $XCII_1$.

[4] M. Alexandrescu-Vianu. Les sarcophages romaines de Dobrudja. — RESEE, VIII, 2, 1970, p. 280 — 281.

[5] Ibidem, p. 280, 303, fig. 2.

[6] Ibidem, Catalogue, n° 1, 2, 7 — 9, 23, 32, 37, 38; Б. Филов. Избрани паметници на античното изкуство в България. — ИБАД, I, 1910, с. 8, обр. 3.

[7] Pauli-Wissowa. Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. VII_2, Stuttgart, 1912, S. 1650 — 1651.

[8] M. Alexandrescu-Vianu. Op. cit., p. 281 — 282, fig. 6, p. 287.

От ковчега са се запазили малки късове от дъното, страниците и капака. Той е изработен от брястови (Ulmus sp.) дъски с дебелина 2 см.[9] Те са били сковани с железни гвоздеи, от които са се запазили 9 силно корозирали (табл. IV_1). От ковчега са се запазили и две украси с кръстовидна форма, изработени от явор (Acer sp.). Те са били прикрепени с по една дървена дибла вероятно към капака (табл. IV_2).

Около главата на едната жена са открити семенца от растения (вероятно от венче), малко късче от ленена тъкан (вероятно от кърпа за глава) и чифт златни обеци. Около шията ѝ е имало огърлица от стъклени мъниста, на лявата ръка златен пръстен, а до краката две подметки от сандали. При главата на другата жена е открита златна обеца, а до краката подметка от сандал. В ковчега при краката на погребаните са били поставени дървен гребен, дървена тоалетна кутийка (пиксида) и стъклен балсамарий. Под дървения ковчег е открит друг стъклен балсамарий, силно натрошен.

ОПИСАНИЕ НА НАХОДКИТЕ ОТ ПОГРЕБЕНИЕТО

1. Обеци, златни — чифт. На кръгла телена халка, която в единия край завършва с кукичка, а в другия с петлица е нанизана висулка с форма на многостенна камбанка, в която има телче, усукано в долния край. Размери: дължина 3,7 и 3,1 см, диаметър на халката 1,4 и 1,6 см. Тежина 4,1 г. Инв. № Д 61 (табл. II_4).

Този тип обеци се появяват през II в.[10] Напълно еднаква обеца, датирана в III в., е открита при с. Болярово, Хасковски окръг.[11] Същата висулка има и една огърлица, с неизвестно местонамиране, сега в Британския музей, датирана в III в.[12] В гробни находки от Intercisa (Унгария) те са датирани във втората половина на III — началото на IV в.[13]

2. Обеца, златна. Представлява кръгла телена халка със завити краища. Висулката е като на другите обеци. Размери: дължина 3 см, диаметър на халката 1,1 см. Тежина 1 г. Инв. № Д 63 (табл. II_2).

3. Пръстен, златен. Към халка от три споени телчета, средното гладко, а другите с коси насечки, е запоена елипсовидна плочка — гнездо, в което е вградено камъче от светлосиня стъклена паста. От двете страни на плочката, там, където тя е прикрепена за халката, са запоени по две гранули. Размери: на халката — диаметър 1,95 см; на плочката — диаметър 1,3 см. Тежина 3,3 г. Инв. № Д 62 (табл. II_1).

Приема се, че тези пръстени се появяват в гръцки говорещия Изток, където като форма се развиват през II в., а в началото на III в. се разпространяват и на Запад.[14] Точно такива пръстени са намерени в Intercisa от втората половина на III — началото на IV в.[15] От IV в. е и един пръстен със същата форма, открит в Пловдив.[16]

4. Огърлица, съставена от 22 стъклени мъниста. От тях 11 са от тъмносиньо стъкло с форма на четиринадесетостенна призма с размери от 0,45 до 0,55 см; 1 мънисто от тъмносиньо стъкло с кръгла форма с диаметър 0,65 см; 2 мъниста от тъмносиньо стъкло със сърцевидна форма с дължина 1 см; 8 мъниста от зелена стъклена паста с форма на шестстенна призма с дължина 0,5 — 0,7 см. Инв. № Д 64 (табл. II_3).

---

[9] Тук искам да изкажа благодарност на доц. Е. Божилова и гл. ас. Е. Чакалова от катедра «Ботаника» на Биологическия факултет на Софийския университет, които определиха вида на дървесините, семената, материала на тъканта и на подметките, открити в саркофага.

[10] R. A. Higgins. Greek and Roman Jewellery. London, 1961, p. 183, pl. 54a.

[11] Д. Аладжов. Археологически вести. — ВНМХ, I, 1965, с. 247, обр. 11.

[12] F. H. Marshall. Catalogue of the Jewellery Greek, Etruscan and Roman in the Department of Antiquities of British Museum. London, 1911, No. 2475, pl. LX.

[13] M. R. Alföldi. Schmucksachen. Intercisa. II, Budapest, 1957, S. 403, 434, Nr. 50, Taf. LXXX, Nr. 7.

[14] Ibidem, S. 403.

[15] Ibidem, S. 414, Nr. 9, Taf. LXXVII, Nr. 7, S. 416 — 417, Nr. 65, Taf. LXXVII, Nr. 2.

[16] Н. Мавродинов. Гробница от IV в. след Хр. в Пловдив. — ИНМПл, 1926, с. 25, обр. 7.

Подобни мъниста са открити по Северното Черноморие, датирани от II — III в.[17], и в сарматски гробове от Ócsa (Унгария), датирани във втората половина на III в.[18]

5. Балсамарий от зеленикаво прозрачно стъкло, с четиристенно вдлъбнато тяло, източена шийка с разширено устие и вдлъбнато дъно. Размери: височина 7 см, ширина 3,9 см. Инв. № Д 65 (табл. II_5).

Балсамарии с подобна форма се появяват още във втората половина на I в.,[19] но са най-разпространени от средата на II до края на III в.[20] Подобни съдове, но с по-издължена форма са известни от некропола около църквата «Св. София» в София[21] и от Intercisa.[22]

6. Балсамарий от зеленикаво прозрачно стъкло — натрошен. Запазените късчета показват, че той е от типа на издължените балсамарии с уширение в средата. Тези балсамарии са широко разпространени в Римската империя между II и IV в.[23]

7. Подметки от сандали — чифт. Изработени са от влакна, усукани от листата на папур (Typha) и тръстика (Phragmites) и по краищата обшити с кожа. Пречупени на две и на места проядени. Размери: дължина 21 см, ширина 6,5 см и дебелина 0,8 см. Инв. № Д 67 (табл. III_1).

Сандали и обувки, в по-голямата си част лошо запазени, са открити на много места в антични гробове,[24] но техните подметки са направени от кожа, гьон или корк. Подметки от сандали, изработени от листата на папур и тръстика, не са ни известни.

8. Подметка от сандал. По форма и материал на изработката еднаква с другите подметки. Задната част липсва. Размери: дължина 17,5 см, ширина 5 см и дебелина 0,8 см. Инв. № Д 65 (табл. III_2).

9. Гребен, двустранен, изработен от чимшир (Buxus Sempervirens). От едната страна зъбците са по дебели и по-редки, а от другата по-тънки и по-гъсти. От двете страни рамката е изрязана лъковидно. Плоскостите между зъбците са украсени с по две двойки вдлъбнати линии. Част от тънките зъбци са отчупени. Размери: дължина 8,6 см, ширина 5,7 см и дебелина 0,9 см. Инв. № Д 66 (табл. III_4).

Дървени гребени, подобни по форма на този от Девня, са разпространени през цялата римска епоха. Такива са намерени в некропола при Чаталка, Старозагорски окръг, датирани в средата на I в. [25], в гроб при с. Тулово, Старозагорски окръг, датиран в края на I в.[26], в саркофаг от Варна, датиран от II в.[27], в саркофаг от Кюстенджа, датиран във II — III в.[28], в гроб край София, датиран от римската епоха[29], а също и по Северното

---

[17] Е. М. Алексеева. Античные бусы Северного Причерноморья. Археология СССР, Свод археологических источников, Г1 — 12, 1978, с. 62, табл. 33, с. 70, тип 132.

[18] Á. Salamon. Sarmatische Funde in Ócsa. — Folia Archaeologica, XI, 1955, S. 85, 88, Taf. V_8.

[19] A. von Sarden. Glass from Sardis. — AJA, 1962, 1, p. 8, No. 9c, pl. 6, Fig. 10.

[20] A. Radnòti. Glasgefässe und Glasgegenstände. Intercisa. II, Budapest, 1957, S. 144.

[21] Б. Филов. Софийската църква Св. София, С., 1913, с. 63, обр. 44в.

[22] A. Radnòti. Op. cit., S. 163, Nr. 152, Taf. XXVI, Nr. 6.

[23] C. G. Clairmont. The Glass Vessels. Exacavations at Dura Europos. V, Nev Haven, 1963, p. 140, pl. XXXVI, No. 736 (II в.) C. Isings. Roman Glass from Dated Finds. Groningen, 1957, p. 126, form 125 (III —IV в.); I. Mikulčić. Antičko staklo iz Scupia i ostali makedonski nalazi. — Arheološki vestnik, XXV, 1974, str. 196, tab. VIII, 232 (IV в.); M. Bucovală. Vase antice de sticla la Tomis. Constanţa, 1968, p. 129, Nr. 267, p. 130, Nr. 270; Б. Филов. Софийската църква . . ., с. 63, 79, обр. 46.

[24] Д. Николов и Хр. Буюклиев. Нови тракийски могилни погребения от Чаталка, Старозагорско. — Археология, IX, 3, 1967, с. 13; М. Мирчев. Гробни находки от Варна и Варненско. — ИНМВ, IV (XIX), 1968, с. 221, обр. 5, с. 222, обр. 6; Г. Табакова-Цанова и Л. Гетов. Могилни погребения от с. Тулово, Старозагорски окръг. — Археология, XI, 4, 1969, с. 36, обр. 19; A. Panaitescu. Mormînt de epoca romană la Tomis. — Pontica, X, 1977, p. 340, fig. 3/4, p. 342, fig. 6/3. Б. Филов. Софийската църква . . . с. 81, обр. 69.

[25] Д. Николов и Хр. Буюклиев. Цит. съч., с. 13.

[26] Г. Табакова-Цанова и Л. Гетов. Цит. съч., с. 36, обр. 20.

[27] Я. Младенова. Дървени римски тоалетни принадлежности. — Археология, III, 4, 1961, с. 49, обр. 4.

[28] Gh. Papuc. Un sarcofag de epocă romană din Tomis. — Pontica VII, 1974, p. 311, fig. 3/3.

[29] Я. Младенова. Цит. съч., с. 50, обр. 6.

Черноморие, датирани от II — IV в.[30] Върху надгробна плоча от Варна, датирана от II — III в., е изобразен гребен със същата форма.[31]

10. Кутийка (пиксида), цилиндрична, изработена от топола (Populus), проядена и изтляла, без дъно и капак. От вътрешната страна на единия край има отстъп за закрепване на дъното. Размери: запазена височина 8 см, диаметър 9,2 см. Инв. № Д 69 (табл. III_3).

В България дървени тоалетни кутийки (пиксиди) са известни от Варна, датирана от II в.[32], от Бургаските минерални бани, датирана от римската епоха[33], и от гроб край София, датирана от римската епоха.[34]

11. Късче от вълнена тъкан (табл. IV_3).

12. Семенца от растенията подрумиче (Anthemis sp.) и люцерна (Medicago minima и Medicago regidula). В района на Девня тези растения дават зрели семена през месеците май — юни. Вероятно по това време на годината е било извършено и самото погребение.

Под саркофага е бил открит разрушен гроб, погребението в който е извършено чрез трупополагане. Той е бил засегнат от направения в могилата изкоп за поставянето на саркофага. В разрушения гроб са открити глинена лампа и фрагмент от стъклена чаша.

1. Лампа, еднофитилна, изработена от добре пречистена глина, добила след изпичането светлоохров цвят. Има кръгло тяло, леко издаден напред фитилник, отделен от него с изпъкнал пръстен. Плещите са плоски, украсени с ямки. Дръжката е широка, лентеста. Дъното е кръгло, конкавно, ограничено от нисък пръстен. Фитилникът е отчупен. Около него следи от опушване. Размери: запазена дължина 7,1 см, диаметър 6,1 см и височина 4,5 см. Инв. № Д 71 (табл. II_6).

Лампата може да се определи към тип XX по C. Iconomu, който авторът отнася въз основа на датирани находки към II — III в.[35] Подобна лампа е открита и край Толбухин.[36]

2. Чаша, стъклена, фрагмент. Изработена е от зеленикаво прозрачно стъкло. Запазено е дъното с малка част от стените. Диаметър на дъното 5 см.

Чашата може да бъде отнесена към тип XVIII по M. Bucovală, който авторът датира в III — IV в.[37]

Въз основа на находките разрушеният гроб в могилата може да се отнесе към III в. По-късно могилата е била използвана за погребенията със саркофага, които могат да се датират в края на III в.

Запазването на останките от първото погребение, извършено в саркофага, показва, че той е бил използван като семейна гробница за членовете на една фамилия. Съдейки по изобразените върху коритото каменоделски инструменти, може да се допусне, че тя е била свързана с каменоделството в Марцианопол. Поставянето на саркофага в могила — погребален обичай, характерен за траките, е сигурен белег за етническата принадлежност на погребаните.[38]

---

[30] Н. И. Сокольский. Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного Причерноморья. М., 1971, с. 144, табл. XVII_6, XVIII_6.

[31] М. Мирчев. Нови епиграфски паметници от Черноморието. — ИВАД, XI, 1960, с. 39, обр. 12; IGBulg. I^2, 175 bis.

[32] Я. Младенова. Цит. съч., 47, обр. 1в.

[33] Пак там, с. 47, обр. 1а.

[34] Пак там, с. 48, обр. 2.

[35] C. Iconomu. Opaiţe greco-romane. Constanţa, 1967, p. 18.

[36] Ив. Василчин. Антични лампи от музея в Толбухин. — ИНМВ, XII (XXVII), 1976, с. 113, табл. II_8.

[37] M. Bucovală. Op. cit., p. 50.

[38] Л. Гетов. Погребални обичаи и гробни съоръжения у траките през римската епоха (I — IV в.). — Археология, XII, 1, 1970, с. 6,8.

BESTATTUNGEN IM SARKOPHAG BEI MARCIANOPOLIS

Anastas Angelov

(Zusammenfassung)

Der Autor veröffentlicht Bestattungen in einem Sarkophag (Taf. $I_{5,6}$), der 1967 unter dem Grabhügel in der Gegend «Carskoto» bei Marcianopolis (heute Devnja) entdeckt wurde. Der Sarkophag diente als Familiengrabmal. In ihm fanden zwei Bestattungen hintereinander statt. Die Gebeine von der ersten Beerdigung wurden beiseite geschoben und danach wurden zwei Frauen in einem hölzernen Sarg bestattet. Von der ersten Bestattung wurde kein Grabinventar gefunden. Aus den geborgenen drei Ohrgehängen aus Gold (Taf. $II_{1,2}$), dem Goldring (Taf. II_4), Halsschmuck aus Glasperlen (Taf. II_3), und den zwei Glasbalsamarien, von denen das eine ganz zerstückelt ist (Taf. II_5) lässt sich die zweite Bestattung um das Ende des 3. Jhs. datieren. Aus dem Bestattungsgebrauch — den Sarkophag in einem Hügel zu begraben — schliesst der Autor, dass die Bestatteten aus einer thrakischen Familie stammen, die man mit dem Steinmetzen in Marcianopolis in Verbindung bringen kann.

Unter dem Sarkophag wurde ein zerstörtes Grab freigelegt, in welchem man Leichenbestattung fand. Aus der gefundenen Lampe (Taf. II_6) und dem Stück des Glaskelchs ist zu schliessen, dass die Bestattung im 3. Jh. stattgefunden hat.

РАННОВИЗАНТИЙСКА КЕРАМИКА ОТ С. ОДЪРЦИ, ТОЛБУХИНСКИ ОКРЪГ

Людмила Дончева—Петкова, Димитър Топтанов

От 1971 г. в м. «Калето» при с. Одърци, Толбухински окръг работи съвместна българо-полска археологическа експедиция. Благодарение на системните разкопки, макар и провеждани за кратък период от време, с всяка измината година се разкрива картината на ранновизантийската крепост и на изграденото върху нейните развалини средновековно селище от периода на Първото българско царство. Особено богат и интересен както с архитектурните си останки, така и с разнообразните битови материали е ранновизантийският пласт. Навсякъде — върху крепостните стени или извън тях, в кулите, върху проходите, водещи към кулите, и особено в жилищните помещения — се откриват значително количество цели и фрагментирани глинени съдове. Тъй като ранновизантийската керамика е общо взето тънкостенна, количеството на фрагментите е огромно. Някои съдове, като амфорите с гребенчат орнамент или гърнетата, поради тънките си стени и големи размери се намират само във фрагментирано състояние. Не е малък и броят на целите или отчасти запазени съдове, които позволяват да се добие представа за различните керамични видове и тяхното предназначение.

В настоящата статия се разглеждат ранновизантийските съдове, открити само в източния сектор на крепостта, където работи българският екип (табл. XII). Досега в градежа на крепостните стени са установени два основни строителни периода, на които съответствуват и ясно изразени жилищни хоризонти. Първият период се отнася към края на IV — V в., вторият — към VI в. Жилищата от първия период (№ 10, 13, 15) са градени много по-стабилно и са с по-големи размери. Това е дало възможност на обитателите на крепостта да направят известни поправки и да използват тези сгради и през VI в. Затова и намерената досега керамика в с. Одърци е предимно от този период. Особено ценни данни предоставиха две от сградите — № 1, т. нар. караулно помещение, и жилище № 9. Двете сгради са разположени една до друга и са опожарени едновременно. Те представляват затворени комплекси, тъй като разрушените кирпичени стени и падналите керемиди от покрива са затрупали целия инвентар. Така от помещение № 1 произлизат: гърне (кат. № 3), похлупаци (кат. № 10, 12, 14, 20), амфоровидни стомни (кат. № 22, 24), кана (кат. № 32), амфори (кат. № 39, 49), лампи (кат. № 63, 73, 81), датирани с монета на

Юстин I (518 — 527 г.), а от жилище № 9: гърнета (кат. № 1, 2, 9), амфоровидни стомни (кат. № 23 — 26, 28, 29), кана (кат. № 32), амфори (кат. № 43 — 48), долиум (кат. № 57), лампи (кат. № 64, 69), датирани с монета на Анастасий (494 — 518 г.). Много от съдовете са пострадали от силния пожар. Те са не само опушени и обгорели, но са с напукани и остъклени стени. Независимо от това те са ценен материал, тъй като чрез тях се разкрива едновременното съществуване и употреба на различни керамични видове, при това сравнително добре датирани.

Тук ще разгледаме предимно целите съдове, които дават най-добра представа за отделните форми и техните типологически различия. В зависимост от предназначението известната досега керамика от Одърци може да се раздели на четири групи — кухненска, трапезна, за съхраняване на продукти и със специално предназначение. Това деление както всяка подобна класификация, е твърде условно, но все пак чрез него се добива представа за различните форми и техните модификации.

Кухненската керамика от с. Одърци е представена от гърнета и свързаните с тях похлупаци. Гърнетата са били най-масовият, ежедневно употребяван съд. За съжаление напълно запазени екземпляри не са известни. В едни случаи се открива горната част — устието с дръжките, при други — само дъната. Някои по-добре запазени съдове позволяват да се установи почти изцяло формата. Най-често се срещат гърнета с две дръжки, които според различията във формата са няколко типа. Най-разпространени са гърнетата със сферично тяло, ясно изразена шийка и извит навън надебелен ръб на устието с легло за похлупак от вътрешната страна (кат. № 1 — 4, табл. $I_{1,2}$, IV_{1-4}). От устния ръб или малко под него до раменете на съда дъговидно извиват две масивни елипсовидни дръжки с надлъжни канелюри от външната страна. Известните досега съдове са запазени само в горната част и точна представа за дъната им не притежаваме. Направени са от жълтокафява глина с примеси на пясък. Стените им са тънки (0,3 — 0,4 см) и преди изпичането са украсени с прави хоризонтални линии или с по-широки бразди, разположени в горната половина на тялото. Повърхността им е опушена. Гърнетата с кат. № 1 и 2 произлизат от жилище № 9 и се датират в началото на VI в. Тази форма е широко разпространена през цялата късна античност. Най-близки аналогии намира сред някои съдове от Калиакра,[1] Ятрус,[2] Диногеция,[3] Мадара[4]. Добре датирани екземпляри в средата на VI в. са известни от малоазийското крайбрежие,[5] а от първите десетилетия на VII в. — от Константинопол[6].

Друг тип образуват две малки по размери гърнета със сферично тяло и плоско дъно (кат. № 5, 6, табл. $IV_{5,6}$). На известните досега екземпляри липсва устието, липсват и дръжките, но тяхното място личи в най-широката част на съда. Гърнетата са тънкостенни (деб. 0,2 — 0,3 см) с опушени стени. Изработени са от сивокафява глина с примеси на ситен пясък. Преди изпичането в горната половина на съда са врязани прави успоредни линии. Подобно по форма, напълно запазено гърне е намерено в Диногеция и е датирано в VI в.[7]

Към трети тип принадлежат малки приземисти гърнета. Горната половина на тялото е по-голяма, издължена и наподобява обърнат пресечен конус, който преминава в къса шийка с извито устие и жлеб за похлупак от вътрешната страна. Долната половина завършва със слабо изпъкнало дъно. От шийката до най-широката част на тялото са прокарани елипсовидни дръжки. От този тип са открити много фрагменти и само един по-добре запазен съд (кат. № 7, табл. I_3, IV_7). Подобни по форма гърнета могат да се видят сред публикуваните материали, датирани в VI — VII в. от Калиакра,[8] Истрия,[9] Константинопол.[10]

---

[1] Г. Кузманов. Ранновизантийска керамика от кастела на нос Калиакра. — Археология, XX, 2, 1978, с. 24, обр. 5а, б.

[2] Б. Бьотгер. Домашна керамика от IV — VI в. от Ятрус (Долна Мизия). — Археология, XX, 2, 1978, с. 30, обр. 4 е — з.

[3] C. Scorpan. Origini şi linii evolutive în ceramica romano-bizantină (sec. IV — VII) din spaţiul mediteranean şi pontic. — Pontica, IX, 1976, pl. XXVI_3.

[4] Цв. Дремсизова-Нелчинова. Сивочерна керамика от римската вила край с. Мадара, Шуменски окръг. — Археология, XXIII, 2, 1971, с. 26, обр.3/3.

[5] G. Bass, F. Doornik. A Fourth-Century Shipwreck at Jassi Ada. — AJA, 75, 1971, 1, p. 35, tabl. 2, fig. 23.

[6] R. Martin Harrison, N. Firatli. Excavations at Saraçhane in Instanbul: Second and Third Preliminary Reports. — DOP, XX, 1966, p. 238, fig. 1, 2.

[7] I. Barnea. L'incendie de la cité de Dinogetia au VIe siècle. — Dacia, X, 1966, p. 255, fig. 14_2.

Друга група съставляват гърнетата с една дръжка (кат. № 8, 9, табл. $IV_{8,9}$). Изцяло запазени екземпляри от тях досега не са намерени. Известните образци са съдове с издължено тяло, къса прибрана шийка и извито устие с легло за похлупак. Повърхността е покрита с бразди, разположени гъсто в горната половина или по-отдалечени, но обикалящи почти цялото тяло. По фактура, състав на глиненото тесто и степен на изпичане тези съдове се отличават от останалите гърнета в комплекса. Съд с кат. № 9 е намерен в жилище № 9 и се датира в началото на VI в.

Похлупаци. Неделима част от гърнетата са похлупаците. Сред ранновизантийската керамика от с. Одърци те заемат значително място. Повечето похлупаци се намират във фрагментиран вид, но въпреки това при много от тях могат да се възстановят размерите, а оттам да се разбере какви съдове са покривали. Похлупаци са открити в сгради № 1 и 9 и се датират в началото на VI в. Аналогични и в най-голямо количество похлупаци се намериха в голямата сграда — № 10, (кат. № 11, 16, 17, 21) което дава основание да ги отнесем към същия период. В зависимост от различията във формата, начина на изработка и орнамента те се разделят на два типа.

Към първия тип (кат. № 10 — 14, табл. V_{1-5}) принадлежат обикновени похлупаци с форма на широк нисък конус. Точно в средата на лицевата повърхност е разположена къса цилиндрична дръжка, която в горния край се разширява. Източването на похлупаците на грънчарското колело е започвало от дръжката, което често добре личи от концентричните линии, оставени при орязване с нишка. Периферният ръб е завит навътре. Понякога е доста надебелен (табл. I_4), а в други случаи е прокаран жлеб за по-плътно закрепване към гърнето (табл. $I_{1-3, 5}$). Диаметърът на похлупаците се колебае от 13 до 18 см, а дебелината от 0,5 до 0,7 см. Изработени са от сива, кафява, керемиденочервена глина с примеси на пясък. Стените обикновено са опушени, гладки, рядко украсени с концентрични линии. Точни аналогии на типа предлагат редица находки от с. Нова Черна, Силистренски окръг,[11] от крепости в Северна Добруджа,[12] Мадара,[13] Константинопол [14] и др.

Много по-интересни са похлупаците от втория тип. Те представляват диск със заоблен (кат. № 15, 21, табл. I_8) или наклонен ръб (кат. № 16 — 18, табл. I_{9-11}), понякога леко профилиран от горната лицева повърхност. В центъра се намира дръжка, която наподобява конус или цилиндър. Изработени са от сивожълта, кафява, керемиденочервена глина с примеси на ситен пясък. Всички похлупаци от този тип са украсени с разнообразни релефни фигури. Някои наподобяват листчета на палмета, изпълнени с малки кръгчета, други са разделени на концентрични пояси, запълнени с кръгове и радиални линии, трети са покрити с разнообразни начупени линии, зигзази или наподобяват клончета на ела. От дръжката на един напълно запазен екземпляр (табл. V_6) като от център излизат 7 релефни лъча. По някои фрагменти се виждат отделни гръцки букви. Калъпи за направа на такива похлупаци са намерени в керамичната работилница в близкото с. Кранево, Варненски окръг.[15] Похлупаци и част от калъп са открити в с. Нова Черна,[16] в голямо количество са известни от Северна Добруджа (Истрия, Томи, Калатис) и се датират в V — VI в.[17]

Трапезната керамика е представена от много по-разнообразни по форма и предназначение съдове, употребявани за пиене, наливане на течности и за хранене. Тук причисляваме амфоровидните стомни, каните, паниците.

Амфоровидни стомни. Количествено най-многобройни и с най-интересна форма и декорация са съдовете с две дръжки и плоски дъна. В археологическата литература те имат разнообразни названия — амфоровидни стомни, плоскодънни амфори, съдове с две дръжки и т. н.

---

[8] Г. Кузманов. Цит. съч., с. 24, обр. 5 д, е.

[9] Е. Condurachi. Histria, I, Bucureşti, 1954, p. 462, fig. 393.

[10] J. Hayes. A Seventh-Century Pottery Groupe. — DOP, XXII, 1968, p. 204, fig. 1 — 3, p. 214, fig. 108.

[11] Ат. Милчев, Ст. Ангелова. Разкопки и проучвания в м. «Калето» при с. Нова Черна, Силистренски окръг през 1967 г. — Археология, XI, 3, 1969, с. 45, обр. 12а.

[12] Диногеция, вж. I. Barnea. Op. cit., p. 256, fig. 15; Сучидава, вж. D. Tudor. Sucidava II. — Dacia, VII — VIII, 1937 — 40, p. 380, fig. 12 n, o.

[13] Цв. Дремсизова-Нелчинова. Цит. съч., с. 25, обр. 3/14, 15.

[14] J. Hayes. Op. cit., p. 213, № 106, 107.

[15] Г. Тончева. Керамична работилница край с. Кранево. — ИВАД, IX, 1953, с. 83, обр. 133.

[16] Ат. Милчев, Ст. Ангелова. Цит. съч., с. 45, обр. 12_{1-4}.

[17] I. Barnea. Objets céramiques peu connus: Les couvercles de vases de Scythie Mineure. — Dacia, IX, 1965, p. 407 — 417, fig. 1_{3-12}, 2, fig. $3_{1-6, 8, 10}$.

Към първа група отнасяме два отчасти запазени съда с големи размери. Единият от тях е със сферично тяло, но дъното, устието и едната дръжка са отчупени (кат. № 22, табл. II_1, VI_1), а на другия е запазено устието, дръжките и част от раменете (кат. № 23, табл. VI_2). И при двата съда се чувствува умела изработка. По фактура те са еднакви — тънкостенни, направени от сивочерна, слабо песъчлива глина, добре изпечени. Украсени са с врязани линии, като при по-добре запазения съд правите линии са съчетани с вълнисти ленти, врязани с гребеновиден инструмент. Тези съдове вероятно са били с плоски дъна. Основание за такова предположение ни дават големите размери, тънките стени и най-вече един аналогичен по форма и фактура съд, открит в Нове.[18] Съдовете от с. Одърци са намерени в жилища № 1 и 9 и се датират в началото на VI в.

Друга група образуват амфоровидни стомни с по-малки размери (вис. от 12 до 18 см), кат. № 24 — 29, които са близки по цвят, декорация и начин на направа. Различията във формата позволяват да се отделят три типа, представители на всеки от които са намерени в жилище № 9 и са от VI в. Към първия тип (кат. № 24 — 27, табл. II_{2-5}, VI_{3-6}) отнасяме съдове с яйцевидно тяло, тясна шийка, пръстеновидно или фуниевидно устие. От шийката до най-широката част на тялото дъговидно извиват две канелирани дръжки. Средната част на тялото и пръстеновидните устия са набраздени. Тази форма се е съхранила през един продължителен период от време — от IV до VI в. Подобни амфоровидни стомни са известни от Северна Добруджа — Томи, Диногеция, Сучидава.[19] Близка по форма и декорация е друга амфоровидна стомна с по-сферично тяло, силно прибрана шийка, пръстеновидно устие и леко изпъкнало дъно (кат. № 28, табл. II_6, VI_7). Двете дръжки са различни по изработка. Подобен съд е намерен в Капидава и се датира в VI в. Третият тип (кат. № 29, табл. II_7, VI_8) е застъпен само с един съд. Тялото е биконично, като горният конус преминава в много тясна шийка с фуниевидно устие. Дъното е плоско. От средата на шийката до най-широката част на тялото извиват канелирани дръжки. Повърхността е украсена с врязани линии, които в долната половина на тялото са по-раздалечени. За разлика от другите съдове тази амфоровидна стомна е изработена от чиста охровочервена глина.

Кани. По отношение различията във формата и изработката ранновизантийските кани от с. Одърци показват голямо разнообразие. Повечето от тях са представени с единични екземпляри и това прави класификацията им сравнително трудна.

В един тип могат да бъдат групирани каните с яйцевидно тяло, тясна шийка, която в горния край се разширява в трилистно устие и плоско дъно (кат. № 30 — 32, табл. II_8, VII_{1-3}). От устния ръб до най-широката част на тялото извива дръжка с елипсовидно сечение. Изработени са от кафява или керемиденочервена глина, която при някои екземпляри е наситена с много пясък. Стените са гладки или украсени с врязани линии.

В жилище № 9 бе намерена малка каничка (кат. № 33, табл. II_9, VII_4), чието яйцевидно тяло е по-сплеснато. Шийката е тясна с вдълбани навътре контури, като в горния край се разширява и преминава в ойнохоевидно устие. В долния край тялото се стеснява и образува малко столче. Тясна плоска дръжка излиза от устния ръб и се прибира към рамото на съда. Най-широката част на тялото е украсена с няколко бразди. Аналогичен по форма съд, но с по-големи размери е намерен в Истрия и се датира в VI в.[21]

Към трети тип (кат. № 34, табл. II_{10}, VII_5) отнасяме една кана със сплеснато сферично тяло, голяма широка шия, ойнохоевидно устие, заоблено, леко вдлъбано дъно с умбо в центъра. От извития в задния край ръб на устието до най-широката част на тялото е залепена масивна елипсовидна дръжка с надлъжни канелюри. Цялата горна част на съда е набраздена. Тази кана е открита в една шахта на голямата сграда № 10.

Още по-сплеснато сферично тяло има друга малка каничка (кат. № 35, табл. II_{11}, VII_6). Устието е трилистно, широко отворено, дъното плоско, леко изпъкнало. Груба дръжка съединява устния ръб с най-широката част на тялото. Повърхността е леко набраздена, а глината е груба, песъчлива, тъмносива. Части от такива съдове са намерени в помещение № 1. Тази форма е била широко разпространена през VI в.[22]

---

[18] Съдът не е публикуван.

[19] C. Scorpan. Op. cit., tabl. $XXIV_{3,4}$; I. Barnea. L'incendie . . ., p. 246, fig. 8_4; D. Tudor. Op. cit., p. 383, fig. 15 c.

[21] C. Scorpan. Op. cit., p. 171, tabl. XXIII_6.

[22] D. Tudor. Op. cit., p. 381, fig. 13_9, p. 383, fig. 15b; I. Barnea. L'incendie. . ., p. 254, fig. 14_5; C. Scorpan. Op. cit., tabl. XXVIII_{13}.

Една съвсем малка кана с приземисто биконично тяло е намерена в опожареното жилище № 9 (кат. № 36, табл. II$_{12}$, VII$_7$). Горната част на тялото е конусовидна, издължена и преминава в тясна шийка с фуниевидно устие. В долната част тялото е заоблено, почти полусферично. От шийката до най-широката част на тялото е поставена плоска дръжка с надлъжен канелюр. Шийката е набраздена. Съдът е изработен от сивожълта песъчлива глина.

Последен представител на известните досега кани е един съд с издължено яйцевидно тяло (кат. № 37, табл. II$_{13}$, VII$_8$). Шийката е висока, леко стеснена в долния край, дъното — плоско. Груба дръжка с надлъжни канелюри съединява шийката с най-широката част на тялото. Раменете са леко набраздени. Тази кана е открита заедно с № 33 в шахтата на сграда № 10. Подобен по форма съд е известен от Сучидава и е датиран в VI в.[23]

Паници. От този вид досега в с. Одърци е намерен само един фрагментиран съд (кат. № 38, табл. II$_{14}$, VII$_9$). Тази паница, изработена много небрежно от сивокафява, силно песъчлива глина, е имала форма на пресечен конус със заоблен ръб на устието. Плоското дъно се издава навън, като образува столче. Близък по форма съд е известен от Константинопол.[24]

Съдове за съхраняване на продукти. Тази група обхваща едни от най-често срещаните съдове в м. «Калето» — амфорите и долиумите. Амфорите, както е известно, са служили за пренасяне и запазване на течности, а долиумите — за съхраняване на зърнени храни. Интересно е обаче да се отбележи, че в някои райони на крепостта се откриват части от обикновени гърнета и малки вретеновидни амфори, в които се намират овъглени житни зърна. Освен тях за съхраняване на зърнени храни в Одърци са използвани и дълбоки до 3,50 м ями, вкопани в земята.

Амфори. Един твърде разпространен тип образуват амфорите с цилиндрично тяло, висока и тясна цилиндрична шийка, надебелен устен ръб и Г-образно извити дръжки (кат. № 39, табл. VIII$_1$). Повърхността им е набраздена. Изработени са от бледожълта глина с розов оттенък. Досега в крепостта не са открити цели екземпляри. Но формата лесно може да бъде възстановена въз основа на близки или по-далечни аналогии.[25] Този тип е бил произвеждан и употребяван продължителен период от време — от IV до началото на VII в.[26] В Одърци се датира от VI в., тъй като най-много фрагменти са намерени в помещение № 1.

Друга група образуват амфорите със силно издължено тясно цилиндрично тяло, тясна шийка, надебелено устие и заоблено дъно (кат. № 40, 41, табл. III$_1$, VIII$_{2,3}$). Две груби канелирани, дъговидно извити дръжки съединяват средната част на шийката с раменете. Повърхността е силно набраздена. Изработени са от хубава охровочервена глина. Две амфори с почти еднакви размери са открити върху прохода, водещ към кула II, който е бил опожарен през VI в. Аналогии на типа са известни от черноморското крайбрежие — Варна,[27] Калиакра,[28] Томи,[29] Херсонес,[30] Атинската агора[31] и се датират в VI в.

Към трети тип (кат. № 42, табл. III$_2$, VIII$_4$) принадлежи една добре запазена амфора, която в известни отношения е близка на предходните. Тялото ѝ е по-скъсено и широко, почти яйцевидно, шийката — широка, цилиндрична, устието — извито, надебелено, дъното — заоблено. От средата на шийката до раменете са залепени две небрежно изработени дръжки. Повърхността е слабо набраздена, а глината е с хубав охрочервен цвят. Подобни по форма амфори са известни у нас[32] и в Румъния[33] и се датират към VI в.

---

[23] D. Tudor. Op. cit., p. 381, fig. 13 f; C. Scorpan. Op. cit., tabl. XXVIII$_{10}$.

[24] J. Hayes. Op. cit., p. 213, № 99.

[25] Г. Кузманов. Цит. съч., с. 22, обр. 2 а — з; Типология и хронология на ранновизантийските амфори (IV — VI в.). — Археология, XV, 1, 1973, с. 17 сл. и цит. в заб. 63 — 66 лит.; Ранновизантийски керамичен комплекс от крепостта Овеч. — ИНМВ, X(XXV), 1974, с. 313, табл. I$_{5-12}$, II$_{1-8}$; М. Лазаров. Потъналата флотилия. В., 1975, с. 198, кат. № 58; G. Bass. Underwater Excavation at Jassi-Ada: A Byzantine Shipwreck. — Archäologischer Anzeiger, 1962, 3, p. 546, fig. 6 b.

[26] Г. Кузманов. Типология. . ., с. 18.

[27] Ал. Минчев. Амфори от IV — VI в. във Варненския музей. — ИНМВ, VIII (XXIII), 1972, с. 274, кат. № 30 — 36.

[28] Г. Кузманов. Ранновизантийска керамика от кастела на нос Калиакра . . ., с. 23, обр. 4 в.

[29] C. Scorpan. Op. cit., tabl. IX$_1$.

[30] А. Л. Якобсон. Средневековые амфоры северного Причерноморья. — СА, XV, 1951, с. 327, обр. 3$_{11}$.

[31] H. Robinson. Pottery of the Roman Period. — The Athenian Agora, V. Princeton, 1959, p. 118, tabl. 34$_{M\ 372}$.

Съвсем различни по форма и изработка са друг тип амфори, цели и фрагментирани образци от които се срещат често в крепостта (кат. № 43 — 45, табл. III_3, VIII_{5-7}). Те са с малки размери (вис. 24 — 28 см), по форма са издължени, конусовидни или наподобяват вретено. Шийката е тясна, цилиндрична; устието — надебелено. При дъното образуват съвсем малко столче. Две много грубо изработени дръжки свързват средната част на шийката с раменете. Повърхността е набраздена. Направени са от керемиденочервена глина. След изпичането са потопени в бяла ангоба. Две амфори (кат. № 44, 45), са открити в жилище № 9, като едната е силно разрушена от пожара, с напукана остъклена повърхност. Тези съдове правят впечатление с грубата си небрежна изработка. Подобни амфори се срещат често по черноморското крайбрежие — Варна,[34] Обзор,[35] крепостта Овеч,[36] Истрия[37] и се датират в края на V — VI в.

Още по-грубо е изработена друга, отчасти запазена, амфора, която по форма, както изглежда, е била близка на описаните (кат. № 46, табл. VIII_7). Отличава се с дебелите си (1,2 — 1,5 см), груби стени и небрежно вдълбани по повърхността бразди. Намерена е в жилище № 9 и се датира в VI в.

Към амфорния внос в крепостта при с. Одърци се отнасят два фрагментирани съда от жилище № 9, отличаващи се с прецизната си изработка (кат. № 47, 48, табл. $III_{4,5}$, $VIII_{8,9}$). Тези амфори имат тясно издължено, почти цилиндрично тяло, което в долната си част постепенно се стеснява и завършва с остро дъно. Шийката е тясна, цилиндрична, а устието — разширено, пръстеновидно, силно надебелено. Впечатление правят двете Г-образни дръжки, които са почти допрени до шийката. Повърхността на съдовете е гладка или съвсем леко набраздена. Направени са от добре пречистена сивобяла глина. На места личат следи от червена ангоба. Подобни съдове са известни от Калиакра,[38] Истрия,[39] м. «Калето» при Михайловград,[40] Константинопол[41] и се датират в VI — началото на VII в. Техниката на изработка, откритите части от устие, тяло и дъно, както и типологическите паралели позволяват да се възстанови изцяло формата на съдовете.

Към последния, но може би най-широко застъпен тип в крепостта се отнасят амфорите с т. нар. «гребенчат орнамент.». Многобройни фрагменти от тези съдове се откриват почти навсякъде в ранновизантийския пласт и особено много в помещения № 1 и 9. За съжаление напълно запазени съдове досега не са намерени. Голяма част от тялото на такава амфора (кат. № 48, табл. IX_1) бе открита в помещение № 1. Този съд е широк, почти сферичен, със заоблено дъно и малко пъпковидно столче. В горната част на тялото е врязан пояс «гребенчат орнамент». Амфората е изработена от керемиденочервена глина. Съдове от този тип са чести находки в ранновизантийските крепости по крайбрежието на Черно море от VI — началото на VII в.[42]

Похлупаци на амфори. При разкопките в с. Одърци са намерени и малки похлупачета, с които са били затваряни някои амфори (кат. № 50 — 55, табл. III_{6-8}, IX_{2-6}). Засега не може да се каже за кой тип съдове са били предназначени. Те са кръгли, с малки размери (диам. от 7 до 9 см), обикновено с огъната нагоре периферия със заоблен ръб. Дръжките са къси, цилиндрични или конусовидни. Похлупаците са направени от бледожълта или керемиденочервена сравнително чиста глина. Като представител на друг тип (кат. № 56, табл. III_9, IX_6) може да се посочи едно амфорно похлупаче с кръгла форма, малка конична дръжка с три дупчици около нея и широк жлеб от вътрешната страна на периферията за по-добро закрепване към съда. Похлупачето е направено от бледожълта глина. По повърхността му личат следи от червена ангоба.

---

[32] Й. Чангова. Средновековни амфори в България. — ИАИ, XXIII, 1959, с. 249, обр. 1_8, 3 и цит. в заб. 3 лит.

[33] C. Scorpan. Op. cit., pl. $VIII_{1,2}$.

[34] Ал. Минчев. Цит. съч., с. 274, кат. № 38 — 43, табл. IV_{38-43}.

[35] Й. Чангова. Цит. съч., с. 247, обр. 1_7, 2.

[36] Г. Кузманов. Ранновизантийски керамичен комплекс . . ., табл. I_{13}.

[37] E. Kondurachi. Op. cit., p. 457, fig. 380, 381.

[38] Г. Кузманов. Ранновизантийска керамика от кастела. . ., с. 23, обр. 4д.

[39] E. Condurachi. Op. cit., p. 461, fig. 388; R. Vulpe, I. Barnea. Din istoria Dobrogei, II, 1968, p. 536, fig. 47_3.

[40] Г. Александров. Резултати от разкопките на «Калето» в Михайловград. — Известия на музеите в Северозападна България, I, 1977, с. 283, обр. 8.

[41] G. Bass. Op. cit., p. 550, fig. 12.

[42] Г. Кузманов. Типология . . ., с. 19, заб. 84, 85; Ранновизантийска керамика от кастела. . ., с. 21 и сл., обр. $1_{а-з}$ Ал. Минчев. Цит. съч., с. 275, кат. № 50, 51; М. Лазаров. Цит. съч., 199, № 63; C. Scorpan. Op. cit., tabl. $VII_{3,4}$. XXI_7; E. Kondurachi. Op. cit., p. 459, fig. 383; G. Bass. Op. cit., p. 546, fig. 6 a.

Долиуми. Тези големи съдове за запазване на зърнени храни изобилствуват в крепостта при с. Одърци. Откриват се в почти всички жилищни помещения или извън стените на сградите. Особено интересно е, че долиуми са вкопани дори до външните стени на кулите и почти по цялото протежение на външното лице на северната крепостна стена (табл. IX_8). Тези съдове се намират обикновено във фрагментирано състояние. Покрити са с кръгло изрязани тухли или камъни. Най-малък, единствено възстановен, е един долиум от жилище № 9 (кат. № 57, табл. III_{10}, IX_7). Той бе изцяло вкопан почти в средата на жилището, като на пода се виждаше само кръглият похлупак. Тялото на съда е яйцевидно, устието — с широк надебелен венец, обгорял от пожара в жилището, а дъното е заоблено, с малко кръгло столче. Под устието са врязани с многозъб инструмент вълнисти и прави линии, които се редуват.

Керамика със специално предназначение (лампи). В ранновизантийския пласт на градището при с. Одърци са открити и известно количество цели и фрагментирани глинени лампи. Повечето са еднофитилни, направени на калъп. Изключение правят само две лампи — кат. № 89, която е източена на колело, и № 84, която е трифитилна. Въз основа на някои различия във формата лампите се отделят в пет типа.

Към първия тип принадлежат четири части от горни половини на лампи (кат. № 58 — 61, табл. X_{1-4}). Те са с хоризонтални рамене, с един или два кръгли отвора за масло, с щемпелуван или релефен геометричен орнамент. По форма се отнасят към т. нар. северoафрикански лампи, чиято поява и производство се свързва с някои големи късноантични центрове, разположени по северoафриканското крайбрежие.[43] Един от фрагментите (кат. № 58) е изработен от добре пречистена керемиденочервена глина с щемпелуван орнамент от две двойки кръгове с четирилистна розета между тях. Повърхността е покрита с червен лак. Лампата е била с два малки кръгли отвора за масло, което личи от запазения наполовина отвор, разположен в непосредствена близост до релефния ръб, който огражда конкавния диск. Малките размери на фрагмента не дават възможност за точното му определяне, но той може да бъде свързан с някои лампи от Варна[44] и Констанца,[45] датирани в V — началото на VI в. Останалите три фрагмента са с овална форма на резервоара, с диск, ограден с релефен пръстен, оформящ канал върху фитилника. Силно повредената повърхност на една от лампите (кат. № 61, табл. X_4), която е била с два отвора за масло, не позволява да се установи украсата ѝ. Другите две лампи са с релефен геометричен орнамент. По-интересна и богата е украсата на кат. № 60, табл. X_3. По раменете е разположен пояс от редуващи се, вписани една в друга окръжности, ограничени с по една кòса линия. В диска схематизирано е изобразена птица с дълга шия и извит клюн (по всяка вероятност орел). Крилата са представени с няколко къси релефни линии и фланкират отвора за масло. Разгледаните лампи са от помещение № 1 и се датират в VI в. Подобни лампи са известни от Ятрус[46] и Констанца.[47]

Лампите от втория тип представляват сравнително многобройна група. Известни различия във формата им очертават два варианта. Към първия вариант се отнасят един фрагмент и три почти изцяло запазени лампи (кат. № 62 — 64, табл. X_{5-7}). Те се отличават със силно разширената си крушовидна форма и слабо наклонени навън рамене. Дискът е леко конкавен със сърцевидна форма, каквато е и формата на дъната. Обикновено дискът е ограден с релефен пръстен, който преминава в канал към фитилника. Геометрични орнаменти от релефни радиални и вълнообразни линии, лъчи и кръгчета са разположени по диска и раменете. Тези лампи са изработени от светложълта пречистена глина, а повърхността им е покрита с оранжев лак. Две лампи (кат. № 63, 64) са напълно еднакви и по всяка вероятност са направени от един и същ калъп. Различават се по това, че едната е изработена от по-груба песъчлива глина. Лампа кат. № 63 е намерена в помещение № 1 и се датира в VI в. Лампите от втория вариант (кат. № 62 — 78, табл. X_{8-15}, XI_{1-6}) се отличават с удължена крушовидна форма и силно наклонени навън рамене. Конкавните дискове са оградени с два релефни пръстена, които преминават в сравнително широки канали към елипсовидните фитилници. Геометрични релефни орнаменти от радиални, дъговидни и вълнообразни линии, розети, зърна и др. са разположени по дисковете и раменете на лампите. При някои екземпляри липсва украса по раменете и дисковете, други изобщо не са украсени. Разнообразни по своята форма са дръжките — клиновидни, триъгълни, ромбовидни, палметовидни или с форма на човешки и животински глави. Една част от лампите са изработени от сравнително добре пречистена глина със светложълт цвят със следи от бледожълта ангоба и оранжев лак по повърхността. Останалите са от сива, кафява или керемиденочервена глина, понякога примесена с пясък. Подобни лампи са известни от Констанца[48] и Нове[49] и са датирани в V — VI в.

---

[43] H. Menzel. Antike Lampen im Römisch-germanischen Zentralmuseum Mainz. Mainz, 1969, p. 90; J. W. Hayes. Late Roman Pottery. London, 1972, p. 310.

[44] Ал. Минчев. Късноантична вносна керамика във Варненския музей. — ИНМВ XII, 1976, с. 120 — 121. табл. II.

[45] C. Jconomu. Opaiţe greco-romane. Constanţa, 1967, p. 27, fig. 51.

[46] G. Gomolka. Katalog der Kleinfunde des Limeskastells Iatrus in Moesia inferior. — Klio, 47, 1966, p. 338, Tabl. VIII_{53}.

[47] C. Jconomu. Op. cit., p. 28, fig. 56.

Към третия тип принадлежи една почти изцяло запазена лампа и фрагмент от друга (кат. № 80, 81, табл. $XI_{8,9}$). Те имат високи плътни дръжки с широк кръгъл отвор за маслото, ограден с малка груба розета. Раменете са тесни, силно наклонени навън. Каналът, обикалящ розетата, преминава и върху фитилника. Изработени са от светложълта глина със следи по повърхността от оранжев лак. Произведени са от един калъп. Едната е намерена в караулното помещение, поради което се датира в VI в.

Четвъртият тип е представен също от една почти напълно запазена лампа и фрагмент от друга (кат. № 82, 83, табл. $XI_{10,11}$). Те са без канал върху фитилника, с дискове, оградени от затворен релефен пръстен. Украсени са с релефни вълнообразни, радиални линии и зърна.

Към петия тип се отнася една изцяло запазена лампа, източена на колело (кат. № 84, табл. XI_{12}). Глината е кафява с примеси на ситен пясък. Повърхността е силно опушена и обгоряла от пожар. Горната елипсовидна половина наподобява дълбока паничка, оградена с висок бордюр, в който са разположени дръжката и отворите за фитила и маслото. Отворът за маслото се намира върху конусовидно възвишение в средата на лампата. Долната част завършва с кръгло плоско дъно. Лампата датираме в VI в., тъй като е намерена в помещение № 15 заедно с други материали от този период.

Възможно е някои лампи от с. Одърци, отличаващи се със своята прецизна изработка и чиста бледожълта глина, да са внесени от доста отдалечени ателиета за производство на керамика. Но други без съмнение произхождат от ранновизантийските производствени центрове, разположени по западния черноморски бряг като Кранево[50] и Девня.[51] Някои лампи от Одърци са подобни на калъпите от Кранево.[52] Двете селища отстоят едно от друго на 25 — 30 км.

Разгледаните съдове от с. Одърци са незначителна част от огромния керамичен материал, употребяван от обитателите на ранновизантийската крепост. Този материал произхожда от една сравнително малка площ. Значително количество цели съдове притежават полските колеги от разкопките в западния сектор. Като се има пред вид, че е проучена по-малко от половината площ на крепостта, надяваме се, че бъдещите разкопки ще попълнят и обогатят нашата колекция с нови типове и видове съдове. Откритите досега материали са интересни, от една страна, с това, че се свързват с известни и проучени образци предимно по западния бряг на Черно море. От друга страна, те обогатяват представата ни за ранновизантийското керамично производство. В това отношение особено внимание заслужават някои амфоровидни стомни и кани, които представляват нови, неизвестни досега форми.

---

[48] C. Jconomu. Op. cit., p. 29, fig. 57, p. 147, fig. 175, p. 150, fig. 184.

[49] К. Маевский. Археологические исследования западного сектора Нове в 1960 — 1961 гг. — ИАИ, XXVI, 1963, с. 128, обр. 19; С. Парницки-Пуделко, Л. Пресс, Ст. Колкувна, Ян Трынковски. Археологические расскопки в западном секторе Нове в 1965 г. — ИАИ, XXX, 1967, с. 64, обр. 6.

[50] Г. Тончева. Цит. съч., с. 81 сл.

[51] В Девня е открита пещ с дефектна продукция и калъпи. За сведението благодарим на Ал. Минчев.

[52] Г. Тончева. Цит. съч., табл. I_{99a}, II_{10a}, IV_{108}, VI_{116}.

КАТАЛОГ

Кухненска керамика

Гърнета

1. Гърне с две дръжки. Зап. вис. 18 см, $Д_1$: 17 см, $Д_2$: 24 см.* Сферично тяло, изправена почти цилиндрична шийка, широко, извито устие с легло за похлупак. От шийката до рамената — елипсовидни дръжки с надлъжни канелюри. На раменете — три широки врязани линии. Жълтокафява глина с примеси на ситен пясък. Табл. I_1, IV_1.

2. Гърне с две дръжки. Зап. вис. 10 см, $Д_1$: 11 см. Подобно на предходното, но с по-къса шийка и по-силно извито устие. Повърхността на горната половина — набраздена. Табл. I_2, IV_2.

3. Гърне с две дръжки. Зап. вис. 8 см, $Д_1$: 12 см, деб. на стените 0,2 см. Устието е широко, надебелено, с легло за похлупак. Повърхността — набраздена. Керемиденочервена песъчлива глина. Табл. IV_3.

4. Гърне с две дръжки. Зап. вис. 18 см, $Д_1$: 12 см. Устието — надебелено, профилирано. Кафява песъчлива глина. Табл. IV_4.

5. Част от гърне. Зап. вис. 7 см, $Д_2$: 8,5 см, $Д_3$: 4 см. Сплеснато сферично тяло. Устието — счупено, дъното — плоско. До най-широката част на тялото е имало дръжки, които са счупени. Върху тялото — пояс от хоризонтални прави линии. Кафява песъчлива глина. Стените опушени. Табл. IV_5.

6. Част от гърне. Зап. вис. 10 см, $Д_2$: 12,5 см. Подобно на предходното. Керемиденочервена песъчлива глина. Табл. IV_6.

7. Гърне с две дръжки. Н: 9,5 см, $Д_1$: 9,5 см, $Д_2$: 11,3 см, $Д_3$: 5,5 см. Приземисто тяло, и издължена горна част, широко профилирано устие с легло за похлупак. От шийката до най-широката част на тялото е имало дръжки, сега счупени. Повърхността — набраздена. Керемиденочервена песъчлива глина. Стените опушени. Табл. I_3, IV_7.

8. Гърне с една дръжка. Н : 17 см, $Д_2$: 16 см, $Д_3$: 9,5 см. Издължено тяло (значителна част от него с дръжката — отчупени), прибрана шийка с легло за похлупак, дъното — плоско, повърхността — набраздена. Сивожълта глина с примеси на ситен пясък. Табл. IV_8.

9. Гърне с една дръжка. Зап. вис. 13 см, $Д_2$: 13,5 см, $Д_3$: 6,3 см. Подобно на предходното, но с по-издължено яйцевидно тяло. Под шийката с гребен са врязани 4 успоредни линии, останалата част от тялото — набраздена. Сивокафява песъчлива глина. Табл. IV_9.

Похлупаци.

10. Част от похлупак. Д : 18 см, диам. на дръжката 3 см, Н : 4,5 см. Форма на широк пресечен конус, периферният ръб е скосен и надебелен навътре. Късата (1,5 см) цилиндрична дръжка се разширява в горния край. Сива песъчлива глина. Табл. I_4, V_1.

11. Част от похлупак. Н : 5,2 см, Д : 14 см. Подобен на предходния, но с по-силно подчертана форма и по-широка дръжка. Первазът е изтънен, с жлеб от вътрешната страна. Керемиденочервена глина. Табл. I_5, V_2.

12. Част от похлупак. Д — приблизително 14 см. Подобен на предходния. Повърхността украсена с концентрични линии. Табл. V_3.

13. Част от похлупак Д : 18 см, Н : 5 см. Ръбът на перваза е заоблен и надебелен навътре. Чиста керемиденочервена глина. Табл. I_6, V_4.

14. Част от похлупак. Диам. приблизително 13 см, Н : 4 см. Подобен на предходния, с жлеб от вътрешната страна на перваза. Керемиденочервена глина. Повърхността опушена. Табл. I_7, V_5.

15. Похлупак. Д : 11 см, вис. на дръжката 1,8 см, деб. 1,3 см. Отлят в калъп с кръгла дискообразна форма. Периферният ръб заоблен, леко профилиран отгоре. От цилиндричната дръжка излизат 7 релефни лъча. Керемиденочервена песъчлива глина. Табл. 1_8, V_6.

16. Част от похлупак. Д : 14 см, вис. на дръжката 3 см, деб. 1,2 см. Подобен на предходния, но периферният ръб е наклонен. Повърхността е украсена с три концентрични окръжности, между които са нанесени радиални линии, окръжности с точки, полуокръжности. Сивокафява песъчлива глина. Табл. I_9, V_7.

---

* Съкращенията да се четат: Н — височина, $Д_1$ — диам. на устието, $Д_2$ — диаметър на тялото, $Д_3$ — диам. на дъното.

17. Част от похлупак. Д — приблизително 18 см, деб. 1,2 см. Периферният ръб — скосен и профилиран отгоре. Повърхността е украсена с релефни фигури, наподобяващи клончета на ела. Керемиденочервена песъчлива глина, Табл. I_{10}, V_8.

18. Част от похлупак. Д — приблизително 17 см. Периферията е заоблена, със заострен отгоре ръб. Украсен с релефни радиални лъчи, зигзази, начупени линии. Сивокафява песъчлива глина. Табл. I_{11}, V_9.

19. Част от похлупак. Д : 11 см, деб. 0,9 см. Конусовидна дръжка. Украсен с концентрични пояси, запълнени с радиални черти и звезди. Бледожълта глина. Табл. V_{10}.

20. Част от похлупак. Д : 9,5 см, деб. 1,2 см. Цилиндрична дръжка с изострен връх. Повърхността, украсена с розета, листчетата в двойна линия. Между тях кръгчета с диам. 1 см. Сивожълта песъчлива глина. Табл. V_{11}.

21. Част от похлупак. Зап. радиус 6,5 см, деб. 1 см. Ръбът — заоблен. Повърхността е украсена с релефни фигури, а към периферията част от надпис: ..ΔΙΤ ΙΛΑΥ... Сивожълта глина. Табл. V_{12}.

Трапезна керамика

Амфоровидни стомни

22. Част от амфоровидна стомна. Зап. вис. 30,5 см, $Д_2$: 2,7 см, деб. на стените 0,3 см. Сферично тяло. Дъното, едната дръжка и устието — отчупени. Дръжката е с кръгло сечение и дълбоки надлъжни канелюри. Под устието се редуват вълнисти ленти с плитки бразди. В долната част на тялото повърхността е леко набраздена. Сивочерна слабо песъчлива глина. Табл. II_1, VI_1.

23. Част от амфоровидна стомна. Зап. вис. 15 см, $Д_1$: 7,5 см, $Д_2$: 28 см. Запазени устието, раменете, дръжките. Шийката е прибрана, а в горната част — набраздена и разширена, устието — слабо извито, надебелено. Дръжките са елипсовидни с три надлъжни канелюри. По раменете — прави хоризонтални линии. Сивочерна песъчлива глина. Табл. VI_2.

24. Амфоровидна стомна. Н : 13,5 см, $Д_1$: 4,8 см, $Д_2$: 9,5 см, $Д_3$: 5 см. Яйцевидно тяло, тясна цилиндрична шийка, пръстеновидно устие, плоско дъно. От средата на шийката до най-шроката част на тялото — две дръжки с надлъжни канелюри. Повърхността наместа набраздена. Керемиденочервена глина. Табл. II_2, VI_3.

25. Амфоровидна стомна. Зап. вис. 12 см, $Д_1$ — приблизително 4,7 см, $Д_2$: 10,5 см, $Д_3$: 5,5 см. Подобна на предходната. Горната част на устието и дръжките — счупени. Кафява песъчлива глина. Табл. II_3, VI_4.

26. Амфоровидна стомна. Н : 14,5 см, $Д_1$: 4,5 см, $Д_2$: 10 см, $Д_3$: 4,8 см. Подобна на предходната, но устието — фуниевидно. В най-широката част на тялото — три бразди. Дръжките (едната липсва) с надлъжен канелюр. Сивочерна песъчлива глина. Табл. II_4, VI_5.

27. Амфоровидна стомна. Н : 16 см, вис. на шийката 4,5 см, $Д_1$: 5,7 см, $Д_2$: 11 см, $Д_3$: 5,4 см. Подобна на предходната, но шийката е масивна, фуниевидна, а устието — извито навън. Дръжките са силно извити с надлъжни канелюри. Горната половина на тялото е леко набраздена. Керемиденочервена песъчлива глина. Табл. II_5, VI_6.

28. Амфоровидна стомна. Н : 12 см, $Д_1$: 4 см, $Д_2$: 9,7 см, $Д_3$: 5,2 см. Сферично тяло, тясна шийка, пръстеновидно устие, леко изпъкнало дъно. От шийката до най-широката част на тялото — две дръжки (едната по-широка — 1,8 см, с надлъжни канелюри, другата — 1,5 см, с гладка повърхност). Върху най-широката част на тялото — три бразди. Кафява песъчлива глина. Повърхността опушена. Табл. II_6, VI_7.

29. Амфоровидна стомна. Н : 18 см, $Д_1$: 5,4 см, $Д_2$: 14,6 см, $Д_3$: 7,8 см. Биконично тяло. Горната част преминава в тясна шийка с фуниевидно устие. Дъното плоско. От средата на шийката до най-широката част на тялото — елипсовидни дръжки с надлъжен канелюр. Стените са украсени с врязани линии, които в долната част на тялото са по-раздалечени. Чиста охровочервена глина. Табл. II_7, VI_8.

Кани

30. Кана. H : 13,5 см, $Д_2$: 8,4 см, $Д_3$: 4,5 см. Яйцевидно тяло, прибрана шийка и разширено, вероятно ойнохоевидно устие, плоско дъно. От устния ръб до най-широката част на тялото — елипсовидна дръжка. Повърхността — груба, неравна, украсена с 2 — 3 прави хоризонтални линии. Табл. II_8, VII_1.

31. Част от кана. Зап. вис. 17 см, $Д_2$: 15,5 см, деб. на стените 0,5 см. Подобна на предходната. Липсват устието, дръжката и дъното. Керемиденочервена глина с примеси на пясък и едри кварцови зърна. Табл. VII_2.

32. Част от кана. Зап. вис. 11 см, $Д_2$: 15,5 см, $Д_3$: 6 см, деб. на стените 0,3 см. Подобна на предходната. Липсват устието, част от тялото и дръжката. Върху най-широката част на тялото — снопче хоризонтални прави линии. Керемиденочервена глина със ситен пясък. Табл. VII_3.

33. Кана. H : 9,7 см, $Д_1$: 4/4,7 см, $Д_2$: 6,6 см, $Д_3$: 4,3 см. Яйцевидно, леко сплеснато тяло. Шийка тясна, с прибрани навътре контури. Устието — трилистно, към дръжката — извито навън. От устния ръб до най-широката част на тялото — плоска, тясна (1,2 см) дръжка. Дъното е плоско, с издадено столче. Най-широката част на тялото — набраздена. Керемиденочервена песъчлива глина. Устието отчасти възстановено. Табл. II_9, VII_4.

34. Кана. H : 18 см, $Д_1$: 13/14,5 см, $Д_2$: 15,7 см. Сплеснато сферично тяло, голяма широка шия, преминаваща в ойнохоевидно устие. Дъното заоблено, леко вдълбано, с умбо в центъра. От извития назад устен ръб до най-широката част на тялото — елипсовидна дръжка с три надлъжни канелюри. Шията е набраздена. Керемиденочервена чиста глина. Табл. II_{10}, VII_5.

35. Кана. H : 8 см, $Д_1$: 7,8/8,5 см, $Д_2$: 10 см, $Д_3$: 6 см. Сплеснато сферично тяло, широко ойнохоевидно устие, плоско, леко изпъкнало дъно. От устния ръб до най-широката част на тялото — тясна (1,8 см) елипсовидна дръжка. Повърхността леко набраздена. Тъмносива песъчлива глина. Табл. II_{11}, VII_6.

36. Кана. H : 8,3 см, $Д_1$: 3 см, $Д_2$: 7,3. Приземисто биконично тяло, горната част конусовидна, издължена, преминава в тясна шийка и конусовидно устие, долната част — заоблена, почти полусферична. От шийката до най-широката част на тялото — плоска дръжка с надлъжен канелюр. Шийката набраздена. Сивочерна песъчлива глина. Табл. II_{12}, VII_7

37. Кана. H : 19 см, $Д_1$: 7,5 см, $Д_2$: 13,7 см, $Д_3$: 7,5 см. Издължено яйцевидно тяловисока леко стеснена в долния край шийка, плоско дъно. От шийката до раменете — къса дръжка с надлъжни канелюри. Повърхността леко набраздена. Охровочервена слабо песъчлива глина. Табл. II_{13}, VII_8.

Паници

38. Част от паница. H : 11 см, $Д_1$ — приблизително 17 см, $Д_3$: 9,5 см. Форма на пресечен конус, заоблен устен ръб, плоско, издадено навън дъно. Сивокафява песъчлива глина. Табл. II_{14}, VII_9.

Керамика за съхраняване на продукти

Амфори

39. Част от амфора. H : 19 см, $Д_2$: 18 см, вис. на шийката 8 см. Цилиндрично тяло, тясна цилиндрична шийка, надебелено устие, Г-образно извити канелирани дръжки. Повърхността — набраздена. Табл. VIII_1.

40. Амфора. H : 36 см, вис. на шийката — 6 см, $Д_1$: 4 см, $Д_2$: 11 см. Издължено яйцевидно тяло, тясна шийка, надебелено пръстеновидно устие, обло дъно. Повърхността леко набраздена. Охрочервена глина. Табл. VIII_2.

41. Амфора. H : 32 см, вис. на шийката — 6 см, $Д_1$: 3,5 см, $Д_2$: 11,2 см. Подобна на предходната. Повърхността обгоряла. Табл. VIII_3.

42. Амфора. H : 32 см, $Д_1$: 7 см, вис. на шийката 7,5 см, $Д_2$: 16 см. Яйцевидно тяло цилиндрична шийка, леко разширено, надебелено устие, заоблено дъно. От средата на шийката до раменете — две груби дъговидно извити дръжки. Повърхността леко набраздена. Охрочервена глина. Табл. III_2, VIII_4.

43. Амфора. H : 24 см, вис. на шийката 5,5 см, $Д_1$: 3,5 см, $Д_2$: 9,5 см, $Д_3$: 3,5 см. Вретеновидно тяло, пръстеновидно, надебелено устие, тясна цилиндрична шийка. При дъ-

ното — съвсем малко столче. Две груби канелирани дръжки (шир. 2,2 см) свързват средата на шийката с рамото на съда. Повърхността — набраздена. Керемиденочервена глина. В дълбочината на браздите личи червена ангоба. Табл. III$_3$, VIII$_5$.

44. Част от амфора. Зап. вис. 26 см, Д$_2$: 11 см. Силно напукана и остъклена от пожар· Табл. VIII$_6$.

45. Горна част от амфора. Зап. вис. 9 см. Подобна на предходната.

46. Част от амфора. Зап. вис. 22 см, Д$_1$: 6,5 см, Д$_2$: 13 см, деб. на стените 1,2 см. Подобна на предходната, но още по-грубо изработена, с дебели стени и много пясък в глината, която е керемиденочервена на цвят. Табл. VIII$_7$.

47. Част от амфора. Зап. вис. 27 см, Д$_1$: 5 см, Д$_2$: 11 см, деб. на стените 0,3 см. Възстановена е горната половина на тялото, която е цилиндрична. Шийката е тясна, цилиндрична, устието — надебелено, пръстеновидно. Под устния ръб до раменете са залепени две малки дръжки, които почти допират до шийката. Повърхността леко набраздена. Сивобяла глина. Табл. III$_4$, VIII$_8$.

48. Две части от амфора. По-голямата част представлява цилиндрично тяло с отчасти запазена шийка (зап. вис. 30,5 см, Д$_1$: 5,5 см, Д$_2$: 9,8 см). Другата част е дъно с конусовидна форма (зап. вис. 13 см). Съдът е изработен от добре пречистена сивобяла глина с деб. на стените 0,4 см. Повърхността е леко набраздена и на места покрита с червена ангоба. Табл. III$_5$, VIII$_9$.

49. Част от амфора. Зап. вис. 57 см, Д$_2$: 50 см. Възстановено е тялото, което е широко, почти сферично, със заоблено дъно и малко пъпковидно столче. В горната част — пояс «гребенчат орнамент». Охровочервена глина. Устието и дръжките липсват. Табл. IX$_1$.

Похлупаци на амфори

50. Похлупак на амфора. Д : 7,5 см, деб. 0,5 см. Кръгла форма. Периферията огъната нагоре, със заоблен ръб. В средата — цилиндрична дръжка, вис. 2 см. Бледожълта глина. Табл. III$_6$, IX$_2$.

51. Похлупак на амфора. Д : 7,5 см, деб. 0,5 см. Подобен на предходния. Вис. на дръжката 1,5 см. Табл. III$_7$, IX$_3$.

52. Похлупак на амфора. Д : 7 см, деб. 0,5 см. Подобен на предходния, но дръжката е конична, вис. 1,5 см. Керемиденочервена глина. Табл. III$_8$, IX$_4$.

53. Част от похлупак на амфора. Д : 9 см, деб. 0,6 см. Подобен на предходния. Дръжката висока 2,5 см. Бледожълта чиста глина.

54. Част от похлупак на амфора. Д : 8 см. Запазен наполовина. Сива песъчлива глина.

55. Похлупак на амфора. Д : 7 см, деб. 0,5 см. Подобен на предходния, но дръжката счупена. Табл. IX$_5$.

56. Похлупак на амфора. Д : 7 см. Формата е кръгла, периферният ръб — леко отчупен. В средата — конична дръжка, вис. 1,7 см. Около нея три малки дупчици. Отдолу — широк жлеб за закрепване към съда. Бледожълта глина. Табл. III$_9$, IX$_6$.

Долиуми

57. Долиум. Н : 50 см, Д$_1$: 27 см, Д$_2$: 43 см, деб. на стените 1 см. Яйцевидно тяло, много къса шийка, извито устие с широк (4 см) надебелен венец. Дъното е заоблено, с малко столче. Под устието с многозъб инструмент са врязани прави и вълнисти линии. Керемиденочервена глина. Табл. III$_{10}$, IX$_7$.

Керамика със специално предназначение (лампи)

58. Част от лампа. Зап. дълж. 5,5 см. Раменете са хоризонтални, украсени с щемпелуван орнамент от кръгове и четирилистни розети. Дискът е конкавен, ограден с релефен ръб. Керемиденочервена глина. Повърхността покрита с червен лак. Табл. X$_1$.

59. Част от лампа. Зап. дълж. 6,2 см, зап. шир. 5,9 см. Малък конкавен неорнаментиран диск. Хоризонтални рамене с геометричен орнамент — радиални насечки. Плътна дръжка. Бледожълта глина. Табл. X$_2$.

60. Лампа. Запазена горната половина без фитилника. Зап. дълж. 6,5 см, шир. 6,7 см. Малък конкавен диск, ограден с тесен ръб. Тесен отвор за маслото. По раменете орнамент от редуващи се двойни, вписани една в друга релефни окръжности. В диска силно схематизирано изображение на птица с дълга шия и извит клюн , с криле, фланкиращи отвора

за маслото. Дръжката е плътна. Бледожълта глина. Следи от червен лак. Табл. X_3.

61. Горна част от лампа без фитилник. Зап. дълж. 6,8 см. По напречната ос на диска — два тесни кръгли отвора за масло. Плътна дръжка. Керемиденочервена глина. Следи от червен лак. Табл. X_4.

62. Лампа. Дълж. 7,4 см, шир. 6,9 см, вис. 2,4 см. Крушовидна форма. Конкавен сърцевиден диск, ограден с два релефни ръба. Вътрешният оформя широк къс канал върху фитилника, а външният завършва със спираловидни извивки, фланкиращи фитилника. Две подобни спирали са разположени в началото на канала. Дискът и раменете са покрити с релефни линии. Дъното е сърцевидно, оградено с релефен ръб. Светложълта глина. Следи от оранжев лак. Дръжката и част от фитилния отвор — отчупени. Табл. X_5.

63. Лампа. Дълж. 8,4 см, шир. 6,5 см, вис. 2,5 см. Конкавен сърцевиден диск, ограден с троен релефен пръстен, отворен в канал върху фитилника. Около отвора — релефни лъчи, завършващи с кръгчета. Раменете са украсени с вълнообразна линия, кръгчета и зрънца. Плоска (луковидна) дръжка. Сърцевидно, слабо конкавно дъно. Жълта глина. Следи от червен лак. Фитилният отвор отчупен. Табл. X_6.

64. Лампа. Дълж. 8,4 см, шир. 6,6, вис. 2,5 см. Подобна на предходната. Дръжката отчупена. Табл. X_7.

65. Лампа. Дълж. 9,5 см, шир. 6,8 см, вис. 3,5 см. Удължена крушовидна форма. Дискът е ограден с релефен пръстен, който преминава в канал към фитилника. Около широкия отвор за масло — дъговидно извити релефни линии. Къси релефни линии и по раменете. Жълтокафява глина. Следи от оранжев лак. Дръжката отчупена. Табл. X_7.

66. Лампа. Зап. дълж. 9,2 см, шир. 6,8 см, вис. 2,6 см. Удължена крушовидна форма. Сърцевиден конкавен диск, ограден с двоен релефен пръстен, отворен в канал към фитилника. Върху диска и раменете — релефни извити линии. Слабо конкавно дъно. Тъмнокафява глина. Дръжката и част от стените счупени. Табл. X_9.

67. Лампа. Сърцевиден плосък диск, ограден с релефен ръб, отворен в канал към фитилника. Дискът, раменете и триъгълната дръжка са украсени с релефни насечки. Бледожълта глина. Фитилникът отчупен. Табл. X_{10}.

68. Лампа. Зап. дълж. 8,3, шир. 6,6, вис. 3,3 см. Конкавен диск. Около отвора за масло — окръжност от зрънца. Конвексни, наклонени навън рамене с орнамент от релефни къси насечки. Сърцевидно, слабо конкавно дъно. Керемиденочервена глина. Дръжката отчупена. Табл. X_{11}.

69. Лампа. Дълж. 9,1 см, шир. 6 см, вис. 3,6 см. Силно конкавен диск. Релефен ръб оформя тесен канал към фитилника (с елипсовиден отвор). Широкият отвор за масло е ограден с окръжност от зрънца. Раменете са конвексни, неукрасени. Дъното — сърцевидно, слабо конкавно. Бледожълта глина. Следи от червен лак. Плътна дръжка. Табл. X_{12}.

70. Част от лампа. Зап. шир. 8,6 см, вис. 3,5 см. Дискът е конкавен, ограден от двоен релефен пръстен. Раменете са тесни, наклонени навън. Дъното е конкавно. Релефни дъги ограждат диска, а радиални къси лъчи — раменете. Върху дръжката — схематизирана палмета. Жълта глина. Червен лак. Табл. X_{13}.

71. Част от лампа. Зап. дълж. 6,3 см. Отворът за масло е широк, ограничен с релефен ръб. Около него и по раменете — зигзаговидна релефна линия. Дръжката представлява схематизирана човешка глава. Сивокафява глина. Следи от червен лак. Табл. X_{14}.

72. Част от лампа. Зап. дълж. 5 см. Конкавен диск, ограден с двоен релефен пръстен. В диска, в двоен контур — розета, по раменете — къси радиални линии. Керемиденочервена глина. Табл. X_{15}.

73. Част от лампа. Зап. дълж. 7,9 см, вис. 3 см. Дискът е ограден с двоен релефен пръстен. По раменете в три реда зърна. Жълта глина. Зап. дълж. 4,7 см. Табл. XI_1.

74. Част от лампа. Зап. дълж. 6,2 см, вис. 2,9 см. Конкавен диск. Раменете украсени с радиални лъчи. Конкавно дъно. Бледожълта глина. Следи от червен лак. Табл. XI_2.

75. Част от лампа. Зап. дълж. 8,6 см. Силно наклонени рамене. Конкавен диск, ограден с двоен релефен пръстен, преминаващ в канал към фитилника. Неорнаментирана. Плътна дръжка. Бледожълта глина. Следи от червен лак. Табл. XI_3.

76. Част от лампа. Вис. 4 см. Дръжка във форма на човешка глава. Жълтокафява глина. Табл. XI_4.

77. Част от лампа. Вис. 5 см. Дръжка, изобразяваща глава на бик. Керемиденочервена глина. Табл. XI_5.

78. Част от лампа. Вис. 5,9 см. Плътна ромбовидна дръжка, украсена с два ромба, завърш-

ващи в ъглите със зрънца. В основата на дръжката — релефни окръжности. Керемиденочервена глина. Табл. XI$_6$.

79. Част от лампа. Зап. дълж. 10,2 см, шир. 9,3 см, вис. 3,1 см. Трифитилна. Конкавен диск, ограден с висок релефен пръстен, отворен към фитилниците. Дискът е украсен с радиални лъчи. По наклонените навън рамене — релефна вълнообразна линия. Кръгло, слабо конкавно дъно. Плътна триъгълна дръжка. Керемиденочервена глина. Горната част на фитилниците отчупена. Табл. XI$_7$.

80. Лампа. Зап. дълж. 7,4 см, шир. 6,7 см, вис. 3,3 см. Кръгла форма с широк кръгъл отвор за масло, с розета около него. Кръглият вдълбан канал продължава към фитилника и е ограден с релефен плосък пръстен. Раменете са тесни, наклонени навън, без орнамент. Сърцевидно дъно. Плътна дръжка. Жълта глина. Повърхността покрита с червен лак. Фитилникът отчупен. Табл. XI$_8$.

81. Част от лампа. Зап. дълж. 6,7 см. Върху плоския пръстен, ограждащ канала, орнамент от зрънца. Плътна дръжка. Жълта глина. Следи от червен лак. Табл. XI$_9$.

82. Лампа. Зап. дълж. 7,8 см, шир. 6,7 см, вис. 3,3 см. Конкавен неорнаментиран затворен диск, ограден с релефен пръстен. Широк отвор за масло. Раменете украсени със зигзаговидна релефна линия и зърна. Сърцевидно, слабо конкавно дъно. Плътна дръжка. Жълта глина. Следи от оранжев лак. Част от фитилника липсва. Табл. XI$_{10}$.

83. Част от лампа. Зап. дълж. 5,2 см. Дискът е конкавен, ограден с релефен пръстен. Около отвора за масло — радиални къси линии. По раменете украса от зърна. Бледочервена глина. Табл. XI$_{11}$.

84. Лампа. Диам. 7,8 x 8,6 см, вис. 2,9 см. Елипсовидна форма. Силно конкавен елипсовиден диск, ограден с висок бордюр, в който са разположени дръжката, отворите за фитила и маслото. Отворът за маслото е широк, разположен върху конусовидно възвишение в средата на лампата. Плоско кръгло дъно. Част от дръжката отчупена. Кафява глина. Направена на колело. Табл. XI$_{12}$.

FRÜBYZANTINISCHE KERAMIK AUS DEM DORF ODĂRCI, BEZIRK TOLBUHIN

Ljudmila Dončeva-Petkova, Dimităr Toptanov

(Zusammenfassung)

Um das Ende des 4. Jhs. wurde in der Gegend «Kale» beim Dorf Odărci, Bezirk Tolbuhin, eine Festung gebaut, die trotz mehrmaliger Feuerbrünste bis zum Ende des 6. Jhs. erhalten blieb. Zur Zeit des Ersten bulgarischen Reiches entstand über den Ruinen der byzantinischen Festung eine bulgarische Siedlung. Die byzantinische Schicht ist reich sowohl an architektonischen Überresten als auch an mannigfaltigen Funden, überwiegend ganze oder fragmentierte Tongefässe. In der Abhandlung sind Gefässe beschrieben, die im östlichen Sektor der Festung gefunden wurden, wo die bulgarischen Archäologen arbeiten (der westliche Sektor wurde bis 1979 von polnischen Archäologen erforscht). Die Tongefässe stammen im allgemeinen aus der letzten Periode des Bestehens der frühbyzantinischen Festung — aus dem 6. Jh. Viele Gefässe wurden in geschlossenen Komplexen gefunden und sind durch Münzen datiert. Ihrer Bestimmung nach lässt sich die Keramik in vier Gruppen einteilen. Zu der ersten Gruppe, der Küchenkeramik, gehören Töpfe mit Deckeln. Die zweite Gruppe besteht aus Trinkgefässen und Essgeschirr — zweihenkligen Krügen, Kannen, Tellern. Zu der dritten Gruppe — Gefässen zur Aufbewahrung von Nahrungsmitteln — gehören nach Art und Menge mannigfaltige Amphoren und Krüge. Zu der vierten Gruppe gehören die Tonlampen. Im Katallog sind 82 Gefässe angeführt.

НОВ СТАРОХРИСТИЯНСКИ НАДПИС ОТ ВАРНА

Веселин Бешевлиев

Долна част от мраморна плоча, вис. 0,22 — 0,325 см, шир. 0,375 см, деб. 0,03 — 0,04 см, височина на буквите 0,02 — 0,028 см, намерен в частна къща, точното местонахождение неизвестно. Сега в Археологическия музей във Варна (Инв. № II 6181).

[+ Ἐνθάδε κατάκιτε
ἱ τῖς μακαρίας μν-
ίμις . . . . . συνβ]ία
. . . . ου ὁρμου-
5 μένι ἀπὸ χορίου
Ξιου τῖς Βιθυνοῦ
ἐπαρχίας ἐτελεύ-
τισεν δὲ μη(νὸς) Σεπτεν-
βρίου πρότι ἰνδ(ικτιῶνος)
10 πρότις +

Датировка 6 в. Надписът е надгробен на жена. В превод гласи: «Тук лежи с блажената памет . . . съпруга на . . ., която произхожда от село Ксион в областта Витиния. Почина месец септември първи, индиктион първи».

Допълнена форма συνβία се среща в един надпис от Кюсгенджа, Северна Добруджа, вж. Е. Popescu, Incsripţiile и пр., № 48,3.

4—5. ὁρμουμένι=ὁρμωμένη, срв. ИНМВ IX (XXIV), 1973, 301—303, № 1. Името на селото Ξιον се среща тук за първи път. Ако не се касае за каменоделска грешка, Βιθυνόν е друга форма на градското име Βιθύνιον, образувано според племенното название Βιθυνοί, Βιθυνός

8—9. Σεπτενβρίου=Σεπτεμρίου.

9—10. πρότι=πρώτη=πρότις=πρώτης.

Надписът е още едно свидетелство за някогашния голям брой малоазийци в Одесос.

EINE NEUE ALTCHRISTLICHE GRABINSCHRIFT AUS VARNA

Veselin Beševliev

(Zusammenfassung)

Die veröffentlichte neue altchristliche Grabinschrift einer Frau stammt aus Varna und ist ein Zeugnis für die ehemalige Anwesenheit von Kleinasiaten in Odessos. Der Dorfname Ξιον, der sonst unbekannt ist, und die Form Βιθυνόν st. Βιθύνιον kommen zum ersten Mal vor.

ГРЪЦКИ НАДПИС С ДАТА ОТ СТАРОБЪЛГАРСКИЯ МАНАСТИР ПРИ РАВНА

Веселин Бешевлиев

Извършените напоследък разкопки при с. Равна, Провадийско, разкриха не само развалините на една манастирска църква от 9 в., но също така и множество надписи-графити върху нейните стени. Един от тях съобщава датата, когато е била осветена църквата.

Надписът е на гръцки език и е по-скоро надраскан, отколкото издълбан върху мек варовиков блок, неправилно отчупен, но с огладено надписно поле, дълж. 0,20 и вис. 0,10; височината на буквите е 0,009 — 0,01. Намерен е край южната фасада на църквата. Сега е в Провадийския музей.

Ἐνεκαινιάσθη ὁ νάος οὗτος μ[ηνὶ]
Ἀπριλίω κγ' ἰνδ(ικτιῶνος) ιζ' ἔτους SЧZ.

Под надписа е написано три пъти:

БЛАГОСЛОВЕНЪ
БЛАГОСЛОВЕНЬЕ
.Ь ЛЕН ЛИВ.Н.

Преведен на български надписът гласи: «Освети се този храм в месец април 23, индиктион 17, година 6097».

Ἐνεκαινιάσθη е пасивна аористна форма от глагола ἐγκαινιάζω «освещавам». Авторът на надписа е допуснал две грешки при посочването на датата. Числото IZ = 17 е явно погрешно, понеже броят на индиктионите е само на петнадесет. Авторът на надписа е написал погрешно IZ вм. само I = 10 или само Z = 7. На седми индиктион може да отговаря годината от сътворението на света 6097, т. е. SЧZ и 6307, т.е, STЧZ. Първата година трябва да се изключи поради палеографски причини. Начертанието на буквите A, Γ, Δ, Θ и T, както и съкращението на индиктиона IN с Δ над двете букви се срещат само в късната епоха. Това налага да се приеме, че годината е написана погрешно SЧZ вм. STЧZ, т. е. авторът на надписа е пропуснал да напише буквата T при посочването на годината, както погрешно е добавил буквата I при обозначението на индиктиона. Подобни грешки не са рядко явление в надписите. В случая са меродавни само палеографските особености. И така надписът се датира: «месец април 23, индиктион 7, година 6397 = 889.

Грешно
разчетено и
интерпретирано!
Надписът по-стар!

EINE GRIECHISCHE INSCHRIFT MIT DATUM AUS DEM ALTBULGARISCHEN KLOSTER BEI RAVNA

Veselin Beševliev

(Zusammenfassung)

In den Ruinen einer mittelalterlichen Klosterkirche bei dem Dorf Ravna in der Nähe von der Stadt Provadija wurde ein roh gehauener Kalksteinblock mit einer griechischen Inschrift gefunden. Die Inschrift gibt das Datum 6097 A. M. für die Einweihung der Kirche an. Die Paläographie der Buchstaben A, Γ, Δ, Θ und T sowie die Abkürzung der Indiktion IN mit einem darübergesetztem Δ weisen aber auf eine viel spätere Zeit hin. Die Indiktionszahl 17, die offenbar irrtümlich für 7 steht, zeigt, dass sowohl die Zahl des Jahres als auch diese der Indiktion fehlerhaft geschrieben sind und dass das Jahresdatum 6397=889 lauten muss.

АРМЕНСКАТА КОЛОНИЯ В ХАДЖИОГЛУ ПАЗАРДЖИК ПРЕЗ ОСМАНСКОТО ВЛАДИЧЕСТВО

Ара Маргос

За миналото на арменската колония в Хаджиоглу Пазарджик (Добрич, дн. Толбухин) все още няма по-пълно изследване. В излязлата преди десетина години история на града е отбелязано само за наличието на арменци през XVIII в.[1] Няколко реда по този въпрос е отделил Л. Бешков в една своя работа за панаира в Хаджиоглу Пазарджик[2]. Не са по-подробни и сведенията на арменските историци А. Абрахамян[3] и С. Овнанян.[4]

С настоящата работа продължаваме поредицата за миналото на арменските колонии в отделните селища на българските земи.[5]

В историческата литература преобладава мнението, че днешният град Толбухин води началото си от първите векове след турското завоевание на България — XV — XVI в.[6] Приема се, че първоначално градът е бил населен само с мюсюлмани — турци или араби.[7] Сигурни данни за първоначалното заселване на арменци в Хаджиоглу Пазарджик липсват. Противоречиви в това отношение са данните, които привежда С. Овнанян. В своята работа той отбелязва, че първите заселници са дошли през 1551 г. от Румъния, без да сочи откъде черпи тези сведения,[8] а малко по-нататък твърди, че арменската колония в града води своето начало от XVII в.[9]

За да установим, макар и с приблизителност, времето на възникване на арменската колония в Хаджиоглу Пазарджик, трябва да вземем под внимание някои исторически събития, които предизвикали масово заселване на арменци в българските земи. Така в 1605 г. много арменци напуснали поради чумна епидемия и глад гр. Кафа (дн. Феодосия) на Кримския полуостров и както свидетелствува арменският хронист Крикор Таранахци, те минали през Варна и се пръснали из Северна България до Белград, Богданска земя и достигнали чак до Полша.[10] От друга страна, продължителните турско-персийски войни (1603 — 1639 г.), които се водели предимно на територията на Източна (Персийска) Армения,[11] станали причина за масово изселване на арменци от тези места.[12]

През XVII в. Хаджиоглу Пазарджик е бил вече значително пазарищно средище, както и административен център на каза[13] и не е могъл да не привлече част от емигриращите по това време в българските земи арменци. Първото известно писмено сведение за наличието на арменци в града е един списък на дарители (от втората половина на XVII в.) в едно ръкописно евангелие от 1659 г., което доскоро се съхраняваше в арменската църква в гр. Толбухин. Между имената на дарителите се срещат такива като: Девран, Яхиджан, Хазар, Вартхатун, Ахаджан, Пириджан (вж. приложенията), които са типично персоарменски.[14] Показателно е и името Аджем хаджи Хайрабед, в което прозвището «Аджем» (Персиеца) сочи неговото местопроизхождение. Още по-сигурни данни в това отношение дават имената на селищата, от които произхождат част от същите дарители: Вахрава (6 души), Зиле (5 д.), Мехр (4 д.), Агерге (2 д.), които се намирали в Източна (тогава Персийска) Армения. Според някои легенди, събраин в началото на този век от Хермин Шкорпил, на площада «Сахат куле» в Хаджиоглу Пазарджик се намирал «Таш хан», наричан още «Аджем хан», защото в него работели арменци-сърмаджии, които говорели на персийско наречие.[15] Всичко това ни дава основание да смятаме, че арменската колония в Хаджиоглу Пазарджик е възникнала през първата половина на XVII в. Данни за броя на арменците и техните къщи в града по това време липсват, но ако съдим от гореспоменатия списък на дарителите, можем да допуснем, че те са наброявали не по-малко от 60 — 70 семейства.

---

[1] История на град Толбухин. С., 1968, с. 43, 45.

[2] Л. Бешков. Панаирът в Хаджиоглу Пазарджик преди Освобождението. — В: Сб. Нашият град в миналото. Толбухин, 1966, с. 40 — 41.

[3] А. Абрахамян. Кратък исторически очерк за арменските колонии. Ереван, 1964, с. 322 (на арменски език).

[4] С. Овнанян. Армяно-болгарские исторические связы и арменские колонии в Болгарии во второй половине XIX в. Ереван, 1968, с. 43, 45.

[5] А. Маргос. Изчезналата арменска колония в град Провадия. — ИВАД, XIV, 1963, с. 93 — 102; Арменската колония в Шумен през XVII — XIX в. — ИНМШ, IV, 1967, с. 103 — 112; Арменски надписи в София. — Вестник общественных наук, № 286, Ереван, 1967, с. 63 — 72 (на арменски език).

[6] История на град Толбухин, с. 16; Р. Стойков. Селища и демографски облик на Североизточна България и Южна Добруджа през втората половина на XVI в. — ИВАД, XV, 1964, с. 98 — 99.

[7] История на град Толбухин, с. 16; Р. Стойков. Цит. съч., с. 98 — 99.

[8] С. Овнанян. Цит. съч., с. 43.

[9] Пак там, с. 45.

[10] К. Таранахци. Хронография. Ерусалим, 1915, с. 69 и 95 — 96 (на арменски език).

[11] М. Иванов. Очерк истории Ирана. М., 1952, с. 66 — 67.

[12] Подробно за това вж. у А. Албояджян. История на арменската емиграция. II, Кайро, 1955 (на арменски език).

[13] История на град Толбухин, с. 21.

Сведения за арменската колония в Хаджиоглу Пазарджик има от XVIII и особено XIX в. Пътешественикът Руджиер Бошкович, който през 1762 г. придружавал английския посланик в Турция — Яков Портер — при заминаването му за Англия, отбелязва, че Хаджиоглу Пазарлжик е забележителен град, води оживена търговия и е населен от много богати арменци и евреи[16]. Групата на посланика даже отседнала у арменци.

Руско-турските войни през втората половина на XVIII в. се отразили върху числеността на арменската колония в града. През 1774 г., както узнаваме от една приписка в гореспоменатото евангелие от 1659 г., арменците от Хаджиоглу Пазарлжик заминали с оттеглящите се руски войски на север и се установили в гр. Исмаил. Това изселване вероятно се дължало на страха от отмъщението на възвръщащите се турци. Едва когато положението в града се нормализирало, част от арменците се завърнали по домовете си, но някои предпочели да се заселят в други градове, където също имало арменски колонии и не били пострадали при военните действия. Продължилите през първите три десетилетия на XIX в. руско-турски войни донесли също значителни разрушения за Хаджиоглу Пазарджик.[17] По тази причина броят на арменците в града намалял.[18] Според един турски документ от 1862 г. арменците в града наброявали 44 семейства със 188 души, живущи в махалите: «Гази баба» (25 сем. със 122 души), «Хаджи байрам» (3 сем. с 10 д.), «Джами атик» (8 сем. с 41 д.) и «Хаджи Синан» (5 сем. с 15 д.).[19] В две турски салнамета от 1870 г. са посочени 131 арменци.[20] Феликс Каниц отбелязва 30 арменски семейства в града,[21] която цифра се приема от В. Теплов.[22] Освобождението заварва в Хаджиоглу Пазарджик 400 арменци,[23] както и «Арменска махала» (VI участък).[24]

Сведения за поминъка на арменците в града през XVII в. намираме в същия списък на дарителите. В него са отбелязани по един ботушар, калпакчия, писар и седем търговци. Наличието на много търговци арменци в Хаджиоглу Пазарджик се потвърждава косвено от Р. Бошкович, който говори за оживена търговия в града и наличието на богати арменци. Тази традиция в поминъка на арменците в града продължава и през XIX в.

Бързото икономическо развитие на Хаджиоглу Пазарджик, особено след Кримската война, довежда и до неговото разрастване. Според салнамето на Дунавския вилает от 1872 — 1873 г. жителите на града възлизали на 5648 домакинства и той е бил един от найголемите градове в Североизточна България, след Русе, Шумен и Варна.[25] В поминък а на града значително място е заемало земеделието, обусловено от околната плодородна земя.[26] Развито било занаятчийството,[27] а търговията била застъпена най-вече с бакалски и манифактурни стоки,[28] които се налагали от потребителското търсене на големия селскостопански район на града. Общо взето Хаджиоглу Пазарджик се очертавал с аграрния си характер[29] и както занаятчийството. така и търговията били приспособени към тази особеност.

---

[14] А. Маргос. Персональные имена и топонимы на армянских эпиграфических памятниках в Болгарии. — Историко-филологический журнал, № 4 (67), 1974, с. 249.

[15] Тези бележки на Х. Шкорпил, които се съхраняват в Археологическия музей — Варна, са публикувани от А. Маргос. Материали за археологическата карта на Добруджа. В. «Добруджанска трибуна». бр. 1528/21. VIII. 1965 г.

[16] Руджиер Бошкович. Дневник на едно пътуване. С., 1975, с. 57.

[17] История на град Толбухин, с. 68 — 70.

[18] Така напр. в двора на арменската църква в гр. Шумен се намира надгробна плоча от 1821 г. на «пазарджиклията Бахдасар Назарян». Вж. А. Маргос. Арменската колония в Шумен през XVII — XIX в., с. 107 — 108.

[19] НБКМ, Ориент. отд., ф. 22, а. е. 41.

[20] НБКМ, Ориент. отд., ф. 22, а. е. 99 и 276.

[21] F. Kanitz. Donau-Bulgarien und der Balkan. III, Leipzig, 1882, S. 240.

[22] В. Теплов. Материалы для статистики Болгарии, Фракии и Македонии. СПб., 1877, с. 169. Същата цифра е посочена и в «Материалы для изучения Болгарии», 1877, с. 68.

[23] ОДА — Варна, ф. 73, оп. 1, а. е. 1, л. 102.

[24] ОДА — Толбухин, ф. 181к, оп. 1, а. е. 4, л. 50 — 51. Това се установява и от един надпис върху печат от това време, сега съхраняван в ОИМ — Толбухин, под инв. № 331.

[25] Н. Тодоров. Демографски и социално-икономически облик на Хаджиоглу Пазарджик (Добрич) през 60 — 70-те години на XIX век. — В: Сб. Нашият град в миналото, с. 15.

Икономическото развитие на Хаджиоглу Пазарджик привличало нови заселници арменци. Така през 60 — 70-те години от 28 занаятчии арменци 26 били пришелци.[30] Арменците заемали места главно в две звена на икономическия живот в града: занаятчийството и търговията. Между едрите търговци видно място заемали Оханес, син на Степан от махалата «Джами атик», братята Кеворк, Оханес, Степан и Артин от махалата «Гази баба», които имали търговски кантори в «Таш хан», Крикор, син на Мелкон,[31] Артин, син на Крикор, хаджи Гарабед, Оханес, син на Шенук, хаджи Артин ага, хаджи Таквор, хаджи Оханес Лалеоглу.[32] Някои от тях поддържали икономически връзки с турци от селата в казата, на които ставали поръчители (гаранти) при теглене на суми от Общополезната (земеделска) каса.[33] Местните арменски търговци и занаятчии вземали активно участие в големия ежегоден панаир в града. Така през 1870 г. в този панаир участвували 29 арменски търговци и занаятчии от Силистра, Шумен, Варна, Бургас, Цариград и Хаджиоглу Пазарджик.[34] Те представлявали 14% от всички участвуващи, но с поголям относителен дял в капиталовложенията — с 383 850 гроша или 18,5%.[35] Те вземали участие в панаира главно с манифактурни и бакалски стоки, обувки, спиртни напитки, тютюн, халва, газ и др. стоки.[36] В търговията с манифактурни стоки са държали първенство на панаира.[37] От Хаджиоглу Пазарджик в панаира участвували главно търговци арменци на манифактура с най-голям брой дюкяни, като: хаджи Артин, син на Крикор, хаджи Оханес, син на Онияи (?), хаджи Кеворк, син на Каприел, хаджи Оханес, син на Степан, хаджи Оханес Лалеоглу.[38] Някои от арменците фигурирали между най-богатите хора в града. Така хаджи Михал (Микаел) притежавал хан, оценен на 24 хиляди гроша, хаджи Оханес Лалеоглу — къща за 35 хиляди гроша, а Артин, син на Крикор, е имал имот на стойност 50 хиляди гроша.[39] Арменците заемали трето място в икономическия живот на града след турците и българите.[40] Не случайно в местния меджлис (общински съвет) имало представител на арменската колония.[41] През 1870 г., в този съвет влизал хаджи Артин,[42] а в 1873 г. — Сараф Модор ага.[43]

---

[26] Пак там, с. 15.

[27] Подробно за разпределението на занаятите вж. у Н. Тодоров. Цит. съч., с. 17. Иван Богоров отбелязва, че в града има хубава чаршия с дюкяни, предимно на абаджии-котленци, кафтанджии и бакали (Няколко дена разходка по българските места. Избрани произведения. С., 1963, с. 69).

[28] Н. Тодоров. Цит. съч., с. 19.

[29] Н. Тодоров. Балканският град през XV — XIX в. София, 1972, с. 365.

[30] Н. Тодоров. Демографски и социално-икономически облик на Хаджиоглу Пазарджик. . ., с. 23.

[31] НБКМ, Ориент. отд., ф. 22, а. е. 590.

[32] Извори за българската история, V, 1960, с. 572, 598, 730, 736, 762; Н. Тодоров. Ярмарка в городе Хаджиоглу-Пазарджике в 70-х годах XIX в. — Славянский архив — сборник. Москва, 1963, с. 132.

[33] Извори за българската история, V, с. 572, 598, 684, 686, 687, 730, 735, 736, 743, 746, 750, 759, 762.

[34] Н. Тодоров. Балканският град през XV — XIX в., с. 394 и 399.

[35] Пак там, с. 394.

[36] Н. Тодоров. Ярмарка в городе Хаджиоглу-Пазарджике . . ., с. 132; Н. Тодоров. Балканският град, с. 395.

[37] Н. Тодоров. Балканският град, с. 394.

[38] Пак там, с. 399. Последните трима търговци са дадени у Н. Тодоров с неизвестно местопроизхождение, но тези лица са познати от други документи като жители на Хаджиоглу Пазарджик (вж. бел. 31 и 39).

[39] Н. Тодоров. Демографски и социално-икономически облик на Хаджиоглу Пазарджик, с. 26, 27 и 33.

[40] Пак там, с. 23.

[41] Извори за българската история, V, с. 732.

[42] Пак там, с. 338.

[43] История на град Толбухин, с. 111.

За своите религиозни нужди арменците в града имали църква още от заселването си тук. Дали тя се е помещавала в специална сграда, или била приспособена за целта в някоя стая, не е известно. Но че такава е съществувала, се потвърждава от гореспоменатия списък на дарители, в които са отбелязани подарени разни църковни книги и утвари, необходими за богослужение. В същия списък фигурират имената на двама свещеници — поп Саркис, който бил вече покойник, и поп Ованес, както и на двама църковни псалти — Мардирос и Хазар.[44] Според Хермин Шкорпил арменците в Хаджиоглу Пазарджик построили църква едва в 1834 г., по времето на султан Махмуд II, като за целта бил издаден специален ферман.[45] Тя била дървена паянтова сграда, построена на същото място, където е сегашната арменска църква. През Кримската война тя изгоряла,[46] след което била възстановена. През Освободителната война арменската църква е била превърната в склад и при отстъплението на турските войски от града на 27 януари 1878 г. била опожарена заедно с останалите складове.[47] От турски документи узнаваме, че през XIX в. тая църква имала вакъфи, състоящи се от: бекярска стая, дюкян, фурна, магазин за напитки, помещение за дърва и лозе на обща стойност 46 250 гроша. Първите три от тях били отдавани под наем.[48]

Данните за учебното дело на арменците в града са крайно оскъдни. Може да се допусне, че наскоро след построяването на църквата през 30-те години на XIX в. към нея е била пристроена една стая за училище. В една приписка от 1870 г., записана в гореспоменатото ръкописно евангелие, е отбелязано, че от 1867 година свещеник и същевременно учител в града бил Гарабед Вартанян, родом от гр. Кесария (дн. Кайсери, Турция). В същата приписка той отбелязва, че в резултат на неговия упорит труд учениците му научили арменско четмо и писмо и започнали да говорят на арменски език.[49] Според една дописка, отпечатана в гръцкия вестник «Неологос» от 1871 г., в арменското училище в Хаджиоглу Пазарджик имало двама учители. В него се преподавали покрай другите предмети арменски и френски език. Мнозина от арменците обаче, заради турския език, пращали децата си да се учат в турското руждие.[50]

Арменската колония в Хаджиоглу Пазарджик продължава своето съществуване и след 1878 г., но нейният едновековен живот от Освобождението насам не е предмет за разглеждане в нашата статия.

---

[44] Между графитите върху стенописа «Кръщение Христово» в притвора на Боянската църква срещаме същите имена на двама псалти — вж. А. Маргос. Арменски надписи в български средновековни църкви. — МПК, XIII, 2, 1968, с. 10 и обр. 1 в. Не е изключено те да са същите двама псалти от Хаджиоглу Пазарджик.

[45] А. Маргос. Материали за археологическата карта на Добруджа. — В: «Добруджанска трибуна», бр. 1528/21. VIII. 1965 г. През същата година е построена арменската църква в гр. Шумен. Вж. А. Маргос. Арменската колония в Шумен . . ., ИНМШ, IV, 1967, с. 105, заб. 13.

[46] А. Маргос. Материали за археологическата карта на Добруджа.

[47] F. Kanitz. Op. cit., S. 243. Вж. също История на гр. Толбухин, с. 163.

[48] Н. Тодоров. Демографски и социално-икономически облик на Хаджиоглу Пазарджик, с. 23.

[49] Арменците в Хаджиоглу Пазарджик, както и тия от Варна, Шумен, Силистра, били туркоезични (вж. К. Иречек. Княжество България. I, 1899, с. 147. Вж. също: Ст. Кабакчиев. Спомени за град Варна от времето на Кримската война. — ИВАД, III, 1910, с. 36, заб. 1). К. Иречек съвсем правилно смята, че «при тая част от арменците турският език в по-нови времена е изместил стария роден език» (вж. Няколко думи върху остатъците от печенези, кумани, както и върху тъй наречените гагаузи и сургучи в днешна България. — ПСп, VII, 1890, с. 211). Без съмнение това туркогласие е резултат на ежедневния контакт с преобладаващия турски елемент в този район. Това влияние на турския език се налага до такава степен, че измества постепенно матерния език не само у арменците, но и на известна част от българите (гагаузи) и гърците. Влиянието на турските порядки е било толкова голямо, че не случайно Иван Богоров отбелязва, че българите в Хаджиоглу Пазарджик живеят съвсем по турски обичай и си крият жените като тях (вж. цит. съч., с. 70).

[50] Г. Димитров. Принос към просветителното дело в гр. Варна. — ИВАД, VI, 1914, с. 62.

Приложения:

В арменската църква «Св. Йоан Евангелист» в гр. Толбухин доскоро се съхраняваше едно ръкописно евангелие от XVII в. (сега в Научноизследователския институт за древни ръкописи «Матенадаран» в гр. Ереван, Арм. ССР). То се състои от 304 дебели листа, разделени на коли от по 12 листа. Всяка кола има на горното поле на първата и последната си страница по една арменска буква с титла, означаваща реда на колите.[51] В приписка на лист 297а е отбелязано, че евангелието е написано от «псалт Бедрос син на свещеник Хачадур от градчето Зиле[52] в 1108 г. по арменското леточисление (1659 г.)». На листове 298а — 300а има списък на 57 дарители на църквата в Хаджиоглу Пазарджик, а на 301б и 302а — приписка от 1774 г. На лист 302б е написана приписка от 1870 г. на местния свещеник и учител Гарабед Вартанян.

1. *Списък на дарителите*

л. 298 а Бог да благослови кръстника Агоп, Бог да освети душите на родителите му, (защото) стана причина да се купи това евангелие. Всички кажете Бог да благослови, амин. (Допълнително писано.) Даде 3 гроша.

Бог да благослови Хачадур от Кеше,[53] за душите на родителите си дал за спомен на евангелието 2 гроша.

Бог да благослови Авак, син на Азад, за душите на родителите си дал на евангелието 1 грош.

Бог да благослови търговеца Андриас от Зиле,[54] за душите на родителите си дал на евангелието 1 грош.

Бог да благослови Мануг от Зиле, за душите на родителите си дал за спомен на евангелието 1 грош.

Бог да благослови ботушаря Бедрос, за душата на баща си дал за спомен 1 грош.

Бог да благослови Саркис, за душата на баща си дал на евангелието 1 грош.

Бог да благослови Йеса, за душите на родителите си дал за спомен на евангелието 1 грош. Бог да благослови.

Бог да благослови Гирагос, син на Гарабед, за спомен на родителите си дал 1 грош.

Бог да благослови Саркис Куруоглу, за душата на баща си дал за спомен на евангелието 1 грош.

Бог да благослови търговеца Мирак от Амасия[55], за душите на баща си и близките си дал за спомен на евангелието 1 грош.

Бог да благослови търговеца Мохсес от Халеп,[56] за душата на родния си баща дал за спомен на светото евангелие 1 грош.

Бог да благослови търговеца Месроб от Вахрава,[57] за душите на родителите си дал за спомен на светото евангелие 1 зулуп.[58]

Бог да благослови псалта Мардирос от Агерге[59], дал за душите на родителите си на евангелието половин грош.

Бог да благослови Хазар от Агерге, за душата на баща си дал за спомен на светото евангелие половин грош.

Бог да благослови търговеца Закар, за душите на родителите си дал за спомен на светото евангелие половин грош.

Бог да благослови Аджем Хаджи Хайрабед, за душата на родния си баща дал на евангелието половин грош.

Бог да благослови търговеца Ехиа от Амасия,[60] за душите на родителите си дал за спомен на евангелието половин грош.

л. 298 б Бог да благослови Харутюн от Амасия,[61] за душите на родителите си дал за спомен на евангелието 3 тюмина.[62]

---

[51] А. Маргос. Арменски буквени знаци с редово значение в Драгановия миней. — МПК, VI, 2, 1966, с. 17, обр. 2.

[52] Град Зиле във вилает Токат, Турция.

[53] Село Кеше, Западна Армения, дн. в Турция.

[54] Вж. бел. 52.

[55] Град Амасия, разположен на р. Ешил Ермак, Северна Турция.

[56] Град Халеп (Алепо) в Сирия.

[57] Село Вахрава, Мегрински район, Арм. ССР.

[58] Монетна единица.

[59] Селището Агерге, неизвестно.

[60] Вж. бел. 55.

[61] Вж. бел. 55.

[62] Тюмен — персийска монета равна на 50 пиастра.

Бог да благослови търговеца Месроб от Ташд,[63] за душите на родителите си дал за спомен на светото евангелие половин грош.

Бог да благослови Епар, за душите на родните си баща и майка дал за спомен на светото евангелие 3 еруба.[64]

Бог да благослови Марта от Каварна, за душите на баща си и роднините си дала за спомен на светото евангелие половин грош.

Бог да благослови Вартхатун, дъщеря на Яхиджан, за душите на родителите си дала за спомен на светото евангелие половин грош.

Бог да благослови Ана от Каварна, за душите на родителите си дала за спомен на светото евангелие 2 тюмина.

Бог да благослови Бедрос от Вахрава,[65] за душите на родителите си дал за спомен на светото евангелие половин грош.

Бог да благослови Ованес от Мехр,[66] за душите на родителите си дал за спомен на светото евангелие 1 еруб.[67]

Бог да благослови Хазар от Вахрава,[68] за душите на родителите си дал за спомен на светото евангелие 2 тюмина.

Бог да благослови Хахверди от Гардживан,[69] за душите на родителите си дал за спомен на светото евангелие 1 еруб.

Бог да благослови Йохан от Гардживан, за душите на родителите си дал за спомен на светото евангелие 1 еруб.

Бог да благослови Юнан от Кедевне,[70] за душите на родителите си дал за спомен на светото евангелие 2 тюмина.

л. 299 а Бог да благослови поклонник Вартерес от Зиле,[71] за своята душа и (за душите) на родителите си дал за спомен на светото евангелие 2 гроша.

Бог да благослови Крикор от Зиле, за душите на родителите си дал за спомен за светото евангелие 1 еруб.

Бог да благослови псалта Хазар от Зиле, за душите на родителите си дал за спомен на светото евангелие 1 еруб.

Бог да благослови Бедрос от Марзван,[72] за душите на родителите си дал за спомен на светото евангелие 1 еруб.

Бог да благослови Йохан, син на Саркис от Мехр,[73] за душите на родителите си дал за спомен на светото евангелие 1 еруб.

Бог да благослови Хованес от Мехр, за душите на родителите си дал за спомен на светото евангелие половин грош.

(Оттук с друг почерк)

Бог да благослови Саркис Джурухоглу, за душата на баща си Хурмуз сложи върху светото евангелие светия кръст (като обковка, б. м. А. М.). Бог да благослови спомена.

Бог да благослови Гирагос от Годсе,[74] за душата на детето си дал една басмена риза.

Бог да благослови Ахаджан, син на Бедрос от Кедевне,[75] дал на светото евангелие един тулис.[76]

Бог да благослови попадията на поп Ованес, дала за спомен един златен капак.

Бог да благослови Минас от Вахрава[77] и неговия родител, поклонник Цадур, дали за спомен на светото евангелие един казан, една завеса, един дибек.[78] Бог да благослови.

Бог да благослови Месес, син на Девран от Кар,[79] дал за спомен един леген, един ибрик. Бог да благослови.

---

[63] Село Ташд, Нахичеванска АССР.

[64] Рупие — монетна единица.

[65] Вж. бел. 57.

[66] Мехр, дн. гр. Мегри, Арм. ССР.

[67] Вж. бел. 64.

[68] Вж. бел. 57.

[69] Гардживан, дн. с. Кардживан, Мегрински район, Арм. ССР.

[70] Селището Кедевне, неизвестно.

[71] Вж. бел. 52.

[72] Град Марзван в Западна Армения, дн. в Турция.

[73] Вж. бел. 66.

[74] Селището Годсе, неизвестно.

[75] Вж. бел. 70.

[76] Монетна единица.

[77] Вж. бел. 57.

[78] Дибек — хаван за чукане на каменна сол.

[79] Село Кар, дн. с. Гарджис, Гориски район, Арм. ССР.

Бог да благослови калпакчията Саркис, (за душите) на родителите си дал за спомен на светото евангелие един требник. Бог да благослови.

Бог да благослови Пириджан, за душата на баща си дал за спомен един ибрик, половин евангелие.[80] Бог да благослови.

Бог да благослови Закар, син на поп Саркис, за душата на баща си дал за спомен половин евангелие.

Бог да благослови Пилибос, син на Нубар от Мехр,[81] (за душите) на родителите си дал за спомен един леген, един ибрик.

Бог да благослови Дъвлет, (за душата) на баща си дал една риза.

Бог да благослови господин Унан от Вахрава,[82] за душите на баща си и майка си дал за спомен един требник.

л. 300 а Бог да благослови Девле, за душите на баща си и майка си дал за спомен една риза, един шал. Бог да благослови.

Бог да благослови Синамир, дал за душата (си) един кръст.

Бог да благослови писаря Хазар, (за душите) на родителите си дал един песнопейник, един часослов.

Бог да благослови Харутюн от Ташд,[83] за душата (си) дал един часослов на свещеника.

Бог да благослови господин Харон (син на) Хованес от Вахрава,[84] (за душите) на родителите си даде (на църквата) в Хаджиоглу Пазарджик за спомен един синаксар. Бог да благослови.

Бог да благослови Сохмон, за душите на баща си и майка си дал за спомен на светото евангелие една риза.

Бог да благослови Хазар и Назар от Гурусе,[85] за душите на синовете си (и) родителите си дали за спомен . . . (неясно). Бог да благослови.

Бог (да благослови) Торос, син на Крикор, (за душата) на майка си . . . (недовършено).

Бог да благослови Каспар от Варна . . . (недовършено).

2. Приписка от 1774 г.

Причината да пиша е тази: В годината 1223 (по арменското летоброение, равнява се на 1774 г., б. м. А. М.) московеца ни докара в Исмаил; аз пазарджиклията Абрахам, син на Курк Вартанес взех това свето евангелие от ръцете на московеца, за спомен за мен и родителите ми, за да поменат душите им тези които четат, най-напред баща ми Вартанес, майка ми Манушаг и праотците ми Ованес Чалъкоглу Абрахам, Хачадур, Крикор, поклонник Каспар, и цялото ми семейство, и покойниците, да бъдат споменати пред Христа, амин.

DIE ARMENISCHE KOLONIE DER STADT HADŽIOGLU PAZARDŽIK WÄHREND DER PERIODE DER TÜRKENHERRSCHAFT

Ara Margos

(Zusammenfassung)

In dieser Arbeit wird die Geschichte der armenischen Kolonie der Stadt Hadžioglu Pazardžik (heute Tolbuhin) von ihrem Anfang bis zur Befreiung Bulgariens von der Türkenherrschaft im Jahre 1878 behandelt. Bisher war sie noch nicht Gegenstand einer detaillierten Untersuchung.

Der Autor vertritt den Standpunkt, dass diese Kolonie in der Ersten Hälfte des 17. Jhs. von Armeniern gegründet wurde, welche aus dem Östlichen (Persischen) Armenien, und zwar den Städten Wahrava, Sile, Goris, Megri, Agerge u. a. wegen der andauernden persisch-türkischen Kriege um diese Zeit aussiedelten. Über diese Kolonie schreibt auch der Reisende Rugier Boschkovič (1762). Die Armenier sollen Handel getrieben haben und Handwerke ausgeübt, wie es für Ausgewanderte ohne Bodenbesitz gewöhnlich ist. Sie haben eine eigene Kirche gehabt. Aus dem 19. Jh. ist eine Kunde von einer armenischen Schule geblieben.

---

[80] Съдържащо само две евангелия, вместо четири.

[81] Вж. бел. 66.

[82] Вж. бел. 57.

[83] Вж. бел. 63.

[84] Вж. бел. 57.

[85] Селището Гурусе, дн. гр. Горис, Арм. ССР.

Als Beilagen sind zwei Anmerkungen in einer handschriftlichen armenischen Bibel von 1659 gezeigt. Die Bibel befindet sich z. Zt. in der Bibliothek Matenadaran in Erevan. Sie stammt aus der obengennanten Kirche.

ТУРСКА ВОЕННА КАРТА НА СЕВЕРНОТО И ЧАСТ ОТ ЗАПАДНОТО ЧЕРНОМОРИЕ ОТ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XVIII В.

Боян Бешевлиев

Днес ние все още нямаме цялостен и задълбочен поглед върху характера и вида на турската картография след стъпването на османския завоевател през 1352 г. на Балканския полуостров. С превземането на Константинопол в 1453 г. изглежда картографската представа, поне за балканските земи, се оформя първоначално и преди всичко под сянката на византийската наука. Така например Мехмед II Завоевател (1451 — 1481) бил заобиколен от някои византийски учени.[1] Един от тях е бил Георгиос Амуритцес от Трапезунд.[2] Той заедно със сина си изготвил за султана карта на света. Такава липсвала към известното съчинение на Птоломей «География», намиращо се в султанската библиотека. Картата била снабдена с успоредни названия на арабски и гръцки език.[3] Вероятно за същата географска карта, по която султан Мехмед II проучвал разположението на държавите и провинциите в Европа, ни съобщава венецианският пътешественик Джакомо Лангусто.[4] Впоследствие западноевропейската картография започва да оказва както пряко, така и косвено влияние върху турската.[5] Това преди всичко се отнася за морската картография, особено от момента, когато Източното Средиземноморие с Черно море през следващите векове попада все повече под непосредственото влияние на Османската империя. При начертаването на турските морски карти са използвани и съчетани, от една страна, устни и писмени сведения на пленени християнски моряци и ренегати и, от друга, венециански, генуезки и испански портулани. Благодарение на тях известният турски адмирал Пири Ре'ис изработва карти, снабдени с арабски надписи, които прикрепя към съчинението си за морска навигация «Бахрие» от 1513 г.[6] Други морски карти, преди всичко само на Средиземно море и част от Черно море, са начертани в атласа на Сеид Нух «Дениз Китаб» от 1648 — 1650 г.[7]

---

[1] L. Bagrow, R. Skelton. Meister der Kartographie. Berlin, 1963, p. 304.

[2] Ст. Рънсиман. Падането на Константинопол. София, 1971, с. 182; Bagrow-Skelton. Пак там.

[3] Bagrow-Skelton. Пак там.

[4] B. Lewis. Istanbul and the Civilization of the Ottoman Empire. Norman, 1963, p. 26 — 27.

[5] За чуждите ръкописни карти от библиотеката на бившия султански дворец Топкапъ Сарай вж. E. Waal. Manuskript maps in the Topkapi Saray Library — Istanbul. Imago mundi, 1963, 23, p. 81 — 95; Вж. също и M. Destombes. Fragments of two Medievial world maps at the Topkapu Saray Library. Imago mundi, 1955, 12, p. 150 — 152. В тази публикация се съобщава за части от две карти, като едната е каталанска, а другата венецианска от около 1450 г. Интерес представлява и фактът, отбелязан от Крачковски, че султан Мурад IV (1623 — 1640) се обърнал към холандския арабист Голиус (J. Golius, 1596 — 1667) да състави карта на Османската империя. Вж. И. Крачковский. Морская география в XV — XVI веках у арабов и турок. Географический сборник, III, Москва — Ленинград, 1954, с. 14.

[6] Така например в начертаната карта от Пири Ре'ис са представени бреговете на източната част на американския континент според карта на Христофор Колумб или на някои от неговите спътници (P. Kahle. Die verschollene Columbus-Karte von 1498 in einer türkischen Weltkarte von 1513. Berlin — Leipzig, 1933; H. S. Selen. Piri

Изглежда обаче, че в някои отношения турската «сухоземна» картография е показала и самостоятелна изява или по-скоро ѐ направила опит в тази насока за разлика от морската. Така към съчинението си «Джиханнюма» (написано в 1648 г. и отпечатано впоследствие от унгарския ренегат Басмаджи Ибрахим Мютеферика в Истанбул през 1732 г.)[8], известният турски историк, географ и явно картограф Мустафа бен Абдулах хаджи Калфа (Кятиб Челеби) е приложил и лично изработени карти.[9] Някои от тях могат да се определят като напълно оригинални (например тези на Азърбайджан, Анадола и Босфорския проток), докато другите са в повечето случаи копия от «Atlas minor» на холандския картограф Герхард Меркатор (Кремер) в преизданието на Йодокус де Хондиус (1563 — 1612).[10]

През XVIII в. военните действия на Османската империя с европейските държави и Русия наложили преди всичко спешното изработване на някакъв вид военни карти.[11]

Reisin simali haritas. — Belleten, 1937, I, 1). За разполагания материал от чужди морски карти говори и намерената карта в библиотеката на Топкапъ Сарай на Грациозо Бенинказа от Анкона. Тя представлява портулан от края на XV век. Вж. това под № 47 (=4) в: Ad. Deissman. Forschungen und Funde im Serai. Mit einem Verzeichnis der nicht-islamischen Handschriften im Topkapu Serai zu Istanbul. Berlin — Leipzig, 1933. По-подробно за съхраняваните карти в тази библиотека вж. в издадения каталог F. E. Karatay. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi. Türkçe yazmalar kataloğu, Istanbul, 1961, I, p. 440 сл. Тук между другото интерес представляват изброените карти и портулани в специална част към него (вж. от цитираната работа с. 464 сл.). Към това може да се спомене и публикацията на Tahsin Öz. Turkish maps in the Topkapu Saray Museum. Imago mundi, 1949, 6, p. 92.

[7] Предполага се, че тези карти са били в същност преработка или копие на картите на Пири Ре'ис, извършена от венециански ренегат на турска служба. Интересното за нас в случая е, че за първи път става известен турски портулан, представящ изцяло и сравнително подробно цялото западно (включително и българското!) черноморско крайбрежие. Морският атлас първоначално попаднал в ръцете на италианския учен и военен деец на австрийска служба Луиджи Марсили (1658 — 1730), впоследствие преминал с част от книжното му наследство в библиотеката на университета в град Болоня. Днес той е известен под сигнатура 3609 (по-рано Cod. turc. 166). Вж. в случая по-подробно в: H. Kissling. Der See-Atlas des Sejjid Nûh. München, 1966.

[8] F. Babinger. Stambuler Buchwesen im XVIII Jahrhundert. Leipzig, 1919, p. 12; Fr. Taeschner. Die geographische Literatur der Osmanen. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, N. F. 2 (= vol. 77), (1923), p. 71.

[9] За съчинението на Хаджи Калфа и картите към него вж. Jos. Hammer. Rumeli und Bosna, geographisch beschrieben von Mustafa ben Abdulla Hadschi Chalfa. Wien, 1812; Хаджи Калфа. Румелия и Босна. Превод и бележки Ст. Аргиров. Архив за поселищни проучвания, I, 1938, 2, с. 61; Г. Гълъбов. Общи допълнителни бележки за Х. Калфа и за географското му съчинение Джиханнюма. Архив за поселищни проучвания, I, 1938, 4, с. 102 и следващите: Taeschner, p. 58, 69.

[10] Към библиотеката на Топкапъ Сарай се намират днес следните прерисувани и преведени на турски, холандски атласи: «Atlas Maior» от Блау (Joan Blaeu) в превод на Абу Бекир от 1685 г., в случая за образец вероятно е било използвано латинското издание на атласа от 1668 г. Той е бил подарен на турския султан от холандския посланик при Портата. Четири съкратени преводни екземпляра от същия атлас, както и «Atlas Minor» на Меркатор-Хондиус (Mercator-Hondius) също са там. Вж. за това при C. Koeman. Turkse transkripties van de 17' eeuwse Nederlandse Atlassen. Kartengeschichte und Kartenbearbeitung. Bad Godesberg, 1968, p. 71 — 76. Bagrow-Skelton, p. 306. По-подробно за връзката и влиянието на преводната западноевропейска географска литература и картографски произведения върху турските географски знания и описания, както и за самобитния им принос, особено за Балканите през XVIII в., вж. в наскоро излязлата публикация на Cengiz Orhonlu. Geographical Knowledge amongst the Ottomans in the Eighteenth centery according to Bartinli Ibrahim Hamdi's Atlas. An Historical Geograph of the Balkans. London, 1977, p. 271 — 292; Taeschner, p. 59, 69, 74.

[11] При новите методи на водене на военни действия, преди всичко от страна на европейските и руските армии в края на XVII и през XVIII век, с рязкото увеличение на използването на артилерията характерът на местните географски условия бил повече от съществен. Остра била нуждата от точни и подробни карти, изобразяващи детайлно преди всичко релефа (W. Rabensteiner. Die geschichtliche Entwicklung der Land-

Те обхващат областите на провежданите военни действия. Изглежда, че и турските военни лица са се опитали да създадат в това отношение и свои произведения, което личи например от пленения картографски материал от османската армия след битката при Петроварадин в 1716 г.[12] Такива са и картите на Мустафа ефенди, една от които е изработена върху памучен плат и представлява «момент от концентрацията на руските войски» (от около 1769 г.).[13] Изглежда Руско-турската война от 1768 — 1774 г. ще е дала един по-осезателен подтик и за изготвянето на турски карти.

В тази поредица следва да се причисли и откритата от нас обзорна военна карта, притежание на Картографската сбирка към Военния архив във Виена.[14] Картата в същност е част от една по-голяма по размери, която вероятно поради накъсването на краищата ѝ е била впоследствие орязана. Описанието за нея в картотеката на архива е предадено по следния начин: «Fragmentum einer türkisch(en) carten von Schwarz(en) Meer, Paolo Meothid(e) und Donau, und Don, Dnieper und N(is)ter. (1779)». В превод: «Част от една турска карта на Черно море, Паоло Меотиде (тук е използвано латинското название на Азовско море, Б. Б.) и Дунав, и Дон, Днепър и Днестър (1779)». С посочена сигнатура B IIIb 30 — 1. Това лаконично описание за картата е предадено с почерк, характерен за края на XVIII в. Самото листче с описанието от картотеката е пожълтяло и на места буквите, изписани с тъмнокафяво мастило, са избелели и едва се разчитат. Самата карта е без заглавие и не съдържа друг текст освен географски названия. Тя е с размери 232 x x 318 мм. и е нарисувана върху бял груб полукартон. Всички надписи са изпълнени с черен шрифт на арабица.[15] Те са разположени в различни посоки, поради което не може да се говори за някаква определена ориентировка на картата. За да бъде четена, същата трябва да се постави в едно или друго направление. Това предполага според нас, че действителните размери на картата едва ли съществено ще са се отличавали от тези на запазената част. Картата не е изработена върху математическа основа. Липсват градусна мрежа и мащаб. Площите и разстоянията са напълно произволно предадени, поради което тя наподобява по-скоро своеобразна рисунка. Релефът не е изобразен, а са предадени

---

karte bis zur modernen Geländedarstellung.—Osterreichische Militärische Zeitschrift. Sonderheft, 1964, 1, p. 12; C. Koeman. Krijgsgeschiedkundige kaarten. Armamentaria (Leiden) 1973, 8, p. 27 — 41).

От XVIII век насам според Екерт всяка повече или по-малко значителна битка е била отразена картографски (M. Eckert. Kartenwissenschaft. II, Leipzig, 1921, p. 506). Липсата на точни карти била почувствувана остро и през Руско-турската война от 1768 — 1774 г. Така в характеристиката на взелия участие в тази война руски генерал Баур се отбелязва, че «неговият окомер заменял *недостатъка* (курсив мой — Б. Б.) от добри топографски карти» (М. Богданович. Походы Румянцева, Потемкина и Суворова в Турции. Санктпетербург, 1852, с. 23). След бързото и неочакваното напредване на руската армия в 1770 и 1771 г. през Бесарабия, преминаването на Дунав и навлизането в Добруджа руското военно командуване изготвило набързо една обзорна карта с важните пътища и селища от източната част на Балканския полуостров до Цариград включително. Тази ръкописна карта е със заглавие «По распросамъ зделанная карта на коеи показаны дороги коии(?) подробное описаніе приложено отъ подънаю лежащихъ местъ до царяграда, 1771 года декабря 21 дня». Същата е без автор и място на изработка, с мащаб във версти, но без цифрово изражение (същият приблизително изчислен ок. 1 : 888 900). Картата бе открита от нас в Австрийския военен архив във Виена. От заглавието следва, че авторът или авторите ѝ не са имали на разположение по-точни сведения и са били принудени да се сдобият с такива от местното население (преди всичко българското!). Значението на тази карта, която е засега най-ранната и автентична руска карта на балканските земи, предстои да бъде посочено в една следваща публикация.

[12] W. Tomaschek. Kartographie der südosteuropäischen Länder.—In: Verhandlung des Neunten deutschen Geographentags zu Wien. Berlin, 1891, p. 285.

[13] J. Reychman. Z dziejów polsko-tureckich stosunków w zakresie kartografii.— Przegląd geograficzny, XXXV, 1963, 4, p. 616.

[13a] Е. Дружинина. Кючук-Кайнарджийский мир 1779 года. Москва, 1955.

[14] Правото за публикуването на тази карта дължим на любезното разрешение на д-р Е. Хилбрандт, ръководител на картографската сбирка към Австрийския военен архив във Виена. Използваме тук случая да му изкажем нашата благодарност.

[15] Разчитането, транслитерирането на съвременна турска латиница и превода на географските названия дължим на Мария Калицин, специалист по османистика към Института за балканистика в София. Използваме тук случая, за да ѝ изкажем нашата благодарност.

само очертанията на сушата. От другите географски елементи виждаме силно стилизирани реки с някои техни притоци (всички те несъразмерно широки!), както и селища, съответно крепости и укрепления. Последните явно са разграничени по значимост, показано чрез начина на изобразяването им. На тях ще се спрем по-подробно впоследствие. Самата карта обаче придобива голяма изразителност, понеже е богато оцветена. Така цялата суша е запълнена с почти равномерен жълтозелен тон. Реките са изпълнени с оловносива боя, докато моретата (в случая Черно и Азовско) в тъмносивосин цвят. Върху картата особено добре се открояват изобразените крепости или укрепления, представени с перспективен знак на сграда (къща или къщи), обикновено с червено оцветен покрив и крепостна стена (там, където е изобразена), допълнително подчертана на места с линия от златна боя. Върху запазения къс от картата географски са представени част от долното течение на р. Дунав (приблизително от гр. Хършова), делтата с пет ръкава, Северна Добруджа (приблизително от линията Хършова — Мангалия), както и долните течения на реките Днестър (малко по-горе от гр. Бендери), Днепър (по-скоро неговият лиман), Дон с ръкавите си (от град Азов) и Кубан. Освен това и полуостровите Крим и Таман заедно с крайбрежните земи по Североизточното и Северното Черноморие. Тук са включени изцяло Азовско море и голям дял от северозападната част на Черно море.

Докато чисто географската основа на картата, както видяхме, има преди всичко схематичен характер, то при изобразяването на крепостите и селищата е подходено значително по-диференцирано в зависимост от тяхното военностратегическо значение.

За да извършим историко-географски анализ и същевременно локализация на отбелязаните обекти в картата и особено на крепостите и селищата, ще се възползваме от редица достъпни ни извори от XVII и XVIII в. На първо място това е едно описание на Влахия, Молдавия и Украйна от 1740 г. То принадлежи на перото на неизвестен, но явно високообразован за времето си турски чиновник на секретарска служба в град Хотин (днес в Украинска ССР).[16] За по-голяма яснота при разглеждането нанесените крепости и селища ще подредим съобразно значението, което им е предал неизвестният турски картограф чрез характерното им изобразяване.

1. *Перспективен знак на сграда, заобиколена с крепостна стена*

а) Bender (днес град Бендери, Молдавска ССР). Според Д. Кантемир турците заели в 1538 г. съществуващата крепост (бившата Тигина, по молдавски Тишно), която впоследствие била усилена от тях с много военни съоръжения.[17] Тя била преименувана на турски в «Бендереабаси». Хаджи Калфа я отбелязва само като силна крепост на Днестър.[18] Хотинският историограф подчертава особено стратегическото значение на Бендер като «крайна точка на исляма против Русия».[19] Поради това и след Прутския мирен договор (1711 г.) между Русия и Османската империя крепостта продължавала да бъде усилвана. През лятото на 1769 г. при Бендер била групирана османската армия. На 16 септември 1770 г., въпреки силната съпротива, крепостта била превзета от руската армия.

б) Uzi (т. е. Озукале, днес Очаков, Украинска ССР). Хотинският историограф подробно описва разположението и стратегическото значение на крепостта. Той отбелязва, че тя била превзета (през 1737 г.) от руската армия, но поради своето изключително значение отново въздигната от Портата след разрушаването ѝ. Връзката между Очаков и съседния Кинбурн ставала чрез понтонен мост.[20] Крепостта под названието Каракерман (Черна крепост) или Озукале била построена още през 1492 г. от кримския хан Менгли Гирей. След установяването на турското господство и по северното черноморско крайбрежие Портата я превърнала в силна морска крепост и база на Турския черноморски флот. През нея минавали и главните комуникации на запад за крепостите Бендер и Хотин и на изток към Перекоп и полуостров Крим.[21] Крепостта била една от важните стратегически препятствия за овладяването на северното черноморско крайбрежие от руската армия.[22] За първи път тя била превзета от нея в 1737 г., но едва според мирния договор от Яш (1792) преминала окончателно в руско владение.

---

[16] Този документ е познат само в препис. В случая ние ще се ползваме от последния превод и коментар на румънския специалист М. Губоглу, засега най-точен и пълен. За предишните публикации и преводи вж. М. Губоглу. Турецкий источник 1740 г. о Влахии, Молдавии и Украине.—Восточные источники по истории народов юго-восточной и центральной Европы. I, Москва, 1964, с. 131.

[17] Д. Кантемир. Описание Молдавии. Кишинев, 1973, с. 18. Същото е превод от първото издание Demetrii Cantemirii Prinicipis Moldaviae. Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae. Petropoli, 1727.

[18] Хаджи Калфа, с. 83.

[19] Губоглу, с. 145.

[20] Пак там, с. 146 — 147.

[21] Ю. Клокман. Фельдмаршал Румянцев в период руско-турецкой войны 1768 — 1774 г. Москва, 1951, с. 65.

2. *Условен знак за крепост*

а) Yanık palanka (Паланка, Молдавска ССР). Хотинският историограф посочва това селище само като спирка на пътя между Бендер и Акерман.[23] Коментаторът на текста на неизвестния историограф, румънският специалист Губоглу, изглежда, не е успял да го идентифицира. Това е днешното селище Паланка, лежащо на десния бряг на река Днестър, между Бендер и Аккерман (днес Белгород Днестровский).

б) Kilberzen (Кинбурн, Украинска ССР). Според хотинския историограф крепостта е била изградена само защото Очаков не бил в състояние да се противопостави на нападенията на казаците.[24] Кинбурн бил основан от турците през XV в. и завзет за първи път от русите през 1737 г. (заедно с Очаков).

в) Kale-i-Mecdid (т. е. Джедид кале[25] или Ени кале, Кримска област, Украинска ССР). Крепостта била построена от турците през 1706 г. Според хотинския историограф тя била издигната при везира Али паша Чорлу (управлявал 1706 — 1710). Само Ени кале и Кафа (Феодосия) от целия Кримски полуостров били управлявани от османски паши.[26] Впоследствие крепостта била опразнена и изоставена.

г) Acu (Ачуево, Краснодарски край, РСФСР). В случая на картата е нанесена споменатата и от хотинския историограф крепост Адчу, построена вместо превзетата и намираща се вече в руски ръце Азов (1696).[27] В картата на немския картограф Зоцман в (D. F. Sotzmann) «Charte von dem oberhalb und seitenwärts dem Schwarzen Meere gelegenen russischen und türkischen Ländern . . . Berlin 1788», на това място е отбелязана крепостта Aczuew.

д) Azak (Азов, Ростовска област, РСФСР). Съществуващото укрепено селище е превзето от турците в 1471 г. и превърнато в силна военна крепост, назована Азаф или Азов. През 1696 г. е заета от русите, но в 1711 г. отново върната на турците. В 1769 г. крепостта окончателно е вече в пределите на Русия и селището, лежащо в продължение на 30 години в развалини, е възстановено. Хотинският историограф подробно описва месторазположението на Азов на брега на река Дон. Посочва, че крепостта се състояла от три цитадели, имащи заедно девет бойни кули. Оградена е с прости землени валове, а откъм сушата още и с ров. Цитаделите се назовавали: Таш кале, Орта кале и Топрак кале.[28] За последната ще се спрем допълнително по-нататък в изложението.

е) Taygın (Таганрог, Ростовска област, РСФСР). Основан през 1698 г. от Петър I, като база на руския азовски флот. В 1712 г. разрушен и през юли 1769 г. зает от руската армия заедно с Азов.

3. *Перспективен знак на сграда.*

а) Hirsova (Hîrşova, Хърсово, Румъния). Тук крепостта е имала маловажна роля през време на турското господство и по-конкретно във войната от 1768 — 1774 г.[29] Руската армия я овладяла в края на октомври 1771 г. В описанието към навигационната карта на австрийските капитани Лаутерер и Тауферер от 1789 г. Хършова се отбелязва като «един доста голям град, с една здрава крепост . . .»[30]

---

[22] Конкретно за дейността на руските географи и картографи в изучаването и топографирането на Северното Причерноморие през XVIII в. вж. А. Андреев. Труды русских географов и путешественников. XVII — XX вв. по изучению Украины и украинского народа. — Известия Всесоюзного географического общества, 2. 1954, с. 125 — 135. Е. Дружинина. Северное Причерноморье в 1775 — 1800 гг. Москва, 1959.

[23] Губоглу, с. 145.

[24] Пак там, с. 146 и 147.

[25] Пак там. с. 148 и 157 заб. 124.

[26] Пак там, с. 149.

[27] Пак там, с. 150.

[28] Пак там, с. 151; Ю. Тушин. Русское мореплавание на Каспийском, Азовском и Черном морях (XVII век). Москва, 1978, с. 20, 73 и 126

[29] Относно историческата география на крепостта Хърсово вж. по-подробно при А. Кузев. Приноси към историята на средновековните крепости по Долния Дунав. IV. Силистра и Хърсово.—Известия на Народния музей—Варна, V (XX), 1969, с. 150 сл.

[30] Заглавието на картата е: «Navigations Karte der Donau von Semlin an bis zu ihrem Ausfluss ins Schwarze Meer . . . aufgenom(m)en von . . . (G) Lauterer . . . (F.) Tauferer . . . ,

б) Maçin (Macin, Мачин, Румъния). Хаджи Калфа само го споменава, но не сочи характера на селището.[31] Френският дипломат Л. Божур, пребивавал в Солун от 1794 до 1799 г., отбелязва съществуването на «крепостта Мачин».[32] Руските войски я заемат по същото време, както и Хършова, т. е. през октомври 1771 г.

в) Isakça (Isaccea, Облучица, Исакча, Румъния)[33]. Селището заедно с крепостта било едно от местата, използвани от турската армия за военни действия срещу Бесарабия и Русия. Лаутерер и Тауферер в описанието си към картата (1789) сочат селището като «турски търговски град Исачиа с една малка крепост . . .»[34] Малко преди тях австрийският дипломат В. фон Броняр в своя рапорт от 1786 г. за западния черноморски бряг съобщава, че селището е открито (т. е. без стена и ров), с малка крепост.[35] Тук от особено стратегическо и икономическо значение бил последният дунавски брод между селищата Исакча и Картал. Той служил още от древността като място за връзка между южноруската равнина и Балканския полуостров.[36] Хаджи Калфа отбелязва, че този брод бил удобен и се ползвал с известност.[37] През месец май 1769 г. при Исакча се средоточила турската армия, която впоследствие тук преминала Дунав. На 16 април 1771 г. руският генерал Вейсман превзел крепостта, като наредил да се разруши укреплението и да се унищожат складовете. Същата била отново завзета от руската армия на 24 октомври 1771 г.

г) Tulça (Tulcea, Тулча, Румъния).[38] Евлия Челеби споменава подробно за крепостта Тулча,[39] а Хаджи Калфа отбелязва селището като малък град.[40] Броняр от своя страна дава детайлно описание на крепостта при «селото Тулче», разрушена през Руско-турската война.[41] Селището и крепостта били превзети на два пъти от руската армия, а именно през ноември и октомври 1771 г.

д) Babadağı (Babadag, Бабадаг, Румъния). Тук традиционният знак за означаване на селище, какъвто срещаме по цялата запазена част от картата, прави известно изключение. Той не представлява точно една или две стилизирани сгради (къщи), а една кула и до нея сграда с кубе в перспектива. Покривите им са позлатени. Без съмнение авторът на картата е изобразил джамия с минаре. Причината за това означаване трябва да се търси, от една страна, във факта, че до селището Бабадаг съществувало свещено място за мюсюлманите, поради което били построени няколко джамии. От друга, тук била традиционната зимна квартира на великия везир, както и главната квартира на пашата.[42] През време на Руско-турската война (1768 — 1774 г.) новоназначеният везир Силихдар Мохамед паша презимувал в 1770 — 1771 г. с подчинените си в селището. Тук през същото време била дислоцирана и петдесетхилядна турска армия.

Wien . . . 1789». Описанието към картата е съответно озаглавено: «Beschreibung des Laufes der Donau von Belgrad bis an das Schwarze Meer». Вж. тук таблица VI: «Hirsova ist eine ziemlich grosse Stadt mit einem festen Kastel, welches auf einem aus der Donau hervorragenden Felsen liegt«. Картата и описанието са разгледани от В. Beševliev. Eine Navigationskarte des unteren Laufs der Donau aus dem Ende des 18. Jahrhunderts. Bulgarian Historical Review, 1975, 3, p. 99.

[31] Хаджи Калфа, с. 84.

[32] F. Beaujour. Voyage militaire dans l'Empire Ottoman, ou description de ses frontières et de ses principales défenses, soit naturelles . . ., Paris, 1823, IX, c. 465. Цитирано по Сб. френски пътеписи за Балканите, под ред на Б. Цветкова. София, 1975, с. 397 — 432.

[33] Кузев. Известия . . ., VII (XXII). с. 77 сл. В допълнение на цитираните сведения от Кузев (с. 83) за съществуването на названието Облучица ще посочим, че то се употребява и от такъв познавач на историята и географията на Молдавия като Д. Кантемир. Той посочва, че Sakche (т. е. Исакча) е античната Oblucicza. Виж D. Kantemir. The History of the Growth and Decay of the Othman Empire. London, MDCC XXXIV (1734), I, III, 12, n. 12, p. 264; II, IV, 1, n. 25, p. 264. Цитирано по: D. Cantemir. Historian of South East European and Oriental Civilizations. Bucharest, 1973, p. 132 — 133.

[34] Beševliev, p. 103.

[35] П. Ников. Едно неизвестно описание на българския черноморски бряг от XVIII в. (Е. В. Броняр, 1786). ГСУ ИФФ, XXVIII, 3, с. 56.

[36] Д. Арманд. Румыния. Физико-географическое описание. Москва — Ленинград, 1946, с. 199; Сб. Добруджа. София, 1918, с. 9.

[37] Хаджи Калфа, с. 84.

[38] Кузев. Известия . . ., VII (XXII), с. 87 сл.

[39] Евлия Челеби. Пътепис. Прев. Стр. Димитров. София, 1972, с. 76.

[40] Хаджи Калфа, с. 82.

е) Kartal (Cartal, Орловка, Украинска ССР). При това селище се е извършвало преминаването на Дунав от Исакча. Бродът представлявал едно от местата, през които минавали важните комуникационни линии на турската армия (вж. и по-горе в текста). Хотинският историограф също отбелязва това положение, като споменава и селището.[43] Кантемир характеризира Картал като град с незначително укрепление.[44]

ж) Ismail (Смил, Измаил, Украинска ССР). Турска крепост от XVI в., но времето на основаването е неизвестно. При селището съществувало място за преминаването на Килийския ръкав на Дунав. Хаджи Калфа сочи Измаил като град с крепост на Дунав.[45] Кантемир отбелязва, че крепостта му «не е за пренебрегване»,[46] а Броняр изрично подчертава значението на крепостта за турците, а селището като едно от най-забележителните места по реката[47] (следва да се подразбира частта на Дунав в пределите на Османската империя). Хотинският историограф изтъква селището само като красив град с някои видове административни и религиозни сгради, както и с тържище, но не споменава за крепост.[48] Части на руската армия превземат Измаил на 26 юли 1770 г. След мира в 1774 г. турците се постарават да го превърнат в силна крепост.

з) Kili (Килия, Украинска ССР). Крепостта е заета от турците в 1594 г. Известна е и с названието Kale-i-Kili.[49] Кантемир отбелязва селището само като важно пристанище,[50] докато хотинският историограф го сочи преди всичко като силна крепост. Същият прибавя още, че крепостта била вътрешна и външна с четири врати. Самото селище освен това било оградено с ров. Историографът описва и стопанското значение на Килия като важно речно пристанище и пазарище. Според него по нареждане на завоевателя на крепостта и селището султан Баязид Вели (Баязид II, 1481 — 1512) била построена и голяма джамия.[41] Броняр означава селището като село с малка крепост.[52] Въпреки че Килия била добре укрепена, тя била превзета на 10 август 1770 г. от руската армия.[53]

и) Ak kerman (Белгород-Днестровский, Украинска ССР).[54] Тя е завзета от турците заедно с Килия през 1484 г. Назована е от тях Ак керман (т. е. Бяла крепост). Кантемир отбелязва, че мястото било силно укрепено.[55] Хотинският историограф, след като дава точните географски координати на Аккерман, описва крепостта като «извънредно силна», но с неудобно пристанище поради плитките води.[56] Тази крепост била една от изходните центрове на османската експанзия по Северното Причерноморие.[57]

к) Or kapusu (Перекоп, Кримска област, Украинска ССР). Крепостта била наричана от татарите Ферх-Кермен, а от турците Ор капъ.[58] През 1738 г. тя била заета от руските войски под командуването на фелдмаршал Ласси и вследствие на това до голяма степен разрушена. Хотинският историограф посочва точното месторазположение на Перекоп. Споменава, че близо до селището се намирал каменен форт, а за неговото значение отбелязва, че е пристанище и бастион на полуостров Крим. Според него крепостта не била достатъчно оценена от Портата.[59] През 1754 г. кримският хан Гирей се заел с възстановяването на крепостта. Същата била превзета отново от русите в 1771 г.[60]

---

[41] Ников, с. 56.

[42] Хаджи Калфа, с. 81; Евлия Челеби (Димитров), с. 75; Евлия Челеби. Пътуванията на Евлия Челеби из българските земи през средата на XVII в. (прев. Д. Гаджанов). — Периодическо списание 20, 1909, с. 678 сл.; Cantemir. The History . . . I, III, 3, п. 13, р. 148 — 151 (р. 60), II, IV, 1, п. 70, р. 317 (р. 187).

[43] Губоглу, с. 147 и 156, заб. 114 и 115.

[44] Кантемир. Описание Молдавии, с. 27.

[45] Хаджи Калфа, с. 82.

[46] Кантемир. Описание Молдавии, с. 27.

[47] Ников, с. 55.

[48] Губоглу, с. 144.

[49] D. Pitcher. An Historical Geography of the Ottoman Empire. Leiden, 1972, p. 93 и карта XXVI (Rumeli).

[50] Кантемир. Описание Молдавии, с. 27.

[51] Губоглу, с. 144.

[52] Ников, с. 55.

[53] П. Черковский. Войните на руските за освобождението на християните. Русе, 1897, с. 64.

[54] Известно още и с названието Cetatea Albă.

[55] Кантемир. Описание Молдавии, с. 26.

[56] Губоглу, с. 145.

[57] Pitcher, p 93 сл.

[58] Ф. Брун. Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России. Одесса, II, 1880, с. 313.

л) Taman (Таман, Краснодарски край, РСФСР). През 1482 г. турците основават крепост на мястото на старо поселище. Хотинският историограф отбелязва, че Таман се намира на плодороден полуостров срещу селището Керч на Кримския полуостров. Според него това същевременно е град и крепост с цитадела.[61] Таман е превзет в 1771 г. от руските войски.

м) Temrik (Темрюк, Краснодарски край, РСФСР). Според хотинския историограф това представлявало дървена крепост.[62] До присъединяването на целия Тамански полуостров тук се намирало незначително селище.

н) Toprakli . . . В случая ще е отбелязана на картата една от трите цитадели на крепостта Азов на река Дон, която се споменава от хотинския историограф като «Топрак Кале»[63] (за това вж. и по-горе в текста).

о) Sed Islâm. В буквален превод от турски означава «ислямска стена». Вероятно с това е означено мястото, където на един от ръкавите на река Дон (т. нар. «Стария Дон»), вливащи се в Азовско море, е било изкуствено затлачен от турците през 1740 г. при предаването на крепостта Азов. С това наименование е възможно обаче да се означава и мястото на построения бент на ръкава на реката, наречен Каланча, още от времето на Петър. I.

4. *Селища, отбелязани само с названия*

а) Mankaliya (Mangalia, Мангалия, Румъния). Според Шарл Пейсонел (от седемдесетте години на XVIII век) това селище представлявало малка паланка.[64]

б) Küstence (Constanța, Кюстенджа, Румъния). През времето на цялото турско господство е представлявало малко рибарско селище. Евлия Челеби го отбелязва в пътеписа си.[65] Пейсонел, за разлика от Мангалия, посочва Кюстенджа като «голяма паланка».[66]

в) Kara harman[67] (днес изчезнало, при с. Vadul, Румъния). За него Пейсонел съобщава, че било голямо село.[68] За селището споменават Евлия Челеби[69] и Ж. Б. Шьовалие.[70] Последният (от осемдесетте години на XVIII в.) допълва, че имало и едно укрепление. Броняр от своя страна говори за съвсем малко укрепление с четири кули, което след последната руско-турска война (1768 — 1774) било отново възстановено.[71]

Другият елемент, който е нанесен върху картата, това са реките или по-скоро в случая части от тяхното долно течение с устията, съответно делтите им. На първо място тук изпъква частта на река Дунав от Хършова заедно с ръкавите на делтата. На запазения къс липсва надпис за река Дунав, но като се има пред вид, че всички останали реки в картата с едно изключение на Днепър са наименовани, то допустимо е в оригиналните си размери да се е съдържало такова. Картографът е представил Дунав несъразмерно широк, с явната цел да подчертае неговото значение. Освен това са отбелязани няколко острова, както и езера, свързани с реката и в случая с Килийския ръкав, между селищата Килия и Картал. Те са ненаименовани, а само по формата и местоположението им в картата е невъзможно точно да се определят. Забележително е още и това, че неизвестният автор на картата сравнително правилно е показал срещуположното положение на селищата по двата бряга на реката като Исакча — Картал и Исмаил — Тулча.

---

[59] Губоглу, с. 147 — 148.

[60] За развитието, характера и вида на селищата по Кримския полуостров вж. О. Константинов. Города Украинской ССР.—Известия Всесоюзного географического общества, 3, 1954, с. 218.

[61] Губоглу, с. 149.

[62] Пак там, с. 150.

[63] Пак там, с. 151; крепостта е известна още и с названието «Топракалова» вж. Тушин, с. 126.

[64] Ch. de Peyssonel. Traité sur le commerce de la Mer Noire. Paris, 1787, II, p. 147 сл. Цит. по Сборник френски пътеписи . . ., с. 308.

[65] Пътуванията на Евлия Челеби . . ., (Гаджанов), с. 676.

[66] Peyssonel, p. 147.

[67] Названието на това селище често се среща и като Kara kerman и в други подобни писмени форми, особено в карти и документи от XVIII в. — T. Mateescu. Une ville disparue de la Dobroudja-Karaharman. Tarih Enstitüsü dergisi, II. Istanbul, 1971, p. 297, 306 — 307.

[68] Peyssonel, с. 308.

[69] Пътуванията на Евлия Челеби (Гаджанов) . . ., с. 677.

[70] J.-B. Lechevalier. Voyage de la Propontide et du Pont Euxin, avec la carte générale de ces deux mers, la description topographique de leurs rivages . . ., Paris, 1861, II, p. 365 — 376. Цит. по Сборник френски пътеписи . . ., с. 354.

[71] Ников, с. 54; Тушин, с. 111.

Делтата на Дунав е представена с пет наименовани ръкава. От север към юг това са следните:

1. Kili boğazı, сега Килийски ръкав.

2. Senie boğazı, сега Сулински ръкав. Този ръкав, както сега, така и през XVIII в. е бил използван най-много от речното и морското корабоплаване. В споменатата навигационна карта на Лаутерер и Тауферер той единствено е нанесен, а в описанието към нея се отбелязва, че само по него могат да преминават големи кораби.[72] Броняр обаче отчасти коригира това твърдение, като сочи, че според събраните от него сведения също и Килийският ръкав е бил преминаван от кораби.[73] Шьовалие подробно описва вида на ръкава, като подчертава, че той е най-пригоден за корабоплаване и поради тази причина и най-посещаван.[74]

3. Hazir Ilyas boğazı, сега Георгиевски ръкав. Известен още и като Edreles. Бил е използван за корабоплаване както през античността,[75] така и според Броняр и в по-ново време, но в по-малка степен.[76] Днес същият е изоставен поради извънредно извилистия си характер.

4. Portense boğazı (в превод: «ръкав Портица»). В същност Портица (Portița) е проток между езерото Разелм и Черно море, а не ръкав, както е изобразен в разглежданата карта. Броняр го счита за първо (от юг към север!) дунавско устие, като отбелязва, че това е най-късата връзка на Галац с Черно море, но поради своята плитчина от не по-вече от 4 — 5 фуса (1 фус около 32 см) бил удобен само за малки лодки (каици).[77] В случая се налага да се поясни, че в същност пътят за преминаване от Черно море и обратно е водел през протока Портица, езерото Разелм и оттам се навлизало в Дунавец. Последното представлявало малко ръкавно отклонение на Георгиевския ръкав. Явно е, че както авторът на картата, така и Броняр, а също и редица карти от XVI до XIX в. представят Портица само като един цялостен ръкав от морето до реката. За използването на Дунавец от корабоплаването и в по-ранните времена говори откриването на крепостни останки на брега при мястото на вливането му в езерото Разелм. Те са известни под названието Платейпеджиис (Plateypegiis).[78] Днес малкият ръкав е регулиран като канал Дунавец.

5. Kara harman boğazı (в превод: «ръкава Кара харман»). В същност така е означен и отбелязан протокът Буазулуй (Buazului) между Черно море и езерото Синое при селището Вадул (близо до изчезналото вече Кара харман, за него вж. по-горе в текста).[79] До каква степен е бил използван водният път през този проток и езерото (част от езерната система Синое — Разелм) преди и през последните три века, е трудно да се определи. Евлия Челеби го споменава все пак като най-малкия от петте ръкава на Дунав.[80] Тук бързото (в исторически смисъл!) въздействие на комплексните физикогеографски фактори е оказало силно влияние за съществената промяна на околната среда. Така морската коса (пясъчна наслага), отделяща Синое от Черно море, не е съществувала първоначално в историческо време, а се образувала и постепенно нараствала през това хилядолетие, процес, продължаващ и до днес.[81]

За броя на дунавските ръкави не съществувало едно общо мнение както през античността, така и в следващите, включително и за XVII и XVIII векове. Според различните автори той варирал обикновено от два до седем (например: Аристотел — два, Страбон и

---

[72] Lauterer, Tauferer... Navigations Karte der Donau . . ., Tab. VIII.

[73] Ников, с. 46.

[74] Lechevalier, p. 365, (353).

[75] Й. Петреску. Дельта Дуная. Произхождение и развитие. Москва, 1963, с. 166 сл.

[76] Ников, с. 42 — 43.

[77] Пак там, с. 41 — 42.

[78] C. Moisil. Cetăți române la Dunărea de Jos.—Buletinul Comisiunii monumentelor istorice. București, 1909, p. 91; Петреску, с. 167.

[79] Вж. приложените картосхеми към публикациите на:

T. Mateescu. Din istorică a Dobrogei. Canalul Laman. — Revista arhivelor, LII (1975), XXXVII, 1, p 37, 39; Същият. Une ville disparue . . ., p. 298, 309.

[80] Пътуванията на Евлия Челеби (Гаджанов), с. 677.

[81] A. Banu, L. Rudescu. Delta Dunării. Evoluția, viața, și bogățile ei. București, 1959, p. 22, 38; Цв. Михайлов. Произход и развитие на Дунавската делта. — История и география, 1962, 2, с. 13.

Херодот — пет, Овидий — седем и т. н.).[82] Отделните пътешественици от XVII и XVIII в. също се колебаят. Евлия Челеби, както отбелязахме по-горе, приема че те са пет. Зигмунд Биркен (1684) не бил наясно за броя им, но предполагал, че са били седем.[83] Дьолакроа (1675) споменава определено три: Кили (Килийски), Селина (Сулински) и Св. Георги (Георгиевски).[84] Австрийският търговец Н. Клееман, пребивавал през 1764 г. в Килия Нова, не чул да се говори за повече от пет.[85] Льошьовалие отбелязва, че реката се вливала с много ръкави, но подробно се спира само на Сулинския[86] (за него вж. по-горе в текста). Броняр определено говори и отбелязва в картата си четири.[87] Това разнообразие относно броя на дунавските ръкави намира своето отражение и в редица печатни карти от XVII и XVIII векове. В споменатия турски морски атлас на Сеид Нух само на Дунавската делта е определена отделна карта. Фоторепродукция от нея фигурира в публикацията на Кислинг под номер 17. Изобразените тук ръкави са четири, като един от тях се раздвоява допълнително, така че могат да се приемат и за пет.[88] Поради голямото разклонение на Дунавската делта и нейното постоянно нарастване е било невъзможно видът и характерът ѝ да бъдат обхванати точно без специални изследвания. Те започват да се провеждат едва през XIX век. Броят на ръкавите ще се е определял преди това по-скоро от тяхното функционално значение за корабоплаването като пропускателна способност за различните видове речни и морски съдове, както и от протежението на ръкавите. За местното население от областта на делтата ще са от значение и тези малки ръкави, в които се извършвал и риболов с лодки.

С надписа Nehr-i-Turna е наименована отбелязаната върху картата река Днестър. Към нея личат и части от два леви притока без названия. Последните не могат успешно да се определят. Срещу селището и крепостта Ак керман (Белгород-Днестровский) е изобразено лиманното разширение на реката. Кантемир съобщава, че Днестър се е наричал на турски «Турла» и бил използван от Портата за доставка на продоволствие и въоръжение за крепостите Бендер и Хотин.[89] Хотинският историограф изброява освен това и населените места, покрай които тече Днестър. Посочва и типичното голямо маловодие, характерно за реката през лятото.[90]

На запазената част от картата липсва, както споменахме, названието на река Днепър. От нея в същност е изобразено по-скоро лиманното разширение, известно днес като Днестровски лиман. Хотинският историограф отбелязва само, че речната вода на Днестър била солена, понеже морската вода навлизала навътре по течението. Поради тази причина питейната вода за крепостта Очаков трябвало да се доставя от кладенци, разполож ни на час разстояние от нея.[91]

---

[82] За броя на дунавските ръкави според античните и по-нови автори вж. J. Dielhelm). Antiquarius des Donau-Stroms oder ausführliche Beschreibung dieses berühmten Stroms . . ., Frankfurt am Mayn, 1785, Bd. 2, p. 806 сл.; J. Weiss. Die Dobrudscha im Altertum. Historische Landschaftskunde. Sarajevo, 1911, p. 15 сл.; H. Slanar. Zur Kartographie und Morphologie des Donaudeltas. — Wiener geographische Studien, 12, 1945, p. 3 — 4; G. Dañesco. Dobrogea (La Dobrudja). Étude de géographie physique et etnographique. Bucarest, 1903, p. 56 сл. В това отношение особено ценна от научно гледище е цитираната работа на румънския специалист Петреску (в случая вж. с. 37, 149 сл.), даваща задълбочен историко-географски анализ на броя и характера на дунавските ръкави през различните исторически периоди и преди всичко през античността. За целта авторът умело съчетава данните от физико-географските проучвания със сведенията от различните исторически извори. Прави обаче впечатление, че към последните не са привлечени старите морски карти (портулани) от XIV и XV в.

[83] S. Birken. Der Vermehrte Donau-Strand/Mit Allen . . ., Nürnberg, 1684, p. 109. Цитирано по Л. Божков. Едно описание на Дунава и едно пътуване през България през 17-о столетие.—Архив на държавните железници и пристанища, 3, 1930, с. 16 — 18.

[84] (Delacroix) Mémoires de Delacroix secrétaire de l'ambassade de Constantinople . . . (1673 — 1675) (ръкопис), II, p. 153 — 154. Цитирано по Сборник френски пътеписи . . ., p. 255.

[85] N. Kleeman, Reisen von Wien über Belgrad bis Kilianova . . ., Leipzig, 1773.

[86] Lechevalier, p. 365 (353).

[87] Ников, с. 41 сл.

[88] Kissling, картна репродукция 17.

[89] Кантемир. Описание Молдавии, с. 6, 9 сл. Следва да се посочи, че тук Кантемир отбелязва, че река Днестър е била известна с турското название «Турла», противно на него хотинският историограф сочи, че с това име е била позната река Днепър (според Губоглу. Пос. съч., с. 146).

[90] Губоглу, с. 146.

Река Дон е нанесена с делтата си, от която личат и два ръкава, които са трудни за идентифициране. Тук названието на реката е изписано като Nehr-i-Tin (разночетение Ten), още известна и като «Тон». Хотинският историограф дава за тази река значително по-подробно описание, като между другото споменава, че по един от тях се движели руски кораби. Говори също, че при южен вятър, поради създаденото силно морско течение, прониква солена вода навътре в реката. През зимата Дон напълно замръзвал в продължение на два месеца и по него било възможно да преминават кервани и каруци.[92]

Последната изобразена река върху картата е част от долното течение на река Кубан. Тук тя е назована Nehr-i-Kuban. Нанесената част от реката е неправилно изобразена толкова близо до Дон. Хотинският историограф дава кратко описание на Кубан, като посочва, че тече от изток на запад и се влива с два ръкава. Единият изтича в Азовско, а другият в Черно море.[93] Тук историографът е допуснал грешка, неотбелязана от коментатора на текста. В същност реката с всичките си ръкави се влива само в Азовско море. Положение, отразено и в разглежданата от нас карта.

От общогеографските названия, срещащи се върху турската военна карта, следва да се отбележат тези за Азовско море[94] — Azak denizi (надписът тук трудно се разчита, понеже се слива с тъмносивото оцветяване на морето) и разположения върху изобразената площ на Черно море — Kara deniz. Двете морета на картата са показани, че се свързват с Керченския проток, в случая ненаименован. Върху сушата личи названието за Кримския полуостров — Kırım adası. Той е изобразен напълно деформиран. Неговата конфигурация е за времето си обаче изключително точно представена в споменатия морски атлас на Сеид Нух.[95] Хотинският историограф още тогава съвсем правилно посочва, че полуостровът има триъгълна форма и се свързва с останалата част на сушата посредством провлака Перекоп.[96]

Друго название Sahra-i-nevai е разположено в картата приблизително между делтата на Дунав и река Днестър. Явно авторът на картата е имал пред вид полупустинната област, разположена в южната част на Молдавска ССР и Измаилска област. Днес тя е известна с названието Буджакска степ по името на населяващите я там по-рано буджакски татари. За пустинния характер на местността при Бендер (Бендери) на р. Днестър съобщава мимоходом и пътешественикът Р. Бошкович (1762 г.).[97]

За датировката на картата трябва да се отбележи, че ако се приеме, че тя е изготвена през по-късния период на военните действия по време на Руско-турската война (1768 — 1774), а именно през 1770 — 1774 г., то едва ли нейният автор би отбелязал по-малко подробно и точно крепостите и укрепленията в Добруджа и селищата по добруджанското черноморско крайбрежие. Последните, както видяхме, са посочени само с названия, докато всички останали освен това и с определено условно обозначение, посочващо степента на значението на селището или крепостта в областта на Южна Украйна, Северното Причерноморие, полуостров Крим и Приазовието. През този по-късен период на военните действия, както е известно, те вече са пренесени изключително на територията на Добруджа. В същност със завладяването на Браила на 11 ноември 1770 г. от руските части, водени от генерал-аншеф Румянцев, цялата бивша турска територия между реките Дунав и Прут е окончателно в руски ръце. С това е приключена и първата част от военната кампания.[98] Според нас най-допустимо ще е да се приеме, че турската военна карта е била изготвена още в началото на военните действия, т. е. между 1768 — 1770 г. Би могло да се допусне, че това е станало и преди решаващите битки при реката Кагул (21 юни 1770 г.), както и преди падането на така важната в стратегическо отношение за Портата крепост Бендер (15 септември 1770 г.). С това се открил и пътят на руската армия към Дунав и Добруджа.[99] До този повратен момент турската армия командувана от великия везир, възнамерявала да извърши настъпление към Южна Украйна и съседните области. Следователно интересът ще е бил преди всичко насочен към тези земи, отколкото към Добруджа, все още лежаща в тила на тази армия—причина, поради която турският картограф се е постарал преди всичко да отбележи по-определено военното значение на селищата и крепостите в по-горе споменатите области.

---

[91] Пак там, с. 146 и 147.

[92] Пак там, с. 151.

[93] Пак там, с. 150.

[95] Едно интересно изследване върху историческата география на крайбрежието на Азовско море е представено в цитираната вече работа на Брун (I, 1879, с. 134 сл.).

[95] Kissling, картна репродукция 15.

[96] Губоглу, с. 148.

[97] Р. Бошкович. Дневник на едно пътуване. София, 1975, с. 81.

[98] Клокман, с. 107.

[99] Богданович, с. 35 сл.

Посочената дата (1779 година) на листчето с данните за картата от Военния архив във Виена следва според нас да се приеме за времето на нейното постъпване там.

По какъв път обаче картата е достигнала до този архив, не е известно. Вероятно тя ще е била придобита като трофей през време на войната, попаднал в ръцете на някой от австрийските офицери на руска служба. По-малко вероятно е да е била получена чрез други лица (покупка или дарение).

Причината разглежданата турска карта да намери място всред останалите специални карти на Военния архив, въпреки че е стояла далеч по изработка и съдържание от съвременните ѝ австрийски и особено руски военни карти, с които имахме възможността лично да се запознаем, ще се дължи на обстоятелството, че тя е била възприемана по-скоро като образец за нивото на турската военна картография, отколкото като документ с определена военно-информативна стойност. Начинът на изработката на картата, сравнен не само с чуждите образци, но и с други турски картографски произведения и преди всичко с морските, показва, че авторът ѝ ще е я създал, без да се е ползвал най-малкото от чужди карти.[100] При това положение може да се счита, че тя е едно самостоятелно и оригинално турско произведение.

Значението на този паметник на турското картографско изкуство лежи според нас в няколко аспекта.

Първо, това е една от малкото запазени оригинални турски карти в чуждите архиви.

Второ, картата представлява едно рядко свидетелство за съществуващата турска географска номенклатура от този период за изобразените земи.

Трето, картата е интересен извор за историческата география на части от Добруджа, Северното Причерноморие, Крим и Приазовието. В това отношение тя се явява до известна степен и като своеобразна илюстрация и допълнение към споменатото историко-географско описание на хотинския историограф.

И не на последно място картата разкрива значението, което е било определяно на отделните изобразени крепости и селища във военно време от турската военна администрация. Следователно тя дава и сведения и за военната история на турската укрепителна система в пределите на представените земи.

Настоящото изследване е скромен опит в принос към проучванията както за историята на картата въобще, така и в частност за развитието на все още малко познатата ни турска картография.

TÜRKISCHE MILITÄRLANDKARTE DES NORDWESTLICHEN SCHWARZMEERGEBIETS AUS DER ZWEITEN HÄLFTE DES 18. JHS.

Bojan Beševliev

(Zusammenfassung)

In der Landkartensammlung des Kriegsarchivs in Wien befindet sich ein Teil einer türkischen Militärlandkarte mit der Signatur B III b 30 — 1, auf der Angaben über ihren Verfasser und über die Landkarte fehlen. Eingezeichnet sind Teile der Dobrudža, Südukraine, der Halbinsein Krim und Taman sowie des Gebiets um das Azovsche Meer. Das Festlandrelief ist nicht dargestellt. Eingetragen sind aber die Flüsse und in unterschiedlicher Darstellungsweise die Festungen und Siedlungen. Bei der Zusammenstellung der Landkarte wurden keine mathematischen Methoden (Gradnetz mit Massstab fehlen) verwendet. Daher sind die Flächen und Entfernungen völlig willkürlich angegeben. Die Landkarte ist von Hand gezeichnet und koloriert. Für das Festland wurde eine fast gleichmässig verteilte helle

---

[100] В случая според нас е достатъчно да се сравнят репродукциите на приложените турски карти с разглежданата тук от цитираните публикации на Waal и Kissling.

grüngelbe Farbe und für die Wasserflächen Dunkelblau oder Bleigrau gewählt. Der unbekannte türkische Kartograph hat als bedeutende Siedlungen und Festungen folgende Ortschaften dargestellt: Bender (Benderi, Moldauische SSR). Uzi (Özükale, Očakov, Ukrainische SSR) mit einem Zeichen für weniger bedeutende Festungen sind folgende eingetragen: Yanık palanka (Palanka, Moldauische SSR), Kilberzen (Kinburn, Ukrainische SSR), Kale i Mecdid (Džedid kale oder Eni kale, Krim-Gebiet, Ukrainische SSR), Acu (Ačujevo, Kreis Krasnodarsk, Russische Sozialistische Föderative Sowjetrepublik), Azak (Azov, Bezirk Rostov, Russische Sozialistische Föderative Sowjetrepublik) und Taygın (Taganrog, Bezirk Rostov, Russische Sozialistische Föderative Sowjetrepublik). Nur mit dem Zeichen «Haus» sind folgende Ortschaften dargestellt: Hirsova (Hirşova, Rumänien), Maçin (Macin, Rumänien), Isakça Isaccea, Rumänien), Tulça (Tulcea, Rumänien), Babadaği (Babadag, Rumänien), Kartal (Orlovka, Ukrainische SSR), Ismail (Izmail, Ukrainische SSR), Kili (Kilija, Ukrainische SSR), Ak kerman (Belgorod-Dnestrovskij, Ukrainische SSR), Or kapusu (Perekop, Krim-Gebiet, Ukrainische SSR), Taman (Taman, Kreis Krasnodarsk, Russische Sozialistische Föderative Sowjetrepublik), Temrik (Temrjuk, Kreis Krasnodarsk, Russische Sozialistische Föderative Sowjetrepublik), Topraklı . . . (Zitadelle der Festung Azov) und Sed Islâm (?). Nur mit einer Inschrift sind folgende Ortschaften bezeichnet: Mankaliya (Mangalia, Rumänien), Kara Harman (verschwunden, Rumänien). In die Landkarte sind auch folgende Flüsse mit Teilen der unteren Läufe und Mündungen eingetragen: Donau (unbezeichnet) mit fünf (!) Deltaarmen; Kili boğazı, heute Kilia-Arm; Senie boğazı, heute Sulina-Arm; Hazir Ilyas boğazı, heute St. Georgs-Arm; Portense bogazı, eigentlich die Enge Portița zwischen dem Razelm-See und dem Schwarzen Meer; Kara harman boğazı, eigentlich die Enge Buazului zwischen dem Sinoe-See und dem Schwarzen Meer; Nehr-i-Turna ist der Fluss Dnestr; der Fluss Dnepr ist unbenannt; Nehr-i-Tin (oder Ten) ist der Fluss Don; Nehr-i-Kuban ist der Fluss Kuban. Auf den dargestellten Flächen des Schwarzen Meeres ist die Aufschrift Kara deniz und auf dem Azovschen Meer Azak denizi zu lesen. Auf dem Festland sind nur folgende zwei allgemeine geographische Benennungen verzeichnet: Kırım adası für die Halbinsel Krim und Sahra-i-nevai für die wüstenähnliche Budžak-Steppe.

Im Inventarverzeichnis des Kriegsarchivs, das um das Ende des 18. Jahrhunderts angelegt wurde, ist für die Landkarte «1779» angegeben. Unseres Erachtens bezeichnet diese Jahreszahl die Aufnahme der Landkarte in das Archiv und nicht die Entstehung. Wahrscheinlich wurde die Landkarte in den Jahren 1769 — 1770, d. h. im ersten Abschnitt des Krieges zwischen dem Osmanischen Reich und Russland von 1768 — 1774 gezeichnet. In diesem Zeitraum werden die Kriegshandlungen immer noch in der Südukraine geführt. Daher hat sich der Kartograph um die Darstellung der wichtigen strategischen Festungen und Ortschaften dieses Raumes bemüht.

Die untersuchte Übersichts-Militärlandkarte ist, unseres Erachtens, ein rein türkisches Erzeugnis ohne Verwertung ausländischer Vorlagen. Sie ist ein interessantes Zeugnis für die damalige türkische geographische Nomenklatur der dargestellten Gebiete. Diese Militärlandkarte ist eine wichtige Quelle für die historische Geographie von Teilen der Dobrudža, des nördlichen Schwarzmeergebiets mit der Krim und dem Küstengebiet des Azovschen Meeres, die ausserdem auch wertvolle Angaben über das im 18. Jahrhundert vorhandene türkische Befestigungssystem liefert.

Die vorliegende Arbeit ist ein Versuch, auch zur Untersuchung der Geschichte dieser Landkarte und im besonderen der wenig bekannten türkischen Kartographie aus der vorgeodätischen Zeit beizutragen.

НОВОГОДИШЕН ОБИЧАЙ «КАМИЛИ» ВЪВ ВАРНЕНСКИЯ КРАЙ

Лидия Петрова

Едни от най-жизнерадостните народни празници са игрите с маскирани изпълнители; те символизират борбата на човека с природните сили, за здраве на хора и животни, плодородие и умножаване на рода. Почти няма народ в Европа, у който да не е отбелязана употребата на ритуални маски и карнавални шествия. В отделните държави карнавалите се провеждат по различно време. В повечето страни на Европа тези обичаи са характерни

за зимния период календарни празници и особено през новогодишния цикъл — зимни празници (25 декември — 6 януари). В Гърция на деня св. Василий шествуват маскирани лица. Те носят животински маски (камила, мечка, коза, глиган) или се маскират като булка, зет, старица. Разиграват сцена на убийство и възкресение на някое от обредните лица.[1] В Румъния карнавалните игри се изпълняват на Коледа или Нова година. Обичаите, както и участниците, носят различни наименования: *турка*, *еленче*, *коза*, *капра*, *старци* и др. Маскираните мъже придружават коледарите и след тях разиграват смешна пантомима, извършват убийство и възкресяване на едно от обредните лица.[2] От славянския народен празничен календар на зимните празници личи, че били извършвани обреди, в които участвували маскирани лица — мъже, облечени в женски дрехи или наподобяващи животни (коне, кози, бикове, мечки).[3] На новогодишните празници руските, белорусите и украинците се маскират, като използват различни зооморфни маски: коза, кон, бик, жерав, мечка, вълк, глиган. Съществува и друг обичай: мъже да се обличат в женски дрехи, а жени — в мъжки.[4] При настъпването на новата календарна година поляците устройват игри и обиколки на лица, маскирани като животни, изпълняват драматични сценки. В обичайната система на чехите и словаците през този период от годината също има карнавални игри.[5] В Югославия на Коледа или Нова година се правят карнавални шествия, в които участвуват коледари, старци или джамали.[6]

Обичаите с маскирани изпълнители винаги са привличали вниманието на редица описатели и изследователи. Карнавалните игри и свързаните с тях персонажи и обредни действия все още са запазили своята жизненост, поради което и в наши дни те продължават да будят изследователски интерес у много етнографи, фолклористи и изкуствоведи. Всички, които са проучвали тези игри, са единодушни за тяхната дохристиянска основа, но по въпроса за техния произход съществуват различни мнения. Якоб Грим, В. Шварц, М. Мюлер, А. Потебня смятат, че са възпроизведени «небесните зверове» — слънцето, облаците, луната.[7] От българските изследователи за първи път Г. С. Раковски публикува сведения за кукерските игри. Той търси техните корени в индийската митология.[8] Д. Маринов и Й. Басанович са на мнение, че това са тракийски по произход игри.[9] Според Г. Кацаров и Р. В. Доукинс произходът им трябва да се търси в древногръцките дионисии.[10] Това схващане подкрепя и Михаил Арнаудов, който има най-голяма заслуга в изследването на българските кукерски обичаи.[11] В. Тъпкова-Заимова и П. Караман търсят произхода на кукерите в зимните римски празници — брумалии и сатурналии. Тези празници са свързани с плодородието на земята и обилието на плодовете през годината.[12] Г. Михайлов изразява мнение, че кукерските игри не трябва да се схващат като реминисценции от древни празници, свързани с дионисиевите церемонии, а като обикновен народен празник, посветен на плодородието.[13] Други учени приемат, че ритуалните маски са преживелица от тотемистичните обреди или че шествията са остатъци от военните съюзи.[14] Засега не е изяснена връзката на маскираните лица със задгробния свят.[15] Тъй като обреди в памет на починалите се извършват не само през зимата, но и през други сезони на годината. Началото на новата трудова година е и начало на нови надежди за здраве, плодородие, благополучие и за постигането им се извършват новогодишните обичаи и обреди.

---

[1] Ю. В. Иванова. Греки. Календарные обычаи и обряды (зимние праздники). М., 1978, с. 326.

[2] М. Арнаудов. Студии върху българските обреди и легенди. II., С., 1972, с. 63; Български народни празници. С., 1943, с. 73.

[3] Цв. Романска. Славянските народи. С., 1969, с. 224.

[4] В. Пропп. Русские аграрные праздники. Л., 1963, с. 111.

[5] Цв. Романска. Славянските народи. С., 1969, с. 225.

[6] N. Kuret. Die «Alten» in den Maskenumzügen Südosteuropas. — В: Етнографски и фолклористични изследвания. С., 1979, с. 223.

[7] А. Потебня. О некоторых символах в славянской народной поэзии. Харьков, 1914, с. 29; W. Schwarz. Die poetischen Naturanschauungen der Griechen, Römer und Deutschen in ihrer Beziehung zur Mythologie. Bd. 1. Sonne, Mond und Sterne. Ein Beitrag zur Mythologie und Kulturgeschichte der Urzeit. Berlin, 1864, p. 15.

[8] Г. С. Раковски. Горски пътник. Нови Сад, 1857, с. 172; Г. С. Раковски. Показалец или ръководство как да се изискват и издирят най-стари чърти нашего бития. Одеса, 1859, с. 5.

[9] Д. Маринов. Кукове или кукери. — ИЕМ, I, 1907, с. 27.

[10] Г. Кацаров. Кукерите. — Псп, кн. 68, 1907, с. 47; G. Kazarow. Karneval-bräuche in Bulgarien. — Archiv für Regionswissenschaft, XI, 1908, p. 408; R. W. Dawkins. The Modern Carnaval in Thrace and the Cult of Dionysus. — Journal of Hellenic Studies, XXV, 1906, p. 191.

[11] М. Арнаудов. Студии върху българските обреди и легенди. II, С., 1972, с. 7 — 127.

[12] В. Тъпкова-Заимова. Сведения за средновековни кукерски игри в Силистренско. — В: Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски. С., 1960, с. 705 — 708; P. Caraman. Obrzed kolędowania u Słowian i u Romunòw. — Studjum parównawcze. Krakow, 1933, p. 1 — 13.

В своите проучвания М. Арнаудов, П. Петров, Т. Д. Златковская, М. Черкезова и много други български и чужди учени разделят народните обичаи с костюмирани изпълнители в България на две основни групи: кукери (кукове, кукере) и сурвакари (сурваскани, сирваскари, старци). Обичаите от типа на сурвакарите се определят като славянски по произход, свързани с животновъдството и лова, а обичаите от типа на кукерите като «тракийско субстратно явление». Кукерските игри се изпълняват през пролетта и са типични за района на Източна България, Средногорието, а сурвакарските — през зимата и са характерни за Западна България, включително и Западните Родопи.[16] Сирваскари играят в Кюстендилско, Благоевградско, Гевгелийско, Пловдивско, Пернишко.[17] Но тези проучвания не изключват наличността им през същия годишен сезон и в други райони на страната. За маскирани коледари се съобщава в Плевенско, Русенско, Ловешко, Разградско, Харманлийско. Сурвакари се маскират освен в Западна България и в Троянско, Пловдивско, Хасковско, Провадийско.[18] Освен различията по характер и време на изпълнение между двата основни типа обичаи (кукери и сурвакари) се наблюдават и други съществени отклонения, отнасящи се до наименованията на участниците, до обредното съдържание на обичаите и техните реквизити (облекло, маски, звънци и др.).

Обичаите с маскирани изпълнители от зимния цикъл календарни празници се извършват през т. нар. *мръсни дни* — от Бъдни вечер до Водици. Това е време, когато ходят нечисти сили, нечистият дух «караконджо». Тези сили не могат да окажат лошо въздействие само на взелите предпазни мерки (които носят муски, амулети, чесън), на участниците в новогодишните дружини и домовете, които те посетят.[19] По време на зимните обичаи се появяват не само вредоносни, но и покровителствуващи сили и влияния, които са много необходими за постигане на благополучие от всички стопани. Кукерските игри съдържат оплодителна символика и магия — израз на съкровеното желание на земеделеца за плодородие на земята и плодовитост на добитъка, от които зависи съществуването му. В древността, когато човекът е бил зависим от природните сили, той се е стараел да ги смилостиви, да им се противопостави или да се възползва от тях. Затова на прага на новата година той е извършвал много магически действия. Целта на българските новогодишни обичаи с костюмирани изпълнители е да се помогне чрез симпатическа магия на природата тя да възстанови силите си през новата година. Това са нехристиянски празници с ярко очертани демонологични елементи.

---

[13] Г. Михайлов. Траките, С., 1972, с. 7 — 289.

[14] Е. Теодоров. Древнотракийско наследство в българския фолклор. С., 1972, с. 57; Д. Маринов. Народна вяра и религиозни обичаи. — СбНУ, 28, 1914, с. 373 — 377.

[15] М. Габровски. Маскирането в българските новогодишни обичаи. — Българска етнография, V, 3, 1980, с. 45.

[16] П. Петров. Кукери в Пъдарево, Бургаско. — СбНУ, 50, 1963, с. 346; Кукери един български обичай от античен произход. — В: Етногенезис и културно наследство на българския народ. С., 1971, с. 115; Кукери и сурвакари. — Изв. на БИД, 38, 1972, с. 267; Т. Д. Златковски. О происхождении некоторых элементов кукерского обряда у болгар. — СЭ, 3, 1967, с. 31 — 46; М. Черкезова. Типология и разпространение на сурвакарските и кукерските маски, обредно облекло и реквизит в България — В: Първи конгрес на БИД, С., 1970, с. 189 191; — Кукерски обичаи и маски. — Векове, 2 — 3, 1974, с. 42.

[17] Хр. Стоилов. Джамала. — Българска сбирка, С., 1904, 11, с. 437; Н. Рачев. Народописни материали от Гевгелийско. — Македонски преглед. С., 1926, 4, с. 123; Цв. Манова. Женитбени белези на обичая «сурвакари». — Векове, 4, 1977, с. 24.

[18] М. Халачева. Обичаят «сурвакари» в Пловдивско. — Векове, 3, 1976, с.59; Арх. Евтимий. Народни поверия, обреди и обичаи.—ГСУ БФ, XX, 1943, с. 38; Ив. Журотов. Джамалът в Йоглав. В. «Кооперативно село», 13. 3. 1981 г.

[19] Р. Славейков. Български народни обичаи и вярвания. С., 1924, с. 105; Д. Фрэзер. Золотая веть. М., 1980, с. 398.

Характерни за зимния цикъл календарни празници в Североизточна България са обичаите: *бръзая*, *кланза* и *камили*. «Бръзая» се наричат както самият обичай, изпълняван срещу Коледа или Нова година, така и обредното лице (животно с голям птичи клюн и рога) и специално приготвеният за него обреден реквизит. Освен «бръзая» правят и «караконджо» — малко дървено конче, издялано грубо и покрито с плат. В Добруджа е познат обичаят кланза, изпълняван от женени мъже. Обредната група посещава домовете непосредствено след коледарите.[20]

В някои селища на Варненски окръг през нощта срещу Нова година се изпълнява обичаят «камили». *Камили* или *джамали* играят през зимния цикъл от календарни празници и в Кюстендилско, Македония (Битоля, Скопие, Прилеп) и Тракия.[21] Обичай със същото название се извършва и през пролетта — в Казанлъшко, Карловско, Пловдивско, Лозенградско, и по време на вършитба — в Карнобатско, Провадийско, (с. Равна и Кривня), Балчишко.[22]

Събраните теренни материали в селищата на Варненски окръг отразяват състоянието на обичая «камили» от края на XIX до средата на XX в. Той принадлежи към зимния цикъл календарни празници. Неговото изпълнение започва вечерта срещу Васильовден и завършва на самия празник. Във Варненско обичаят камили се изпълнява само в селищата, в които има преселници от Североизточна Тракия. След Руско-турската война от 1828 — 1829 г. населението на някои селища от Североизточна Тракия, за да се спаси от турските жестокости, напуща родните места и заедно с руската войска се отправя към Бесарабия. След няколко години част от него отново се връща в България.[23] Няма сведения, че обичаят «камили» е бил празнуван в Бесарабия от преселниците от Тракия. Авторите споменават само за обичай «кукери», изпълняван през пролетта до края на XIX в., заместен по-късно от т. нар. камили, «прости шествия със стълба», като впоследствие този обичай е напълно изчезнал.[24] При завръщането си от Бесарабия бежанците започнали да се настаняват в Североизточна България в празни къщи на турци, татари, черкези, българи. Някои от тях се заселили във Варненския край — в селата Чернево, Кипра, Суворово, Добрина, Манастир, Синдел, Ветрино, Неофит Рилски, Девня и др. Населението, което е живеело в тези села, се било изселило в Русия, Румъния и другаде и с това е била прекъсната народностната традиция в развитието на материалната и духовна култура. Изчезнала каквато и да е приемственост. С преселването си в Източна България тракийското население пренесло и своя бит, нрави и обичаи, които продължило да спазва.

Във всички посочени по-горе селища във Варненски окръг се е изпълнявал до началото на XX в., а в някои от тях се изпълнява и до наши дни обичаят с маскирани участници «камили». Важно място при подготовката му заема осигуряването на обредния реквизит. В основата на обичая стои древната идея за превъплъщението, затова голямо значение се отдава на маската като основен характеризиращ компонент на участниците. В маските по изумителен начин е проявено голямото майсторство и е изразена богатата фантазия на народния творец (табл. I). Някои от тях могат да бъдат смятани за произведения на изкуството. Маските се съхраняват грижливо и всяка година преди празника ги поправят и освежават. Дори някои от тях се предават от бащи на синове, на внуци. При изработването на маските и костюмите се включва цялото семейство на участниците в обичая, като опитът се предава от по-възрастните на по-младите. Традицията се забелязва както в предпочитане на определени материали, така и в образите, символиката и начина на изработване на маските и костюмите. Разбира се, в течение на годините облеклото и маските са претърпели изменение. То се изразява в употребата на нови, съвременни материали при изработката им и в прехода на едни атрибути на персонажите в други. Всяка епоха внася нови участници в обичая.

---

[20] М. Василева. Добруджа. С., 1974, с. 306 — 311; М. Арнаудов. Студии върху българските обреди и легенди. II, С., 1972, с. 32.

[21] «Камиларе» от Рупчоско. — СбНУ, 3, 1890, с. 276.

[22] Зл. Митровска. Старци и джумали в шест села на Пловдивски окръг. — Изв. на музеите от Южна България, 5, 1979, с. 197; М. Арнаудов. Кукери и русалии.—СбНУ, 34, 1920 с. 16; Ил. Блъсков. Ружа. Съвременни книжки за прочетание на секиго. Варна, X, 1886, с. 49; Годишен отчет на Варненското арх. друж. за 1907, с. 36, и за 1909, с. 75.

[23] К. Велики. Българската емиграция във Влахия след Руско-турската война 1828 — 1829. С., 1980, с. 14.

[24] Вл. Дякович. Българска Бесарабия. С., 1918, с. 120; И. Титоров. Българите в Бесарабия. С., 1915, с. 274; М. Арнаудов. Студии върху българските обреди и легенди. С., 1972, с. 35.

Село Чернево е едно от селищата във Варненския окръг, където се пазят и предават от поколение на поколение старинните традиции и обичаи. То е заселено от преселници от Източна Тракия — Ямболско, Елховско, Тополовградско и Одринско, дошли тук след Руско-турската война от 1828 — 1829 г. Интересен новогодишен обичай, който все още се празнува в селото, е «камили».

Следобед, срещу Васильовден, от къща на къща тръгват момченца с пръчки и торбички (табл. II_1). Те викат «Сурва! Сурва! . . .» и известяват настъпването на новата година. Стопаните ги даряват с кравайчета, орехи, сушени плодове.

Вечерта в дома на станеника се събират коледарите, двама дивиджии и момче, което ще се маскира като камила. В миналото в селото са били правени 20 — 30 такива куди (групи), но през последните години се организират само две камиларски групи. Още преди Коледа, след Игнажден, коледарите се събират, разучават песни. Репертоарът им трябва да бъде разнообразен, да знаят песни за всеки член от семейството — за мома, за момче, за овчар, за земеделец, за занаятчия, за търговец . . . На Коледа и на Васильовден се пеят различни по съдържание песни. Коледарите са облечени в традиционна черневска носия, като калпаците им са украсени с пера, изработени от синци. «Камилата» правят от две върбови дръвчета, с дължина 1 — 1,5 м, които са съединени в двата си края с две перпендикулярни пръчки. Двете успоредни дръвчета са свързани с няколко извити пръчки от габър или дрян. Така направения скелет покриват с чул. «Камилата» има глава, наречена «пачà» — дълго около 1 м дърво, изкривено в единия си край, подвижно прикрепено към тялото. «Пачата» е покрита с кожа или на нея е нанизана невестулка. Завързват хлопки отпред и отзад на «камилата» и ѝ поставят опашка. Така направената камила се носи от момък, облечен в носия, с бели навуща, с черни върви, обут в цървули. Момъкът трябва да бъде здрав и силен, за да може да играе и при среща с друга «камила» да я победи

Дивиджиите са облечени в кожуси с козината навън. На кръста си завързват кожен ремък и на него прикрепят отзад звънци и хлопки. На главата си поставят маска (каук). Каукът се прави от шаяк и се украсява с цветни конци, панделки, дантели, пулове. Дивиджията носи в едната си ръка дървена сабя, а в другата — топуз. В миналото в обичая участвували само ергени, през последните години вземат участие и женени мъже.

Коледари, дивиджии и *камили* посещават домовете на роднини, съседи, близки и на момата, която харесват. През нощта всички са будни и очакват идването на новогодишните гости. На трапезата се слага от всичко, което има в дома. Желанието на стопаните е следващата година да бъде плодородна и богата. За тази вечеря се приготвя ядене от коледното прасе, боб със зеле, компот от сушени плодове, варено жито и обреден хляб, украсен с птичета и растителни орнаменти. Непременно се прави и баница, в която се слагат пара и клончета от дрян, които са наречени на всички имоти на домакинството: къща, добитък, ниви, лозя и пр. Стопанинът подскача три пъти, като казва: «Толкоз високо да стане житото!» и разчупва върху главата си новогодишния хляб.

Първи в дома влизат коледарите. Те пеят четири песни — за стопаните, за къщата, за мома, за момче. Изказват пожелания за здраве, плодородие, да бъдат живи и здрави животните, да има радост в дома. Черпят ги с вино от бъклица и им подаряват кравай, върху който са сложили пара. Станеникът поема даровете и казва благословия («чете кравая»). Той я изрича речитативно, като съдържанието ѝ е хвалебствено за дома, за стопаните, за гостите на дома. Уводната част на благословията е за дългия и труден път на коледарите до този дом и за гостоприемството на домакините, за богата трапеза у дома им. Съобщава се и за богатия дар: « . . . ний му пяхме една песен, добра песен,
той ни дари една дара, добра дара,
вит, превит кравай . . .»

Пожеланията са за осъществяване въжделенията на българския селскостопански труженик в миналото. Рецитацията завършва с пожеланието:

«. . . На тоз кравай кому се злато, злато ляло,
кому се сребро, сребро ляло, през праг проляло.
На пролет колкото купци, кръстци,
пиленца, агънца блейнали из двора.
За много години!»

След излизането на коледарите в двора играят *дивиджиите* и *камилата*, носеща името «Марийка». Те говорят малко и извършват различни ритуални действия. Участниците в обичая не трябва да бъдат разпознати от своите съселяни, за да бъде привлечено плодородието и игрите им да бъдат успешни. Маската им дава възмоножност да извършват действия, които в друго време без маска биха били възприети като разпуснатост и разюзданост. Маскираните скачат, дрънкат със звънците, търкалят се по земята, точат сабята с топуза, правят различни шеги. Клатушкането и повалянето на участниците се прави с цел, да легне от тежко жито класът на нивата. Чрез търкалянето по земята те се стремят да поемат жизнена сила от земята, за да бъдат здрави. На звука на звънците се приписват профилактични свойства, прогонва се всякаква лошотия. Те са неизменен атрибут на карнавалните игри у всички народи и се смята, че имат предпазно, отгонително-магично въздействие.

Камилата пада на земята, *дивиджията* започва да си точи сабята, като обяснява на стопанина: «Камилата ми идва отдалеч и е обосяла, трябват ми пари, за да ѝ купя подкови, иначе ще трябва да я заколя.» Домакинът дава парче наденица за «петало» (подкова) и пари. *Дивиджията* «подковава» *камилата*, като върху крака ѝ държи топуза и удря със сабята (табл. II_2). Но *камилата* пак не става, тя се е разболяла, трябва ѝ лекарство»: парче кебап, за да оздравее. *Дивиджията* натърква с месото тялото и главата на «животното» и то се изправя. В тази «смърт» и «възкръсване» на зооморфното същество се олицетворява смъртта в природата през зимата и нейното възкръсване през пролетта. Ритуалното убийство, често срещан епизод в карнавалните игри, можем да приемем като магичен акт. За да се обезпечи възраждането на природата през пролетта, по принципите на подражателната магия е нужно да се извърши или инсценира убийство и възкресяване.

Обхождането на къщите става само през нощта: «Не бива слънцето да ги свари по пътищата». След обикалянето на цялото село коледари, *дивиджии* и *камили* се събират сутринта на мегдана, където са излезли всички селяни (табл. III_1). Те ги развличат с весели сцени, играят своеобразни буйни кукерски танци. Подскачат високо, «за да расте високо житото, царевицата», раздрънкват звънци, размахват саби и топузи. Борят се *камилите* от две групи и по резултатите от тази борба се гадае за благополучието през годината (табл. III_2). Вярват, че ако паднат капки кръв, ще има берекет през годината. Обичаят завършва с общоселско хоро на мегдана. Със събраните пари и храни участниците в карнавала си устройват гощавка.

Сутринта деца с дрянови сурвачки, украсени с всичко, което ражда земята и създава ръката на стопанина, сурвакат родители, роднини и съседи и пожелават здраве и плодородие през годината.[25]

По същия начин се изпълнява този обичай и в с. Кипра. Населението на селото се състои от преселници — тракийци от Каваклии (Тополовград), Къзълагач (Елхово), с. Бояджик, Ямболско. Коледарите, *дивиджиите* и *камилата* при обиколката на селото се шегуват със селяните, те също им отговарят, разиграват различни сцени. *Дивиджията* ходи подпрян на топуза, удря с него по земята или с него закача жените за полите. В тези шеги се чувствуват остатъци от фалическия елемент на кукерските игри, оплодителната идея, като фалосът е деформиран в топуз. *Дивиджията* дава на една жена топуза. Тя имитира, като че налива вода с дръжката му «за да обръснат» *камилата*. *Дивиджията* я «бръсне» със сабята. След това той се обръща с гръб, за да се «огледа» в гърба му *камилата*.

В посетените домове се провежда следният разговор:

Дивиджия: «Добър вечер, чорбаджи!»

Стопанин: «Добър вечер!»

Дивиджия: «Да ти играя едно хоро, аз идвам отдалеч, аз съм ходил в Турция, Гърция. Имам една камила. Тези хора аз ги водя, аз ги храня. Ама бащите им да са здрави, да ги хранят. Ще ти играя, ама мястото да не е чурук (б. а. — изгнило), та да пропадна. Ако има някой доктор и тебе, и мене ще глоби. Язък за стоката. Аз ще играя, но ако потъне, после какво да правя? . . . А, потъна камилата, сега какво да правя? . . . Ще дойде някой доктор, ще глоби и тебе, ще глоби и мене. А тези хора какво ще правят? Добре, че бащите им са здрави. Потъна! . . . Язък за моите хора! Петалите ѝ паднаха, ако имаш някой лев, да я подковем, та да излезем да се махнем, да не ти пречим. А, да вземе да краставяса камилата, досега нямаше краста. Ще ми дадеш едно месо, да я излекуваме.»

Камилата е паднала на земята. Стопанинът дава пара. *Дивиджията* я «подковава», но *камилата* пак не става. Дава ѝ месо. *Дивиджията* натърква с него тялото на *камилата*.

Дивиджия: «Ходила, ходила, ожадняла, ако имаш малко вино, да я напоим. Вземаме я, дигаме я. Сбогом, стопанино!»[26]

Стопанинът черпи с вино *дивиджиите и камилата*. В сцените, които разиграват маскираните лица, и в диалога, който водят, се чувствува гротеска, пародия. Ако артистичността на участниците е на високо ниво, то зрелището може да има не само развлекателен, но и естетически характер.

---

[25] Инф. Вълчо Георгиев, с. Чернево, р. 1906, IV отд.; Хр. Драганов, с. Чернево, р. 1907, IV отд.; Янка Манджиева, с. Чернево, р. 1912, V кл; Христо Манджев, с. Чернево, р. 1908, VII кл.

[26] Инф. Михо Николов, с. Кипра, р. 1899, III отд.; Никола Кирчев, с. Кипра, р. 1893, III отд.; Пенка Стайкова, с. Кипра, р. 1897, IV отд.

През 1831 г. прародителите на сегашните местни жители на с. Суворово напущат Бесарабия и се заселват в селото. Те са преселници от Тракия: Ямболско, Елховско, Лозенградско, Одринско.[27] До края на XIX в. обичаят «камили» се е изпълнявал по стариния начин, познат на първите преселници в селото. В началото на XX в. *камилата* е изхвърлена като обредно лице и е заменена от «арапин» (облечен в кожи, с хлопки и начернено лице). Групата се състои от трима участници — *дивиджия* (облечен в кожух, с маска с рога, с хлопки), *арапин* и *булка* (мъж, облечен в женски дрехи, с було). През нощта срещу Васильовден групата обикаля къщите, водят се шеговити разговори с домакините. Подаряват им краваи, пари и *булката* за благодарност целува ръка на стопанина.[28] По време на посещенията по домовете, по улиците, при среща с различни случайни хора или с насъбралите се зрители кукерите отправят комични и цинични закачки, разиграват различни сцени. Зрителите също се закачат и шегуват с маскираните. Шествието е шумно и весело. Игрите са наситени с богата зрелищност, действена конфликтност, разнообразни костюмирани персонажи, комически сцени и ефектни импровизации. Това е едно истинско народно празненство, пълно със свежест, хумор и сатира — народен театър на открито, в който зрители и изпълнители са действуващи лица. На смеха приписват особена магическа сила и се стремят да въздействуват с нея на животинския и растителен свят. Често магическата функция в народните обреди е наситена с театрални елементи. Затова много от изследователите приемат, че игрите с маски представляват първообраз на театъра.[29]

След Руско-турската война от 1828 — 1829 г. в с. Добрина се заселват тракийски българи от Старозагорско, Лозенградско и няколко гагаузки семейства от Провадийско.[30] В селото до преди няколко години се е изпълнявал обичаят «камили». *Дивиджиите* са облечени в кожуси, обърнати с козината навън, с хлопки, обути са в панталони от козя кожа. *Камилата* е направена от тарга, покрита с козя кожа. Долната челюст на главата ѝ може да се отваря и затваря с помощта на връв, придърпвана от човека, който се е маскирал като *камила*. Маските на *дивиджиите* са също от кожа, като само са изрязани отвори за очите. Широката употреба на кожи като материал при направата на маските и облеклото на участниците носи белезите на примитивно облекло и служи като още едно доказателство за езическия произход на обичая. В първите десетилетия на XX в. към групата се включват и други обредни лица — *булка* (мъж, облечен в женски дрехи), *арапин*, *циганин* (табл. III). Участниците от едната група се стремят да откраднат *булката* на другата група. В миналото е съществувало вярването, че по този начин ще «откраднат» плодородието и благополучието. Събраните средства след изпълнението на обичая предават на читалището.[31]

Населението на с. Неофит Рилски се състои също от преселници от Ямболско, Елховско и от с. Тюйбелян, Мала Азия. Обичаят «камили» в селото се е изпълнявал до първите десетилетия на XX в. *Камиларите* ходят сами, преди тях не ходят коледари. *Камиларят* е облечен в «бой-кожух» — кожух, обърнат с козината навън. Носят маски от кожа, правят си мустаци от вълна. Върху маската слагат калпак. Други обредни лица са *арапинът* (харапин) и *булката*. Възрастните хора в селото не си спомнят в обичая да е участвувала обредна маска, наподобяваща животното *камила*.[32]

Местните жители на с. Ветрино са преселници от с. Бояджик, Ямболско. Вечерта срещу Нова година в селото ходят коледари и маскирани лица: *камила*, *арапче*,

---

[27] К. Стоянов, В. Тонев. История на с. Суворово. С., 1973, с. 32.

[28] Музей на Възраждането — Варна, ф. 1, оп. 1, арх. ед. 1, л. 102; Инф. Петър Славов, с. Суворово, р. 1900. IV отд.

[29] Р. Ангелов. Театър в живота. — Театър, 4, 1958, с. 59; Кукерски игри — обичай за плодородие и здраве и народен театър. — Театър, 11, 1956, с. 95; Хр. Вакарелски. Етнография на България. С., 1974, с. 698; С. Генчев. Игри и представления. — В: Българска народна култура. С., 1981, с. 203; Л. Нидерле. Быт и культура древных славянъ. Прага. 1924, с. 33; С. Каракостов. Българският театър. С., 1972, с. 28; М. Брадистилова. Театрални моменти в обредното зрелище. — Български фолклор, II, 1, 1981, с. 38.

[30] Л. Милетич. Старото българско население в Североизточна България С., 1902, с. 105; К. Иречек. Пътувания по България. С., 1974, с. 924; ОИД — Варна. Колекция спомени № 182, с. 1.

[31] Инф. М. Щерянова, с. Добрина, р. 1902, IV отд.; Кольо Димитров, с. Добрина, р. 1903, IV отд.

[32] Инф. Илия Петков, с. Н. Рилски, р. 1906, IV отд.; П. Грозданов, с. Н. Рилски, р. 1901, IV отд.; Илия Лозов, с. Н. Рилски, р. 1901, IV отд.; М. Тодорова, с. Н. Рилски, р. 1917, IV отд.

девер, булка, годеник. Групата е придружавана от кавалджия или гайдарджия. Едно момче се маскира като *камила* — носи кожух, маска от кожа, в която са пробити отвори за очите, на кръста му са завързани звънци и хлопки. *Арапчето* е облечено в стари дрипави дрехи и лицето му е начернено. То носи дълъг прът и на него завързват кърпички. *Булката* е момче, облечено в женски дрехи, с було и фесче на главата, към което са прикрепени разноцветно боядисани паунови или патешки пера. Останалите участници са в традиционна ветринска носия. Маскираните лица посещават всички къщи в селото, честитят настъпването на новата година, изказват пожелания за здраве и плодородие, шегуват се. Стопаните им дават пари, месо, брашно и непременно кърпа.[33]

В гр. Вълчи дол обичаят «камили» отдавна не се празнува. В миналото са се маскирали като *камила, булка* (мъж, облечен в женски дрехи, с червено було) и *зет. Зетят* носел маска, направена от плат. Участниците в карнавала се стремяли да не бъдат разпознати, за да бъдат успешни игрите им. Стопаните на домовете, които посещавали, им подарявали кравай, сланина, пари.[34]

В Средно село вечерта срещу Васильовден коледари и група маскирани: *мечка* и *мечкадар* (мечкар), *булка* и *зет* посещават всяка къща, изказват пожелания за «добра година», «правят джумбуши».[35] *Мечката* е момче, облечено в кожух, обърнат с козината навън, на врата му връзват звънец, ходи на четири крака. *Мечкадаринът* носи кривак и торба. С гъдулка в ръка той свири и пее, имитирайки съответни мечкарски мелодии и песни, като подканя «обучената мечка» да изпълнява различни действия. Всичко това е пародия на действително разиграване на мечка.[36]

Ликове мечка в обичая «мечкаре» на Васильовден се срещат и в Софийско, Пернишко, Брезнишко и на Месни и Сирни заговезни в с. Търничене, Казанлъшко, и с. Самоводене, В. Търновско.[37] У белорусите мечката притежава апотропеическа сила, смятали, че помага и при лечението на болни, съществувала вяра в целителната сила на звяра.[38]

По начин, описан в по-горе посочените селища, се е празнувал обичаят «камили» до началото на XX в. и в други селища на Варненски окръг, заселени с преселници от Североизточна Тракия — гр. Девня, с. Житница, с. Синдел, с. Манастир и др. Във всички посочени селища до началото на XX в. в новогодишните карнавални игри участвува обредно лице *камила*, само в Средно село тя е заменена с друга зооморфна маска — *мечка*. Във Варненския край обичаят «камили» се изпълнява само в селищата, в които имаме преселници от Североизточна Тракия. Кукерските игри в Североизточна България не са първично явление, както на юг, а са пренесени в по-ново време от южните части на българската етнографска територия. За класическа земя на кукерите се приема Югоизточна Тракия.[39]

Маски с наподобяване на определени животни — козел, мечка, камила и др. — водят началото си от култа към съответните животни от времето на тотемизма и в своето развитие стигат до зооморфни същества. Но би трябвало да се отбележи, че в кръга на изобразяваните животни в миналото се открояват само онези животни (домашни или диви зверове), които се срещат в съответните райони. У нас камилата е позната в Югоизточна Тракия и оттам тя е могла да бъде усвоена в карнавалната обредност.

В тези части на България в миналото камилата се е отглеждала като домашно животно. Отглеждането на камили, независимо че не е типично за бита на българите, в някои райони е било поминък на населението. У нас камиларството като занятие е пренесено от турците след XIV в. Това преминаване е станало посредством южнотракийското българско население. В миналото, особено през втората половина на XIX в., камиларството било важен поминък на българското население в Беломорска Тракия. До Първата световна война с камиларство се е занимавала значителна част от населението в Дедеагашко, Софийско, Гюмюрджинско и Ксантийско. Българи камилари са работили и в Сливенско, Ямболско, Бургаско, Варненско, Толбухинско и др.[40] В «Изложение за състоянието на

---

[33] Инф. Жела Добрева, с. Ветрино, р. 1904, IV отд.; Димо Янев, с. Ветрино, р. 1893, IV отд.; Д. Йорданов, с. Ветрино, р. 1908, I отд.

[34] Инф. Ана Радева, гр. Вълчи дол, р. 1909, IV отд.

[35] джумбуш — (тур.) — смехория, веселие.

[36] Инф. Станка Петрова, Средно село, р. 1903, V кл.; Жеко Христов, Средно село, р. 1902, III отд.

[37] П. Петров. Кукери и сурвакари. — Изв. БИД, 28, 1972, с. 272.

[38] С. Токарев. Религиозные верования восточнославянских народов XIX начала XX в. М., 1957, с. 48.

[39] М. Арнаудов. Кукери и русалии. — СбНУ, 34, 1920, с. 73.

[40] Ат. Примовски. Камиларството в Беломорска Тракия. С., 1958, с. 5—72; Българско народно творчество. С., 1962, 8, с. 594.

Варненското окръжие» окръжният управител прави преглед и дава отчет за развитието на всички отрасли на окръга в икономическо, политическо и културно отношение през 1897 — 1898 г. В раздела «Скотовъдство» той съобщава, че в тогавашната територия на Варненското окръжие се отглеждат камили. «Те са едри домашни животни, които рядко боледуват, съвсем са невзискателни към храната, даже се задоволяват само с тръне, силни са за работа (един чифт камили замества два чифта волове). Служат добре за обработване на земята.»[41] Независимо от своя произход, но упражнявано в продължение на векове, камиларството е било вкоренено в бита на българите.

Прави впечатление, че някои от названията и предметите, свързани с камиларството като поминък, са пренесени и в обичая «камили». Например камиларите били наричани дивиджии — *дивиджии* наричат и обредните лица, които водят *камилите*. Устройвали са борби между камили — един от основните моменти в обичая е борбата между *камилите* от две кукерски дружини. По успешния край на тези борби са гадаели за успешността на новата трудова година. Самарите на камилите се обличат отвън с козиняна тъкан или с кожа. С чулове покриват при студ и дъжд камилите — с чулове или кожа покриват таргата, «тялото» на обредната *камила*. В диалога, който водят с домакините, *дивиджиите* обикновено споменават, че идват отдалеч, от Турция, от Гърция, някои говорят на турски език. Това може би е свързано с пренасянето на камиларството като поминък в Тракия. Във връзка с него е и разпространението на фамилните имена като Камилов, Камилев, Камилчев на българска територия, преди всичко в Ямболско, Варненско, Шуменско.[42] Твърде популярна песен в селищата на Варненски окръг, в които живеят преселници от Източна Тракия е:

БРЕЙ ОВЧАРЮ, КАМИЛАРЮ

Брей овчарю, камиларю,
изведи ма от таз гора
от таз гора ясенова.
Да погледам нашто село
огън гори, метла мете
да изгори, да измете
мойта майка, моя баща
те гледали, те хранили
девет деца момичета.

Всяко село по една дали
за мен село не остана
мене дали в камилари,
да им паса камилите,
камилите, пущините
денем лежат, вечер пасат
посред нощем вода пият.[43]

Песен със същия текст и заглавие «Камиларско село» се пее и в Ямболско.[44]

Всичко това доказва, че много елементи от бита на камиларите са включени в древния по произход обичай с костюмирани изпълнители «камила». Използването на зооморфната маска *камила* или *мечка* в новогодишните обичаи цели да се използва силата на животното за подобряване на плодородието, за предаване на здраве на хора и домашни животни.

Обичаят «камили» е запазен в спомените на почти всички възрастни хора в селищата на Варненски окръг, където живеят преселници от Североизточна Тракия. Изпълнява се на Нова година и заема централно място в празнично-обредната система на населението. Все още е жизнен и се празнува в с. Чернево. В останалите села само си спомнят за него по-възрастните хора или го претворяват сценично при различни празници, прегледи на автентичен фолклор (с. Добрина, с. Кипра). В обичая участвуват само младежи, навършили 17 — 18-годишна възраст. През последните години вземат участие и женените мъже. В персонажа, както и в обредните действия, има различия при изпълнението на обичая; в отделните селища участниците носят местни особености. Основни персонажи в обичая във всички селища са *камилата* и *дивиджията*, само в Средно село са *мечка* и *мечкар*. Централно място сред маскираните лица заема *камилата*, затова така е наречен и обичаят. В някои от селата (Чернево, Кипра, Добрина) тази маска се изработва по специален начин, а в други — от началото на XX в. тя не се прави по традиционния образец, останалото е само названието «камила» на едно от маскираните лица (Суворово, Н. Рилски, Ветрино). В някои от селищата присъствуват *булка* и *зет*. Някои изследователи свързват тяхното участие с праславянската сватбена традиция.[45] В по-късен период от време се включват

---

[41] Изложение за състоянието на Варненското окръжие през 1897 — 98 г., представено от Варненския окръжен управител В. Попов. В., 1898, с. 44.

[42] Български етимологичен речник. С., 1971, с. 191.

[43] Инф. Ив. Христова, с. Чернево, р. 1923, IV отд.

[44] Българско народно творчество. 8, С., 1962, с. 507.

[45] П. Петров. Кукери и сурвакари. — Изв. БИД, 28. 1972, с. 267.

арапин и *циганин*. Населението в посочените селища представлява конгломерат от преселници от различни части на Тракия. Отделните групи население са пренесли и своите обичаи, езически по произход, но повлияни от поминъците на тракийското население. При местните условия във Варненския край се е получило смесване на отделни елементи от тези обичаи, обичаят «камили» като цяло също е претърпял изменения и до 50 — 60-те години на XX в. се е оформил като твърде оригинален и разновиден. Затова в персонажа и при изпълнението му съществува голямо разнообразие, независимо че някои от селищата отстоят на разстояние 2 — 3 км едно от друго.

Друга основна причина за настъпилите промени при изпълнението на обичая, както и на карнавалните игри въобще, е, че те са изгубили своето първоначално култово-обредно предназначение. От края на XIX в. все повече се разширява зрелищната функция на обичая за сметка на обредната, която започва да избледнява. Съвременните игри с маскирани участници съхраняват главните моменти на обреда, но вярата в магическото им въздействие е отпаднала. Някогашните обредни действия, изпълнявани за здраве и плодородие, в нашето съвремие са превърнати в празнични развлечения, в своеобразен народен театър, който съчетава в себе си традиционната обредност и черти на съвременния бит.

DER SILVESTERBRAUCH «KAMILI» IM BEZIRK VARNA

Lidia Petrova

(Zusammenfassung)

Einige der lebensprühendsten Volksfeste sind die Spiele mit maskierten Teilnehmern. Sie symbolisieren den Kampf des Menschen mit den Naturkräften um Gesundheit unt Wohlergehen der Menschen und Tiere, um Fruchtbarkeit und Vermehrung. In Bulgarien werden die Bräuche mit verkleideten Teilnehmern in zwei Gruppen eingeteilt — Survakari (die im Winter stattfinden) und Kukeri (im Frühjahr). In den verschiedenen Ortschaften des Bezirks Varna finden diese Bräuche während der Winters-und Frühjahrszyklen der Weihnachtsfeste statt. Sehr originell ist der Brauch «Kamili», der in der Nacht zu Silvester in den mit Ubersiedlern aus Nordostthrakien bewohnten Ortschaften im Bezirk Varna ausgeführt wird. Bis Anfang des 20. Jhs. galt dieser Brauch als der wichtigste im System der Festtage und Rituale der örtlichen Bevölkerung. Dieser dem Ursprung nach heidnischer Brauch ist vom Lebensunterhalt der thrakischen Bevölkerung beeinflusst. Im Bezirk Varna, wo er übertragen wurde, erfuhr er unter den örtlichen Bedingungen bestimmte Veränderungen. Um das Ende des 19. Jhs. erweiterte sich der schauspielerische Charakter dieses Brauchs auf Kosten der Ritualfunktion, die immer mehr an Bedeutung verliert.

ОБРЕДНА ФУНКЦИЯ НА НАРОДНИТЕ ТЪКАНИ ОТ СИЛИСТРЕНСКО

Донка Съботинова

Въпросът за функциите на народните тъкани е сложен и многостранен. Работата по този проблем се затруднява и от липсата на точна дефиниция в етнографската литература за понятието функция.[1] Проблемът за функциите на материалната култура е поставян в българската етнографска наука предимно в научните статии на Ганка Михайлова.[2] В тях авторът за първи път разработва въпроса за социалната функция на материалната култура, за семантиката на вещите в патриархалния живот на българина, за функцията на традиционната материална култура в двете социални сфери — «тази на ежедневния семеен и стопански бит и в системата от обичаи, празници и обреди.»[3] В посочените статии изводите за функциите на народната култура се извличат предимно от гледна точка на облеклото, в която област работи авторът. Но в тях се засягат и народните тъкани, които са съществен дял от народната материална култура.

---

[1] В настоящата статия авторът ще схваща понятието функция в един авспект от неговото философско тълкуване, като «служба, роля».

[2] Г. Михайлова. Материалната култура като обект на изследване от етнографската наука. — БЕ, I, 2, 1975, с. 5 — 22; За характера на българската традиционна

Предмет на настоящата работа ще бъдат народните тъкани от Силистренско, в една само сфера от тяхната многофункционалност — обредната. Материалните тъканни паметници, с които разполагаме и въз основа на които ще правим своите изводи, са предимно от началото на XIX до средата на XX в. Това предполага разглеждането на обредната функция на народните тъкани на основата на традиционната материална култура, характерна за патриархалното добруджанско село и на основата на преходната културна система от началото на XX в.

Известно е от историческите изследвания, че политическата зависимост от османската власт изкуствено задържа стария начин на живот. По-голямата част от българското население живее в селата, «където то успява докъм средата на XIX в. да запази своята относителна социална еднородност и взаимоотношения»[4]. В тази среда се ражда и съществува патриархалният начин на живот с характерната за него традиционна народна култура.[5] Българското население ревниво пази тази своя култура от чуждо вмешателство. За Добруджа и в частност за Силистренско, където в доста по-късно време съществува и една друга намеса — румънската, това важи с още по-голяма сила. В посочените, макар и бегло, условия хората живеят така, както са живели и техните прадеди. Това способства за «трайното господство на патриархалния начин на живот с присъщите му примитивен селски бит, патриархална идиличност и задругарство»[6]. Разнородното по своя състав население в Силистренско[7] пази местната специфика на традиционната си култура до късно време — началото на XX в. (30-те години). Това се отнася в по-голяма степен до облеклото, докато при тъканите «локалните етнографски особености са по-малко запазени»[8].

Обредната функция на тъканите от Силистренско ще бъде разгледана общо за всички групи население, като се отбелязват конкретно само някои селищни особености. Възниква въпросът кога и доколко една тъкан, използвана в даден обичай и обред, е обредна. Известно е, че «обредът е разновидност на обичая»[9]. Във времето, когато традиционната материална култура е жива и действуваща, «обреден предмет е онзи, без който обичаят не може да изпълни изцяло обществените си функции»[10]. Основна функция на народните тъкани е утилитарната. В обреда тъканната вещ излиза от своята утилитарно-битова служба и изпълнява една друга роля, а именно обредната.[11] В зависимост от това дали тази тъкан се изработва специално за съответния обичай или обред и се явява негов задължителен елемент, без който обичаят не може да се осъществи, говорим за обредни и необредни тъкани.[12] Народните тъкани съпътстуват изпълнението и протичането на народните обичаи

народна култура. — БЕ, III, 2, 1978, с. 5 — 22; За функцията на народната материална художествена култура в обществената практика на българина. — В: Фолклор и общество, С., 1977, с. 106 — 111; Към проблема за семантиката на вещите в патриархалния свят на българина. — В: Фолклор, език и народна съдба, С., 1979, с. 117 — 125; Социални аспекти на народното облекло. — БЕ, II, 3 — 4, 1976, с. 5 — 23.

[3] Г. Михайлова. За характера на българската . . ., с. 11.

[4] Г. Михайлова. Социални аспекти . . ., с. 7.

[5] Г. Михайлова. За характера на българската . . ., с. 6.

[6] Г. Михайлова. Социални аспекти . . ., с. 7.

[7] В Силистренско се наблюдават няколко етнографски групи население: старо местно гребенско и шиковско население, тракийци, балканджии и преселници от Северна Добруджа след 1940 г.

[8] Г. Михайлова. Специфични черти и развитие на материалната култура в Добруджа. — В: Фолклорът и народните традиции в съвременната национална култура. С., 1976, с. 174.

[9] Ст. Генчев. Специфика на обредния реквизит и някои методи за документирането му — МПК, 1976, 4, с. 27 — 32.

[10] Ст. Генчев. Пос. съч., с. 30.

[11] Г. Михайлова. За характера на . . ., с. 17.

[12] Л. Миков. Към проблема за типологията на материалната култура в обреда. — В: Фолклор, език и народна съдба. С., 1979, с. 128.

и свързаните с тях обреди. Голяма част от тях са многофункционални и се използват при различни обичаи и обреди, а друга са с точно предназначение, приготвени за точно определен обичай или момент от него. В този смисъл се използва терминът обредни тъкани — само за тези тъкани, които имат ясно изразена обредна функция, като например платното, пòстелката и чергата при погребението. Платното или още ризчито, с което се покрива (облича) мъртвият, е обикновено платно. По материал, техника на изпълнение, орнаментика и колорит то не се различава от него. Но това платно служи само за определена цел — да бъде облечен мъртвият с него, за да не се яви гол пред бога в деня на Страшния съд.[13] Същото се отнася и за пòстелката и чергата. Те излизат от своята основна практическа функция и придобиват обредна, защото са задължителни и необходими за пълното изпълнение на обичая «погребение на мъртвец» (да бъдат постлани под тялото на мъртвия и да го покрият).

Има и една друга група тъкани, които се използват в обичая, но не са задължителни. Те съществуват и функционират извън обичайната система, като се развиват преди всичко с оглед на своята утилитарно-битова или празнично представителна функция.[14] В обичая те носят само нещо от обредната символика, те са допълнителни. Допълнителна обредна натовареност имат например детските пелени, юрганчета, ателчета, черджета. Ателчето е задължителна тъкан в чеиза на всяка мома.[15] То се дава дар на малкото бебе при изпълнението на определен обред — кръщенето, с който се възприема детето като пълноправен член на колектива.[16] Но самият обред може да протече и без него. Освен това ателчето се използва винаги, когато детето бива изнасяно навън и даже остава за ползване и при отглеждането на следващите деца.

Друга част от тъканите участват в обичая и обреда предимно със своята празнично-представителна функция. Това са различните пешкири, месали, малки кърпи, възглавници, черги. Някои от тях са задължителен елемент при изпълнението на обичая, като например шарената черга прекрив, за покриване на чеиза на булката, чергата телтия за кошията — колата, с която идват да вземат булката в деня на сватбата. Доколко тия тъкани са задължителни при сватбената обредност показва фактът, че ако семействата на младоженците не разполагат с тях, те ги вземат специално за случая от близки роднини или съседи.

За да установим елементите, които способствуват за обредната натовареност на тъканите, ще ги разгледаме по-подробно в системата на семейните и календарни обичаи и обреди от Силистренско.

Семейните обичаи са кръгът, около който се развиват и регулират вътрешните отношения в семейството, семейно-родовата група и селският колектив.[17] За пълното реализиране на обредната идея, заложена в тези обичаи (раждане, сватба, погребение), активна роля играят и много тъкани. При кръщенето кръстницата поема детето в платно, от което по-късно шият първата ризка. Бабата дарява специално тъкана вълнена пелена-ателче. Изработката на ателчетата следва традицията на добруджанската вълнена черга за завиване и постилане. Бозови с пъстрилца в двата края — ивици от разноцветна прежда, с курджила и бобченца (с. Калипетрово, с. Ишírково), на корички (с. Алфатар), криви дъски (с. Бабук) — зигзаговидни редове от бяла вълна или памук, които обграждат или пресичат разноцветни тесни ивички. Обикновено оцветяването на ателчетата е алено (червено) или учерено (винено) за момиченца и синьо за момченца.[18]

С голямо разнообразие се отличават тъканите, приготвяни за сватбата. Чеизът на невестата се състои предимно от собственоръчно изработени тъкани. Освен облекло — фусти, сукмани, ризи, престилки, елеци, забрадки — той съдържа в голямо количество пешкири, торби, месали, възглавници, тъкани за постилане и завиване.

Голяма част от даровете за сватбата са също произведения на тъкачеството. В зависимост от участниците в обичая тъканите са определени по вид и количество. Чрез тях се санкционират определени семейно-родови и обществени отношения.

Особено място в сватбената драма заемат пешкирите, които са различни по материал, техника на изпълнение, орнаментика и колорит, в зависимост от това каква роля играе лицето в сватбения обичай. С пешкири даряват женихлите (сватовниците на малкия годеж), когато се постигне съгласие между двете страни. На същинския годеж момата дарява момъка с годенишки пешкир, който има специфична украса, с дължина 3 — 4 метра, изработен от най-тънко преден памук и коприна с богато орнаментирани краища. По краищата на пешкирите на старото местно население — гребенци, са втъкани в широката орнаментална ивица петли, врабчета, гълъбки, пауни, като символ на семеен сговор и разбирателство. Краищата на годенишките пешкири при тракийците са стилни, с копринени ивици, разположени в група, притъкавани със сърма. В деня на сватбата годенишкият пешкир се използва като допълнителен елемент към сватбеното облекло на младоженеца. При гребенците той е преметнат около врата, а при тракийците — кръстосан отпред на гърдите. Подобен богато украсен пешкир подаряват на кръстника. Бириндж ючен (копринен) пешкир булката дава на свекъра, който той пази до смъртта си. Със специални пешкири окичват конете и каруците на сватбарите. По каруците на кръстника и кръстницата булката и зетят, които са главните обредни лица в сватбения обичай, окачват бити (специално тъкани) пешкири с богато орнаментирани краища, за да отличат и определят тяхното особено положение в този ден. Останалите сватбари булката дарява с даренски пешкири. Те са памучни, дълги около 2 лакта (1,5 м). Краищата им са изпъстрени с разноцветни ивици: рули, кудучета, пъстрила. От двете страни завършват с ръчно плетена или врязвана дантела. Обредната функция на тия тъкани се демонстрира с изискването да се носят през целия сватбен ден. Даровете отделят и показват не само главните обредни лица, но и всички присъствуващи на сватбата.

---

[13] Ст. Генчев. Семейни обичаи и обреди. — В: Сб. Добруджа, С., 1974, с. 290

[14] Ст. Генчев. Специфика на обредния реквизит . . ., с. 29; Л. Минков Към проблема за типологията . . ., с. 130 — 131.

[15] Г. Михайлова. Социални аспекти . . ., с. 12.

[16] «То се гужда в диганата торба в деня на сватбата заедно с дара за свекъра и свекървата» (с. Гарван).

[17] Ст. Генчев. Семейни обичаи и обреди, с. 265.

[18] Г. Кръстева. Декоративни тъкани. — В: Сб. Добруджа, С., 1974, с. 195.

Наред с пешкирите голямо място в сватбената церемония заемат и възглавниците, някои тъкани за завиване и постилане, торбите. В деня на сватбата булката дарява възглавница на свекър и свекърва, дядо и баба. Обикновено те са с ивична украса, която при гребенското население се нарича бели борове, а при останалите групи се състои от богати и многоцветни орнаментални мотиви. В с. Българка първата възглавница, която момата изтъкава, се нарича суурите (на червена основа е изработен астрален мотив, т. е. подобен на звезда). На тая възглавница спят младоженците в деня на сватбата, за да се суурят (за да се обичат). Повсеместно разпространено е даряването на свекъра с юрган или дюшек, в зависимост от материалното състояние на булката. За сватбата калесват (поканват) със специално изработени сватбарски торби, които момата предварително е изтъкала. Те са големи, изработени в сложна и разнообразна техника, с ивична или релефна украса. По ъглите са украсени с китки (пискюли от разноцветни конци).

Специални тъкани са свързани с погребалните обичаи и обреди. Под тялото на мъртвия постилат вълнена черга пòстелка. Отгоре го покриват с платно, което е еднакво по вид, но с различни названия за отделните групи население.[19] За древното участие и употреба на това платно в обреда говори това, че то не се реже, а само се дере, като отворът за главата се прогаря със свещ.[20] Над платното поставят вълнена черга с ивична украса, която е винаги по-шарена от тази под тялото. Освен тях при подреждане на ковчега на мъртвеца се използват тъкани, които са имали обредна функция някога при неговата женитба. В условията на патриархалния бит човекът е желаел и «на оня свят» да запази кръга от най-развити социални отношения, които са му били познати от неговия земен живот.[21] Затова в ковчега се поставял годенишкият пешкир, възглавницата, дарена от сватбата, собственоръчно изработената черга или част от подарения дюшек. Тъканите намират приложение в погребалните обичаи и обреди още като дар за тези, които копаят гроба, а в повечето села — за всички присъствуващи. Гробарите се даряват с големи пешкири, а останалите с малки кърпи (пешкирчета) за ръце. През епохата на християнството вярата в защитната функция на късчето плат се преосмисля чрез отнасянето на даровете в църквата, преди да ги раздадат на участниците в погребалния обичай. В следпогребалните обичаи се използват пешкири, малки кърпи, възглавници, месали.

Обредна функция при изпълнението на семейните обичаи и празници имат и трапезниците, месалите, бохчата.

Трапезниците са дълги 10 — 12 м, изработени от коноп, лен или памук, украсени по цялата дължина с ивични орнаменти, разположени на разстояние. Неделим елемент от празничната трапеза е месалът презрънчик. Обикновено той е бял на цвят, в който на големи разстояния са притъкавани ивици с по две-три нишки от червен или син памук.

---

[19] савено платно (гребенци), пригурялка (тракийци), дольня риза (балканджии), дольня покривка (преселници от С. Добруджа).

[20] Ст. Генчев. Семейни обичаи . . ., с. 290.

[21] Г. Михайлова. Социални аспекти . . ., с. 16.

Само на трапезата след погребение не се слага презръчник, «за да не се скрие лошото под него».

Бохчата е двуплата, квадратна по форма, с ивична украса от разноцветни бобчета, изпълнени в релефна техника. В нея се увива хлябът, когато се отива на сватба, на гости, на погребение.

Календарните празници и обичаи имат дълбоко психическо отражение върху общественото съзнание.[22] Посредством тях човекът се приобщава към социалния организъм и възприема традиционния нормативен начин на живот. В този смисъл народните тъкани заемали немаловажно място и по специфичен начин съдействували за внедряването на традицията в живота.[23] Участието на народните тъкани в календарните празници и обичаи от Силистренско ще бъде разгледано хронологично по календара, като се отбелязват конкретно само някои селищни и групови различия.

Най-разгърнатият обичай от зимния празничен цикъл е Коледа. Той е наситен с богата обредност, при изпълнението на която вземат участие различни тъкани. Повсеместна е практиката бъклицата на водача на коледарската дружина да бъде завързана с пешкир, украсен с различни по ширина ивици. Магарето (обредно лице към персонажа на дружината) носи голяма пъстротъкана торба. Като допълнителен елемент към празничното облекло на коледарите се използват малки квадратни кърпички — ялъчки. За местното гребенско население те са богато извезани с червени конци, наплетени по края с памучна бяла дантела и пулове. За тракийците и балканджиите те са чисто бели, неорнаментирани. За преселниците от Северна Добруджа са нашивани с животински или растителни орнаменти, изпълнени с разноцветни конци, обточени по края с връзвана дантела.

Характерен обичай за населението, живеещо в селата покрай Дунав (Гарван, Попина, Малък Преславец, Сребърна), е «бръзаята». Той се изпълнява също на Коледа, като участниците бръзаери вървят след коледарите. В обредния реквизит за бразаята (дървен кол отпред със заешка уста от дъски, украсена със заешка кожа, пера от петел, бяла и жълта сърма, мъниста и малки обли огледалца)[24] вземат участие и много тъкани. Върху дървения кол поставят телтия (вълнена черга). Изработена на черна или червена основа, тя е богато украсена с релефно тъкани орнаменти, с разноцветни вълнени пискюли или топки по края. Най-разпространени модели са: жебите, пръстите, нойците, кон'те, вълците. Отстрани на телтията от двете срещуположни страни окачват дълги, с богати орнаментални краища пешкири: стомничките, листите, трендафил'те, петлите. Отпред на заешката уста поставят две кърпички — ялъчки, с характерната за гребенското население украса с червени конци.

При проучването на тъканите, които вземат участие в коледните обичаи и обреди от зимния празничен цикъл, се установи, че по-голямата част от тях се използват и в сватбените обичаи и обреди. Те не се изработват специално за случая като необходим обреден реквизит, а се вземат от тъканите, които се подготвят и участвуват в сватбената драма.

Друг голям зимен празник е Сурваки. В Силистренско се наблюдават две групи сурвакари — момиченца и момченца от 5 до 12 години и момчета от 12 до 16 годишна възраст, които се заергеняват и не са ходили още да коледуват. За първата група сурвакарчета приготвят специално тъкани малки торбички. Те следват развитието на голямата сватбарска торба за калесване. Черни или червени, торбичките на сурвакарчетата са с богата и разноцветна ивична украса, отделена с релефни бели ивици, изпълнени в друга тъкачна техника. На сурвакарите от голямата група, които ходят да сурвакат само в къща, в която има мома за женене, подаряват пешкири от чеиза, приготвен за сватбата на момата.

На Лазара (momински пролетен обичай) към облеклото на буенеца (момата, която води големите лазарки при старото местно гребенско и шиковско население) като задължителен елемент се използват два бити сватбарски пешкира. Те се кръстосват отпред на гърдите. На кръста всички участнички в обичая имат втъкната в колана малка, специално работена за целта, квадратна кърпичка.

При разглеждането на обредната функция на народните тъкани от Силистренско се установи, че за цялостното изпълнение на семейните и някои от календарните празници и обичаи активна роля играят много и разнообразни тъкани. За да са обредни, те трябва да са задължителен обреден реквизит или да носят нещо от обредната символика в обичая. Обредни тъкани се изработват предимно за сватбените обичаи, като по-късно те участвуват в обредния реквизит на календарните празници и обичаи. Сватбените годенишки пешкири се използват в обичаите и обредите от зимния празничен цикъл и в пролетните momински игри на Лазар. Чергата телтия е задължителна за кошията при сватбата, но тя е задължителна и за покриване на бразаята при изпълнението на едноименния зимен обичай.

---

[22] М. Драганов. Мястото и ролята на ритуалите в обществения живот. — ФМ, 1968, 7. с. 90.

[23] Г. Михайлова. Социални аспекти . . ., с. 8.

[24] М. Василева. Календарни празници и обичаи. — В: Сб. Добруджа, С., 1974, с. 308.

Прави впечатление, че тъканите изпълняват обредна функция, т. е. те са обредни само тогава, когато са орнаментирани.[25] Богато орнаментирани са годенишките пешкири, даренските пешкири за свекър и свекърва, чергата телтия, прекрива за покриване на чеиза на невестата, кърпичките ялъчки при коледуването и лазаруването, торбите за калесване, пешкирчетата за сватбарската и коледарската бъклица, сурвакарските торбички и др. Освен това обредните тъкани са преди всичко художествено изработени — от по-фин материал, в по-сложна тъкачна техника, с по-богата орнаментика и колорит. Някои от тъканите не са художествено изработени, но са привлечени да участвуват в обичая и обреда «поради особената си битова същност и нейното знаково осмисляне в обичая»[26]. Например бялото платно, което се постила пред прага, за да минат младоженците по него и да влязат в дома. Тук платното играе разграничителна роля между пространството вътре и вън, охранявайки дома.[27] Същата роля играе и късчето плат, с което се покрива мъртвият, разграничавайки живота от смъртта, земното от отвъдното. Червеният цвят, изразяващ определен семантичен смисъл, заема значително място в обредните тъкани: в орнаментиката на сватбарските и даренски пешкири, възглавницата, на която лягат първата нощ младоженците, чергите за покриване, торбите и торбичките. В сватбената драма тъканите проявяват преди всичко защитните си функции. Предпазна роля и същевременно специален знак за социална и обредна принадлежност притежават даренските пешкири, бялото платно за влизане в дома на младоженеца, чергата за кушията прекрива за покриване на чеиза на невестата.

Семейните обичаи и обреди са свързани с кръг от вярвания,които третират жизнения цикъл като един кръговрат, подобен на всемирния, който започва от началото — раждането и свършва с края — смъртта.[28] В този смисъл може да бъде разглеждано и участието на някои от тъканите в семейните обичаи и обреди: например участието на пешкирите при обичаите и обредите, свързани с раждането на детето, при сватбата и при погребалните обичаи, свързани с края на човешкия живот — смъртта. Този въпрос е много сложен и може да бъде тема на самостоятелно проучване. Освен това на допълнително проучване и разглеждане подлежат въпросите за мястото на тъканите в обичая и обреда и за знаковото осмисляне на отделните тъканни орнаменти.

В обредната функция на тъканите от Силистренско настъпват промени успоредно с измененията в обичайната система. Обредните белези (материал, техника на изпълнение, колорит, орнаментика) се срещат в описания вид докъм началото на века — времето до което и обичаите активно участвуват в живота на хората. Проучването на обредната функция на народните тъкани от този край в системата на семейните и календарни празници и обичаи може да послужи като принос в проучването на общобългарските народни тъкани и обредната им характеристика.

RITUALFUNKTIONEN DER VOLKSGEWEBE IM BEZIRK SILISTRA

Donka Săbotinova

(Zusammenfassung)

In der vorliegenden Abhandlung wird die Ritualfunktion der Volksgewebe in dem Bezirk Silistra behandelt. Die Ritualgewebe werden speziell für Familienfeste und Bräuche hergestellt; später spielen sie auch bei den Kalenderfeiertagen und bei anderen Bräuchen eine Rolle. Um den Anforderungen entsprechen zu können, mussten die Ritual-

---

[25] Г. Михайлова. За характера на българската . . ., с. 18.

[26] Пак там, с. 17.

[27] Пак там, с. 17.

[28] Ст. Генчев. Семейни празници и обичаи . . .

gewebe kunstvoll angefertigt sein — aus feinerem Rohstoff, nach komplizierterer Webetechnik, mit reicherer Farbenpracht und Ornamentik geschmückt. Die Ritualfunktion der Gewebe in dem erforschten Bezirk ist bis Anfang des 20. Jhs. erhalten geblieben — die Zeit in der die Bräuche eine bedeutende Rolle im Leben der Menschen spielten.

РАЗВИТИЕТО НА ТЕКСТИЛНАТА ПРОМИШЛЕНОСТ ВЪВ ВАРНЕНСКИ ОКРЪГ 1929 — 1944 г.*

Тодор Парушев

През периода на стабилизацията (1925 — 1929 г.) не се премахват присъщите на капитализма противоречия, напротив, очертават се симптомите на нова циклична криза.

Периодът на стабилизацията у нас завършва през 1929 г. Кризата в българската икономика продължава от 1929 до 1933 г. След Първата световна война българският капитализъм с изключение на няколкото години стабилизация е в кризисно състояние. Грабителската политика на българския капитал е една от главните причини за остротата на кризата в България. Към това трябва да се прибави и изостаналостта на българския капитализъм, и репарациите, изплащани от България след Първата световна война.

Икономическата криза се преплита с политическа криза на българския фашизъм. Започналият от 1929 г. подем на масите и компрометирането на сговористкото правителство на А. Ляпчев довеждат през юни 1931 г. до сериозен пробив във фашистката диктатура в България.

Най-силно кризата засяга индустрията в България. През 1931 г. се премахват негласно почти всички облаги, с които се ползват по-малките капиталистически предприятия по силата на предишните закони за насърчение на местната индустрия. На няколко пъти се увеличават таксите върху безмитно внасяните дотогава суровини, полуфабрикати, машини и др. стоки, като достигат през 1933 г. от 20 — 60% върху граничните им цени. На около 120 предприятия са отнети облагите поради малък брой заети работници или неизпълнени други условия на Закона за насърчение на местната промишленост от 1928 г.[1] Ако се проследи развитието на отделните браншове на индустрията по време на кризата, проличава голямото разнообразие. В някои от тях кризата се чувствува много остро, докато други успяват дори да увеличат производството. Към втората група спада и текстилната индустрия.

Към 1929 г. търсенето на текстилни стоки, главно памучни и ютени, е все още голямо, поради слабото им развитие (въпреки бързия си растеж, през 1929 г. местната памукотекстилна промишленост задоволява само една трета от консумацията на памучни изделия в страната).[2] Поради това тези текстилни производства почти не изпитват затруднения по време на световната криза. Нещо повече, в годините на кризата памучната промишленост увеличава производството си с повече от 30%. Митническата политика на българското правителство поощрява развитието ѝ. През месец юни 1930 г. са извършени нови, продиктувани от индустриалния протекционизъм спецификации в митническите тарифи, с което митото на вносния текстил се повишава с близо една трета. С тези мерки почти напълно е отстранена чуждестранната конкуренция.[3] В годините 1929 — 1933 вносът на готови текстилни произведения е намален с близо 2,1/3, а вносът на суровини за текстилната промишленост се увеличава със 17,8%.[4] Рязкото съкращаване на чуждестранния внос се превръща в допълнителен резерв за разширяване на местното производство. Почти всички големи текстилни предприятия увеличават мощностите си и преминават на двусменна и трисменна работа. Вследствие влагането на значителни капитали в памучната промишленост броят на вретената се увеличава повече от 2 пъти, а броят на становете — с 40%. От 34 776 вретена и 1544 стана през 1931 г. броят им в памукотекстилната промишленост през 1934 г. достигна 76 774 вретена и 2178 стана.[5]

---

* Продължение на публикацията а ИНМВ, 17 (32), 1982.

[1] Икономиката на България до социалистическата революция. I, С., 1969, с. 538.

[4] Пак там, с. 541.

[2] Пак там.

[3] Стенографски протоколи на Варненската търговска индустриална камара от XXXVIII сесия. Варна, 1933, с. 181 — 182.

Особено е характерен този процес за варненската текстилна промишленост и найвече за големите памукотекстилни фабрика «Текстил» и «Цар Борис». Според данни на Варненската търговско-индустриална камара през 1932 г. капиталът, инвестиран за увеличаване мощностите на фабрика «Текстил», надхвърля 100 млн. лв.[6] Капиталовложенията се насочват главно към новосъздадения предачен отдел, където значително се увеличава броят на вретената, и към бояджийския отдел. Поставя се и първият генератор с мощност 480 киловата.[7] Ас. Николов и АД «Цар Борис» са едни от инициаторите за отглеждане на памук у нас. Те отпускат значителни субсидии на селяните, за да отглеждат памук, а също се заангажират с откупуването му.[8]

Благодарение на тези мерки във фабрика «Текстил» до 1932 г. не се чувствува липса на суровини. Това дава възможност, независимо от кризата, да се поддържа постоянна трисменна работа. От 1932 г. закупуването на суровини се поема от държавата, която и разпределя контигентите памук между отделните фабрики. Единствен Ас. Николов и при новосъзданото положение продължава да разширява производството и да поддържа работа на три смени. Въпреки че за периода от 15. IX. 1932 г. до 15. IX. 1933 г. на фабрика «Текстил» се отпуска най-големият контингент памук от 1 601 825 кг и допълнително още 200 000 кг (а «Текстил» е на трето място по броя на вретената си сред памукопредачните фабрики в страната), до месец юли отпуснатото количество е напълно изчерпано.[9] При това положение Ас. Николов организира частно вноса на 2000 бали памук за собствени нужди. По този начин той дискредитира опитите за държавна регулация на вноса на суровини по време на кризата. Асен Николов шантажира и правителството, че ще изхвърли 1700 работници на улицата, ако не му се отпусне допълнително количество памук. Лично министърът на труда, промишлеността и търговията се застъпва пред Българската народна банка за допълнително отпускане на контингенти памук за «Текстил». Правителството се опасява, че тази голяма маса работници, останали без работа, ще утежнят още повече безработицата в страната и може да предизвикат социални безредици във Варна.[10] Акция в защита на «Текстил» подемат и буржоазните вестници. Така например вестник «Варненски новини» пише: «. . . едва ли има днес в нашия обществен и стопански живот въпрос, по който да се говори и пише толкова много, както за «Текстил», ние виждаме как всички вестници в страната по своя инициатива с каква ярост защищават правата на «Текстил».[11] Въпросът за затварянето на «Текстил» достига такива размери, че се разглежда на заседание на Министерския съвет.[12] Въпреки големия натиск, оказан срещу правителството, фабрика «Текстил» не получава повече памук, защото това предизвиква протеста на собствениците на другите памукопредачни фабрики и заплашва да провали цялата държавна политика на известна регулация в разпределението на суровините.[13] Така поради алчността на Ас. Николов в най-тежката година от кризата фабриката остава 5 месеца без суровини и всички външни работници, с изключение на тези от пансиона, са изхвърлени на улицата.[14]»

Протекционистическата политика на българското правителство дава възможност на собствениците на текстилни предприятия да трупат огромни печалби. През 1930 г. след излизането на новия митнически закон според данни на Варненската търговско-индустриална камара при производство около 15 млн. м памучни тъкани в страната са реализирани печалби от 180 — 200 млн. лв., само от разликите в цените на световния и вътрешния пазар. Тъй като цената на необмитен метър плат е между 8 — 12 лв., при мито 12 лв. цената му на вътрешния български пазар достига 18 — 22 лв., на която цена и българските индустриалци продават своята продукция. Фабрика «Текстил», която е основният производител на памучни тъкани в България, с около 10 000 000 м плат, е реализирала същата година печалба между 120 — 130 000 000 лв.[15]

---

[5] Здр. Златанов. Очерк върху развитието на текстилната промишленост в България. — Трудове на ВИИ «К. Маркс», 1954, I, с. 266.

[6] Стенографски протоколи на Варненската търговска индустриална камара от XXXVIII сесия. Варна, 1933, с. 72.

[7] ОДА — Варна, ф. 21 к, оп. 1, а. е. 41. л. 22. 23.

[8] Варненски новини, № 3307, 6. IX. 1933.

[9] ОДА — Варна, ф. 21 к, оп. 1, а. е. 178, л. 21.

[10] ЦДИА, ф. 231, оп. 6, а. е. 50. Преписка между БНБ и Министерството на труда, промишлеността и търговията за отпускане допълнителен контингент памук на «Текстил».

[11] Варненски новини, № 3313, 12. IX. 1933.

[12] Пак там, № 3312, 10. IX. 1933.

[13] ЦДИА, ф. 231, оп. 6, а. е. 50.

[14] ОДА — Варна, ф. КМ, оп. 1, а. е. 178, л. 16.

Въпреки огромните си печалби собствениците на текстилни предприятия реагират остро срещу всеки опит да се посегне и към съвсем малка част от тях. През 1932 г. пред вид изключително тежкото положение в гр. Варна вследствие кризата, общинският съвет отново решава да приложи Закона за окръжните съвети и градските и селските общини, според който в градове, в които има текстилни фабрики, общинските управления могат да облагат изработените в тези фабрики платове с такса до 1 лв. на метър.[16] Таксата, определена за Варна, е 50 ст. вместо 10 ст. дотогава. Сумата от 3 — 4 млн. лв., които общината ще получава от «Текстил», представлява една малка част от огромните му печалби. Варненската търговско-индустриална камара се обявява против това решение, мотивирайки се, че тази сума, която ще трябва да отделя АД «Текстил», ще наруши сериозно дейността му, а също и на другите тъкачни фабрики «Кирил» и «Пилософ сие Каракунев».[17]

Успешно е развитието и на другата голяма памукотекстилна фабрика «Цар Борис». Броят на вретената нараства в годините на кризата от 18 100 на 24 768, или с над 30%.[18] Поради затрудненията с вноса на суровини, както във фабрика «Текстил» се монтират нови устройства за очистка на български памук.[19] Във връзка със затрудненията при пласирането на преждите сред населението поради спадането на покупателната му способност, предачният отдел се преустройва от производство на търговски прежди към производство на индустриални прежди. За тази цел се разширяват помещенията, закупуват се нови машини.[20] Наред с тези преустройства, наложени от кризата, се извършва едно значително разширение на производствените мощности. През 1930 г. се завършват отделенията за чепкала и дараци.[21] През следващата 1931 г. завършва и първият етап от електрификацията на фабриката, инсталира се и нова техника за рационално използване на отпадъците. Благодарение новите устройства за очистка на български памук е сключена спогодба с Общия съюз на земеделските кооперации за получаването на 1 млн. т памук.[22] Всички тези разширения водят до значително увеличаване на броя на работниците. През 1932 г. във фабриката работят 1150 работници, или с 65% повече от 1929 г.[23] И през 1933 г., когато другите фабрики в окръга са ограничили производството си или са спрени поради кризата, «Цар Борис» продължава да увеличава производството си при непрекъснато намаляване на работническите надници.[24] Това бързо повишава чистата печалба на фабрика «Цар Борис». Въпреки че тя е много занижена в балансовите отчети на управителния съвет и не може да се види реалният ѝ размер, все пак може да се проследи растежът през отделните години на кризата. През 1929 г. е отчетена печалба 853 700 лв.,[25] следващата 1930 г. тя нараства на 1 481 300 лв.[26] и дори през 1933 г., най-тежката за текстилната промишленост у нас, се отбелязва нарастване на печалбата на 2 657 922.[27] Следователно в периода на кризата печалбите на АД «Цар Борис» нарастват повече от три пъти при увеличаване броя на вретената с 30%, а броят на работниците с 65%. Една от причините за този бърз ръст е поевтиняването на суровините, но основната причина е засилването на експлоатацията на работниците изразяваща се в намаляване размера на надниците им и в по-нататъшното интензифициране на производството.

Третата варненска памукотекстилна фабрика «Пилософ сие Каракунев» запазва броя на работниците си на нивото от 1928 г. През август 1933 г. поради недостиг на суровини са уволнени 55 работници от общо 156.[28] Както и Ас. Николов, собствениците на фабрика «Пилософ сие Каракунев» изнудват правителството, като използват страха му от социални безредици, към нови отстъпки. През септември 1933 г. БНБ отпуска на фабриката допълнителен контингент памук от 52 000 кг, при условие да не се уволняват работници до края на годината.[29]

---

[15] Стенографически протоколи на Варненската търговска индустриална камара от XXVI сесия. Варна. 1931, с. 234 235.

[16] Държавен вестник, № 92, 1924.

[17] Стенографически протоколи на Варненската търговска индустриална камара от XXXVIII сесия. Варна, 1933, с. 73 — 75.

[18] ОДА — Варна, ф. 7 к, оп 1, а. е. 23, л. 23, 24.

[19] Икономически известия на Варненската търговска индустриална камара. Варна, 1936, № 12, с. 23, 24.

[20] ОДА — Варна, ф. 7 к, оп. 1, а. е. 11, л. 9.

[21] Пак там, а. е. 8, л. 24.

[22] Пак там, а е. 9, л. 24.

[23] Пак там, а. е. 73, л. 5.

[24] Варненска окръжна организация на БКП 1893 — 1944 г. С., 1965, с. 269.

[25] ОДА — Варна, ф. 7, к, оп. 1, а. е. 7, л. 26.

[26] Пак там, а. е. 8, л. 24, а. е. 11, л. 9.

[27] Пак там.

[28] ЦДПА, ф. 231, оп. 1, а. е. 46^{a}.

По време на кризата увеличават производството и размера на печалбите си и другите текстилни предприятия, създадени във Варненски окръг. Фабриката за ютени изделия «Кирил» достига годишно производство от 800 000 торби при близо 1 000 000 за страната. Тя продължава да е главният доставчик на този вид продукция на вътрешния пазар. Според данните на Варненската търговско-индустриална камара, поради високите мита цената на 1 торба от 18 лв. на чуждите пазари достига на българския пазар до 50 лв. От тази разлика 32 лв. на торба, според оценка на камарата, фабрика «Кирил» е получила свръхпечалба от близо 26 млн. лв.[30] През този период се усвояват и някои нови производства за фабриката, като производството на килими тип «персийски», пътеки, плюшове и др.[31]

Увеличава се броят на работниците и в по-малките текстилни предприятия, създадени след Първата световна война. Във фабрика за чорапи «Варко» на Върбан Върбанов през 1931 г. работят 50 работници.[32] Във въжарската фабрика «Братя Цанкови и В. Кисьов» броят на заетия персонал същата година достига над 60 души.[33]

В годините на кризата софийското АД «Първа българска фабрика за кадифета и кадифелуци» открива филиал във Варна, за да пласира стоката си на местния пазар.[34]

Единствено провадийската фабрика «Лен» е засегната по-тежко от кризата. През 1930 г. в нея са съкратени 40 работници. В последната година от кризата от 260 работници работят само 200, а от 2 смени се минава на 1 със 100 работници, които работят по 15 дни в месеца.[35]

В началото на 30-те години започва и организирането на предприятията от текстилната промишленост в монополни обединения. Целта им е запазването на установените вече високи цени на текстилната продукция. Първи организират свой монопол ютените предприятия в страната. Активна роля в създаването му играе варненската фабрика за ютени изделия «Кирил». В основания през 1930 г. картел на ютено-тъкачните фабрики, в който участвуват 7 предприятия, сред основателите е и фабрика «Кирил»[36]. Докога е функционирал този картел, не се знае точно.

През август 1930 г. се създава и монополно обединение на пасмантерийните фабрики в България. В него участвуват 6 софийски предприятия, 1 пловдивско и двете варненски пасмантерийни фабрики «Български трикольор» и «Българско производство». Обединяването на фабриките е оформено чрез създаване на О. О. Дружество «Съединени пасмантерийни фабрики» с капитал 421 000 лв. Организационните форми на това обединение надрастват формите на обикновения картел и се доближават до по-високите форми на монополни обединения, характерни за по-напредналите капиталистически страни.[37]

---

[29] Пак там.

[30] Стенографически протоколи на Варненската търговска камара от XXXVI редовна сесия. Варна, 1931, с. 236.

[31] Стенографически протоколи на Варненската търговска индустриална камара от XXXXII сесия. Варна, 1937, с. 111.

[32] Стенографически протоколи на Варненската търговска индустриална камара от XXXVI сесия. Варна, 1931, с. 84 — 85.

[33] ОДА — Варна, ф. 28, оп. 1, а. е. 13, л. 24.

[34] ЦДИА, ф. 231, оп. 3, а. е. 46, л. 202.

[35] Текстилен комбинат «Г. Димитров» гр. Провадия (исторически очерк)

[36] Ж. Натан, Л. Беров. Монополистическият капитализъм в България. С., 1958, с. 230.

[37] Пак там. Всяка от фирмите участвува с определен дял в капитала. Печалбата се разпределя според размера на този дял. Съгласно договора това дружество има монополното право да разполага с инвентара на обединените фабрики, които могат да произвеждат само за дружеството. В договора изрично се постановява, че общото събрание на съдружниците определя кои фабрики ще работят и кои ще бъдат на разположение на дружеството, без да работят. Те определят и условията, при които работещите фабрики ще произвеждат и продават на дружеството пасмантерийни артикули. Производството на работещите фабрики се ръководи от дружеството, което им дава своите поръчки. Те са длъжни да работят само за него и нямат право да работят на машините си за другиго, нито за себе си. Всички неработещи фабрики се запечатват от дружеството. Никой от съдружниците няма право да участвува пряко или косвено в нови или други предприятия, произвеждащи същите артикули — предмет на съединените пасмантерийни фабрики.

През 1931 г. е приет Закон за контрол върху картелите и монополните цени. Тоя закон само регулира дейността на картелите. Фактически той е една прикрита форма за тяхното прочистване и рационализиране. Що се отнася до нормирането на цените на някои картелирани индустриални производства, обикновено то закъснява и се определят цени даже по-високи от фактическите пазарни цени.[38] След излизането на новия закон се разпускат и първите монополи в текстилната промишленост у нас.

От направения преглед на развитието на текстилната промишленост по време на кризата във Варненски окръг се вижда, че всички предприятия, с изключение на фабрика «Лен», отбелязват растеж на производствените мощности и броя на работниците. Най-характерно е бързото увеличаване размера на печалбите, изпреварващо ръста на производствените мощности и броя на работниците. Причините за това са обезценяването на работническите надници, протекционистическата митническа политика на българската държава и на трето място намаляването цените на суровините на световния и българския пазар. Този ръст на рентабилността може да се види и от дадената по-долу таблица.[39]

Таблица на ръста на рентабилността на текстилната промишленост в България

Отрасли	1929 г.	1933 г
Вълнени	4,9%	28.3%
Памучни	9,4%	57%
Текстил и бояджийство	29.4%	59.2%
Др. отрасли	21,5	39,5%

От таблицата се вижда, че с най-бързо нарастване се характеризират печалбите в памукотекстилното производство и в боядисването на памучни прежди. С нарастването на рентабилността може да се обясни и изпреварващото им развитие по време на кризата в сравнение с другите текстилни отрасли.

* * *

След 1934 г. в икономическото развитие на страната все по-голяма роля играят политическите режими. На 19. V. 1934 г. в България се установява фашистка диктатура. Развитието на фашизма преминава през три етапа. Първият започва с преврата от 19 май 1934 г. и завършва в края на януари 1935 г., когато 19-майското правителство подава оставка. Вторият период е преходен и обхваща дейността на правителствата, оглавени от Пенчо Златев и Ан. Тошев. Той завършва в края на ноември 1935 г. В страната настъпва открита монархо-фашистка диктатура, продължила до 9. IX. 1944 г.

Засилва се намесата на държавата в регулирането на стопанския живот. Тази икономическа политика на правителството облагодетелствува особено едрия капитал в текстилната промишленост. Така например през 1934 г. дейността на дирекция «Храноизнос», притежаваща монопол върху изкупуването на селскостопански суровини, избавя индустриалците от конкуренция при изкупуването. Изкупните цени на памука, памучното семе, лена и други изостават от поскъпването на живота и са значително по-ниски от световните цени. Все по-често държавата доставя и ония суровини, нужни за местната промишленост, които са вносни или не достигат у нас.

По такъв начин на собствениците на текстилни предприятия се спестяват разходите по закупуване, поддържане и съхраняване на запасите, което им дава възможност да работят с по-малко оборотни средства, не са застрашени от евентуални повреди на суровините и т. н. Държавните монополи осигуряват максимум печалби за индустриалците, без да влагат капитали в селското стопанство.[40]

Мерките, които предприема държавата за поощряване отглеждането на технически култури, водят до бързо увеличаване на площите, засети с памук, лен и др. През 1938 г. памук се отглежда вече на площ от 55 016 хектара. Увеличава се делът на местния памук: от 2% през 1930 г. до 20% през 1938 г. от общото количество преработен памук.[41]

---

[38] Ст. Цонев. Държавно-монополистическият капитализъм в България. Варна, 1968, с. 72.

[39] Ст. Чолаков. Обществено-стопанска характеристика на българската индустрия. — Годишник на Висшето търговско училище, Варна, 1934 — 35, л. 142.

[40] Ст. Цонев. Цит. съч., с. 85.

В областта на индустрията на регулиращата роля на държавата е отделено специално място в новия Закон за индустрията от 1936 г. По силата на този закон държавата разрешава или забранява откриването на нови предприятия, като се ръководи от принципа за преситеност в даден отрасъл.[42] Тази система води практически до даване монополни привилегии на предприятията в отделните отрасли, обявени за преситени.

В периода до Втората световна война развитието на текстилната промишленост се характеризира с бързи темпове, което отново я извежда на второ място след хранително-вкусовата промишленост с 24% от общото промишлено производство в страната.[43]

Най-бързо се развива памукотекстилният отрасъл, който в периода до войните изпреварва вълненотекстилното производство по всички показатели. Този процес се вижда от таблицата.[44]

Производство на вълнена и памучна продукция до войната

Година	Работници	Двигатели	Работници	Двигатели
1930	4221	6882 к. с.	3546	3406 к. с.
1939	7161	10803 к. с.	10396	16191 к. с.

Памучната промишленост дава през 1939 г. продукция на стойност 1 159 000 лв. което представлява 36% от цялото текстилно производство, а делът на вълнената спада на 26%.[45] Това бързо развитие на памучната индустрия води до превишаване нуждите на вътрешния пазар и се стига до свръхпроизводство. Така например през 1936 г. броят на вретената в памукопредачните предприятия е 101 771. Капацитетът им при двусменна работа е 15 000 000 кг прежда, при консумация в страната 7,5 млн. кг прежда, или два пъти по-малко. Освен това се внасят и 2 млн. кг чуждестранни прежди.[46]

Подобно е положението и в памукотъкачната промишленост. В доклада си пред индустриалната комисия Димитър Попов дава следните данни за свръхпроизводството в памукотъкачните предприятия през 1936 г. При капацитет на предприятията 63,8 млн. при трисменна работа са произведени 25,5 млн. м памучни тъкани. Следователно още от 1936 г. се използват едва 40% от капацитета на памукотъкачната промишленост.[47]

Израстващо в условията на високобариерни мита, българското текстилно производство е недостатъчно конкурентоспособно, за да си пробие път на чуждите пазари. Единствената възможност за отделните предприятия е чрез смъкване на цените и други отстъпки да се наложат на вътрешния пазар. Но това означава намаление на огромните монополни печалби, които извличат собствениците на памукотекстилните предприятия.

През есента на 1935 г. под предлог изострената конкуренция се създава картел на голяма част от памукопредачните фабрики в България. Главни инициатори са най-големите фабрики в страната, варненските «Текстил» и «Цар Борис», софийските «Тигър», «Платно» и «Памук», фабрика «Бъдещност» — Габрово, «Памучни прежди» — Трявна, «Прежда» — Бургас и «Надежда» — Нова Загора.[48] Оборотът на картелираните фабрики достига до 700 млн. лв. годишно.[49] Създадено е и бюро за продажби, което се управлява от Асен Николов (собственика на АД «Текстил»). Продажбите стават само чрез това бюро, което разпределя и поръчките. За продажни цени се определят нормираните цени, въпреки че от конкуренцията са сведени до 20% под нормираните без никакви отсрочки, отстъпки и рабати. За неизпълнение на договора, чийто срок е до 1936 г., се предвижда глоба от 2 млн. лв.[50] Всички суми постъпват в «Текстил», а после се разпределят по другите фабрики. Общият кредит на дружеството, открит само при «Българска кредитна банка», е 50 млн. лв. и е на името на АД «Текстил».[51]

---

[41] П. Спиров. Текстилната промишленост в България. С., 1946, с. 39.

[42] Д. Тошев. Развитието на едрата индустрия в системата на протекционизма. — Годишник на Висшето търговско училище, Варна, 1945 — 46, с. 64.

[43] Икономиката на България до социалистическата революция. I, С., 1969, с. 581.

[44] Вж. Златанов. Цит. съч., с. 264 — 268.

[45] Пак там.

[46] ЦДИА, ф. 231, оп. 3. а. е. 38, л. 80.

[47] Пак там, а. е. 20, л. 167.

[48] Ж. Натан, Л. Беров. Цит. съч., с. 261, 262.

[49] ОДА — Варна. ф. 665 к, оп. 1, а. е. 48, л. 167.

[50] Ж. Натан, Л. Беров. Цит. съч., с. 261, 262.

Бюрото на картела започва да функционира от 22. X. 1935 г. Но още от самото начало се използва от директора му Ас. Николов за създаване облаги на АД «Текстил» в ущърб на другите картелирани предприятия, които получават по-малко поръчки от установените квоти и при неизгоден асортимент. Поради това още в началото на 1936 г. това бюро се разтурва. По инициатива на другата варненска памукопредачна фабрика «Цар Борис» се свиква ново събрание на картелираните предприятия, на което се съставя ново бюро. В него участвуват всички споменати фабрики без «Текстил». Инициаторът — фабрика «Цар Борис», си осигурява и най-голямата квота (43,8% от производството). Но и това бюро е провалено през лятото на 1937 г.[52]

От договорите за създаването на картели се вижда, че и в двата случая инициатори и водещи са варненските памучни фабрики. Това говори за авторитета на «Текстил» и «Цар Борис» като най-големи и стари предприятия в този отрасъл.

Създадените картели в памукопредачната промишленост просъществуват съвсем кратък период. Една от причините е, че и в двата случая инициаторите използват картела за собствени облаги, осигурявайки си най-голяма квота от производството и пренебрегвайки интересите на другите предприятия. Главната причина е новият Закон за индустрията от 1936 г., скоро след влизането му в сила памукопредачната промишленост се обявява за преситена.[53] По такъв начин практически се създава монопол на съществуващите вече памукопредачни предприятия и организирането на картели в този отрасъл става излишно.

В периода след 1933 — 1939 г. варненските памукотекстилни фабрики имат съществени различия по темпове на увеличаване обема на продукцията, броя на работниците, монтираните мощности. Фабрика «Текстил» значително намалява производството си в сравнение с годините на кризата. При трисменна работа заетият персонал във фабриката е 2139 работници, а капацитетът ѝ 3 млн. 100 хил. кг прежда и 12 млн. м тъкани годишно.[54] След 1934 г. фабриката работи предимно на една смяна с около 1000 работници. През 1938 г. производството на тъкачния отдел е едва 2 096 183 м плат. Сравнително по-добро е положението в предачния отдел, където през същата година се произвеждат 1 291 322 кг памучни прежди.[55] След 1935 г. във фабриката не се правят почти никакви разширения или подобрения в производството. Въпреки това Асен Николов използва все по-големи кредити към банките, като с тези суми закупува суровини за нуждите на «Текстил». Своите капитали той насочва към друг род дейности, но също свързани по една или друга линия с основното му предприятие «Текстил». След кризата закупува бирената фабрика «Галата» заради хладилните ѝ инсталации и започва да изнася все по-големи количества замразени птици, месо и добитък и други хранителни продукти за Египет и други средиземноморски страни, а също и за Германия. Само през 1937 г. чрез АД «Галата» Ас. Николов изнася 1 600 000 кг птици на стойност 78 млн. лв.[56] Част от получените суми използва за закупуването на памук в чужбина, а останалата валута вероятно изразходва за придобиване акции в чужди компании или за закупуване на предприятия в чужбина. Разширявайки по такъв начин външнотърговските си операции, той започва да прибягва често до услугите на Българското търговско параходно дружество. За да извозва хранителни продукти и внася памук безпрепятствено, Ас. Николов успява да закупи 1627 акции от Параходното дружество на стойност 15 млн. лв. и да стане по този начин негов главен акционер.[57] Така той се застрахова от всякакви изненади при осигуряването на суровини за «Текстил» в чужбина и извозването им за България.

Въпреки че «Текстил» е едно от най-добре подсигурените със суровини предприятия в страната, заинтересован само в запазването на печалбите, Асен Николов не увеличава производството, за да избегне всякакви рискове, свързани с колебанията около цените на памука и с пласирането на готовата продукция на пазара.[58] Непрекъснато спада обемът на продажбите — от 172 296 512 лв. през 1934 г. на 156 450 219 през 1935 г., за да отбележат през 1937 г. най-ниското ниво до Втората световна война — едва 70 260 129 лв. Само през 1938 г. има известно увеличение на продажбите.[59]

---

[51] ОДА — Варна, ф. 665 к, оп. 1, а. е. 1, а. е. 48, л. 167.
[52] Ж. Натан, Л. Беров. Цит. съч., с. 261, 262.
[53] ЦДИА, ф. 231, оп. 3, а. е. 18, л. 26.
[54] ОДА — Варна, ф. 21 к, оп. 1, а. е. 179, л. 323, 331.
[55] Пак там, л. 7.
[56] Пак там, ф. 665 к, оп. 1, а. е. 167, л. 7.
[57] Пак там, а. е. 48, л. 146.
[58] Пак там.

Единствена електростанцията на фабриката работи с пълен капацитет, задоволявайки нуждите от електроенергия на фабриките «Текстил» и «Галата». Към 1939 г. «Текстил» разполага с 656 стана, 20 888 вретена. Мощността на дизеловите двигатели е 1116 к. с., а на електрическите — 1270 к. с. — или общо 2386 к. с.[60] Произведената продукция през 1938 г. е на стойност 105 831 000 лв.[61]

Много по-успешно е развитието на фабрика «Цар Борис» за периода до 1939 г. Тя изпреварва «Текстил» по обема на производството и продажбите. През 1937 г. оборотът ѝ е 167 163 513 лв. (повече от два пъти по-голям от този на «Текстил») и въпреки известното спадане през следващата година тя излиза на първо място сред варненските текстилни предприятия по обем на производството и продажбите.[62] До 1937 г. във фабрика «Цар Борис» се поддържа трисменна работа с над 1500 работници. През 1937 г., която е връхна в развитието на фабриката за времето между двете световни войни, броят на работниците достига 1752, преработени са 2 572 547 кг памук на 561 661 пакета (по 4,5 кг памучна прежда единия).[63] От 1938 г. «Цар Борис» преминава на двусменна работа с 1160 работници, обемът на производството спада на 504 000 пакета.[64]

Увеличават се мощностите на фабриката и броят на вретената. Към 1938 г. мощността на двигателите е 1397 к. с. През 1937 г. се пуска в действие и електроцентрала с първоначална мощност 1000 квт. Тя е една от най-мощните на територията на Варненски окръг. Освен нуждите на фабриката електроцентралата задоволява и част от нуждите за електроенергия на град Варна. Броят на вретената достига 30 560, този брой се запазва и по време на войната.[65] Фабрика «Цар Борис» е втората по големина памукопредачна фабрика, отстъпваща по броя на вретената само на софийската фабрика «България», която има 40 000 вретена.[66]

Памукотъкачната фабрика «Пилософ сие Каракунев» поддържа производство на две смени с над 200 работници.[67] През 1938 г. тя разполага с 62 стана, а мощността на двигателите е 115 к. с.[68] Продукцията ѝ за същата година е 931 566 м памучни тъкани на стойност 18 042 000 лв.[69]

През 1935 г. се построява още една малка памукотъкачна фабрика — «Родина» на Димчо Чулев, само с три стана. През 1937 г. собственикът ѝ получава разрешение да инсталира още 3 стана. Така преди войната тя разполага общо с 6 стана.[70] До 1944 г. произвежда памучни хастарлъци.[71]

Във фабрика «Лен» през 1937 г. се открива памукопредачен отдел с 2000 вретена. Продукцията му е предназначена главно за нуждите на памукотъкачния отдел на фабриката.[72]

От посочените данни за развитието на памукотекстилното производство във Варненски окръг за периода 1933 — 1939 г. се вижда, че настъпва известен спад в производството. По-силно той се чувствува в памукотъкачните предприятия, където не се закупуват нови станове и се създава само една малка фабрика. Производството в «Текстил» на памучни тъкани е намалено няколко пъти в сравнение с годините на кризата.

Сравнително по-успешно е развитието на памукопредачното производство, където нараства броят на вретената, открива се и нов отдел във фабрика «Лен». До 1937 г. се отбелязва увеличение обема на продукцията. През 1938 г. настъпва спад и в памукопредачното производство. Съкращават се голям брой работници, намалява обемът на продукцията.

През този период Варненски окръг значително отстъпва на Софийски район по обема на памукотекстилната продукция и остава на второ място. Преди Втората световна война в София се произвежда 45% от памучния текстил в страната.[73]

---

[59] Пак там, ф. 21 к, оп. 1, а. е. 171, л. 23, 24.
[60] Пак там, а. е. 87, л. 4, а. е. 3, л. 12. 33.
[61] Пак там, а е. 197, оп. 1, а. е. 10, л. 32, 53, 74.
[62] Пак там, ф. 7 к, оп. 1, а. е. 196, л. 4, ф. 197, к, оп. 1. а. е. 10, л. 10, 33, 54, 75.
[63] Пак там, ф. 7 к, оп. 1, а. е. 33, л. 24, а. е. 196, л. 3.
[64] Пак там, ф. 197 к, оп. 1, а. е. 10, л. 10, 33, 54, 75.
[65] Пак там, ф. 7 к, оп. 1, а. е. 23, л. 23.
[66] Пак там, ф. 21 к, оп. 1, а. е 83, л. 9.
[67] ЦДИА, оп. 8, а. е. 73, л. 10 , ОДА — Варна, ф. 197 к, оп. 1, а. е. 8, л. 11.
[68] ОДА — Варна, ф. 63 к, оп. 1, а. е. 417, л. 32.
[69] Пак там, ф. 197 к, оп. 1, а. е. 10, л. 11, 34, 55, 76.
[70] ЦДИА, ф. 231, оп. 3, а. е. 18, л. 206.
[71] Пак там, ф. 399, оп. 1, а. е. 10, л. 53.
[72] Пак там, ф. 231, оп. 3. а. е. 18, л. 36.

Мястото на Варненски окръг по броя на работниците, становете, вретената и мощностите в памукотекстилната промишленост, както и делът на продукцията към националното производство се дават в долните две таблици.[74]

	Брой на вретената	Брой на становете	Мощност в к. с.	Брой на работниците
Общо за страната 1938 г.	204 268	3 155 — 1937 г.	15 060	10 490
Варна 1938 г.	53 448	724	3 910	2 211
Процент	26,1	22,9%	25,9%	21,05%

	Употребен памук кг	Произведена прежда в кг	Произведени тъкани в м	Произведена стойност в лв.
Общо за страната 1939 г.	14 195 000	11 471 000	29 241 000	1 021 000 000
Варна 1938 г.	4 182 775	3 564 300	3 050 500	269 817 000
Процент	29%	31%	10,4%	26,4%

От двете таблици се вижда, че Варненски окръг продължава да заема важно място в производството на памучен текстил — 26,4% от стойността му общо за страната. Заедно със София, Варна се явява втори основен център на памукотекстилното производство. Останалите предприятия от този текстилен бранш не са съсредоточени в друг голям център, а са разпръснати из цялата страна.

Неравномерно е развитието и на другите текстилни производства в окръга след 1933 г.

В пасмантерийната индустрия варненските предприятия срещат затруднения в пласмента още от началото на 30-те години. През 1935 г. производството във фабрика «Български трикольор» е намалено с 45% в сравнение с 1932 г.[75] През 1937 г., пред вид тежкото състояние на вътрешния пазар, управителният съвет отправя искане до Министерството на промишлеността да получи разрешение за променяне производството на бинтове с кенари.[76] Непосредствено преди избухването на Втората световна война се закупува машина за плетене на рибарски мрежи, които са много търсени на варненския пазар[77]

Още по-тежко е положението на дребните предприятия за боядисване на памучни прежди. Този отрасъл, един от най-старите в окръга, изпитва големи затруднения поради липса на поръчки. Големите памукопредачни фабрики създават свои бояджийски отдели, избягвайки техните услуги. През 1938 г. най-голямата бояджийска фабрика във Варна «Сокол» едва поддържа производството си с около 20 работници.[78]

Най-успешно е развитието на конопено-ленената промишленост, тъй като търсенето на нейната продукция на вътрешния пазар е голямо. С изключение на 1935 г., която е кризисна за някои предприятия в този отрасъл, до 1939 г. всички фабрики увеличават броя на работниците и обема на продукцията си.[79]

---

[73] Здр Златанов. Цит. съч., с. 275.

[74] ОДА — Варна, ф. 197 к, оп. 1, а. е. 10, л. 9, 10, 11, 32, 33, 34, 53, 54, 55, 74, 75, 76; ф. 21 к, оп. 1, а. е. 3, л. 13, 33; а. е. 11, л. 7; а. е. 87, л. 4; а. е. 179, л. 71; ф 7 к, оп. 1, а. е. 31; л. 8 а. е. 196, л. 3, ф. 63 к, оп. 1, а. е. 417, л. 3; П. Спирков. Текстилната индустрия в България. С., 1947, с. 52, 60, 84, 88, 90. Данните за II таблица са без првоизводството на «Лен» и «Родина».

[75] ОДА — Варна, ф. 63 к, оп. 1, а. е 413, л. 12.

[76] ЦДИА, ф. 231, оп. 3, а. е. 19, л. 226.

[77] ОДА — Варна, ф. 665, оп. I, а. е. 303, л. 7.

[78] Пак там, ф. 23 к, оп. 1, а. е. 4.

Благодарение увеличението на основния капитал от 6 млн. лв. на 12 млн. лв., до 1939 г. акционерно дружество «Кирил» значително повишава производствените си мощности. Закупуват се 6 стана за тъкане на брезенти, конопени и ютени тъкани.[80] През 1936 г. се открива нов отдел за производство на смесени конопено-ютени прежди[81]. Към 1938 г. мощността на двигателите ѝ достига 260 к. с. Същата година във фабриката се работи на две смени с около 300 работници.[82] Продукцията ѝ е твърде разнообразна. Освен традиционното производство на зебло и торби се усвоява и производството на американски док, килими, пътеки, вълнени платове и др. на обща стойност 29 млн. лв. през 1938 г.[83]

Значително се разширяват мощностите и във фабрика «Лен». Освен новия отдел за производства на памучни прежди се открива и бояджийски отдел. Закупуват се 2 корита и валци за боядисване. През 1938 г. започва производството на ленени конци.[84] Същата година мощността на двигателите достига 193 к. с., а броят на работниците — около 300 души.[85]

Увеличава се обемът на продукцията и във въжарската фабрика на братя Цанкови и В. Кисьов. В зависимост от сезона броят на работниците се движи между 80 и 150 души.[86] През 1938 г. предприятието се разделя и се основават две въжарски фабрики: на братя Цанкови и на сина и зетя на В. Кисьов «Ст. Кисьов сие Георгиев». Разделянето не нарушава ритъма на производството и във двете фабрики. Въпреки че в началото на 1938 г. фабриката на братя Цанкови не работи няколко месеца, до края на годината в нея се произвеждат 241 770 кг въжета на обща стойност 6 797 000 лв. Тъй като във фабриката се запазва и машинният парк, не се съкращава и броят на работниците, който остава над 80 души.[87]

Другата въжарска фабрика на «Ст. Кисьов» се оборудва с машини, закупени на оказион в София, и също от края на годината успява да започне производството. Въпреки че тя отстъпва по броя на работниците си на другата въжарска фабрика, в нея се усвоява и производството на конопени прежди за нуждите на фабрика «Кирил». През 1939 г. оборотът ѝ е все още нисък — само 3 291 000 лв.[88] През 30-те години собственикът на мелница Коста Попов, привлечен вероятно от високите печалби в текстилната промишленост, построява в Девня трета фабрика за производство на конопени прежди, тъкани и главно на въжа.[89]

Укрепва и един нов за Варненски окръг текстилен отрасъл — производството на коприна. През 1937 г. собственикът на копринената фабрика във Варна Артин Таракиян получава разрешение да инсталира 20 басейна за свилоточене — тип италиански и 6 басейна за точене на повредени пашкули.[90]

Общо текстилното производство във Варненски окръг, макар и по-бавно в сравнение предшестващите периоди, продължава да се развива. За някои производства пазарът е вече преситен и все по-често предприятията преминават на двусменна или дори на едносменна работа, като напр. «Текстил» и пасмантерийните фабрики. Сравнително високото развитие на текстилната промишленост във Варненски окръг принуждава някои от собствениците на текстилни предприятия да търсят нови пазари. Така например от 1936 г. собственикът на чорапената фабрика В. Върбанов, закрива производството си във Варна и прехвърля машините си в София, разчитайки на по-добър пласмент.[91]

Същата година е закрит и филиалът на софийската фабрика за производство на кадифета и кадифелуци във Варна. Причините за тази стъпка на собствениците са трудностите при пласирането на продукцията във Варненски район.[92] Собствениците на памукотъкачната фабрика «Пилософ сие Каракунев» също получават разрешение да открият памукопредачница с 5040 вретена, но не във Варна, а в с. Курило, Софийско.[93] Освен към София собствениците на текстилни предприятия насочват капиталите си и към Пловдив. Акционерно дружество «Кирил» закупува през 30-те години две текстилни предприятия в Пловдив за производства на ютени прежди и на въжарски изделия.[94]

---

[79] Пак там, ф. 63 к, оп. 1, а. е. 413, л. 9.
[80] Пак там, ф. 102, оп. 1, а. е. 3, л. 3 — 5.
[81] ЦДИА, ф. 231, оп. 3, а. е. 25, л. 10.
[82] ОДА — Варна, ф. 665 к, оп. 1, а. е. 200.
[83] Пак там, ф. 197, оп. 1, а. е. 8, л. 12, 35, 56, 76.
[84] ЦДИА, ф. 231, оп. 3, а. е. 20, л. 15, 87.
[85] ОДА — Варна, ф. 63 к, оп. 1, а. е. 404.
[86] Пак там, ф. 665 к, оп. 1, а. е. 118, л. 73.
[87] Пак там, ф. 197 к, оп. 1, а. е. 10, л. 78.
[88] Пак там, ф. 665 к, оп. 1, а. е. 205, л. 16, 46, 66.
[89] ЦДИА, ф. 231, оп. 3, а. е. 19, л. 221.
[90] Пак там, а. е. 18, л. 155.
[91] Пак там, а. е. 15, л. 61.
[92] Пак там, а. е. 38, л. 20, 28.

Въпреки забавените темпове на развитие след 1933 г., изтеглянето на някои по-малки предприятия и насочването на капиталите към други райони, през 1938 г. Варненски окръг продължава да е един от важните текстилни центрове в България. Дадената таблица показва мястото на Варненски окръг по броя на работниците, мощности на двигателите и обем на продукцията към националната текстилна промишленост.[95]

1938 г.	Мощност в к. с.	Брой на работниците	Стойност на продукцията в хил. лева
Общо за страната	38 893	28 414	2 985 340
Варн. окръг	4 811	2 942	308 905
Проценти	12,4%	10,4%	10,35%

Преди избухването на Втората световна война като най-голям център на българската текстилна промишленост израства Софийски район (с 34% от общата продукция) следван от Габрово (18%) и Сливен (10%).[96] Така са подредени основните райони в изследването на проф. П. Спирков върху текстилната промишленост в България до 1944 г. От посочените данни за развитието на тази промишленост във Варненски окръг се вижда че тя изпреварва Сливен и е на трето място. Сливен остава като четвърти текстилен център в страната. Това са и четирите главни текстилни района в България преди Втората световна война. В сравнение с периода преди Балканските войни, когато има три главни центъра на текстилното производство — Габрово, Сливен и Варна, за съвсем кратък период начело излиза новият текстилен център София. Той измества старите текстилни градове, като Габрово остава на второ място, Варна запазва третото си място, а Сливен от второ отива на четвърто място с приблизително еднакъв обем на промишлената продукция с град Варна.

* * *

Втората световна война оказва отрицателно въздействие върху развитието на текстилната промишленост у нас. В най-тежко положение, както и по време на Първата световна война, се оказва производството на памучен текстил поради затрудненията по снабдяването със суровини. Българската държава не предприема решителни мерки за увеличаването на площите с памук в страната. Нещо повече, в годините на войната няколко пъти се намалява производството на местен памук в сравнение с довоенния период. От 7761 т памук, произведен в България в 1939 — 40 г., производството през 1943 — 44 г. спада на 2279 т.[97]

В сравнение с предната година още в първата година на войната се намаляват с 20% контингентите памук, разпределен от държавата между памукопредачните предприятия в страната. Единствено фабрика «Текстил» получава същия контингент памук, както за 1938 — 39 г., тъй като управлението на фабриката обявява, че още оттогава се е самоограничило.[98] Асен Николов отново показва, че за него не важат никакви държавни ограничения.

---

[93] Пак там, а. е. 19. л. 221.

[94] ОДА — Варна, ф. 665 к, оп. 1, а. е. 200.

[95] ОДА — Варна, ф. 63 к, оп. 1, а. е. 404, л. 7. 16, 20, 22, 24, 33; ф. 197 к, оп. 1, а. е. 10, л. 9, 10, 11, 12. 13, 32, 33, 34, 35, 37, 53, 54, 55, 56, 57, 74, 76, 77, 78; ф. 665 к, оп. 1, а. е. 205, л. 16; ф. 21 к, оп. 1, а. е. 3, л. 12, 33; ф. 7 к, оп. 1, а. е. 41, л. 8; П. Спирков. Цит. съч., с. 50, 52, 59. Няма данни за произведената продукция във фабрика «Лен» през 1938 г., дава се само броят на работниците — 300 души. Освен това не са отразени в таблицата показателите за броя на работниците и обема на продукцията на фабриките «Сокол», пасмантерийните фабрики, фабрика «Родина», копринената фабрика на Артин Гаракиян, въжарската фабрика на Коста Попов. Въпреки че тези фабрики имат малък брой работници и обем на продукцията, без тяхното включване делът на Варненски окръг по броя на работниците и обема на продукцията е по-нисък, отколкото в действителност.

[96] П. Спирков. Цит. съч., с. 47.

[97] Пак там, с. 39.

През 1940 г. положението в памукотекстилното производство се стабилизира благодарение на търговския договор, сключен между България и СССР. По силата на този договор България получава 12 хил. т памук за изпридане на «ишлеме». Във връзка с преработването на съветския памук 30-те памукопредачни фабрики в България се обединяват в тръста «Български предачници». Инициатори са петте най-големи предприятия, между които са и «Цар Борис» и «Текстил»[99]. Варненските фабрики заемат важно място в тръста. Фабрика «Цар Борис» притежава 55, а «Текстил» 40 от общо 400-те акции на дружеството, което представлява общо 24%. При увеличението на капитала през 1943 г. двете варненски фабрики запазват дела си в акционерния капитал на тръста.[100]

След преработката на съветския памук отново се изостря проблемът за снабдяването със суровини. От 1 ноември 1941 г. всички памукотекстилни предприятия в страната преминават на една смяна, като останалите работници се съкращават.[101]

Поради липса на суровини производството на памучната промишленост намалява няколко пъти в сравнение с довоенния период. От 11 хил. т памучни прежди и 29 млн. тъкани, произведени през 1938 г., производството през 1944 г. спада на 1204 т памучни прежди и 9,1 млн. м тъкани.[102]

Варненските памукотекстилни предприятия също остро чувствуват липсата на суровини. Ускорява се започналият още от преди войната спад в производството.

Фабрика «Текстил» е сравнително в по-благоприятно положение от «Цар Борис», тъй като са засегнати главно бояджийският и предачният отдели, а тъкачният по-малко. След приключването на преработката на съветския памук положението във фабриката се утежнява извънредно много. През 1941 г. в нея са произведени 2 830 341 м плат, но само 6500 пакета прежда. Следващата година производството на търговски прежди се спира напълно. Произведени са 1 931 627 м памучни тъкани. Най-ниският обем е отбелязан през 1943 г. — 1 569 418 м тъкани.[103]

От 1941 г. във фабрика «Текстил» започва преработката и на изкуствени влакна. През септември с. г. е получена първата пратка изкуствени влакна от Германия за пробно производство.[104] Работата в «Текстил» се поддържа само на една смяна и то с постоянни прекъсвания на производството поради недостиг на суровини. Непрекъснато намалява и броят на работниците. От около 1000 работници, заети в производството през 1939 г., броят им спада на 532 през 1943 г., а през септември 1944 г. в «Текстил» работят 451 работници.[105]

В по-тежко положение е фабрика «Цар Борис». Още от началото на 1940 г. се чувствува недостиг на суровини. Управлението отправя предупреждение към всички работници, че до 15 дни ще бъдат уволнени или ако продължат работа, то е, докато има памук. След което се смятат автоматично за уволнени.[106] През есента на 1940 г. се закрива бояджийският отдел, тъй като се преминава само на производство на индустриални прежди.[107] Благодарение доставките на съветския памук положението се стабилизира до лятото на 1941 г.

---

[98] ОДА — Варна, ф. 21 к, оп. 1, а. е. 83.

[99] Ж. Натан, Л. Беров. Цит. съч., с. 262.

[100] ЦДИА, ф. 240, оп. 1, а. е. 1, л. 78; Ж. Натан, Л. Беров. Цит. съч., с. 262. Това дружество-тръст разпределя цените, производствените квоти и т. н. Въпреки малкия капитал на АД «Български предачници» (първоначално само 400 000 лв., едва през 1943 г. увеличен на 1 500 000 лв.), чл. 22 от Устава на дружеството постановява, че щом общото събрание има заседание и приеме решение, то е валидно за всички акционери, щом дружественият капитал е представен в тях съгласно търговския закон. Това показва, че по време на войната фабриките загубват до голяма степен своята търговска и производствена самостоятелност. АД «Български предачници» продължава да съществува и след преработката на съветския памук. През 1942 и 1943 г. то поема преработката на около 3000 т турски памук.

[101] ОДА — Варна, ф. 21 к, оп. 1, а. е. 105, л. 1.

[102] Здр. Златанов. Цит. съч., с. 269.

[103] ОДА — Варна, ф. 21 к, оп. 1, а. е. 126, л. 10, 29.

[104] Пак там, а. е. 13, л. 7.

[105] Пак там, а. е. 109, 10; а. е. 86, л. 13.

[106] Пак там, ф. 7 к, оп. 1, а. е. 10, л. 61.

[107] ЦДИА, ф. 231, оп. 6, а. е. 252, л. 25.

Особено неблагоприятно се отразява на производството честата смяна на собствениците по време на войната. Главните акционери Жак и Рафаел Сузин, както и повечето от останалите, като евреи попадат под ударите на Закона за защита на нацията. Те се принуждават да продадат фабриките си «Цар Борис» във Варна и «Тунджа» в Ямбол на новото, конюнктурно създадено дружество «Котония». Фирмата «Котония» е основана на 10. VI. 1941 г. като акционерно дружество «За текстилна индустрия и търговия» с 5 млн. лв. основен капитал. Нейни основатели са Стойо Мошанов, Спрко Станчев, Иван Хрелопанов и др. видни български политици и индустриалци. Те създават дружеството, за да извлекат облаги от новия закон, като закупят на безценица предприятия, собственост на евреи.[108] Новите собственици закупуват акциите на «Цар Борис», още преди изтичането на 6-месечния срок след излизането на Закона за защита на нацията, предвиден в чл. 31 от него.[109] Въпреки че председателят на новия управителен съвет на фабрика «Цар Борис» е италианецът Луиджи Бругера, повече от 50% от акциите стават собственост на българи.[110] През 1942 г. акциите на «Цар Борис», поради тежкото финансово положение на предприятието, както и поради измамата, извършена при продажбата, се изземват почти изцяло от касата за обществено осигуряване при Министерството на вътрешните работи и народното здраве.[111] Така в годините на Втората световна война единствената варненска текстилна фабрика, собственост на чужди капитали, става притежание на българската държава.

Тези чести смени на собствениците създават допълнителни затруднения в производството, което и без това е силно ограничено поради липсата на суровини. През втората половина на 1941 г. обемът на продукцията спада на половина от довоенното ниво, като на няколко пъти производството се прекъсва поради липса на суровини.[112]. Най-нисък е обемът на продукцията през следващата 1942 г. — едва 15% от довоенното ниво.[113] От 1942 г. поради постоянния недостиг на суровини и във фабрика «Цар Борис» се въвежда преработката на изкуствени влакна, фиоко, целволе и др., внасяни от Германия и Италия. Започва се производството и на памучни конци, тирета и др.[114] В годините на войната «Цар Борис» отново изостава на второ място по обем на продукцията след фабрика «Текстил».

През 1943 — 44 г. производството се стабилизира до известна степен благодарение доставките на турски и местен памук. С пълен капацитет в годините на войната работи само електроцентралата на фабриката, произвеждаща електроенергия за нуждите на град Варна.[115]

Единственото памукотекстилно предприятие в окръга, което запазва обем на продукцията си близък до предвоенния период, е фабрика «Пилософ сие Каракунев». По време на войната тя е преименувана на името на новите си собственици «Ковачев и сие». През 1943 г. тя дори отбелязва известно увеличение на стойността на продукцията в сравнение с 1938 г., но то се дължи на повишаването на цените в памучния текстил.[116]

Като цяло памукотекстилната промишленост във Варненски окръг през годините на Втората световна война е доведена до пълен упадък. След 1941 г. всички предприятия работят само с една смяна и то с чести прекъсвания. Не се правят никакви разширения на мощностите или закупки на нови машини. Не достигат резервни части за машините. Непрекъснато се намалява броят на работниците, за да спадне през 1944 г. на 852 в трите памукотекстилни фабрики, или на нивото от 1925 — 26 г. Производството и продажбата на продукцията се извършва само по поръчка на държавата.[117]

Спадането на производството в памукопредачните предприятия се отразява и на бояджийските фабрики. Те и до войната имат затруднения с поръчките (по време на войната дори и «Цар Борис» закрива бояджийския си отдел). През 1941 г. прекратява работа фабриката за боядисване на памучни прежди «Сокол» (едно от най-големите предприятия от този род във Варна) поради липса на поръчки. Собствениците на фабриката започват да се занимават само с търговия на прежди.[118]

---

[108] ОДА — Варна, ф. 7 к, оп. 1, а. е. 196, л. 1, 9, 10.
[109] Пак там, ф. 7 к, оп. 1, а. е. 196, л. 19.
[110] Пак там, ф. 7 к, оп. 1, а. е. 196, л. 19.
[111] Пак там, а. е. 181, л. 5.
[112] ЦДИА, ф. 231, оп. 6, а. е. 252, л. 25.
[113] ОДА — Варна, ф. 7 к, оп. 1, а. е. 181, л. 5.
[114] Пак там, а. е. 190, л. 52, 59.
[115] Пак там, л. 31, 50, 65.
[116] Пак там, ф. 197 к, оп. 1, а. е. 11, л. 5.
[117] Пак там, а. е. 12, л. 5.
[118] Пак там, ф. 23 к, оп. 2, а. е. 6, л. 4.

Благодарение на промененото си производство пасмантерийната фабрика «Български трикольор» успява да увеличи обема на продукцията си. Стокооборотът ѝ от около 4 млн. лв. през 1942 г. се удвоява на 8 млн. лв. през 1943 г. и достига 10,5 млн. лв. през 1944 г.[119]

Сравнително в най-добро положение са предприятията от конопено-ютената индустрия. Причините са главно все още в голямото търсене на вътрешния пазар на тяхната продукция. Освен това фабриките от този текстилен отрасъл не са големи и в първите години на войната получават достатъчно суровини, за да поддържат нормално производство.[120]

Във фабрика «Кирил» се съкращава част от работниците в отделни месеци, когато намаляват запасите от суровини, но до края на 1942 г. се поддържа работа на две смени с над 300 работници.[121] Въпреки че броят на работниците се запазва на довоенното равнище, през първите години бързо се увеличава оборотът на фабриката поради повишаване цените на нейната продукция. През 1939 г. оборотът ѝ е 24 млн. лв., през 1940 г. 38,22 млн. лв., за да достигне до 55 млн. лв. през 1941 г.[122]

Във фабрика «Кирил» се усвояват и някои нови производства. Така например през 1941 г. се произвеждат 264 хил. м памучни тъкани, освен това ленени, конопени, ютени и дори и вълнени тъкани.[123] Усвояването на производството на различни видове текстилни изделия показва, че от 1941 г. и фабрика «Кирил» също започва да среща известни затруднения при снабдяването със суровини. Това принуждава ръководството да започне производството на нетипични текстилни произведения за фабриката, за да не бездействуват становете. Въпреки това към края на 1942 г. част от становете във фабрика «Кирил» са спрени поради липса на суровини.[124] През 1943 г. управлението обявява, че ще съкрати и част от работниците. Съкращаването се извършва не само поради липса на суровини. В отчета си пред акционерния съвет управлението посочва, че основната причина е увеличаването надниците на работниците, което влиза в сила от 1. I. 1943 г. и което ще намали печалбите на фабриката.[125] През 1943 г. във фабрика «Кирил» са съкратени 120 работници, или 40% от общия им брой, повечето от становете бездействуват. И през 1944 г. положението на фабриката не се подобрява.[126]

Във въжарските фабрики също първоначално не се чувствуват големи затруднения в снабдяването със суровини. В първите години на войната фабрика «Братя Цанкови» работи на две смени, като броят на работниците се запазва на довоенното ниво.[127] Увеличават се мощностите, дори през 1941 г. се закупуват 15 стана и се усвоява производството на конопени тъкани.[128] След 1941 г. и фабриката на «братя Цанкови започва да ограничава производството си поради липса на суровини. През 1942 и 1943 г. в нея са заети около 60 работници, или около половината от довоенния период.[129]

В другата, по-малка въжарска фабрика «С. Кисьов» и през 1942 г. се отбелязва увеличение на продукцията, след което също започва спад, продължаващ и през 1944 г.[130]

Фабрика «Лен» в Провадия през 1940 г. закупува нови машини за производството. Тя получава разрешение за два дарака, една предачна машина с 400 вретена, машина за омекотяване на конопа и др.[131] След 1941 г., както и в останалите текстилни предприятия, и във фабрика «Лен» започва намаление обема на продукцията. През 1943 г. стойността на продукцията ѝ е само 14 млн. лв.[132] През 1944 г. дневното ѝ производство е едва около 1200 м тъкани.[133]

Във Варненски окръг се откриват и няколко малки текстилни предприятия в първите години след започването на Втората световна война. През 1939 г. районният земеделски кооперативен съюз «Общ подем» в Провадия получава разрешение да открие индустриално предприятие за конопени и ленени платна.[134] Следващата 1940 г. е открито предприятие на АД «Балкан» за производство на килими, килимчета, кувертюри, пътеки и наметки.[135] Същата година се открива и килимарска работилница.[136] Това са последните текстилни предприятия, открити във Варненски окръг до 1944 г. Следващите години, поради обща криза в текстилното производство на окръга, нови предприятия не се създават.

---

[119] Пак там, ф. 665 к, оп. 1, а. е. 303, л. 13.
[120] ЦДИА, ф. 399, оп. 1, а. е. 9, л. 108.
[121] ОДА — Варна, ф. 102 к, оп. 1, а. е. 64; ЦДИА, ф. 231, оп. 6, а. е. 252, л. 23, 54.
[122] ОДА — Варна, ф. 102, оп. 1, а. е. 76, л. 91, 147, 200.
[123] Пак там, а. е. 41, л. 3.
[124] Пак там, а. е. 33, л. 20.
[125] Пак там, а. е. 3, л. 23.
[126] Пак там, а. е. 33, л. 20.
[127] Пак там, ф. 28. оп. 1, а. е. 5, л. 196.
[128] Пак там, а. е. 7, л. 7.
[129] Пак там, ф. 29, оп. 1, а. е. 4, л. 18, 28, 35, 48, 61; ф. 28, оп. 1, а. е. 16, л. 1 — 4; ф. 197 к, оп. 1, а. е. 11, л. 7.
[130] Пак там, ф. 29, оп. 1, а. е. 4, л. 18, 28, 48.
[131] ЦДИА, ф. 231, оп. 3, а. е. 15, л. 136, 236, 313.
[132] ОДА — Варна, ф. 63 к, оп. 1, а. е. 404, л. 7.
[133] Текстилен комбинат «Г. Димитров» гр. Провадия (исторически очерк).

* * *

Втората световна война разстройва сериозно текстилната промишленост във Варненски окръг. В най-тежко положение се оказва памукотекстилното производство. С изключение на 1940 г. и първата половина на 1941 г., когато се преработва съветски памук, поради недостига на суровини, непрекъснато намаляват обемът на производството и броят на работниците. Често се прекъсва и производственият процес. Към 9. IX. 1944 г. броят на работниците в памучните фабрики в град Варна спада приблизително на нивото от годините преди Балканските войни.

Макар и с по-добро снабдяване, конопено-ютените фабрики след 1942 г. също започват да чувствуват криза със суровините. През 1943 и 1944 г. всички текстилни предприятия в окръга работят с непълен капацитет, много от работниците са уволнени.

В навечерието на 9. IX. 1944 г. текстилната промишленост в окръга е с остарял машинен парк, тъй като не се закупуват нови машини, липсват и резервни части. Недостигът на суровини води до намаляване на производството и съкращаване на квалифицираните работници, които се разпръскват из селата на окръга и страната. От водещ отрасъл във Варненски окръг текстилната промишленост се превръща в изоставащ, с ограничено производство и остаряла техника.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

До Освобождението Варненски окръг е предимно земеделски район с добре развита търговия и донякъде занаятчийство. След Освобождението в окръга се правят няколко опита за създаване на текстилни предприятия, но поради чуждестранната конкуренция те са неуспешни.

Текстилна промишленост във Варненски окръг започва да се създава едва в края на XIX в. Географското местоположение на Варна, като най-голям пристанищен център на България, предопределя развитието на текстилни отрасли, свързани с преработка на вносни суровини. Във Варненски окръг се създават първите български фабрики за производство на памучни прежди, памучни и ютени тъкани. Броят на текстилните предприятия не е голям, но поради голямата концентрация на работници окръгът е един от основните текстилни центрове след Сливен и Габрово.

Балканските и Първата световна войни нанасят тежък удар върху текстилната промишленост на Варненски окръг. Специализацията на окръга в преработка на вносни суровини поставя варненските текстилни предприятия в по-неизгодно положение, отколкото останалите текстилни предприятия в страната. Към края на Първата световна война текстилното производство в окръга почти замира.

Кризата, обхващаща цялата икономика на България след войната, дава отражение и върху възстановяването на текстилното производство във Варна. Въпреки огромната безработица и наличието на значителни капитали, нивото на продукцията и броят на работниците до войната са достигнати едва през 1925 г.

Периодът 1925 — 1929 г. се характеризира с бурен възход на текстилната промишленост, което отново нарежда Варненски окръг сред най-големите текстилни центрове в страната и той се превръща в най-голям памукотекстилен център.

Кризата от 1929 — 1933 г. не задържа възходящото развитие на варненската текстилна промишленост. Силно протекционистическата политика на българската държава създава благоприятни условия за задоволяване на националния пазар с текстилни стоки местно производство. В този период се очертава и едно изоставане на варненската текстилна промишленост в сравнение с темповете на развитие на софийската.

---

[134] ЦДИА, ф. 231, оп. 3, а. е. 15, л. 446
[135] ОДА — Варна, ф. 112, оп. 2, а. е. 198, л. 1.
[136] Пак там, а. е. 207.

Това изоставане се засилва още повече в годините до Втората световна война. Варна си остава трети текстилен център след София и Габрово и втори памукотекстилен център в България след София по обем на продукцията си и броя на работниците.

Втората световна война спира развитието на текстилната промишленост във Варна. През 1942 и 1943 г. памукотекстилните фабрики работят едва с 20% от капацитета си. Ютената и ленената промишленост са в малко по-добро положение, но и те работят с непълен капацитет поради липса на суровини.

Въпреки сравнително високото развитие на текстилната промишленост тя не достига нивото на западноевропейските страни нито по обем, нито по качество на продукцията. Извънредно силният държавен протекционизъм, от една страна, създава благоприятни условия за развитие на местната текстилна промишленост, но от друга, задържа модернизацията ѝ, повишаването на производителността, подобряване качеството на продукцията. Въпреки огромните печалби поради липсата на чужда конкуренция българските индустриалци създават дори и в по-новите текстилни браншове — памукотекстилната и конопено-ленената промишленост—фабрики, оборудвани със стари, морално износени машини. В някои случаи, като във фабрика «Лен», машините са закупени на цената на старо желязо от Англия. Текстилната промишленост дава висока доходност само поради високите цени на нейните изделия на българския пазар и ниските надници, изплащани на работниците, заети в нея (предимно жени и деца). Всички тези слабости не ѝ позволяват да излезе на външния пазар, а ограничените рамки на вътрешния пазар довеждат през 30-те години до пресиténост във всички текстилни производства.

Високите печалби се ползват главно за лично потребление вместо за вложения в индустрията, което също води до забавяне индустриализацията на страната и модернизирането на съществуващите мощности.

Пред народната власт се постави задачата да подмени остарелия машинен парк, да издигне на по-високо ниво производителността и качеството на продукцията в текстилната промишленост.

ENTWICKLUNG DER TEXTILINDUSTRIE IM BEZIRK VARNA (1929 — 1944)

Todor Parušev

(Zusammenfassung)

Die Textilindustrie im Bezirk Varna entwickelte sich auch während der Krise der Weltwirtschaft mit hohem Tempo. Es wurde neue Technik eingeführt und die Produktion und die Zahl der Arbeiter erhöht. Obwohl bis zum Krieg keine grossen Textilbetriebe geschaffen wurden, behielt Varna hinsichtlich der Anzahl der Arbeiter und des Produktionsvolumens seinen Platz als drittes Textilzentrum in Bulgarien nach Sofia und Gabrovo.

Während des zweiten Weltkrieges war die Textilundustrie in dem Bezirk Varna fast erloschen, was auf Einfuhrschwierigkeiten von Rohstoffen zurückzuführen ist. Die qualifizierten Arbeiter zerstreuten sich im ganzen Land.

Am Vorabend des 9. 9. 1944 verfügte die Textilindustrie im Bezirk über einen veralteten Maschinenpark, der dringende Bedarf an Rohstoffen, Reserveteilen und Brennstoffen war unverkennbar zu spüren. Von einem fürhrenden Wirtschaftszweig wurde die Textilindustrie zu einer zurückgebliebenen Branche.

ПАМЕТНИЦИ И ПАМЕТНИ ПЛОЧИ НА ЗАГИНАЛИТЕ ПРЕЗ ВОЙНИТЕ

част IV*

Камен Горанов

В много селища на Варненски окръг се издигат паметници на загиналите по време на Балканската, Междусъюзническата (1912 — 1913 г.) и Първата световна война (1915—1918 г.). Строителството на военните паметници е дело на местните инициативни комитети, общинските управи на селищата със съдействието на Министерството на войната. Средствата са събирани от населението, общината, близките и бойните другари на загиналите. Мястото се предоставяло от общината съгласувано с окръжното инженерство.

В градоустройствено отношение паметниците са били поставяни в населени места и то предимно на площада, в някой парк или църковен двор, като изборът на място най-често е случаен, без оглед на бъдещото развитие на селището. По тази причина сега много паметници остават на неподходящи места, а някои се налага да се преместват.

Военните паметници от този период са част от архитектурния облик на селищата и за много от тях са единствената изява на пластичното изкуство. В композиционно отношение те се характеризират със схематичност и ограничен идейно-художествен замисъл, неизразителен пластичен език и шаблон на решенията. Обикновено се срещат архитектурно-скулптурни композиции с войник «на бой с нож» или «с пушка при нозе», пилони, пирамиди и паметни плочи с дълъг списък на загиналите от селището. Най-често прозират заемки на форми и композиционни похвати от руските военни паметници в нашите земи. На някои от тези паметници са поставени допълнително плочи с имената на загиналите в Отечествената война (1944 — 1945 г.).

Между двете световни войни във Варна и окръга са издигнати значителен брой военни паметници, дело на местни майстори-скулптори и архитекти.

Разглеждаме ги по реда на събитията, на които са посветени.

ПАМЕТНИЦИ НА ЗАГИНАЛИТЕ ПРЕЗ СРЪБСКО-БЪЛГАРСКАТА ВОЙНА (1885 г.)

За българския народ това е първата справедлива война, която утвърждава Съединението и целостта на новоосвободеното отечество. Бойните действия се водели далеч по западната ни граница, но в сраженията активно действувал и Варненски 8-и приморски пехотен полк. В боевете при Сливница, Драгоман, Цариброд и овладяването на гр. Пирот приморци храбро изпълнили войнишкия си дълг. В тези боеве, водени на 11, 12, 14 и 15. XI. 1885 г. полкът е дал 55 убити, между които е бил и командирът на II дружина кап. Златев. По бойния си път през цялата тази война полкът е дал общо 212 убити офицери и войници. След войната по инициатива на офицерите от полка се създава фонд «постройка на паметник» за прослава и в памет на загиналите. В този фонд са постъпили средства, събрани измежду офицерските среди, патриотични организации, от Варненската община 2000 лева и от княжеското семейство 4000 лева. Строежът на паметника е бил отдаден на търг и изграден през 1893 — 1894 г. на площада пред Съборната църква във Варна. Неговото градоустройствено решение е свързано с първия регулационен план на града, когато площадът пред Съборната църква е бил най-оживеното място. Паметникът е третиран като самостоятелен елемент в една среда, която още не е била архитектурно оформена. Поместването му сред новообразувания площад на кръстовището на двата оживени булеварда (бул. «Д. Благоев» и бул. «К. Маркс») и неговото използване като ориентир за движение било в духа на европейското градоустройство през XIX в.

Паметникът представлява пирамидално изградена архитектурна композиция с квадратно напречно сечение с размери 5,70 м на основата и обща височина 8,60 м. Той е решен в характерните за неокласицизма форми — строго и лаконично, без излишни декоративни елементи. Композицията на паметника е много сходна с архитектурата на руските военни паметници и на паметника на Васил Левски в София. С приложението на новата градоустройствена планировка през 1958 г. се наложи паметникът да бъде демонтиран и преместен в малката градинка пред сградата на НИПКИК, в близост до бившите казарми на 8-и приморски полк. На новото си място паметникът се откроява много добре на белия фон на фасадата на института. В обемно отношение той съответствува на околното пространство и се възприема добре откъм оживения бул «Д. Благоев».

---

* Продължение на публикацията в ИНМВ, V(XX), 1969, с. 241 — 248.

Обемно-композиционно паметникът е разчленен на три основни части, които формират неговия силует. Базата се състои от две високи стъпала; в средата на всяко от тях са поместени по три нормални стъпала за изкачване пред паметните плочи. Следва средната част — една почти кубична форма, разчленена в ъглите със заоблени пиластрови колонки, носещи богато профилиран корниз. В полетата между колонките са монтирани четирите възпоменателни плочи от бял мрамор с размери 1,20/0,63 м. На плочата на лицевата страна на паметника е написано «И те паднаха за защита на Отечеството — за увековечение на тяхната памет от другарите им приморци — 1891 година». На другите плочи са написани имената на всички загинали, датите и местата на сраженията. Върхната част на паметника е пилон с квадратно сечение, силно скосен към върха, където е пирамидално заострен. На южната страна по средата на пилона е монтиран осмоконечен Андреевски бронзов кръст. По-рано на върха на пилона имаше венец от лаврови листа с ъглови лампи за осветление. Този елемент след преместването на паметника не бе възстановен, защото оригиналът беше силно повреден от корозия, а за направата на нов не се намери изпълнител. За да се изгради микросреда, около паметника е създадена площадка с малка градинка, опасана символично с ограда от вериги, монтирани на четири ъглови колони от гранати с калибър 28 см и четири междинни с калибър 20 см.

Паметникът е изпълнен от зелен айтоски андезит, който лесно ерозира от атмосферните влияния. Това наложи при преместването му повърхността на всички елементи да се преработи наново. Паметникът е изпълнен много прецизно, с голяма професионална вещина (табл. $I_{1,2}$). Бил е тържествено открит на 25 IX. 1894 г. в присъствието на княз Фердинанд, митрополит Симеон, войскови части, граждани и много участници в Сръбската война. Той е единственият паметник, който отразява участието на приморци в тази война. Всички имена на убитите са отбелязани на паметните плочи на портала-паметник пред бившите казарми на 8-и приморски полк.

ПАМЕТНИЦИ НА ЗАГИНАЛИТЕ ПРЕЗ БАЛКАНСКАТА И МЕЖДУСЪЮЗНИЧЕСКА ВОЙНА 1912 — 1913 г. И ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА 1915 — 1918 г.

Варненският 8-и приморски пехотен полк взел дейно участие в тези войни. В бойния си път приморци проявили небивал героизъм, но оставили и много жертви далеч от родните места.

През Балканската война (1912 — 1913 г.) от полка са паднали 462 офицери и войници, а през Първата световна война (1915 — 1918 г.) 1074 души. В памет на загиналите в тези войни са издигнати голям брой паметници и паметни плочи във всички селища на окръга, които са дали повече жертви. Паметниците са построени след завършването на Първата световна война, през тридесетте години. Поради това най-често са общи и за Балканската, Междусъюзническата и Първата световна война. Имената на убитите във всяка от тях са написани на отделни плочи или на една обща плоча — в отделни колони.

ПАМЕТНИКЪТ НА ГРАНИЧАРЯ. Той е бил издигнат в чест на падналите офицери и войници от 15-а погранична дружина. Разположен е във втората част на Морската градина, на високия стръмен бряг, до сегашната младежка площадка. Той е изграден през 1917 г. по проект на арх. Евгени Дякович и скулптора Кирил Шиваров, със сложна архитектурно-скулптурна композиция, съставена от много елементи. Ориентацията на паметника е с лице към север, по посока на града, но гърбом към морето, с благоприятно осветление. Развива се пирамидално и завършва с традиционната за военните паметници скулптура на граничар с пушка при нозе и граничарско куче. Фигуралната композиция е приблизително в естествена големина и увенчава високия пиедестал. Базата е решена като портик с ориенталски заострена арка завършена с кръст. На задната страна е изградена полукръгла обзорна площадка към морето с масивна балюстрада. В нишата към лицевата страна е монтирана голяма плоча с посвещение. «На падналите за обединението на Отечеството офицери и войници от 15-а погранична дружина. От бойните им другари — 1917».

Средната част на паметника е призма с квадратно сечение, скосено в ъглите, което завършва с профилиран стъпаловиден корниз — като постамент на фигурата. Тук са монтирани мраморни плочи с имената на загиналите граничари. В пластичната декорация на свода и колоните са заимствувани мотиви от църковната дърворезба (плетеница). Целият паметник, орнаментите и фигурата са изпълнени със светлосива, чукана мозайка.

Материалът е подходящ за изпълнение на сложно профилираната композиция, но като изкуствен материал занижава художествения ефект. Усложнената композиция на паметника, в духа на романтизма от миналия век, ощетява неговото монументално въздействие. Реалистичното третиране на фигурата и спокойното състояние на войника с пушка при нозе нямат голямо емоционално въздействие. Синтезът между архитектурата и пластиката носи белезите на еклектизма. Общата височина на паметника е 7,50 м (табл. I_3).

ПАМЕТНИК-КОСТНИЦА на загиналите за родината офицери, подофицери и войници през войните 1912 — 1913 г., 1915 — 1918 г.

Той е изграден в центъра на новите варненски гробища през 1935 г. след ликвидирането на старите, които се простирали в района на Пантеона. Там са пренесени костите на стотици воини, които са почивали в старите военни гробища. Проектът на костницата е дело на варненския архитект Жельо Богданов. Архитектурната композиция е третирана като братска могила. Тя е разположена в ос на централната алея на гробището, сред малка цветна градина, с ориентация към изток. Композиционното решение е просто, с два елемента в хоризонтално и вертикално положение. Идеята за братската могила е изразена с надгробна плоча от сив гранит с размери 3,00/5,00 м, символизираща голям саркофаг. Вертикалният елемент е кръст с височина 7 м, изваян от сива, чукана мозайка, която по цвят и фактура хармонично се свързва с гранитния плинт на саркофага. Кръстът е просто и монументално оформен. Със своя силует и размери той доминира сред околните надгробни паметници. Основата на кръста е постамент с правоъгълен обем, на който са монтирани паметни плочи с имената на 240 загинали офицери и войници. Лаконично детайлираните елементи на композицията ѝ придават необходимото монументално въздействие и тържественост.

Той и сега има съвременно звучене, породено от простотата на идеята и прецизното ѝ реализиране в материал. Това говори за професионалната вещина и добрия вкус на автора (табл. I_4).

ПОРТАЛ-ПАМЕТНИК НА 8-и ПРИМОРСКИ ПЕХОТЕН ПОЛК представлява оформление на главния вход на казармите. Издигнат е за прослава и в памет на загиналите приморци по бойните полета през Балканската и Първата световна война. Изграден по инициатива на офицерите от полка и със средства, събрани измежду тях, гражданството и общината. За изготвянето на проекта е имало конкурс, като първа премия е получил именитият наш архитект Георги Овчаров от София. Той е решил задачата с характерните за неговото творчество монументални и опростени линии. Неговият проект е бил разработен и осъществен под ръководството на варненския архитект Жельо Богданов, който е внесъл и някои съществени промени при неговото реализиране. Порталът заедно със сградата са построени през 1935 — 1936 г. при активното участие на полк. Димков и други офицери от полка.

Порталът е част от цялостното решение на сградата на казармата по ул. «Войнишка» (сега бул. «Д. Благоев»). Като архитектурно-скулптурна композиция порталът е решен симетрично, с централна и две странични части. Оста на симетрията е център и на обемната композиция, която е решена кулисно по отношение на улицата. Пред портала е създаден отстъп, с който се уширява пространството пред входа и се подобрява визуалното му възприемане. Централната част е решена като триумфална арка с голям заострен отвор, фланкиран с два високи пилона. На лицевата страна на пилоните, на високи пиедестали, стоят като на вечна стража две войнишки фигури с пушки при нозе. Скулптурните фигури са значително по-едри от човешки ръст. Те са третирани декоративно, с опростени линии и всички елементи на войнишката униформа и снаряжение. Изразът на лицата е безжизнен, в търпеливо очакване да свърши този караул. Фигурите са изпълнени от сива, чукана мозайка. Те са дело на скулптора Кирил Шиваров от Варна. Декоративните елементи са моделирани от скулптора Васил Ставрев. Високо на пилоните са изваяни в дълбок релеф гербове, представляващи стилизиран изправен лъв на фона на традиционния щит. Над ъгловато оформения централен отвор е създадено широко, спокойно поле като място за надписи, за посвещения и вензелът на полка, излети от бронз. Пилоните са оформени просто, с правоъгълно сечение, без профили. На върха си имат мачти за знамена, като в центъра на тематичната композиция над арката е имало бронзов герб на полка с буквите М. П. и корона над тях. С това се отбелязвало, че полкът «през 1893 год. по благоволение на бившия цар-отец е бил награден с отличието да има за свой шеф О. Бозе почившата княгиня Мария Луиза». Под този герб с големи бронзови букви е било написано: «Вечна слава на падналите в бран за родината», а от двете страни на отвора годините: «1912 — 1913» и «1915 — 1918». Встрани от пилоните, на по-ниски стени са изрязани островърхите отвори на малките служебни входове. Те са акцентирани с излети от бронз войнишки кръстове за храброст и текст: вдясно «Тоз, който падне в бой за свобода, той не умира» (този текст е запазен и до днес), а вляво: «Българийо, за тебе те умряха» (този и други текстове са премахнати след 1944 г.).

На двете крила на портала са изградени в блок паметните плочи с имената на всички загинали офицери и войници през всички боеве и войни, които полкът е водил от своето създаване. Тук са издълбани и позлатени с варак имената на 1074 воини. Пред плочите има по един жертвеник за огън при тържества. Порталът има две фасади, което дава възможност да се обогати неговото съдържание и да се разкаже повече за бойната история на полка. Авторите умело са вградили текстове, скулптури и карти, които имат познавателно и патриотично възпитателно въздействие. На задната страна, към двора на казармата, са издълбани текстове: на сградата — «Помни героизма и завета на падналите по бранните полета приморци», а от двете страни на служебните входове — «Приморецо, гордей се, че си син на героичен народ» и в дясно — «Няма по-красива смърт от тази за благото на родината». На пилоните отвътре са монтирани две мраморни плочи 40/80 см със стихове от Иван Вазов и Емануил Мутафов. Зад плочите с имената, в каменната облицовка, са издълбани карти, които релефно и с цветове очертават бойния път на приморци през двете войни.

В композицията е осъществен синтез между строгите и монументални обеми на архитектурата и линеарно третираната пластика. Паметникът е изграден от местни майстори с камък от кариерата на с. Ген. Киселово — Варненско.

Порталът-паметник е бил тържествено открит на 13 и 14. XI. 1936 г. с големи народни тържества и военен парад.

След преместване на полка през 1961 г. портал-паметникът остана без стопани и беше доста занемарен. Много от бронзовите апликации и текстове с шовинистично съдържание бяха премахнати, а по облицовката избиха петна. На много места се порути.

През 1967 г. по инициатива на общината паметникът беше реставриран без възстановка на премахнатите текстове. Освежени бяха картите с бойния път на приморци на задната стена. Облицовката се възстанови, като се очука изцяло на шило, което заличи петната и създаде една грапава фактура, без да променя облика на паметника (табл. $II_{1,2}$).

ВОЕННИ ПАМЕТНИЦИ ВЪВ ВАРНЕНСКИ ОКРЪГ

Ще представим тези паметници по тяхната значимост. Първо ще се спрем на паметници, които имат и скулптурни композиции:

с. АВРЕН. Паметник на падналите през войните от 1912—1913 и 1915—1918 г. и на загиналите в борбата против фашизма и през Отечествената война 1944 — 1945 г. Архитектурно-скулптурната композиция е по проект на арх. К. Горанов и скулптора Ив. Ковачев от Варна. Построен е в градината пред новата сграда на селсъвета през 1971 г., по време на реконструкцията и благоустрояването на площада. На това място е имало малък архитектурен паметник в традиционната пирамидална форма, построен през 1925 г. Новият паметник е съвременна архитектурно-скулптурна композиция, решена асиметрично с хоризонтална и вертикална част. Ниската част е стена, в която са вградени пет големи плочи с имената на загиналите герои. Вертикалната част е релефно изваяна стена със символичен образ на майка в дълбока скръб. Релефът, вграден в каменна рамка, е със строги лаконични линии и напълно хармонира с архитектурната част. Композицията е обемно балансирана и хармонично се проектира на фона на иглолистна зеленина. Паметникът е с обща дължина 14 м, а височината на скулптурната стена е 3,45 м. Осъществен е в два материала — стената в светлосиво, чукана мозайка, а скулптурата и паметните плочи са от бял врачански камък (таблица II_3).

с. СУВОРОВО. Паметник на падналите през войните за обединението на родината и загиналите антифашисти. Той е изграден сред площада на селото в добре благоустроена паркова среда. Проектът за паметника и скулптурата са дело на Кирил Шиваров от Варна. Той представлява сложно разчленена архитектурно-скулптурна композиция, която се развива пирамидално. Основната ѝ част е стъпаловидна, с квадратно сечение. На долната по-широка част има чешми с чучури, оформени с излети от бронз лъвски глави.

На четирите страни на горната част на постамента са издълбани текстове с патриотично съдържание, паметни плочи с имената на загиналите и карти на бойния път на участниците. Надстройката на паметника е решена оригинално от четири плътно групирани кръгли колони, увенчани с квадратен плинт — като пиедестала на войнишката фигура. По средата на кръглите колони са монтирани бронзови отливки от увеличения на кръстове за храброст. Скулптурната фигура е «с пушка при нозе», но с известно раздвижване на десния крак и ръката. Тя е по-голяма от човешки ръст и хармонично увенчава паметника.

Общата височина на композицията е 6,70 м. Тя е изпълнена от киселовски камък, а фигурата е изваяна от светлосива чукана мозайка. Паметникът е построен и открит през 1938 г. с народни тържества (табл. II_4).

-- с. МЛАДА ГВАРДИЯ. Паметник на загиналите през войните 1912 — 1913 и 1915 — 1918 г. Построен е в парка близо до новата административна сграда на фона на избуяла зеленина. Той е дело на скулптора Кирил Шиваров, който показва вече зрял професионален опит. Композицията е развита пирамидално, с хоризонтално разчленяване на пояси. Постаментът е изграден чрез насип, настлан с плочи и повдигнат на четири стъпала от околния терен. Следва квадратен плинт с четири ниски кръгли колони, които носят върхната част. Тя се състои от три различно високи призми. На първата призма са монтирани паметните плочи с имената на загиналите 33-ма герои. Най-горната призма представлява постамент на фигурата с патриотичен текст. Войнишката фигура е «с пушка при нозе», но в движение и с поглед, устремен напред. Като сполука на автора може да се отбележи, че опростената архитектура и пластика благодарение на отклонението от шаблона са довели до ограничен синтез. Паметникът е изграден изцяло от светлосива чукана мозайка, но това не е намалило естетическото му въздействие. Общата му височина е 6,80 м, напълно в мащаба на околната среда. Паметникът е изграден и открит през 1936 г. (табл. III_1).

с. КРУМОВО. Чешма-паметник на загиналите във войните 1912 — 13 и 1915 — 18 г. и в антифашистката борба. Построен е в центъра на селото, в подножието на стръмен скат, оформен като парк. Той представлява усложнена архитектурно-скулптурна композиция, решена по типовата схема на военните паметници от 30-те години. Изграден е по проект на капитан Димитров и скулптора Кирил Шиваров през 1937 г. Чешмата е по-ниско от околния терен, на подпорна стена, която оформя пространството пред паметника. Водата струи от традиционната лъвска глава, излята от бронз. Тя е подарена от кап. о. з. Илия Крушовски в памет на убития му син.

Чешмата е фланкирана с два постамента с цветарници, оформени като жертвеници. Самият паметник е от две части с квадратно сечение. На основната почти кубична част е монтирана голяма мраморна плоча с имената на 32-ма загинали през войните. Горната част на паметника представлява квадратна колона — постамент за традиционната фигура на войника с пушка при нозе. Фигурата е изваяна от сива чукана мозайка. Общата височина на паметника е 9,50 м. Той е изграден от плочи (киселовски варовик), гладко обработени с бучарда. Архитектурата на паметника е в гладки опростени форми, които го правят монументален, но тромав. От избуялата растителност сега паметникът остава скрит и от шосето не се забелязва (табл. III_2).

с. ВЕТРИНО. Паметник на загиналите през войните 1912 — 1918 г. и Отечествената война. Паметникът е бил изграден в центъра на селото пред входа на старото читалище в малката градинка, оградена с каменна ограда. При реконструкцията на площада съгласно новия градоустройствен план се наложи преместването на паметника на ново място, което е съобразено с обемно-пространственото решение на новия център. Паметникът е построен през 1921 г. по проект на арх. Николай Хорозов от гр. Варна, а преместването се извърши през 1969 г. по проект на скулптора проф. Любомир Далчев, Петър Атанасов от гр. София и арх. К. Горанов.

Паметникът е архитектурен с релефно изваяна фигура на български войник. Композицията е нисък пирамидално изграден обелиск с квадратно сечение, детайлиран с класически форми и текст. Основната част е цокъл, обиколен с площадка, издигната с три стъпала от терена. Средната част е пластично оформена с ъглови квадратни пиластрови колони, които образуват ниши от всички страни. В тях са вградени паметните плочи с 22 имена на загиналите и посвещения. Задната плоча е с имената на загиналите през Отечествената война. На лицевата страна към шосето е апликирана релефна фигура на войник с победно вдигната ръка след боя.

Позата е раздвижена и това одухотворява пластичното решение, което е в сполучлив синтез с опростената архитектура.

След преместването му през 1969 г. паметникът е чувствително променен в търсенето на по-съвременна и изразителна композиция.

Общата височина на паметника е 8,67 м. Фигурата е изваяна от дебели оловни листове с пълнеж от бетон. Тя е висока 3 м и е разчленена с хоризонтални фуги на шест части. Архитектурната част е изпълнена от кракренски камък (табл. $III_{3,4}$).

гр. БЕЛОСЛАВ. Паметникът на падналите във войните 1912 — 1913 и 1915 — 1918 г. Той е построен на площада пред старата гара с лице към север. Проектът е дело на инж. Петков от Варна. Построен е от местни майстори през 1936 — 1939 г. със средства на общината и участие на стъклари от местния стъкларски завод. Паметникът е архитектурна композиция, състояща се от квадратен постамент, база и кръгла колона, увенчана с орел, с широко разперени крила, захванал лавров венец.

Този символ на силата обогатява силуета на композицията и подсилва неговото емоционално въздействие. На базата са монтирани големи мраморни плочи с 33 имена на загинали през войните. През 1918 г. е монтирана паметна плоча с 10 имена на загинали антифашисти от района, между които е и Стойко Ив. Пеев. Паметникът е изграден от местен шуплест камък, който е много траен. Колоната е от големи каменни стволове, докарани от местността «Дикили Таш» (сега «Побити камъни»). Скулптурата на орела е изваяна от циментов разтвор. Паметникът има груба тъмносива структура и изразителен силует (табл. IV_1).

с. БДИНЦИ. Паметник за увековечаване на паметта на загиналите от войните 1885, 1912 — 1913 и 1915 — 1918 г. от с. Бдинци и с.Вратарите.

Паметникът е разположен на пътя между двете села. Той е архитектурно-скулптурна композиция по проект на скулптора Кирил Шиваров.

Изграден е през 1932 г. със средства на инициативен комитет и 5000 лв. помощ от Министерството на войната. Основната част на паметника е с квадратно сечение със страна 3,00 м, а височината е 5 м. Той е изграден от обработен варовик, а фигурата на войника е от чукана сива мозайка. На паметника има три паметни плочи със 73 имена на загинали през войните (табл. IV_2).

с. ВОЙВОДИНО. Паметник на загиналите през войните 1912 — 1913 и 1915 — 1918 г. и Отечествената война 1945 г. Построен е в малка градинка в централната част на селото по инициатива на кмета Недялко Кондов. Строителството е започнато преди Втората световна война, а е завършено през 1943 година, през 1915 г. паметникът е открит. Представлява архитектурна композиция, решена монументално, като обелиск с кръстовидно напречно сечение. Основата е стъпаловидна, със сложно застъпващи се обеми. Над тях израства каменна колона със заоблена връхна част. На лицевата страна е изваян войнишкият кръст за храброст, а под него — плоча с имената на загиналите. Паметникът е изпълнен от Стоян Куртев от с. Кракра с голяма професионална вещина и с добре пропорционирани архитектурни форми. С това той има облика на военен паметник от нов тип. Изпълнен е от гладко обработен кракренски камък. Общата му височина е 6,20 м (табл. IV_3).

с. ЧЕРВЕНЦИ. Паметник на загиналите през войните 1912 — 1913 г. и 1915 — 1918 г. Построен е в парка на ловния дом през 1920 г. по инициатива на подпоручик Христо Калчев Иванов — участник, и благотворителен комитет. Строежът е извършен от каменоделеца Злати Динчев по типов проект за надгробни паметници. Архитектурната композиция е решена като богато профилиран обелиск с квадратно сечение. Основата му е стъпаловидна, с три грубо обработени стъпала. Средната част е оформена с класически профилирана база и корниз. Връхната част е пирамидална колона с квадратно сечение. И двете части са изпълнени прецизно от полиран черен гранит, в който са издълбани имената на загиналите, посвещения в стихове и местата на сраженията. Паметникът е построен почти веднага след войната, докато още не е бил създаден шаблонът за военните паметници. По своя архитектурен образ той е сходен по композиция с руските военни паметници. Макар и скромен по размери — височина 4,20 м, той е внушителен и е единственият военен паметник, изпълнен от черен полиран гранит в окръга (табл. IV_4).

с. ЕСЕНИЦА. Паметник на загиналите за родината през войните 1912 — 1913 и 1915 — 1918 год. Изграден е в парка сред селото през 1920 г. Той е архитектурна композиция, решена като нисък пилон с квадратно сечение и обща височина 4,20 м. Състои се от ниска база с два постамента за каменни вази и пирамидална каменна колона, завършена с несключен корниз. На предната страна има плоча с имената на 9 загинали, богато украсена с антични гирлянди. Изграден е от гладко обработен кракренски камък, което му придава монументалност (табл. V_1).

с. НИКОЛАЕВКА. Чешма-паметник на падналите през войните 1912 — 1918 г. Построена е в центъра на селото през 1932 г. от местни майстори-каменоделци. Изпълнен е от кракренски камък. Паметникът е типична архитектурна композиция с квадратен постамент, в който са вградени чешмата и паметните плочи с 33-те имена на загинали. Връхната част е пирамидален обелиск с квадратно сечение. В различно време паметникът е допълван с порцеланови снимки на убити, текстове, звезда на върха и др., които са нарушили неговия първообраз. Вграден е в терена, а чешмата е под околното равнище. Паметникът има строен силует и хармонични пропорции. Общата му височина от нивото на чешмата е 6,70 м (табл. V_2).

с. СИНДЕЛ. Паметник на падналите през войните 1912 — 1913 г. и 1915 — 1918 г. Построен е на кръстовище сред селото през 1935 г. от трудови части по типов проект. Представлява архитектурна композиция по установен шаблон. Основната част е от три стъпала и квадратна база с ниши за паметните плочи с текстове и имената на загиналите. Връхната част е стройна квадратна колона с база и капител в йонийски стил. Колоната е увенчана с железен кръст. Общата височина на паметника е 6,30 м. Той е изпълнен от тухлена зидария и мазилка, поради което е много порутен (табл. V_3).

гр. ВЪЛЧИ ДОЛ. Паметник на загиналите през войните 1912 — 1913 и 1915 — 1918 г. По-рано е бил построен в градината сред селото. След преустройството на площада през 1970 г. паметникът е запазен, но при ново обкръжение, пред входа на у-ще «Съби Дичев». Представлява архитектурна композиция от най-традиционен тип. Тя представлява опростено подобие на руските военни паметници. Композицията е пирамидално изградена от три части, с квадратно напречно сечение. Основата е от три стъпала, с висока база, завършена с корниз. Връхната част е пирамидална колона, увенчана с мраморен кръст. В основата на колоната са монтирани четири паметни плочи с 30 имена на загинали по бойните полета. Паметникът е изработен много прецизно от кракренски камък. Въпреки малката височина (4,20 м) простотата на формите му придава монументалност (табл. V_4).

с. БЛЪСКОВО. Паметник на падналите през войните 1912 — 1913 и 1915 — 1918 г. Разположен е в открито поле в западната част на селото. Изграден е през 1929 г. от каменоделеца Видо Ст. Иванов по подобие на надгробните паметници. Той е архитектурно-скулптурна композиция с примитивно третиране на синтеза. Основата и връхната част са стъпаловидни, с правоъгълно напречно сечение, увенчани с голям каменен кръст. На предната страна са изписани 47 имена, както и местата на сраженията. Монтирани са и много порцеланови фотоснимки на загиналите. Двете страни на паметника са фланкирани с постаменти с малка надгробна женска фигура и пламък, изваян от цимент. Той е от популярния тип надгробни църковни паметници, които се правят от майсторите с малки видоизменения или в огледален образ. Такъв е случаят с паметника, който е изграден и в с. Кривня. Височината на паметника е 4.80 м, но поради усложнената композиция той няма монументално въздействие (табл. $VI_{1,2}$).

с. НЕВША. Паметник на загиналите през войните 1912 — 1913 и 1915 — 1918 г. Построен е през 1919 г. в двора на църквата по стара традиция. След провеждане на новата регулация той е останал извън двора, върху тротоара на улицата. Изграден е като уголемен образец на надгробен паметник със сложно детайлирана архитектурна композиция. Тя е разчленена хоризонтално на пояси, които стъпаловидно се стесняват към върха и завършват с масивен каменен кръст. На един от средните пояси са били монтирани порцеланови снимки, които сега липсват. Най-сложно е детайлирана връхната част, която е решена като олтар. Профилите и декоративните елементи са заемки от класиката. Общата височина на паметника е 4,50 м. Той е изработен в работилницата на В. Станчев в Шумен от русенски камък. Подобни са паметниците в селата Неофит Рилски, Неново и др. (табл. $VI_{3,4}$).

с. СУЛТАНЦИ. Паметник на загиналите през войните 1912 — 1913 и 1915 — 1918 г. Построен е в градинката в центъра на селото пред старото училище «Петър Берон». Издигнат е по инициатива и със средства на Георги Попов в памет на синовете му, загинали във войната 1912 — 1913 г. Изработен е по типов проект на надгробен паметник от майстора-каменоделец Хр. Йорданов от Варна. Паметникът е архитектурен, със скулптурна украса и класически детайл. Основата му е стъпаловидна, с три високи, грубо издялани каменни стъпала. Връхната част е обелиск от полиран бял мрамор с правоъгълно напречно сечение. На лицевата страна има големи порцеланови портрети, а над тях — релефно изображение на ангел, който ги увенчава с лавров венец. Скулптурата е натуралистична, в синтез с архитектурата на паметника. Той завършва с елегантен триъгълен фронтон и каменен кръст, който сега липсва. Общата височина на паметника е 2.90 м. Сега той е обграден от големи дървета и почти не се забелязва. На паметника са отбелязани имената на над 50 жители на селото, загинали през войните (табл. VII_1).

с. ЩИПСКО. Паметник на падналите през войните 1912 — 1913 и 1915 — 1918 г. Построен е сред хубава градинка в центъра на селото през 1919 г. от местни майстори-каменоделци по типов проект. Той е архитектурно-пирамидално изградена композиция от типа на надгробните паметници. Основната му част е грубо иззидан постамент от високи стъпала, които го извисяват над околната среда. Над тях е базата с квадратно сечение, на която са монтирани мраморни плочи с 30 имена на загинали. Връхната част на паметника представлява скосена квадратна колона, пирамидално заострена на върха.

Тук са монтирани елипсовидни порцеланови портрети на убити участници във войните. Общата височина на паметника е само 3,50 м и той не се откроява много от околната среда. Подобен е паметникът пред старото училище в гр. Девня (табл. VII_{2-3}).

с. КРАКРА. Паметник на загиналите през войните 1912 — 1913 и 1915 — 1918 г. Изграден е в градинка сред селото през 1935 г. от майстори-каменоделци под ръководството на Стоян Куртев. Има архитектурна композиция, характерна за военните паметници, строени от ентусиазирани майстори без проект, но по подобие на руските. Основната му част е от две каменни стъпала и надстройка с класически профилиран корниз, в ъглите на който са монтирани гранати. Средната част е подобна, но с по-малки размери на квадратното сечение. На ъглите на корниза са монтирани четири оригинални железни гюллета. На лицевата страна има плоча с 9 имена на загинали. Паметникът завършва с изваян каменен кръст, общата му височина е 4,80 м. Изпълнен е от местен кракренски камък, чиято кариера е на 2 км от селото. Паметникът околовръст е ограден с желязна ограда (табл. VII_4).

с. ПАДИНА. Паметник на загинали през войните 1912 — 1913 и 1915 — 1918 г. Построен е в църковния двор през 1921 г. по инициатива и със средства на «кооперацията» и жителите на с. Копусчий (сега с. Падина). Паметникът представлява пирамидално изградена архитектурна композиция, разчленена хоризонтално на пояси по подобие на руските военни паметници. На връхната част, оформена като скосена колона с квадратно сечение, са монтирани три мраморни плочи с имената и портретите на загиналите 25 души от селото. Паметникът е много прецизно изработен от сива мозайка. Той има височина 2,80 м. Около него са изградени 7 войнишки паметници (табл. VII_1). Подобни паметници има на много други места в окръга: в с. Доброплодно, с. Калоян, с. Ст. Караджа, с. Петров дол, с. Момчилово, с. Брестак, с. Ст. Оряхово, с. Комарево и др. (табл. VIII_{1-4}, $IX_{3,4}$).

с. АКСАКОВО. Чешма-паметник на падналите през войните 1912 — 1913 и 1915 — 1918 г. Чешмата-паметник е построена под балкона на сградата на стария общински съвет по проект на арх. Евгени Дякович през 1936 г. Плочите са монтирани на стената под балкона, който се носи от две кръгли колони, образуващи дълбока ниша. Композицията е симетрична, състои се от две мемориални плочи от светлосив гранит с имената на убитите. В средата е чешмата, която от 1965 г. е пресъхнала. Над нея има плоча от бял мрамор с релефно изваян войнишки кръст за храброст и патриотичен текст, който завършва с думите «Вечна им слава». Тази плоча е демонтирана и съхранена в читалището. Над плочите има фриз от бял мрамор, на който е записано с едри букви «Свободата на България изисква скъпи жертви». Като композиция паметникът е направен наивно, без необходимата монументалност и няма художествено въздействие.

с. ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВО. Чешма-паметник на падналите за Отечеството. Построена е през 1936 г. в парк, обособен около дола на почти пресъхналата река. Представлява архитектурен паметник с прибавка на релеф, дело на самодеец. Чешмата е решена като подпорен зид, вкопан хоризонтално в терена, в който е разположен дългият ред корита на чешмата. Водата се изтича от пластично изваяна бронзова лъвска глава. Над тази централна част има висок надзид, увенчан с корниз. На това поле са монтирани две паметни плочи на загиналите през двете войни, които са пренесени от стария паметник. Между плочите са изваяни релеф на ранен войник, който утолява жаждата си, и състрадателният образ на жена с менци в ръце. Склуптурата със своя наивен натурализъм прави тягостно впечатление, още повече че сега паметникът е боядисан в цветове с блажна боя.

с. КАПИТАН РАДЕВО. Чешма-паметник на падналите за родината 1912 — 1913 и 1915 — 1918 г. Построен е през 1937 г. от трудоваци на мястото на стара чешма, вкопана в ската на дерето, което пресича селото. На чешмата е монтирана плоча от полиран гранит с имената на 14 загинали през войните. Плочата е била готова през 1934 г., но поради липса на средства за паметник е стояла в общината. През 1956 г. е монтирана на чешмата заедно с плоча, посветена на патрона на селото кап. Димитър Радев. Тази плоча през 1981 г. е монтирана на нов постамент в градинката пред общината.

Подобни чешми има в с. Ген. Колево, с. Ботево и др.

ВОЙНИШКИТЕ ПАМЕТНИЦИ. Те се срещат почти във всички гробища на селата или в църковните дворове. Поставени са без погребение в памет на загиналите на фронта след вестта за тяхната смърт. Те са малки по размери, но много от тях са направени с голямо въображение от майсторите-каменоделци. Като композиция те третират формата на кръста в най-различни варианти. Повечето са обогатени с примитивни, но ефектни мотиви на каменната резба. В средата на паметника или на самия кръст е написано името на загиналия, мястото и датата на неговата смърт. Самите паметници, като едно народно творчество, отразило мъката, са станали символ на човешката скръб. По-голямата част от тях са работени от майстори в с. Манастир, където имало кариера от мек варовик. Голям брой такива паметници са събрани от старите гробища и монтирани като група пред възстановената църква. Такива групи паметници има в с. Султанци, с. Аспарухово, с. Суворово, с. Червенци и много други (табл. $\mathrm{IX}_{1,2}$).

В заключение може да се изтъкне значението на военните паметници за облика на едно селище, особено когато те са единствената изява в този жанр. Те имат значение и за патриотичното възпитание на по-младите поколения, защото будят размисъл относно войната и мира. Като произведения на синтеза, на места те са съхранили за поколенията известни постижения, дело на изтъкнати квалифицирани и народни майстори. В търсенето на нови форми за изява на признателност, патриотичен патос и скръб са създадени много разнообразни композиции, които не винаги са решавали сполучливо поставените задачи. В този процес мисленето е примитивно, но изпълнителското майсторство е на високо професионално ниво. Направените по подобие на руските паметници се отличават с по-осмислена композиция и имат известно емоционално въздействие. Най-често инвеститори са били организационните комитети, които не са били взискателни към проектантите.

Военните паметници, пръснати из много селища на окръга, показват участието на приморци в защита на свободата и целостта на Родината и многобройните жертви, които са дали през войните.

ИЗВЕСТИЯ
НА НАРОДНИЯ
МУЗЕЙ — ВАРНА

Книга 18(33)

*

Авторски колектив

*

Редактори *Жана Кръстева*
Димитричка Железарова
Художник *Беньо Бенев*
Худ. редактор *Владимир Иванов*
Техн. редактор *Добринка Маринкова*
Коректор *Людмила Стоянова*

*

Дадена за набор на 12. III. 1982 г.
Подписана за печат на 6 VIII. 1982 г.
Излязла от печат м. ноември 1982 г.
Печ. коли 11,25+3 прил. Изд. коли 18,47 УИК 20,81 Цена 2,75 лв.
Формат 70X100/16 тираж 630 Изд. № 1565
Българска, първо поръчано издание

ЕКП 9531222311;1814-12-82

08 Книгоиздателство «Георги Бакалов» — Варна
ДП «Стоян Добрев — «Странджата» — Варна, Пор. № 617

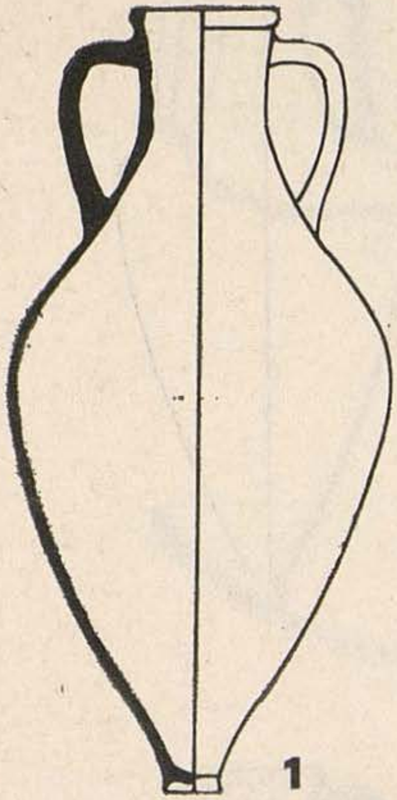

1

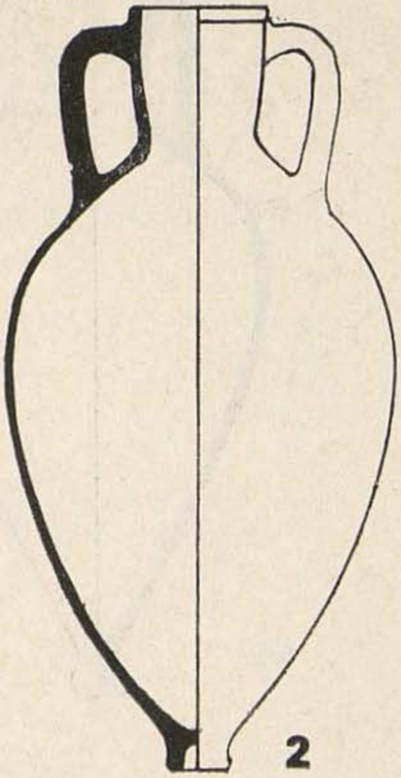

2

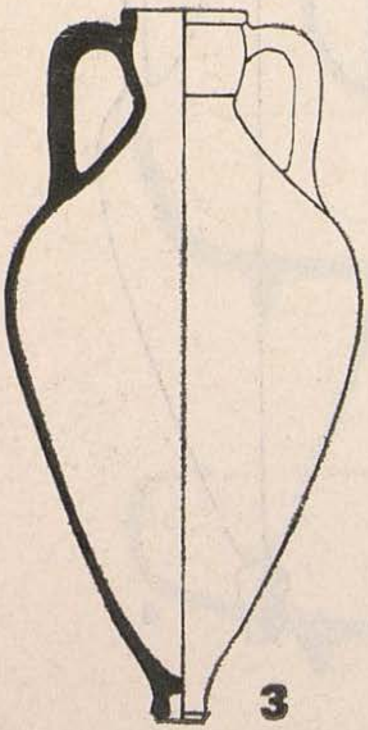

3

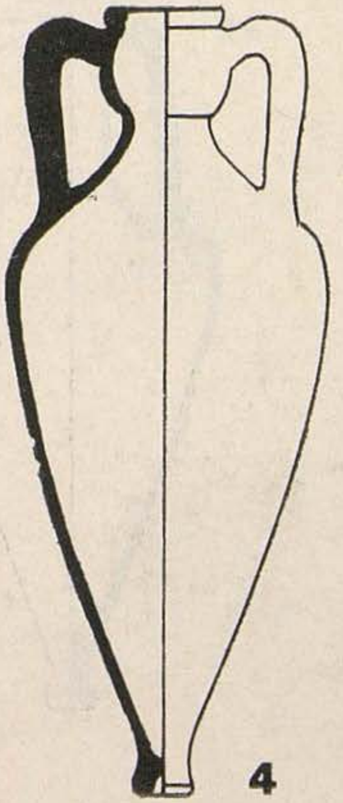

4

ТАБЛИЦА I

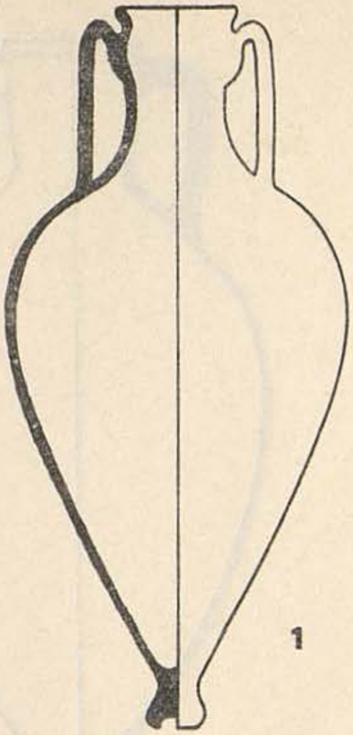

1

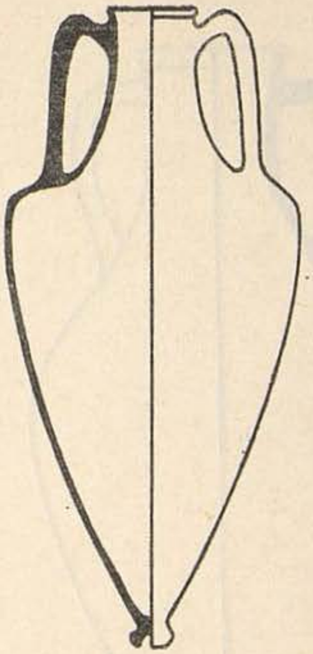

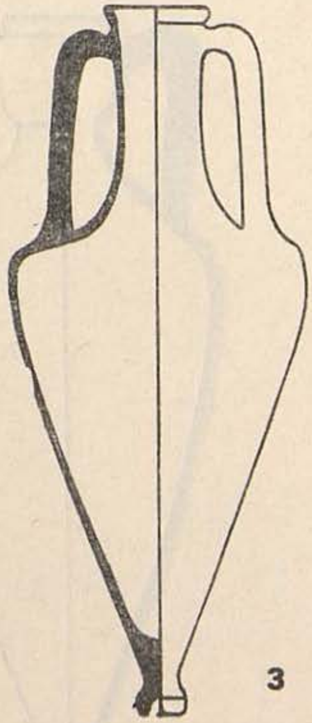

3

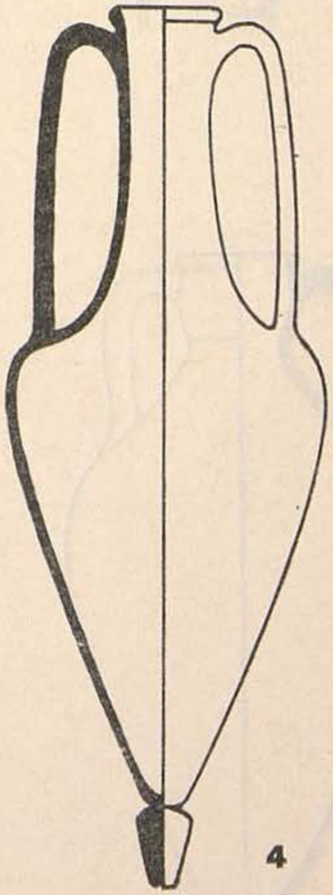

4

ТАБЛИЦА II

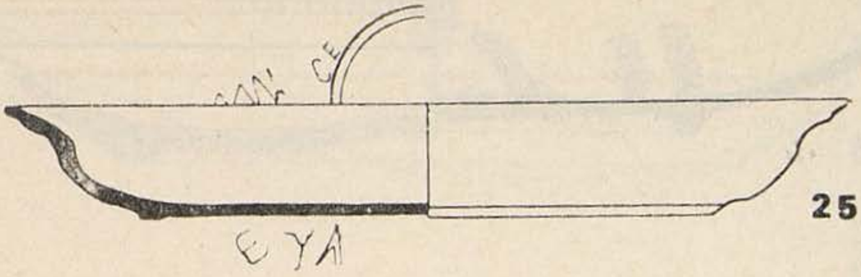

25

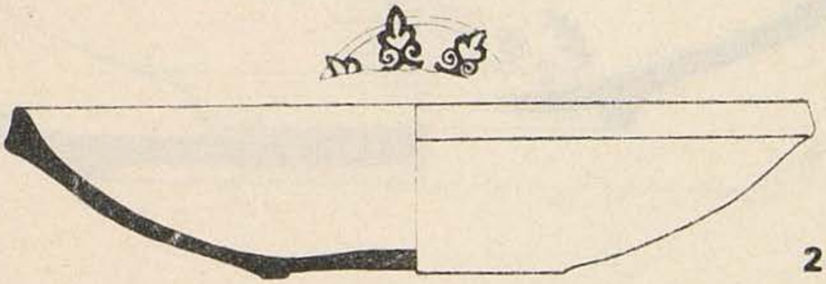

26

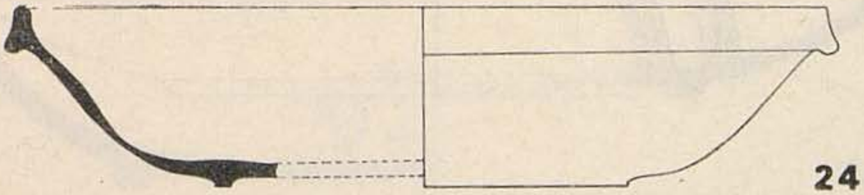

24

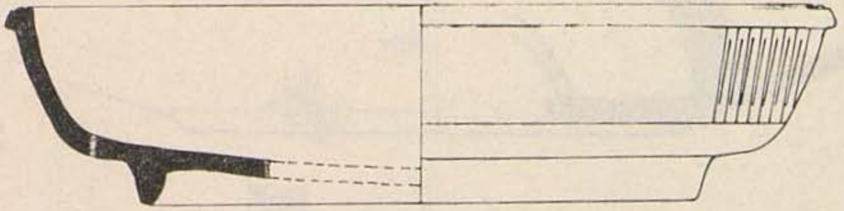

3

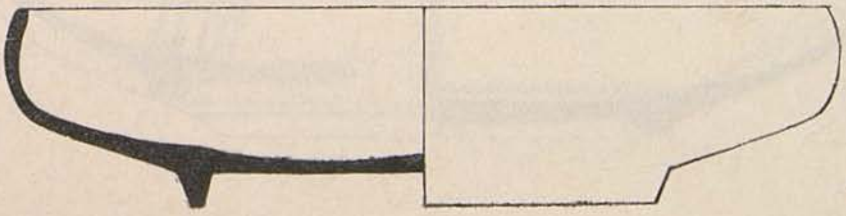

1

ТАБЛИЦА I

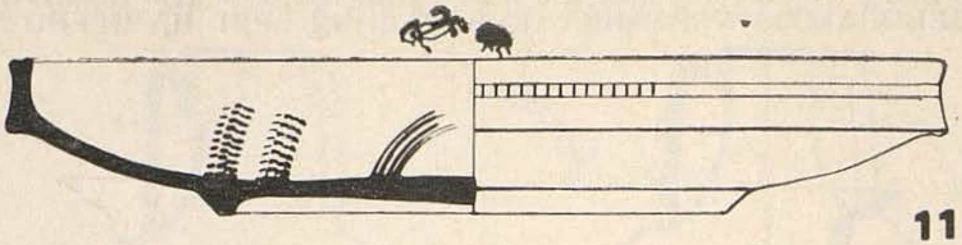

11

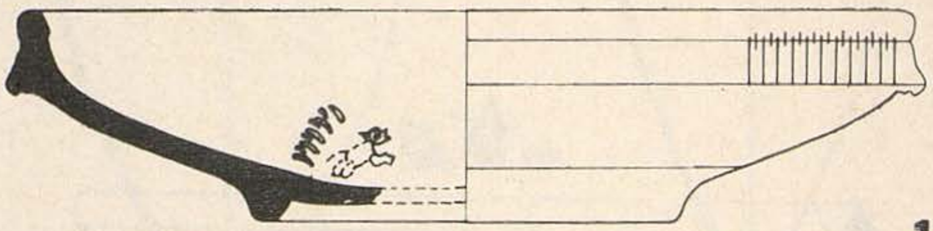

12

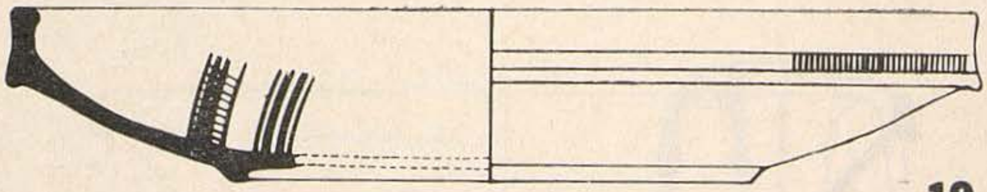

19

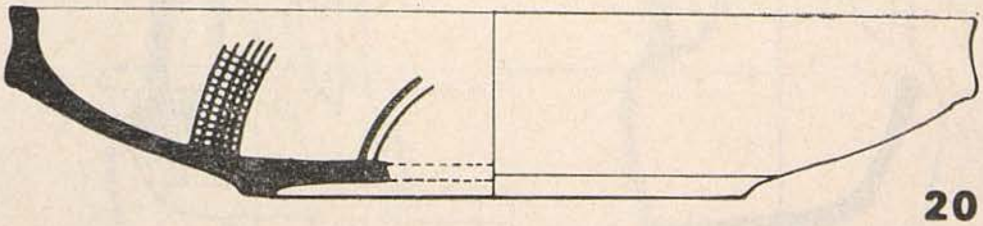

20

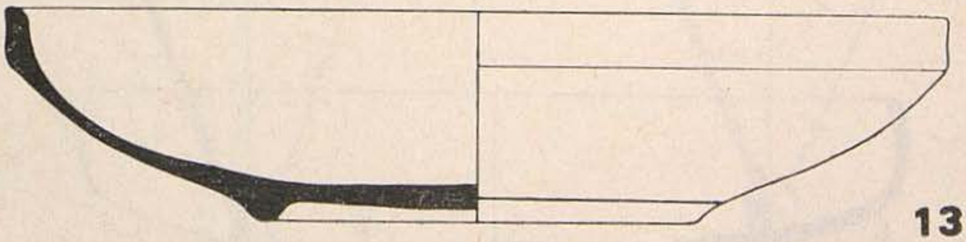

13

ТАБЛИЦА II

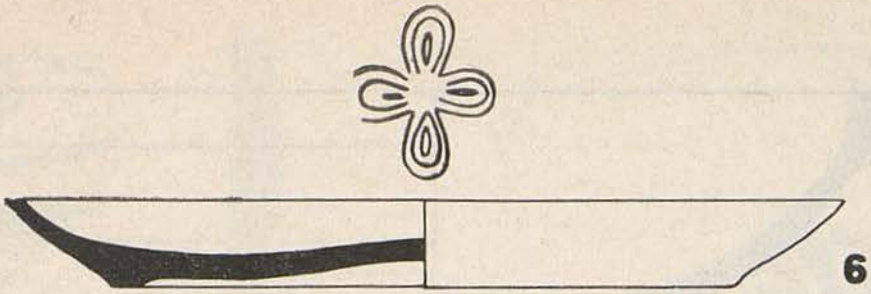

6

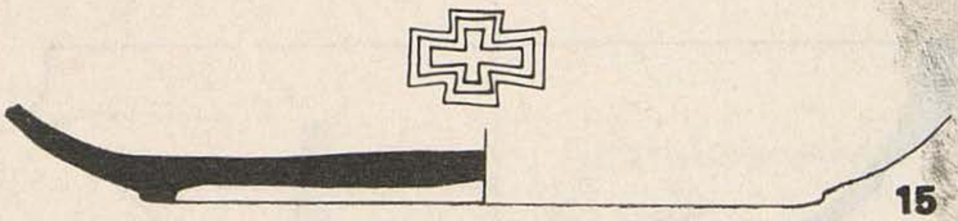

15

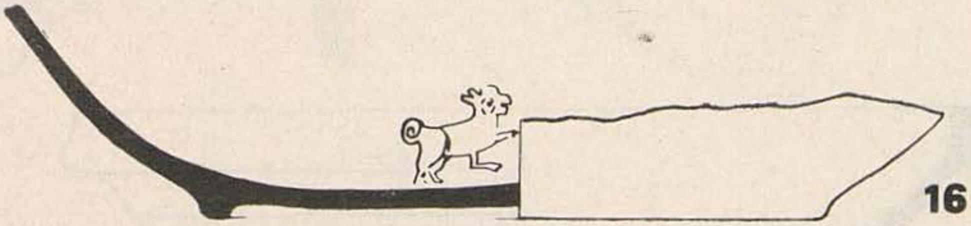

16

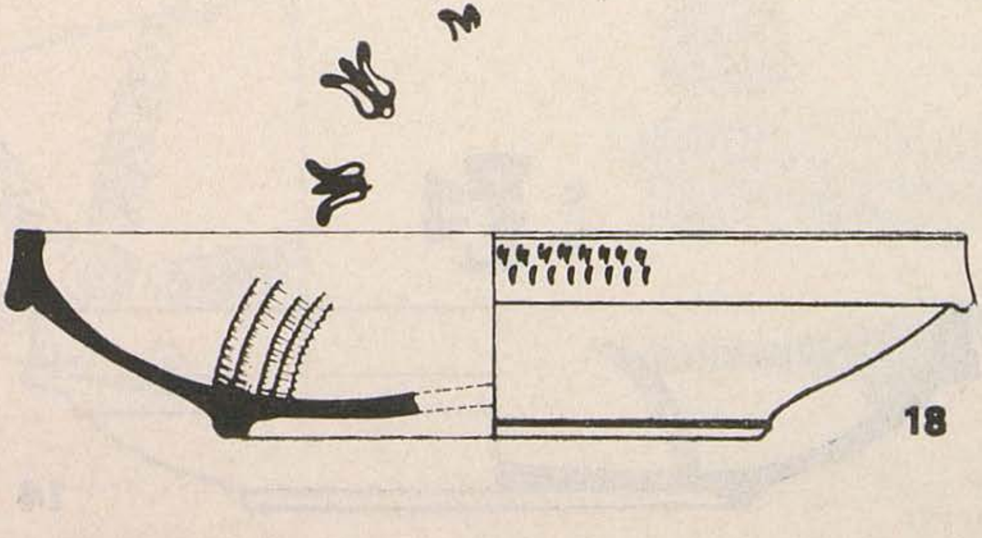

18

ТАБЛИЦА III

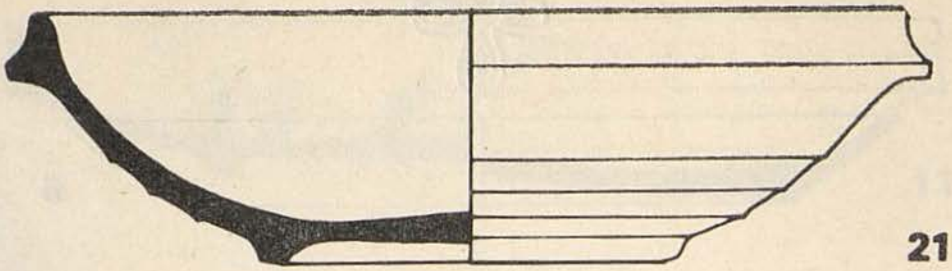

21

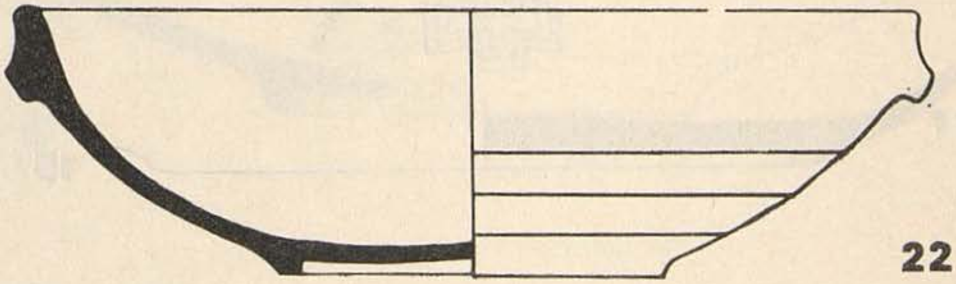

22

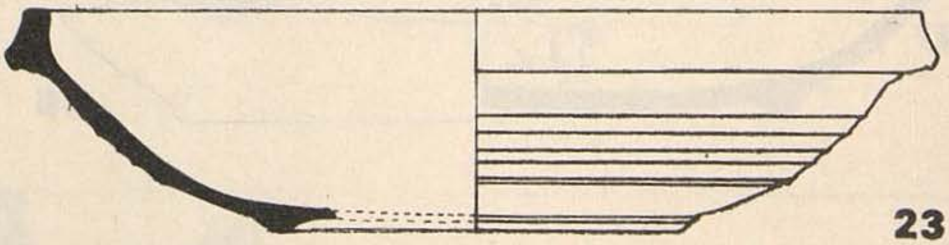

23

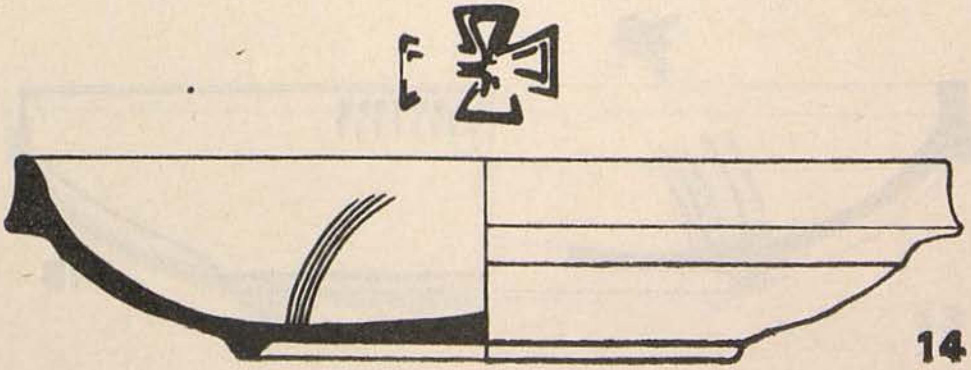

14

ТАБЛИЦА IV

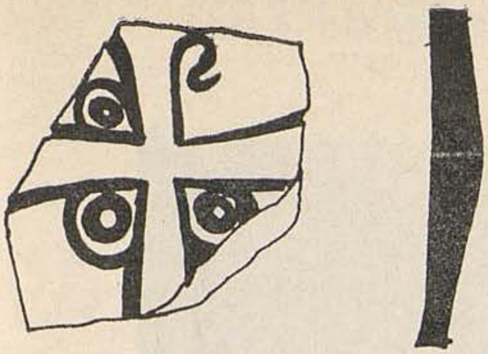

9

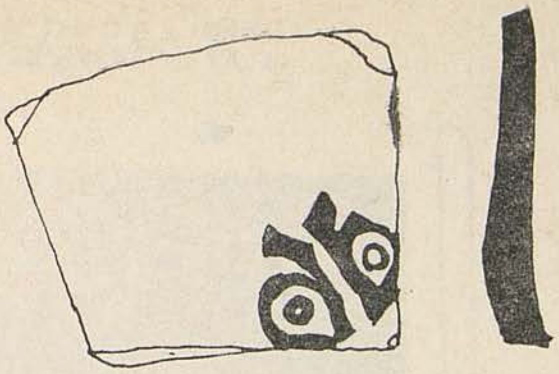

28

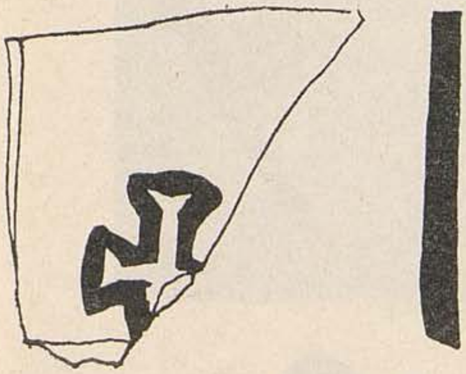

8

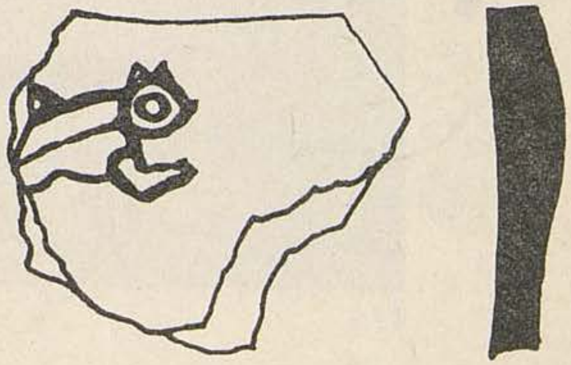

10

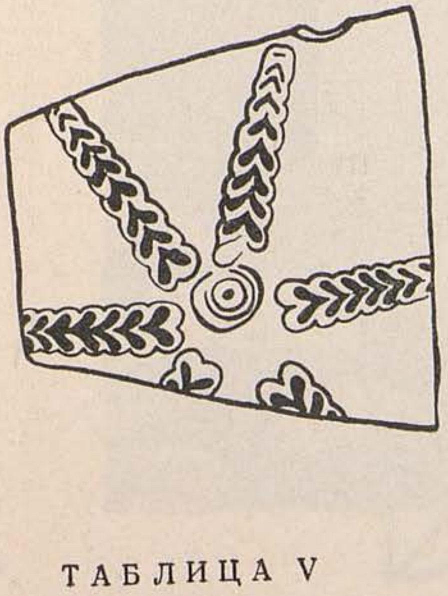

7

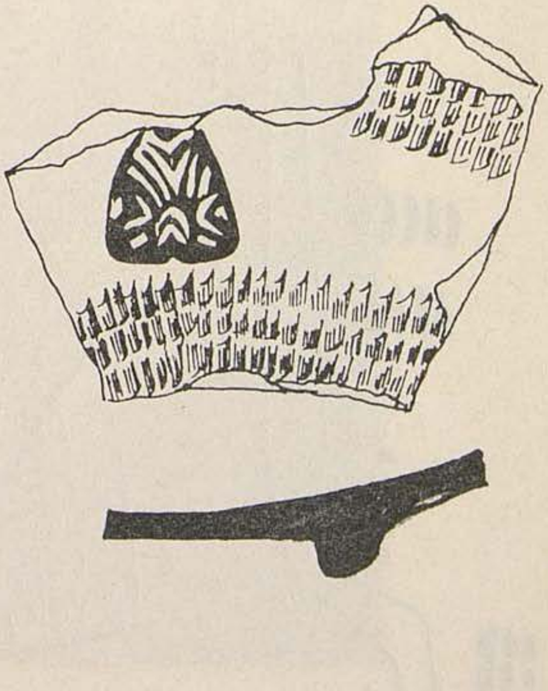

27

ТАБЛИЦА V

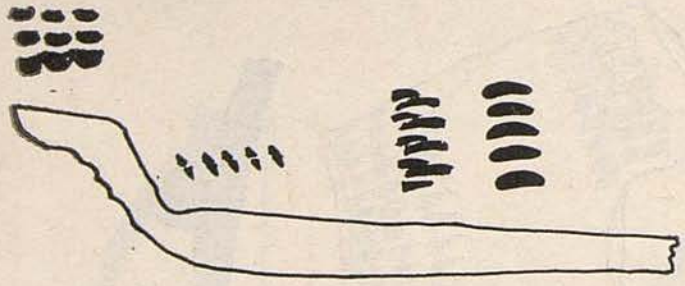

29

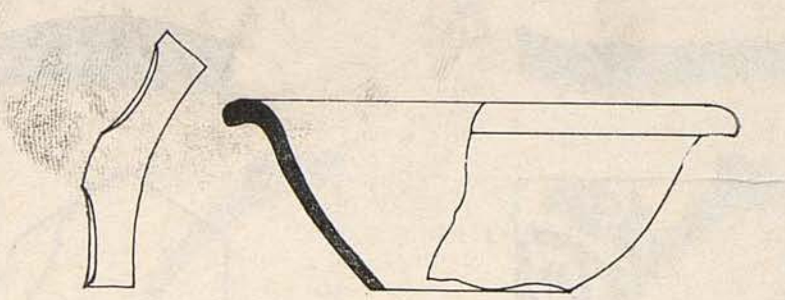

4

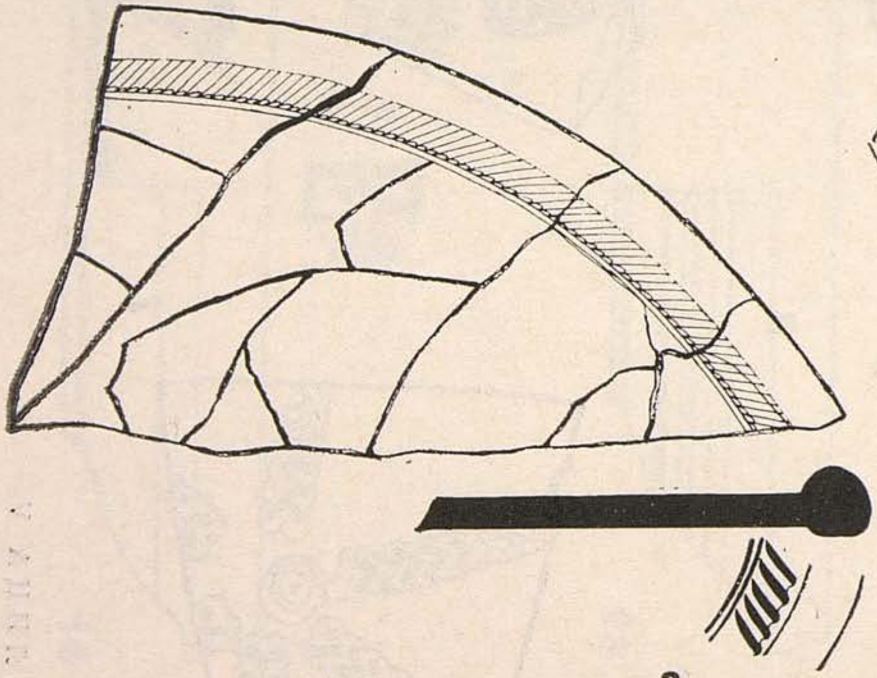

2

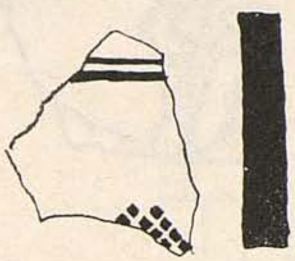

5

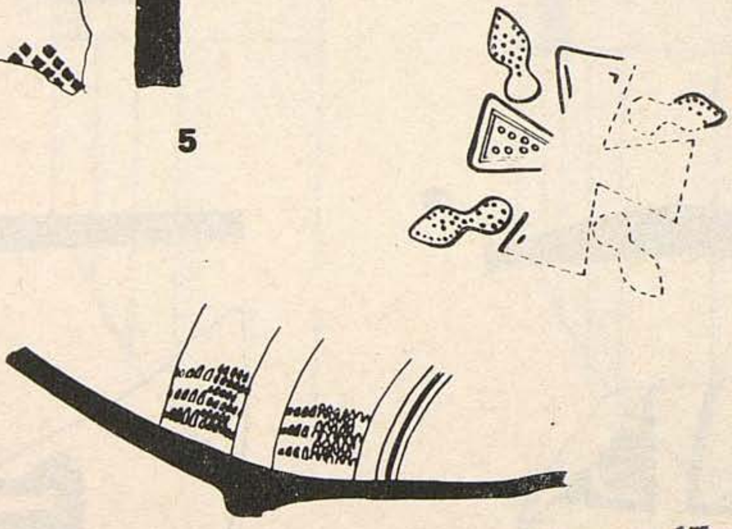

17

ТАБЛИЦА VI

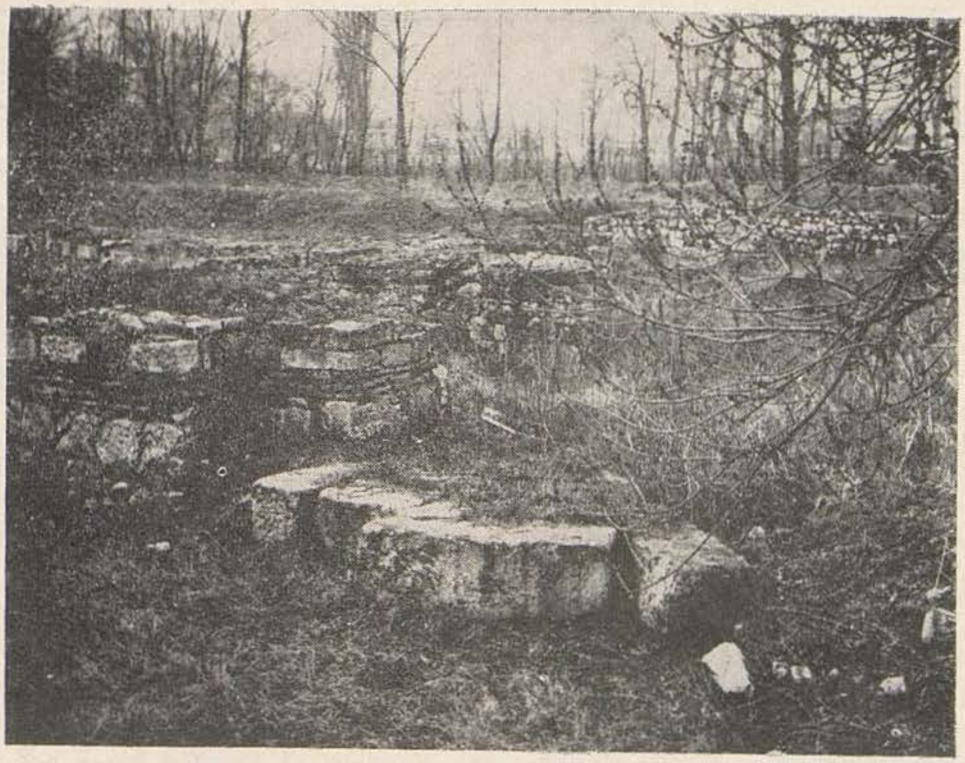

1

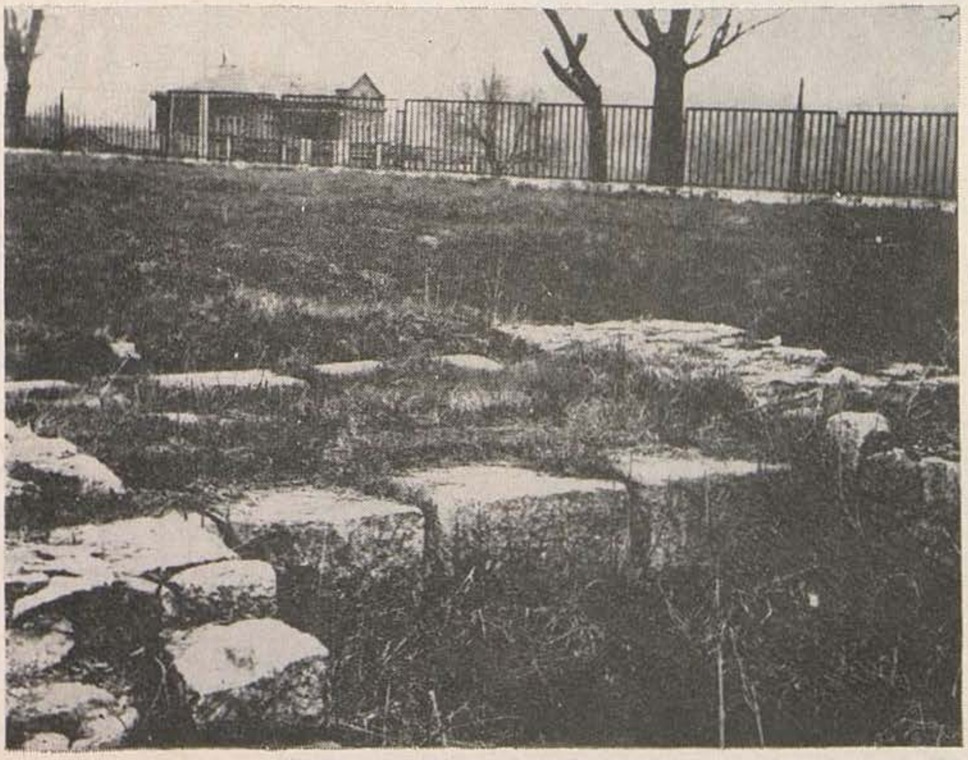

2

Табл. I. Части от северната крепостна стена на старобългарското укрепление, изградено върху античния амфитеатър на Девня

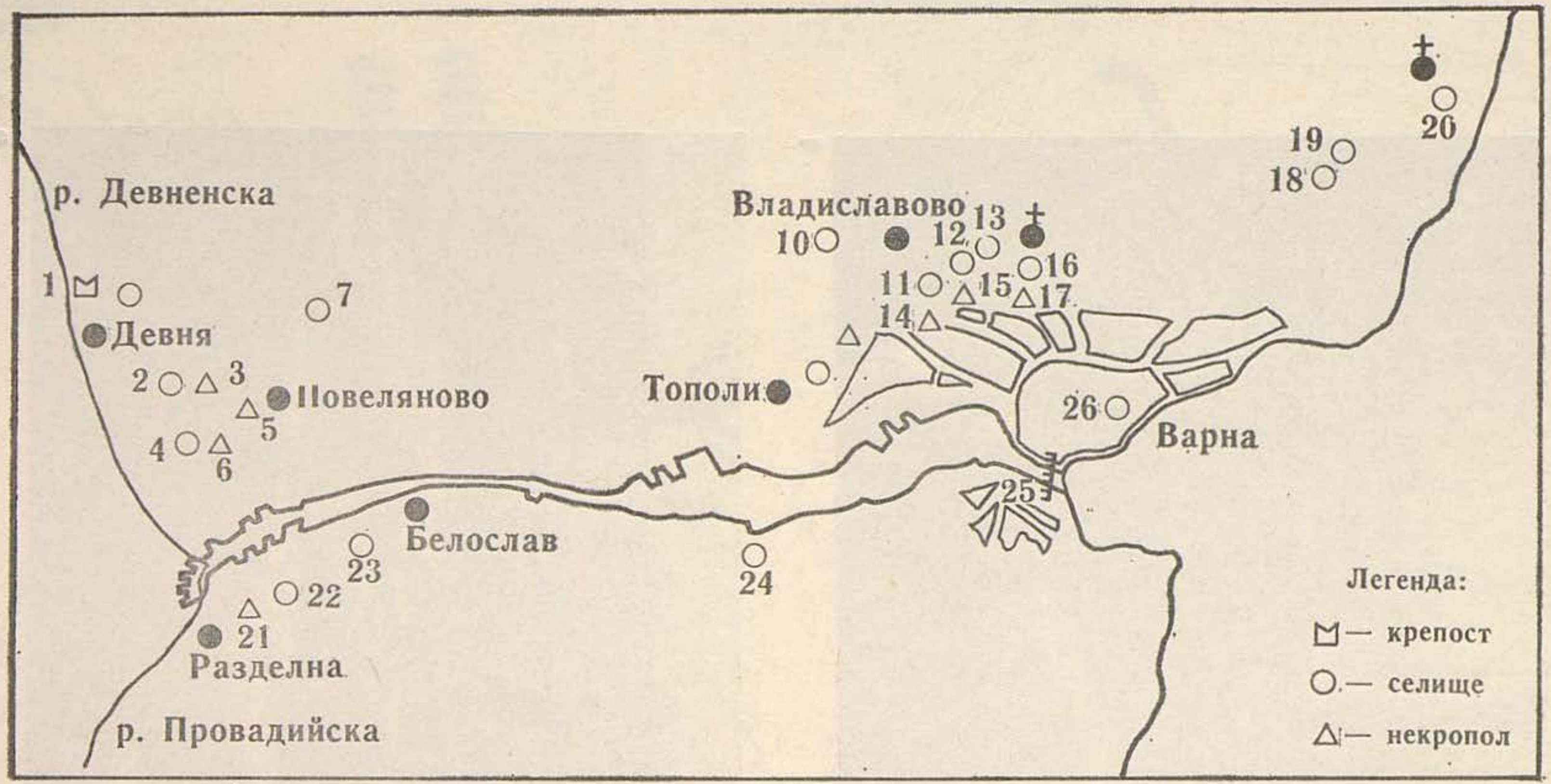
р. Девненска
1
Девня
2
3
4
5
6
7
Повеляново
Тополи
Владиславово
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
Варна
26
25
Белослав
23
24
22
21
Разделна
р. Провадийска
Легенда:
— крепост
— селище
— некропол

Т а б л. II. Карта на археологическите паметници в района на Варна: 1 — селище и крепост в кв. «Изворите» гр. Девня; 2 — селище до Захарен завод — Девня; 3 — некропол — Девня 2; 4 — селище на площадката на Завода за поливенилхлорид в Девня; 5 — некропол — Девня 1; 6 — некропол — Девня 3; 7 — селище в м. «Арамията» до кв. «Повеляново», гр. Девня; 8 — селище до Нов домостроителен комбинат — Варна; 9 — некропол при пивоварен завод «Галата»; 10 — селище в м. «Тумбите» на кв. «Владиславово», гр. Варна; 11 — селище в кв. «Г. Петлешев», гр. Варна; 12 — селище в кв. «М. Иванов», гр. Варна; 13 — селище в кв. «Възраждане»; 14 — некропол при завод за манометри «Черно море»; 15 — некропол в кв. «М. Иванов»; 16 — селище под старобългарския манастир в м. «Теке Караач»; 17 — некропол в м. «Шашкъна»; 18 — селище в м. «Караманлията» до кв. «Виница», гр. Варна; 19 — селище в м. «Хисарлъка» до кв. «Виница»; 20 — селище в м. «Гузгуна» под Аладжа манастир; 21 — некропол при керамичния завод до гара Разделна; 22 — селище до гара Разделна; 23 — селище в м. «Манастирището» до гр. Белослав; 24 — селище до хижа «Звездица»; 25 — противодесантно укрепление край морския бряг до Варна (Аспарухов вал); 26 — селище в района на Римските терми във Варна

ВАСИЛ НИКОЛОВ, ВАНЯ ЖЕКОВА — КОЛЕКТИВНА НАХОДКА НА КЕРАМИЧНИ СЪДОВЕ ОТ КЪСНАТА БРОНЗОВА ЕПОХА В С. ЕСЕНИЦА, ВАРНЕНСКИ ОКРЪГ

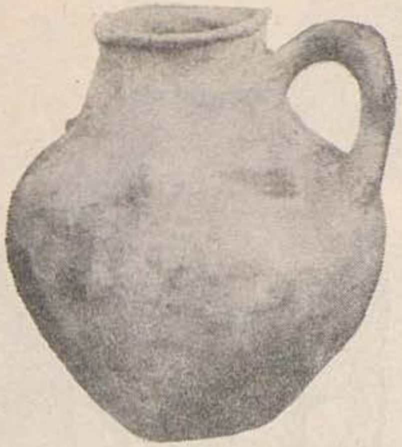

2

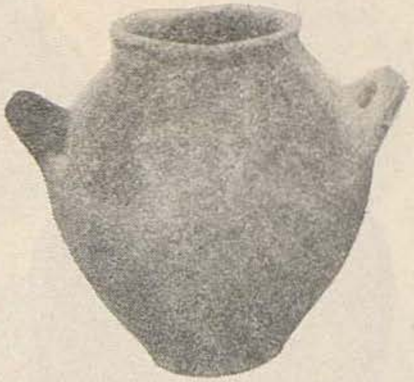

5

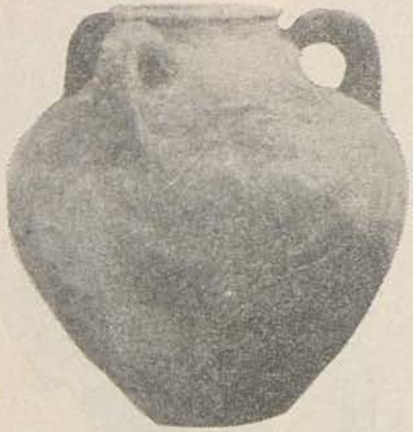

1

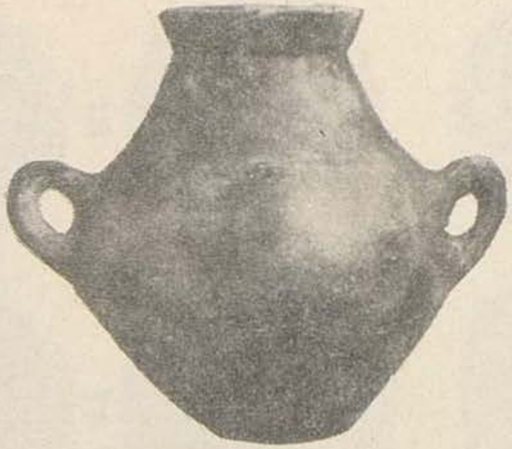

3

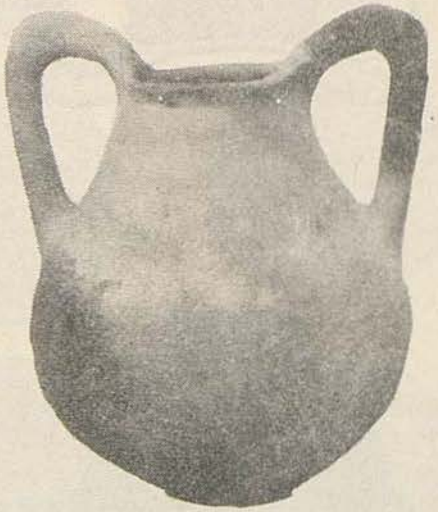

4

ТАБЛИЦА I

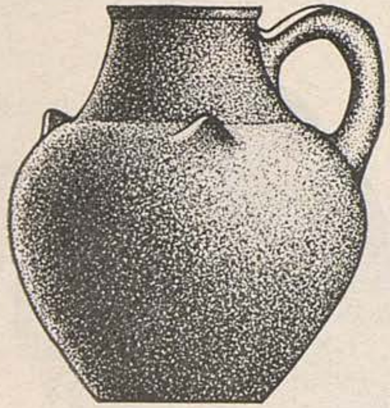

2

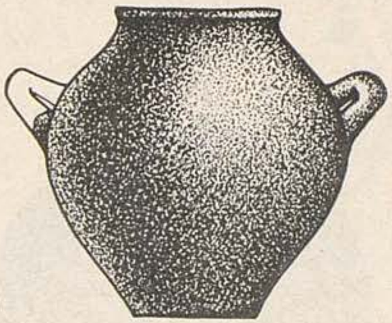

5

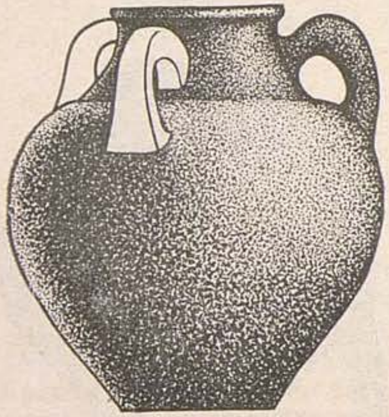

1

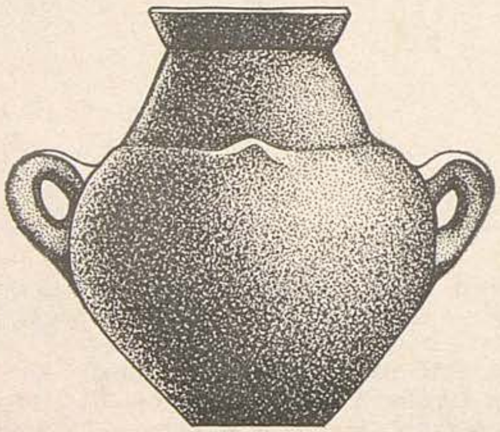

3

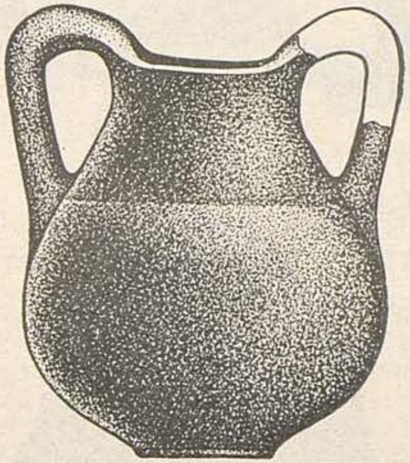

4

ТАБЛИЦА II

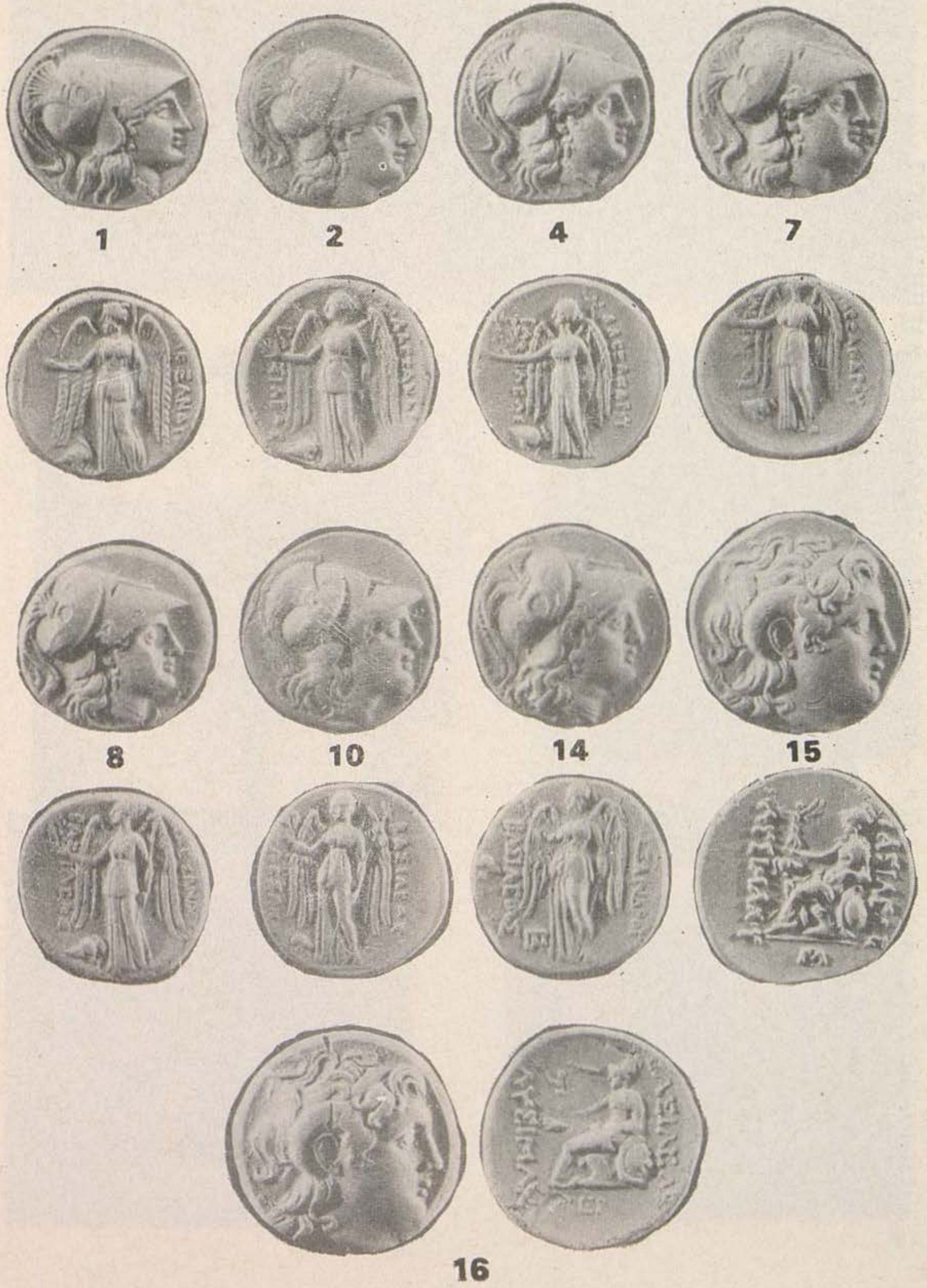
1
2
4
7
8
10
14
15
16

Табл. I. Златни статери на Месамбрия от Александров (№ 1, 2, 4, 7, 8, 10, 14) и Лизимахов тип (№ 15, 16)

Анастас Ангелов — ПОГРЕБЕНИЯ В САРКОФАГ ОТ МАРЦИАНОПОЛ

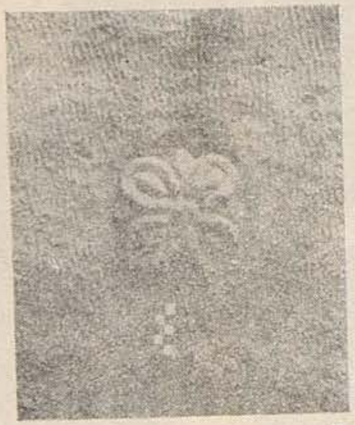
1

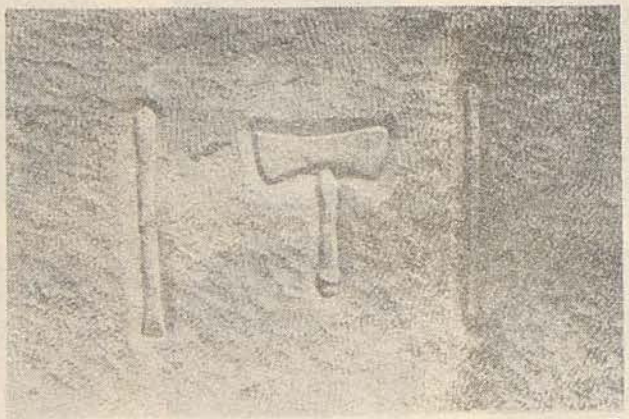
2

3

4

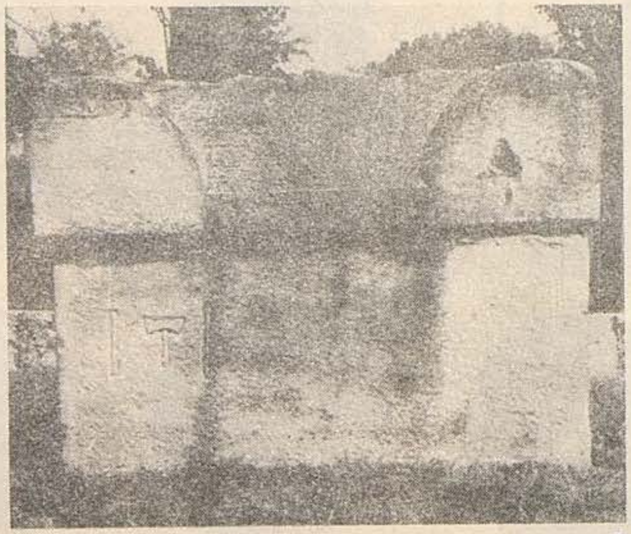
5

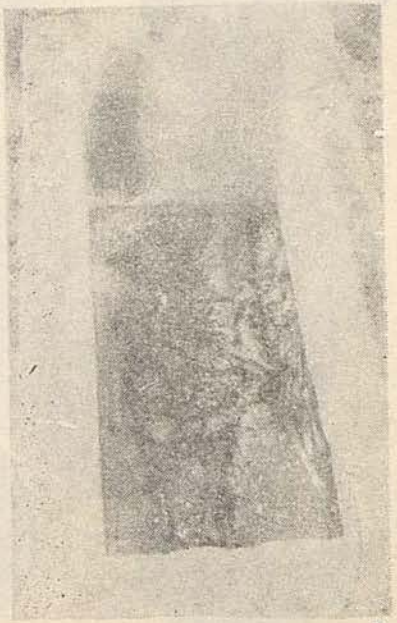
6

ТАБЛИЦА I

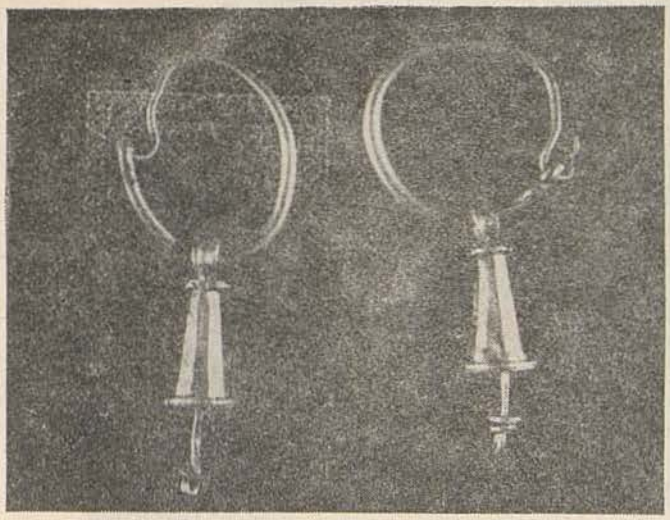

1

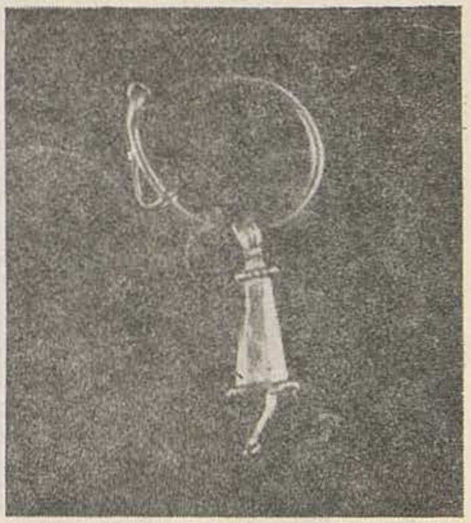

2

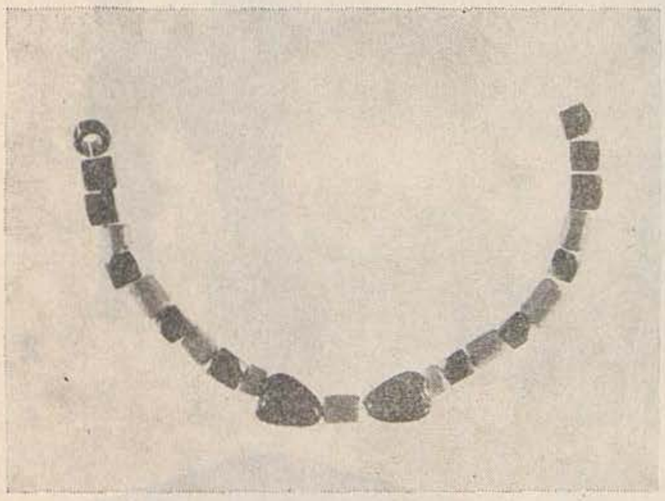

3

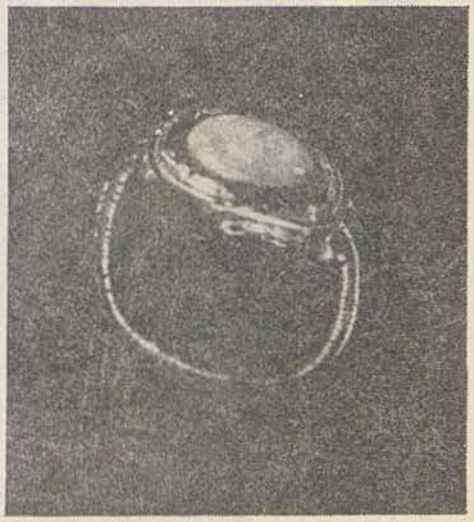

4

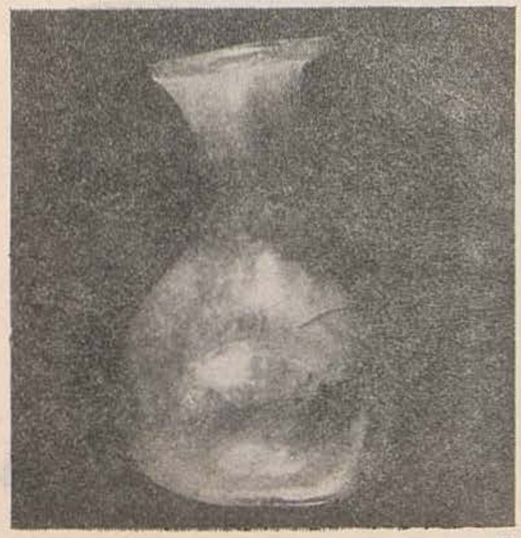

5

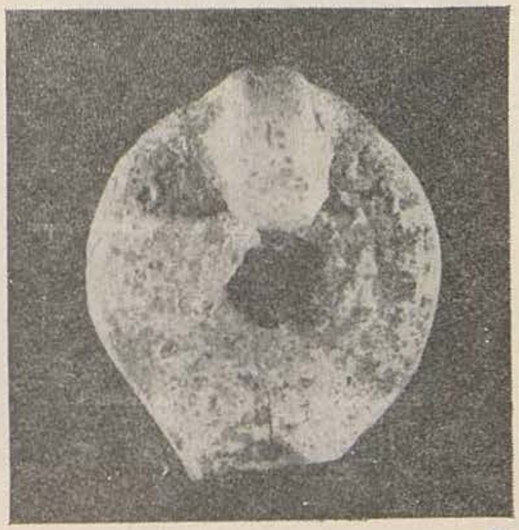

6

ТАБЛИЦА II

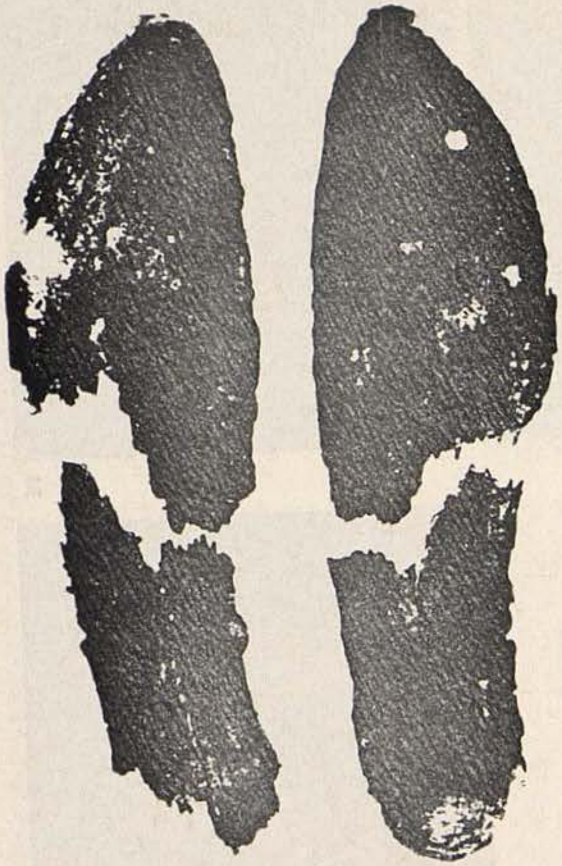

1

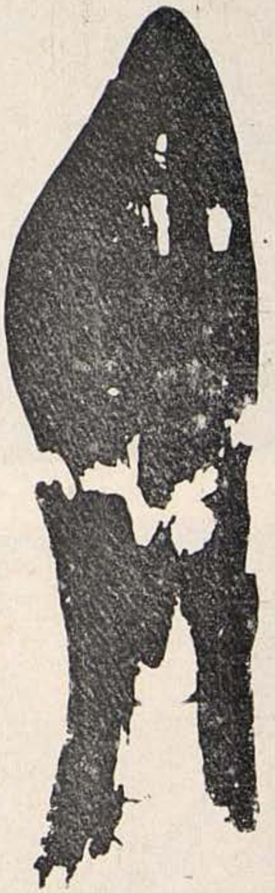

2

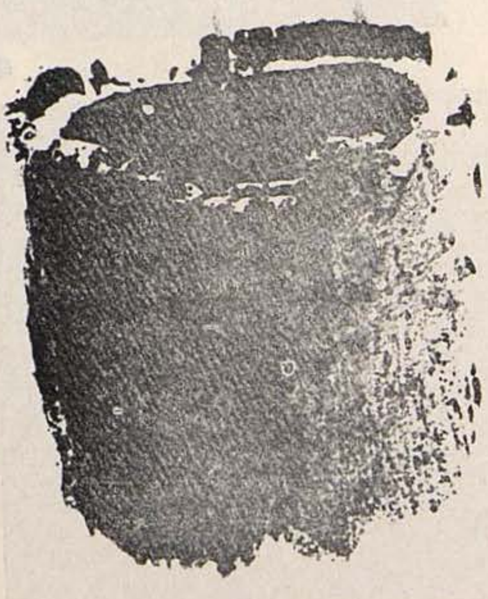

3

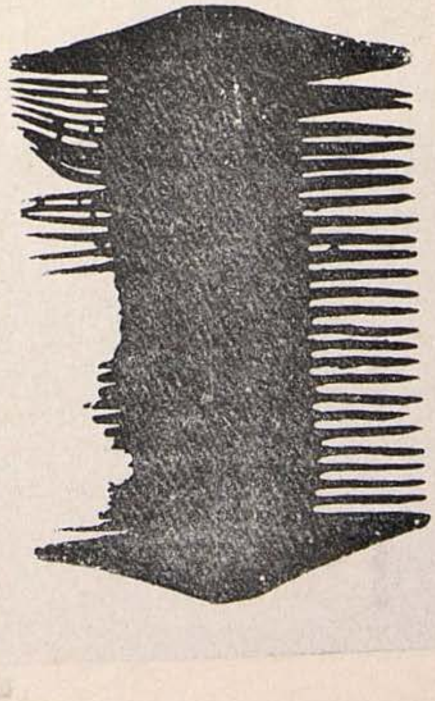

4

ТБЛИЦА III

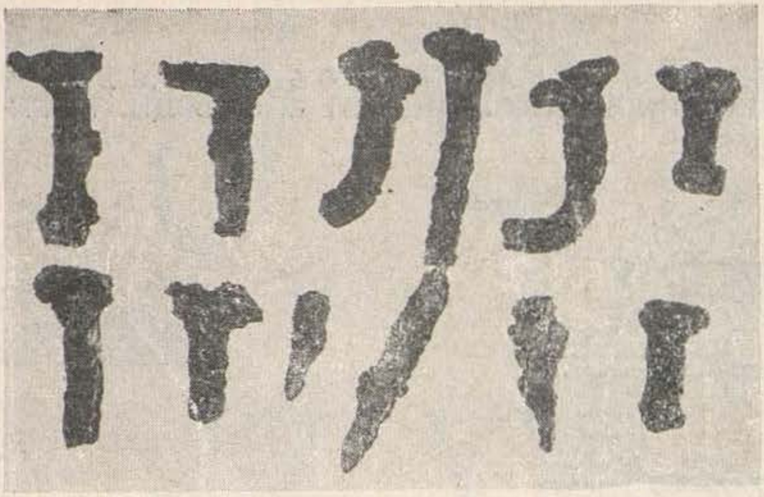

1

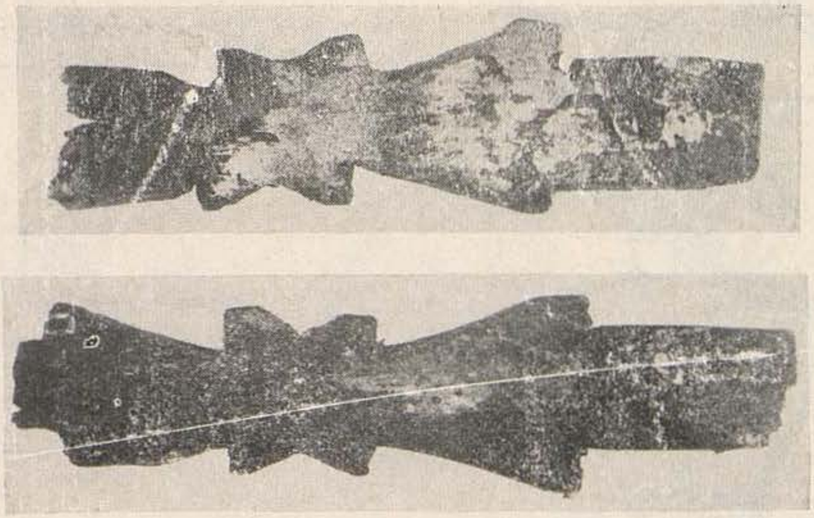

2

3

ТАБЛИЦА IV

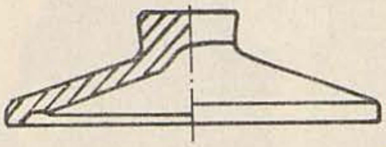

7

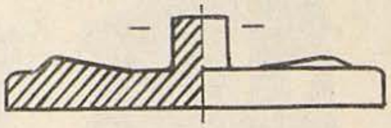

11

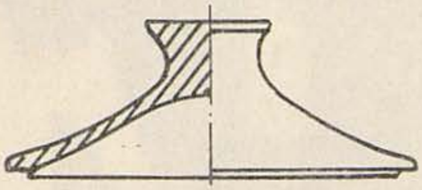

5

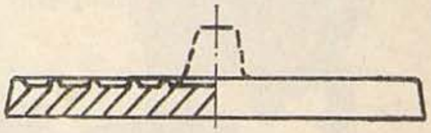

8

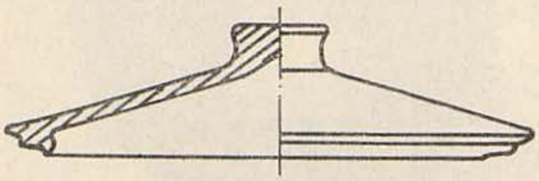

4

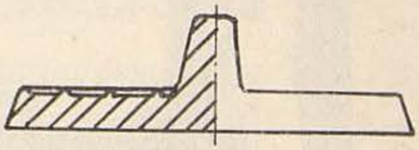

9

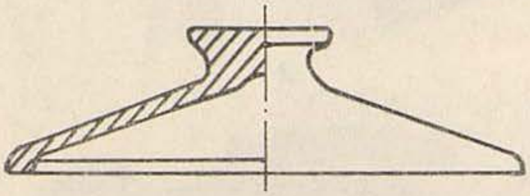

6

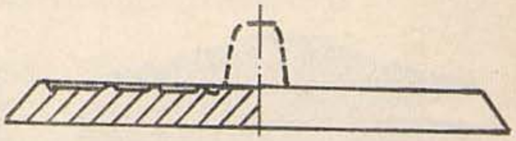

10

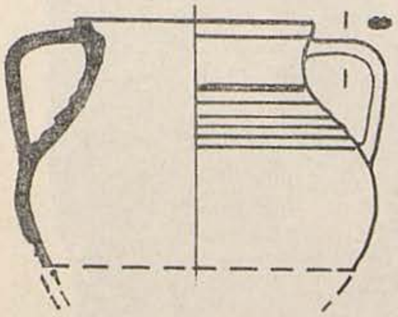

2

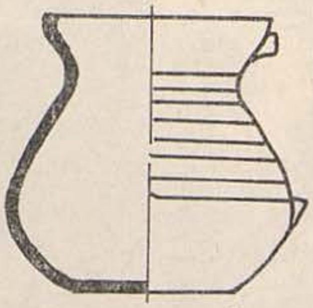

3

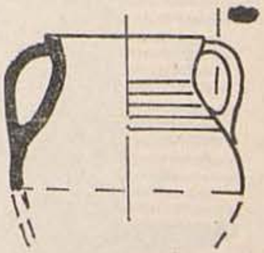

1

ТАБЛИЦА I

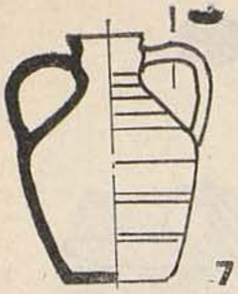
7

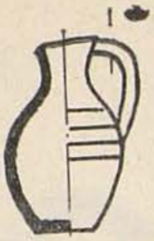
8

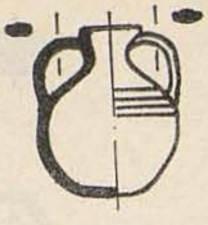
6

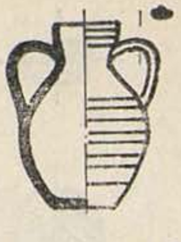
2

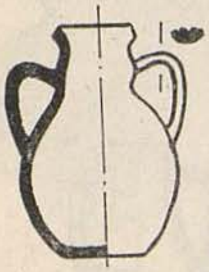
5

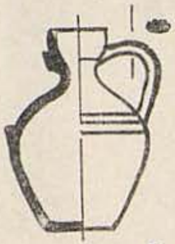
4

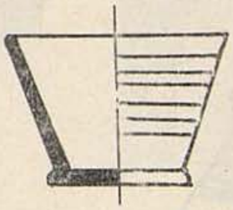
14

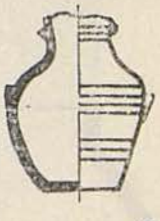
3

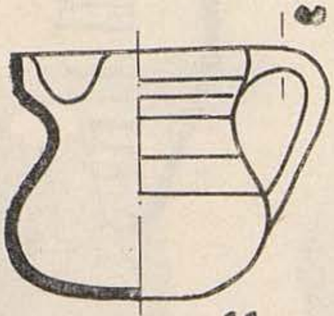
11

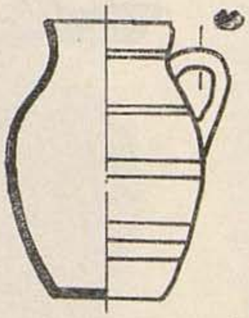
13

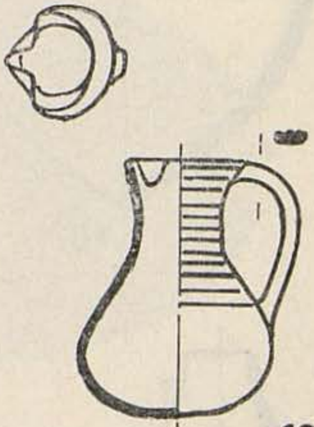
10

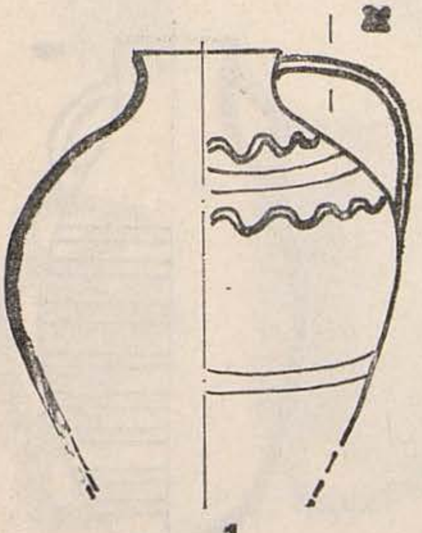
1

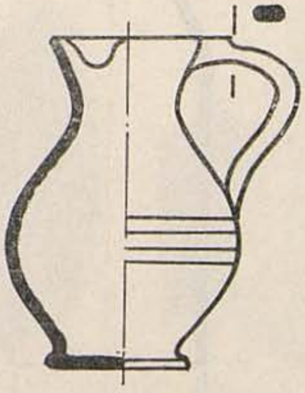
9

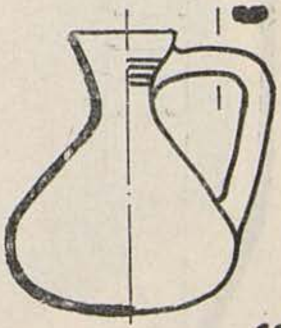
12

ТАБЛИЦА II

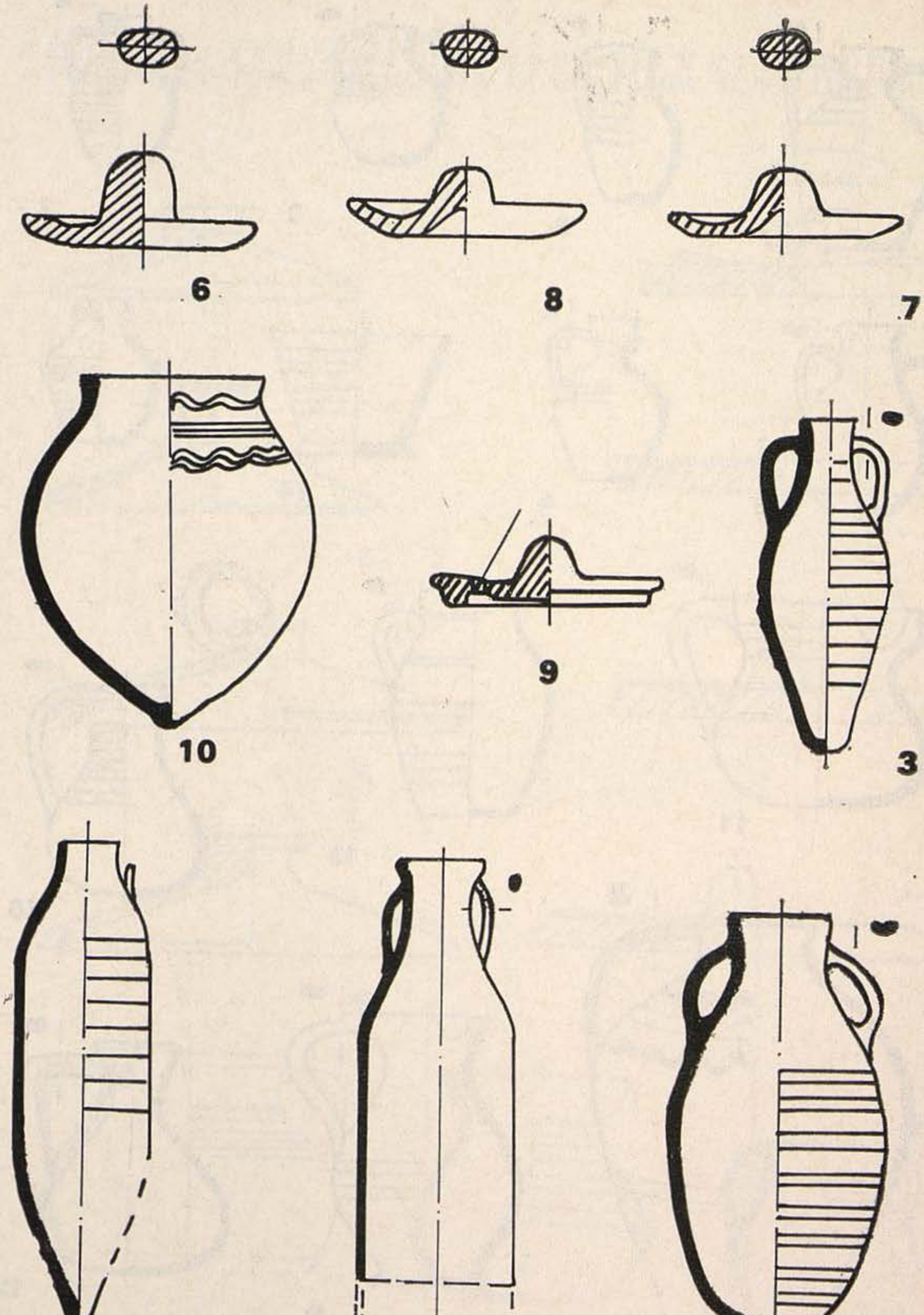
6
8
7
10
9
3
5
4
2

ТАБЛИЦА III

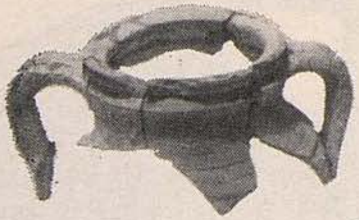
3

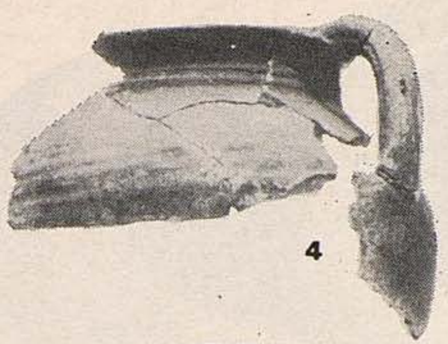
4

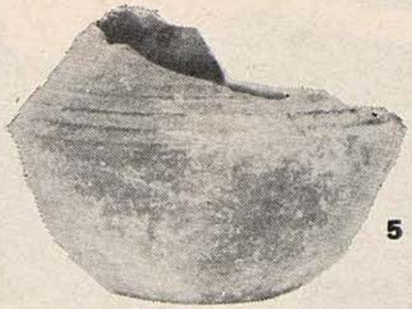
5

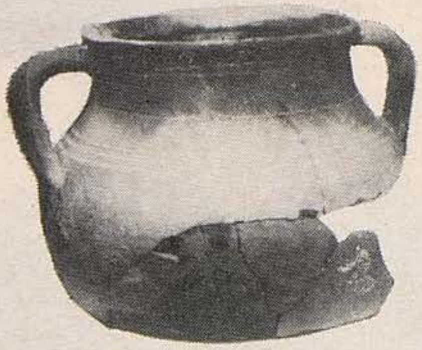
1

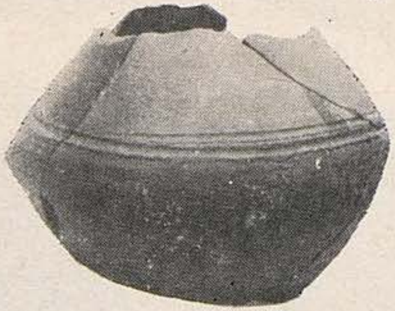
6

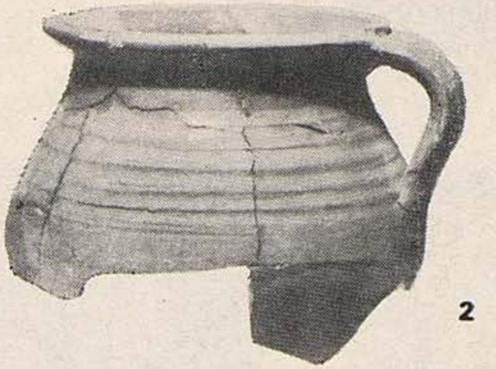
2

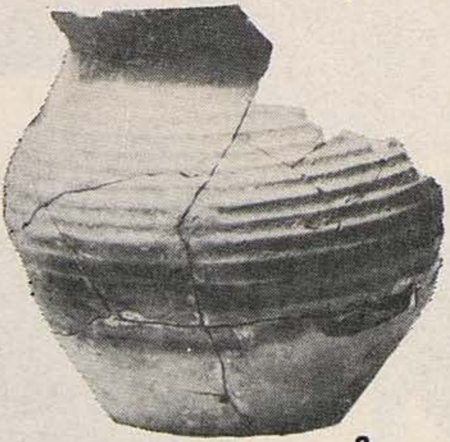
8

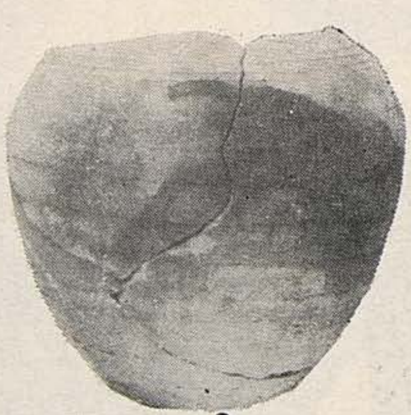
9

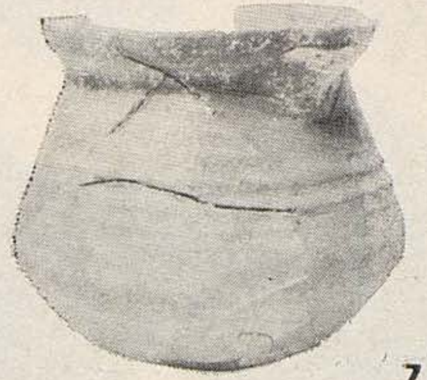
7

ТАБЛИЦА IV

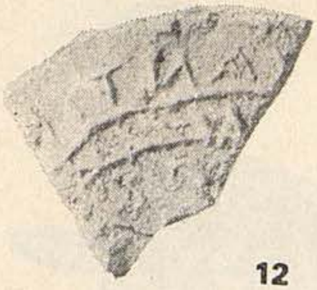
12

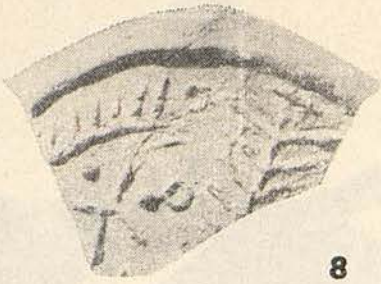
8

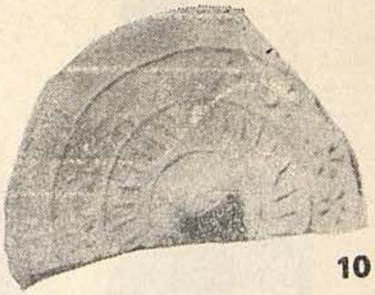
10

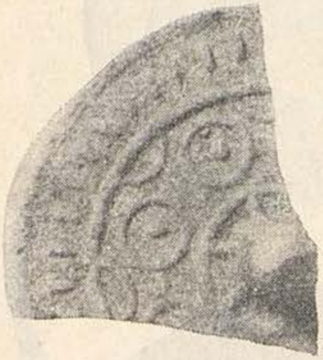
7

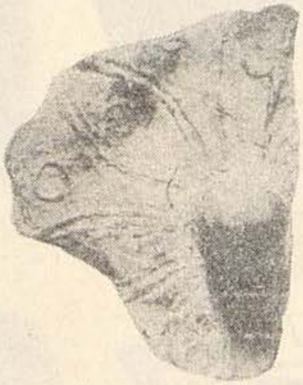
11

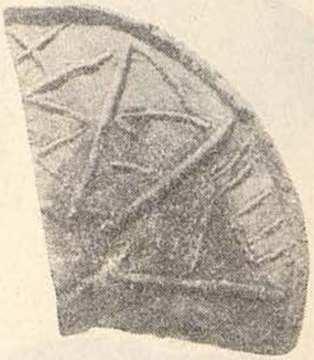
9

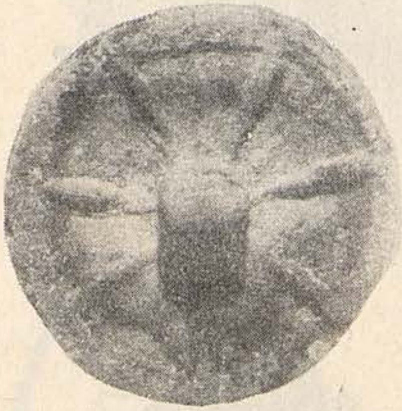
6

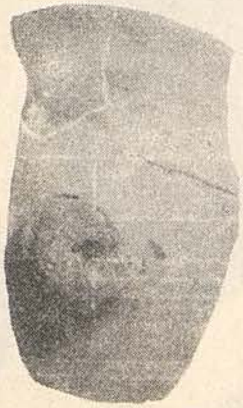
1

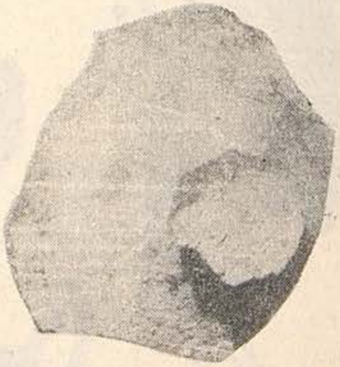
2

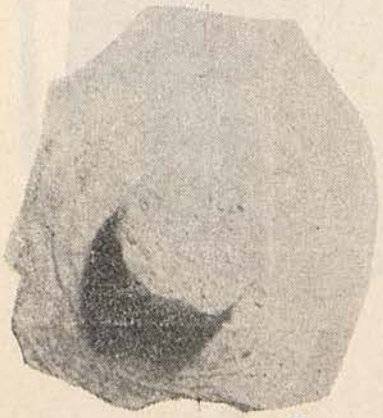
3

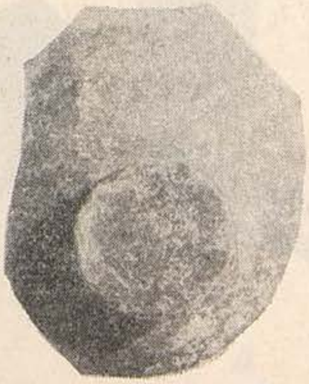
5

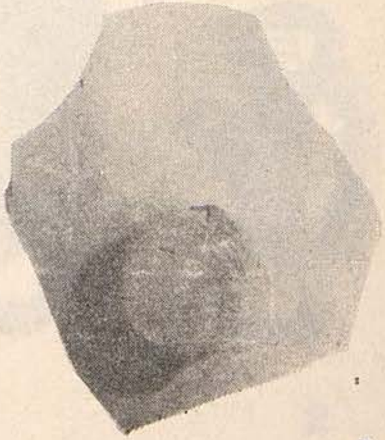
4

ТАБЛИЦА V

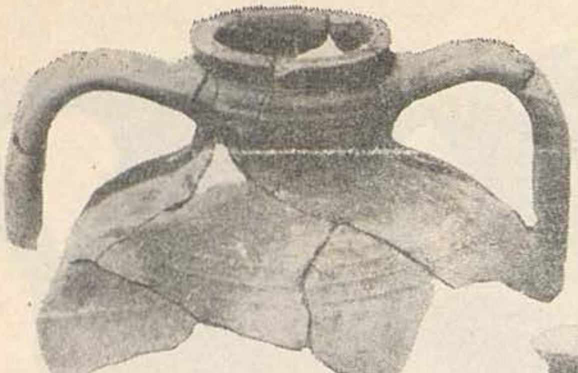
2

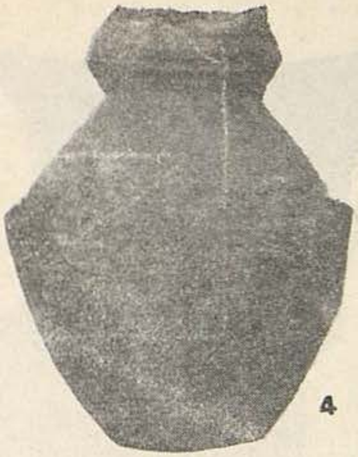
4

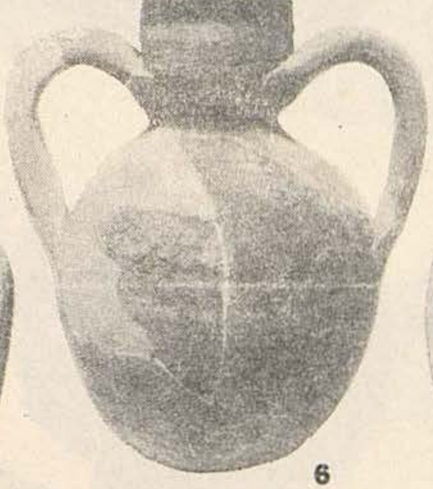
6

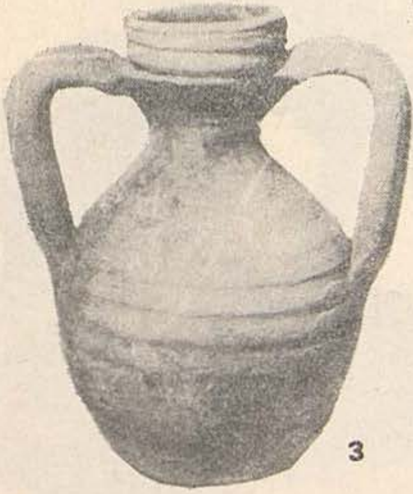
3

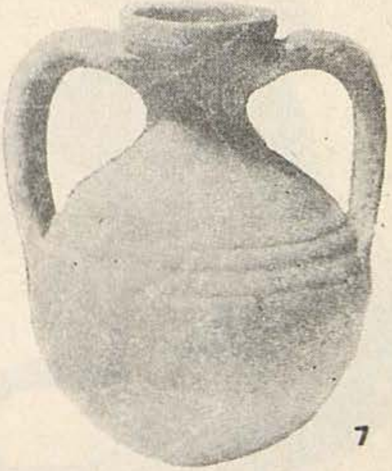
7

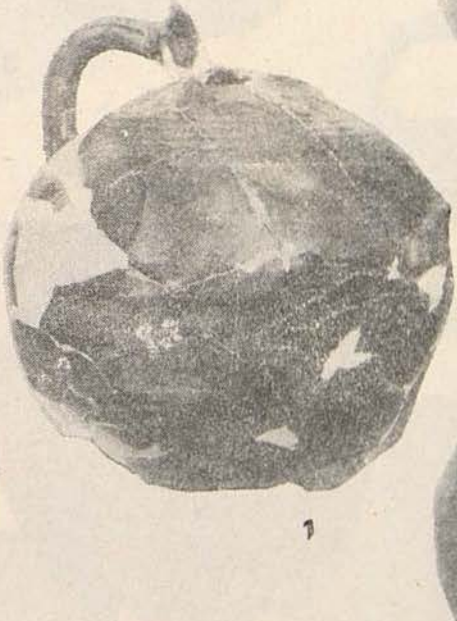
1

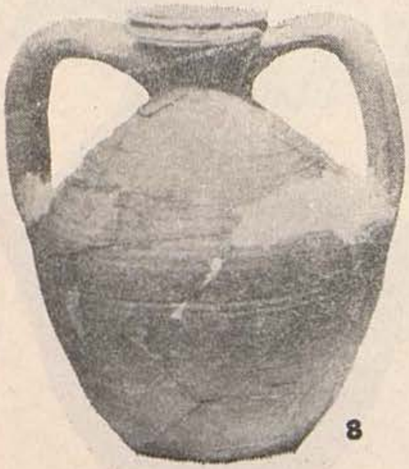
8

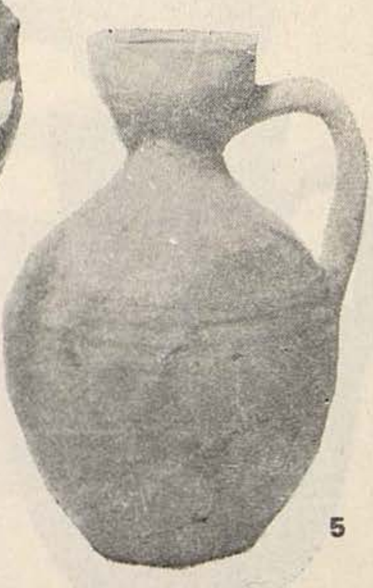
5

ТАБЛИЦА VI

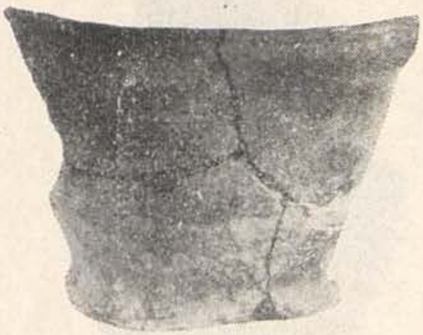

9

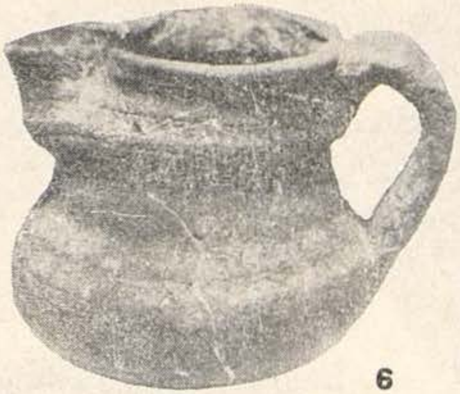

6

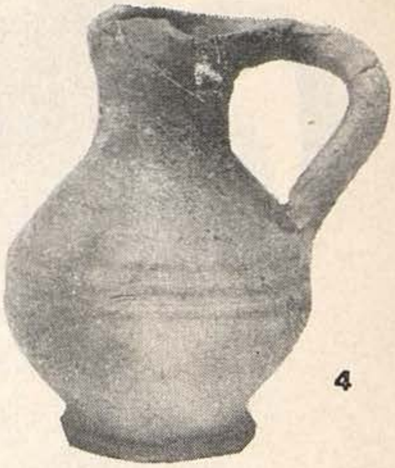

4

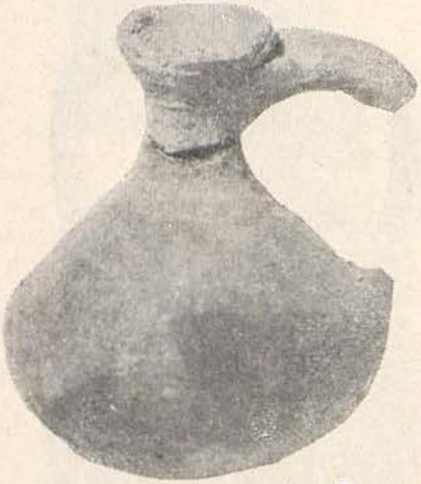

7

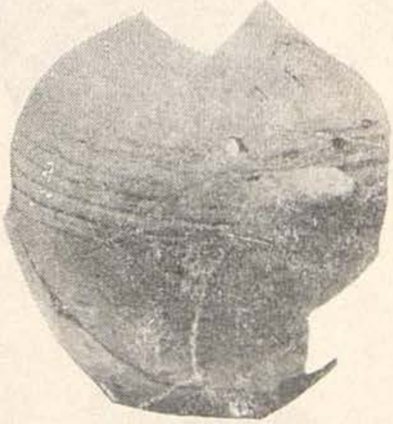

3

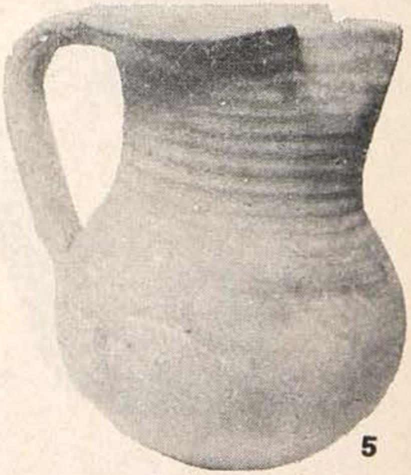

5

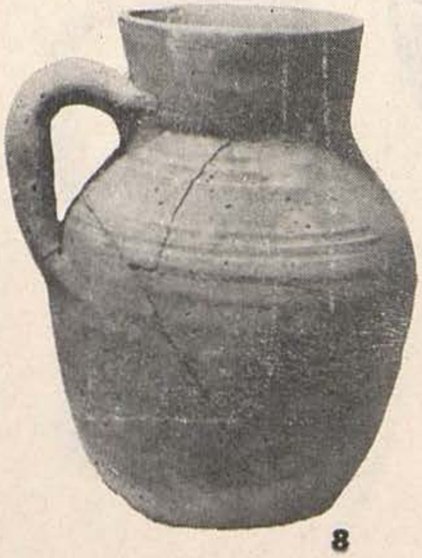

8

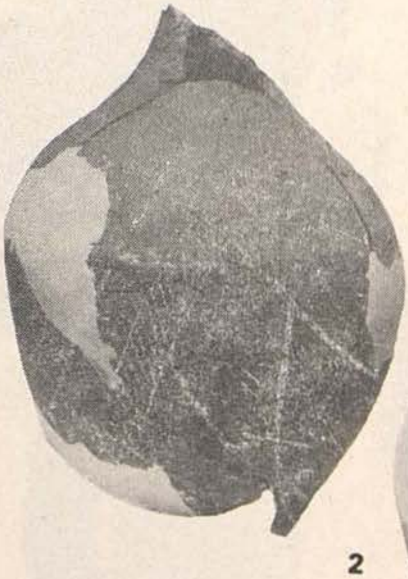

2

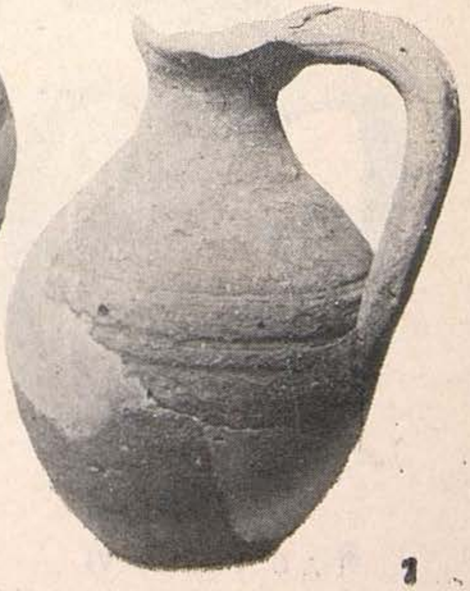

1

ТАБЛИЦА VII

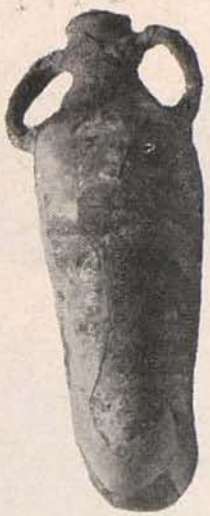
3

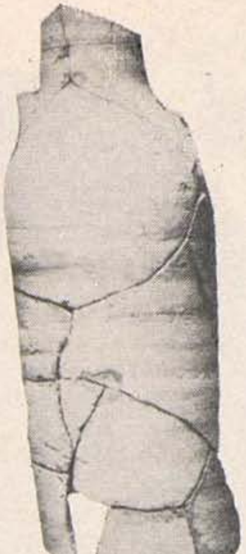
9

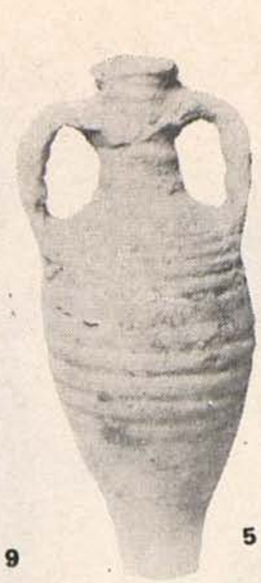
5

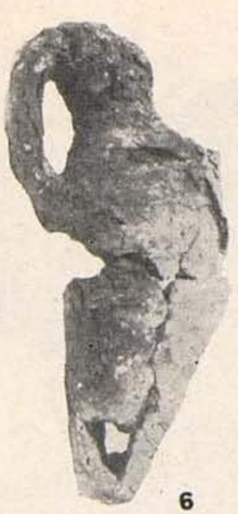
6

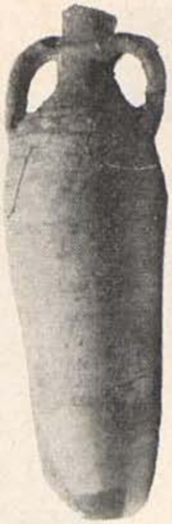
2

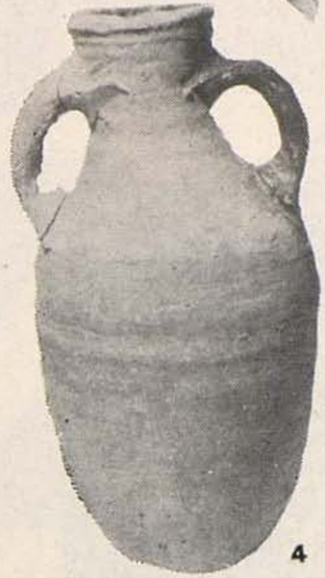
4

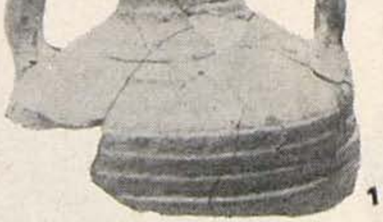
1

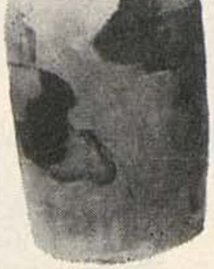
8

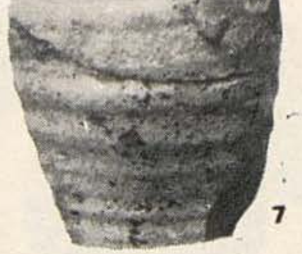
7

ТАБЛИЦА VIII

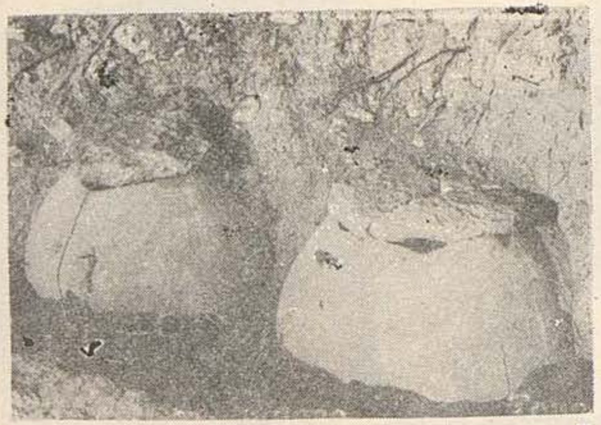

8

2

5

6

3

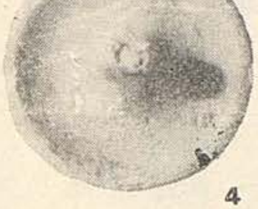

4

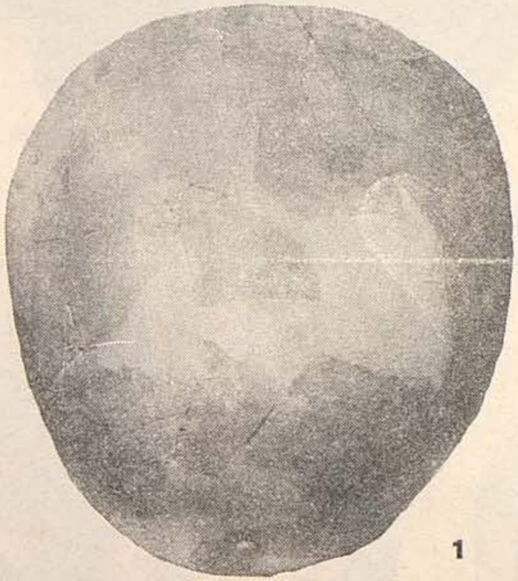

1

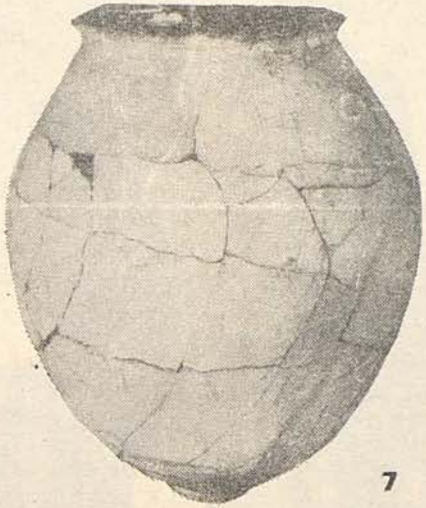

7

ТАБЛИЦА IX

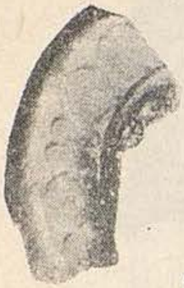

1

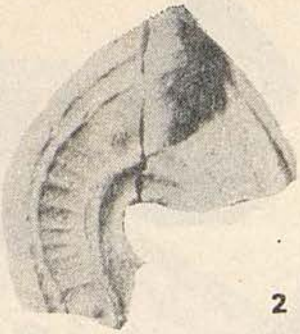

2

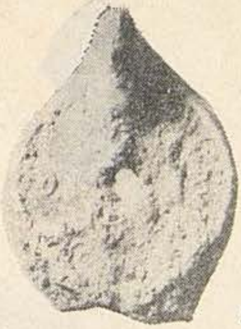

3

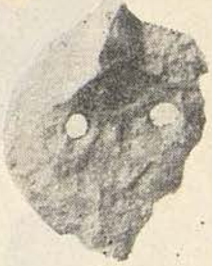

4

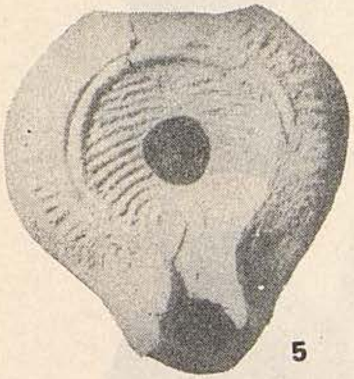

5

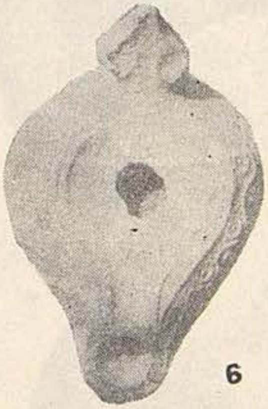

6

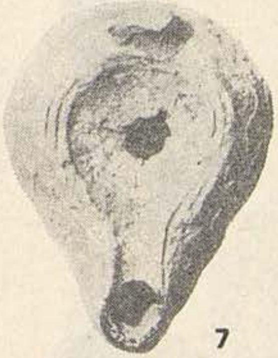

7

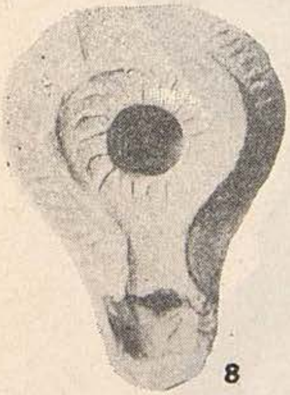

8

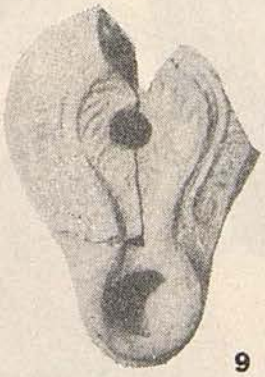

9

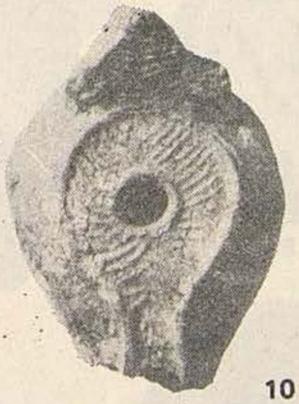

10

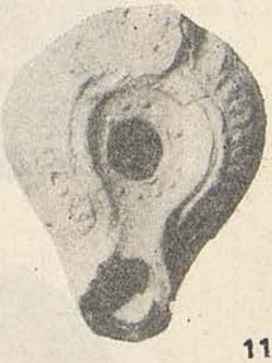

11

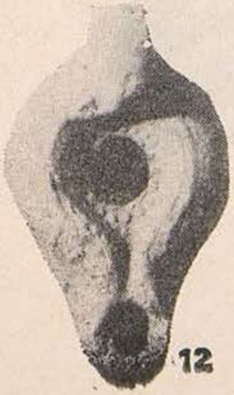

12

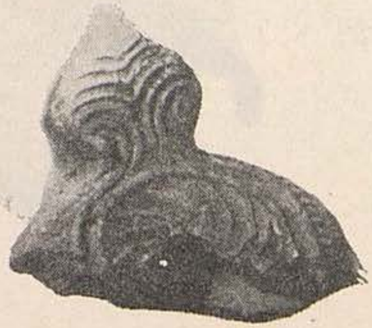

13

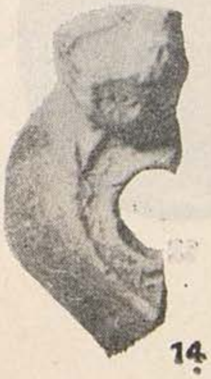

14

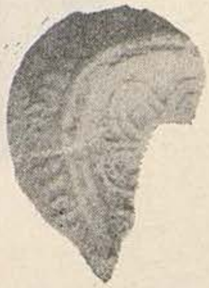

15

ТАБЛИЦА X

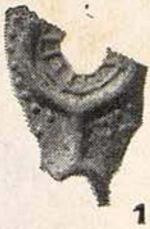
11

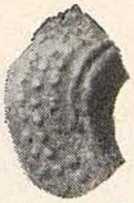
1

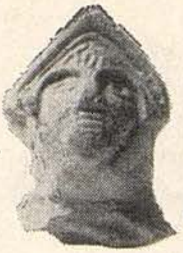
4

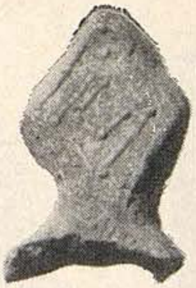
6

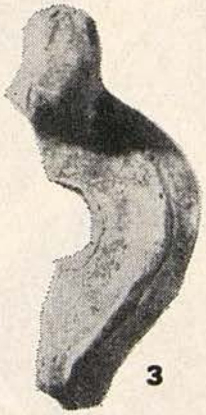
3

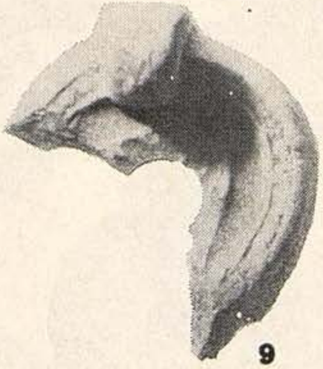
9

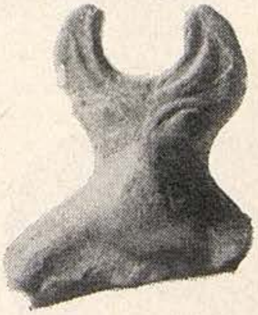
5

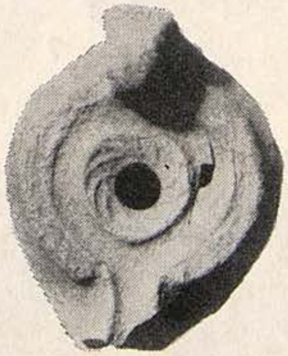
8

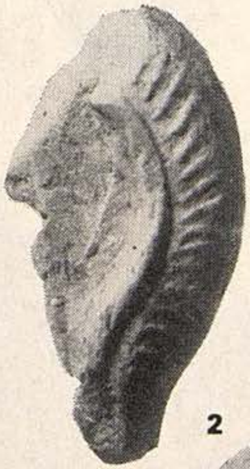
2

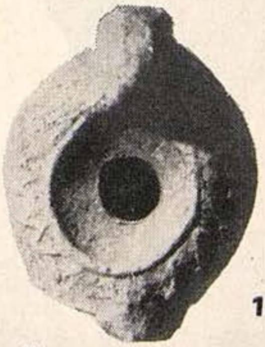
10

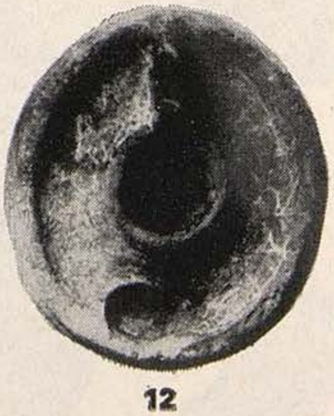
12

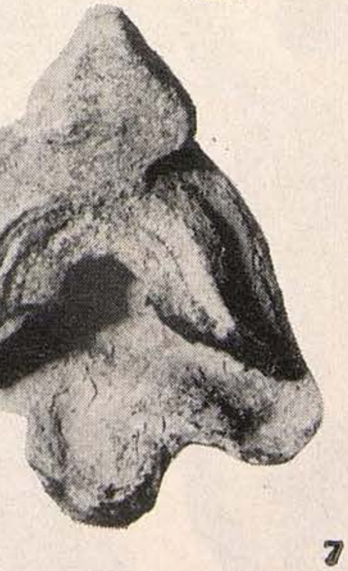
7

ТАБЛИЦА XI

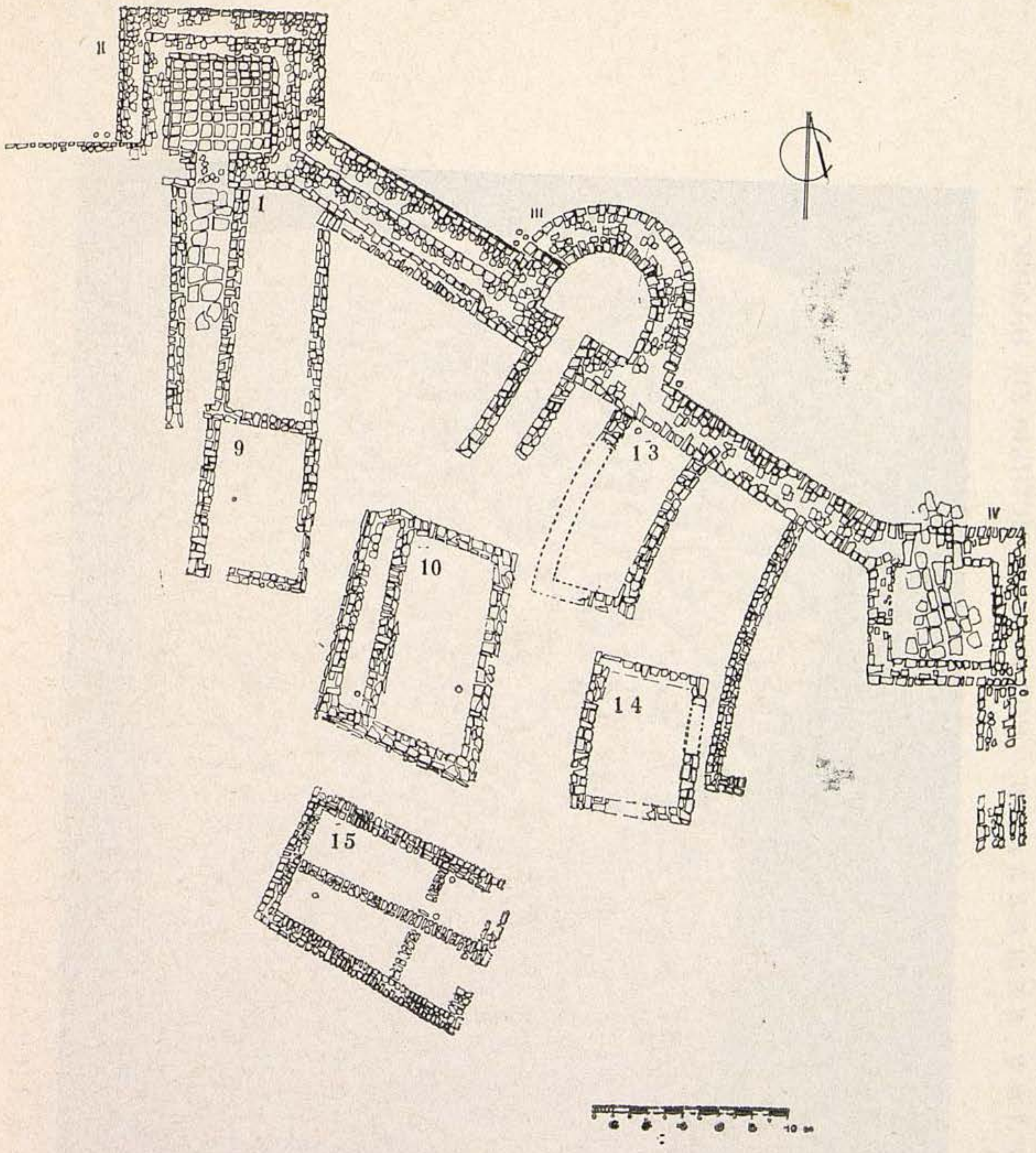
II
I
III
IV
9
10
13
14
15
10 м

ТАБЛИЦА XII

ВЕСЕЛИН БЕШЕВЛИЕВ — НОВ СТАРОХРИСТИЯНСКИ НАДПИС ОТ ВАРНА

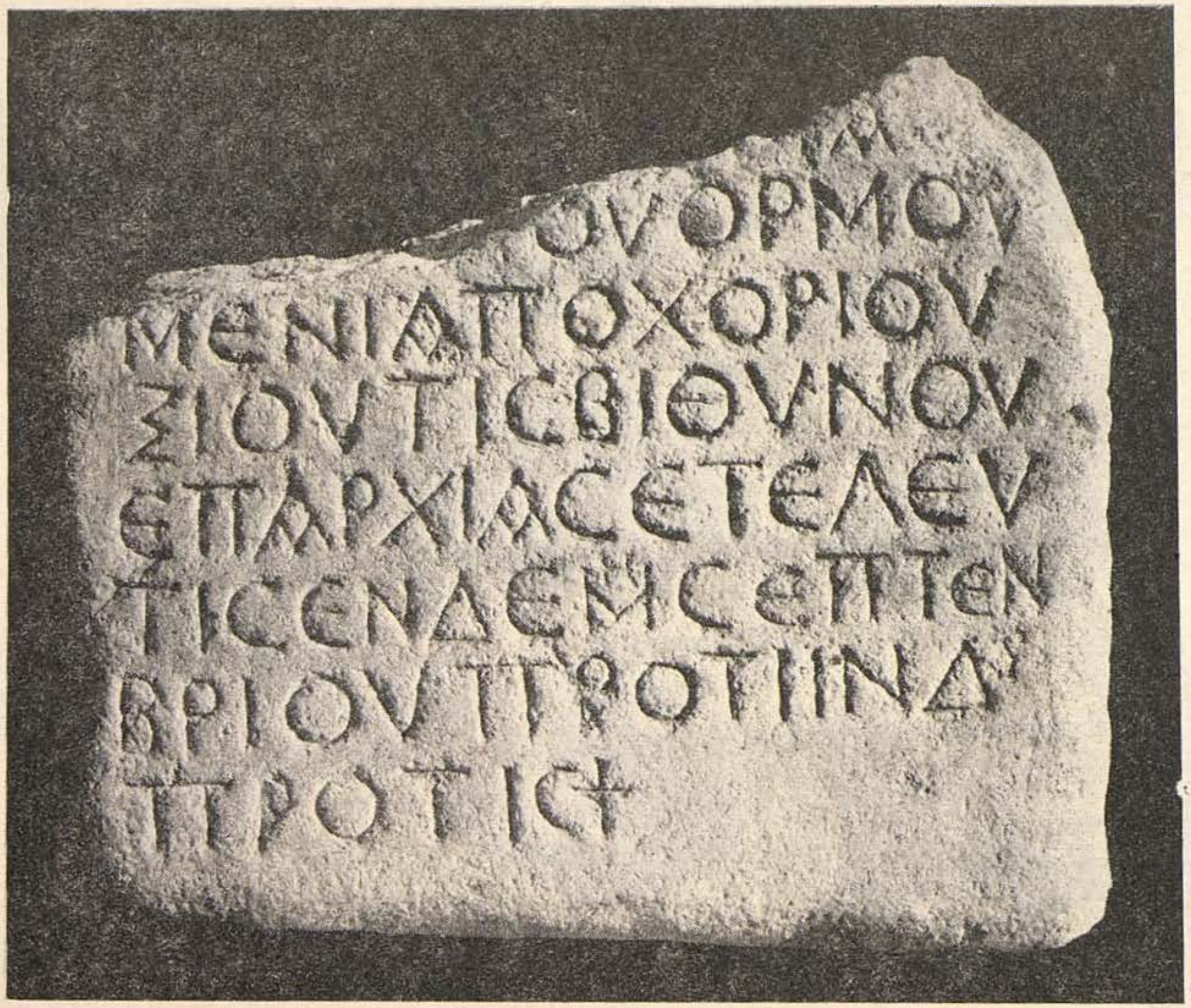
ΟΥΟΡΜΟΥ
ΜΕΝΙΑΠΟΧΟΡΙΟΥ
ΖΙΟΥΤΙCΒΙΘΥΝΟΥ
ΕΠΑΡΧΙΑCΕΤΕΛΕΥ
ΤΙCΕΝΔΕΜCΕΠΤΕΝ
ΒΡΙΟΥΠΡΟΤΙΙΝΔ
ΠΡΟΤΙC+

ТАБЛИЦА I

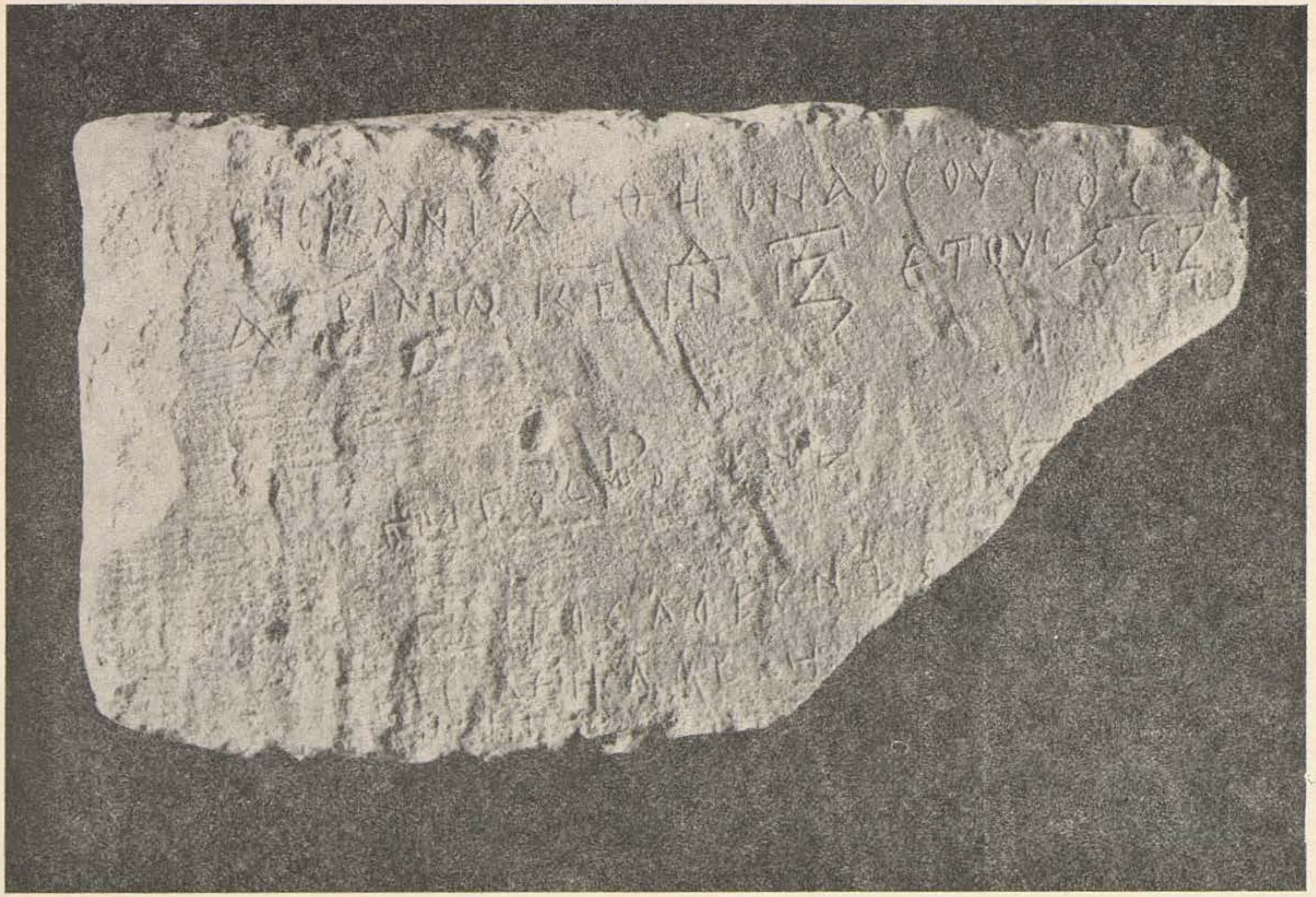

ТАБЛИЦА I

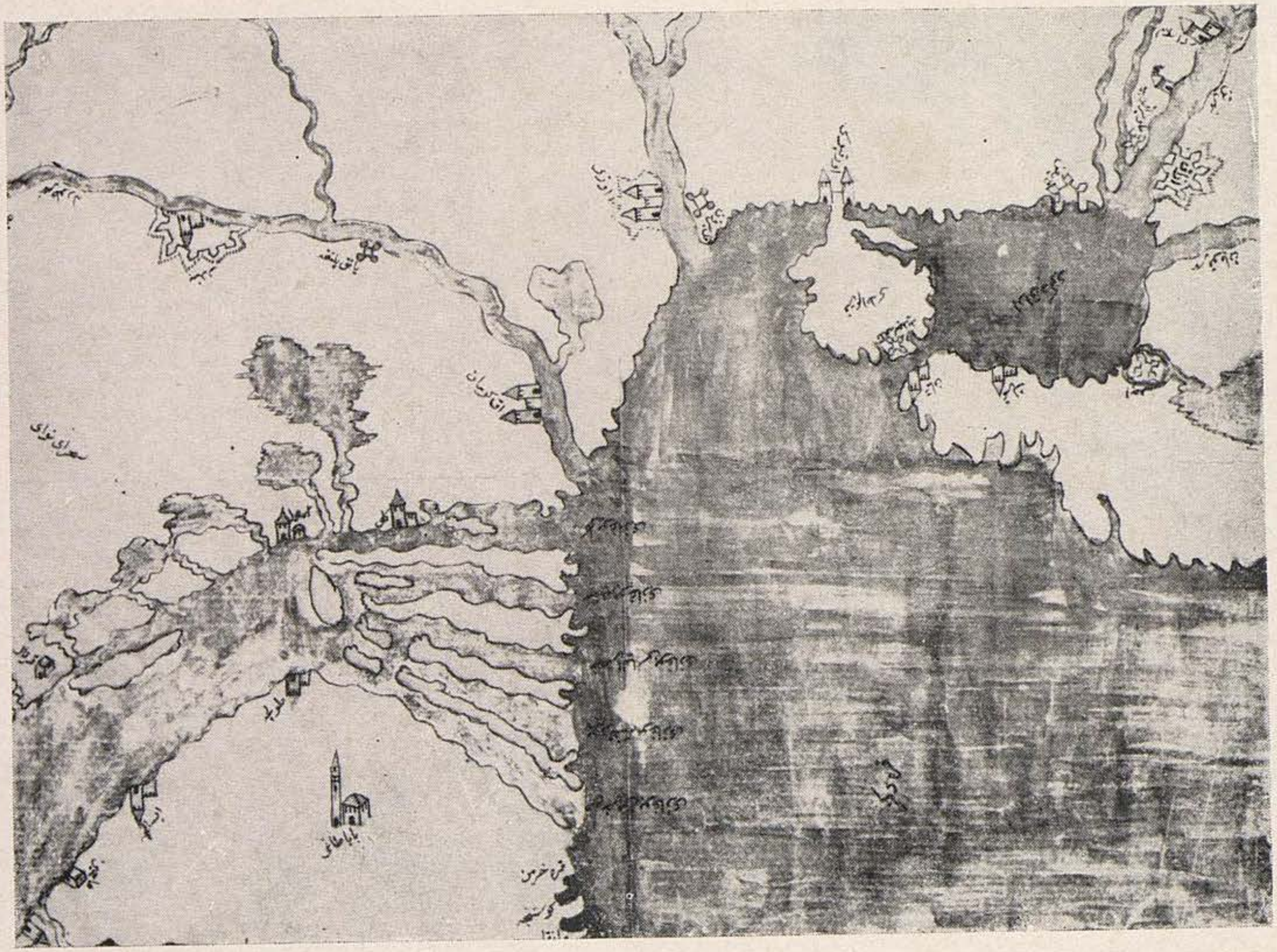

Табл. I. Турска военна карта от края на XVIII в. Фоторепродукция на оригинала със сигн. B III b от Австрийския военен архив, Виена

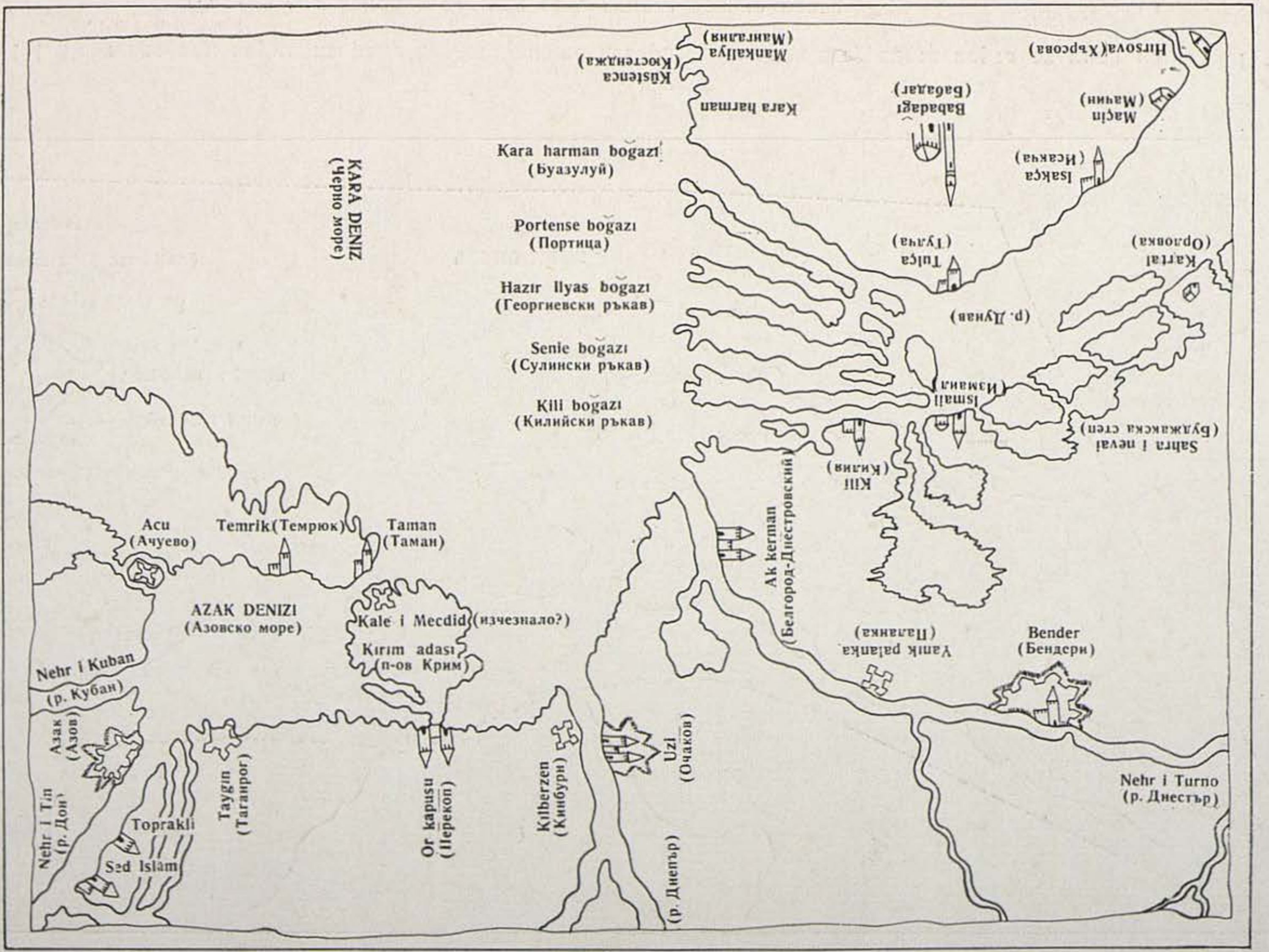
KARA DENIZ
(Черно море)
Hirsova(Хърсова)
Mankaliya
(Мангалия)
Küstence
(Кюстенджа)
Kara harman
Babadagi
(Бабадаг)
Maçin
(Мачин)
Kara harman bogazi
(Буазулуй)
Isakça
(Исакча)
Portense bogazi
(Портица)
Tulça
(Тулча)
Kartal
(Орловка)
Hazir Ilyas bogazi
(Георгиевски ръкав)
(р. Дунав)
Senie bogazi
(Сулински ръкав)
Kili bogazi
(Килийски ръкав)
Ismail
(Измаил)
Sahra i nevai
(Буджакска степ)
Kili
(Килия)
Ak kerman
Белгород-Днестровский
Acu
(Ачуево)
Temrik(Темрюк)
Taman
(Таман)
AZAK DENIZI
(Азовско море)
Kale i Mecdid(изчезнало?)
Kırım adası
(п-ов Крим)
Yanik palanka
(Паланка)
Bender
(Бендери)
Nehr i Kuban
(р. Кубан)
Azak
(Азов)
Nehr i Tin
(р. Дон)
Toprakli
Sed Islam
Taygın
(Таганрог)
Or kapusu
(Перекоп)
Kilberzen
(Кинбурн)
Uzi
(Очаков)
(р. Днепър)
Nehr i Turno
(р. Днестър)

Табл. II. Транслитерация и идентификация на географските названия от турската военна карта от края на XVIII в.

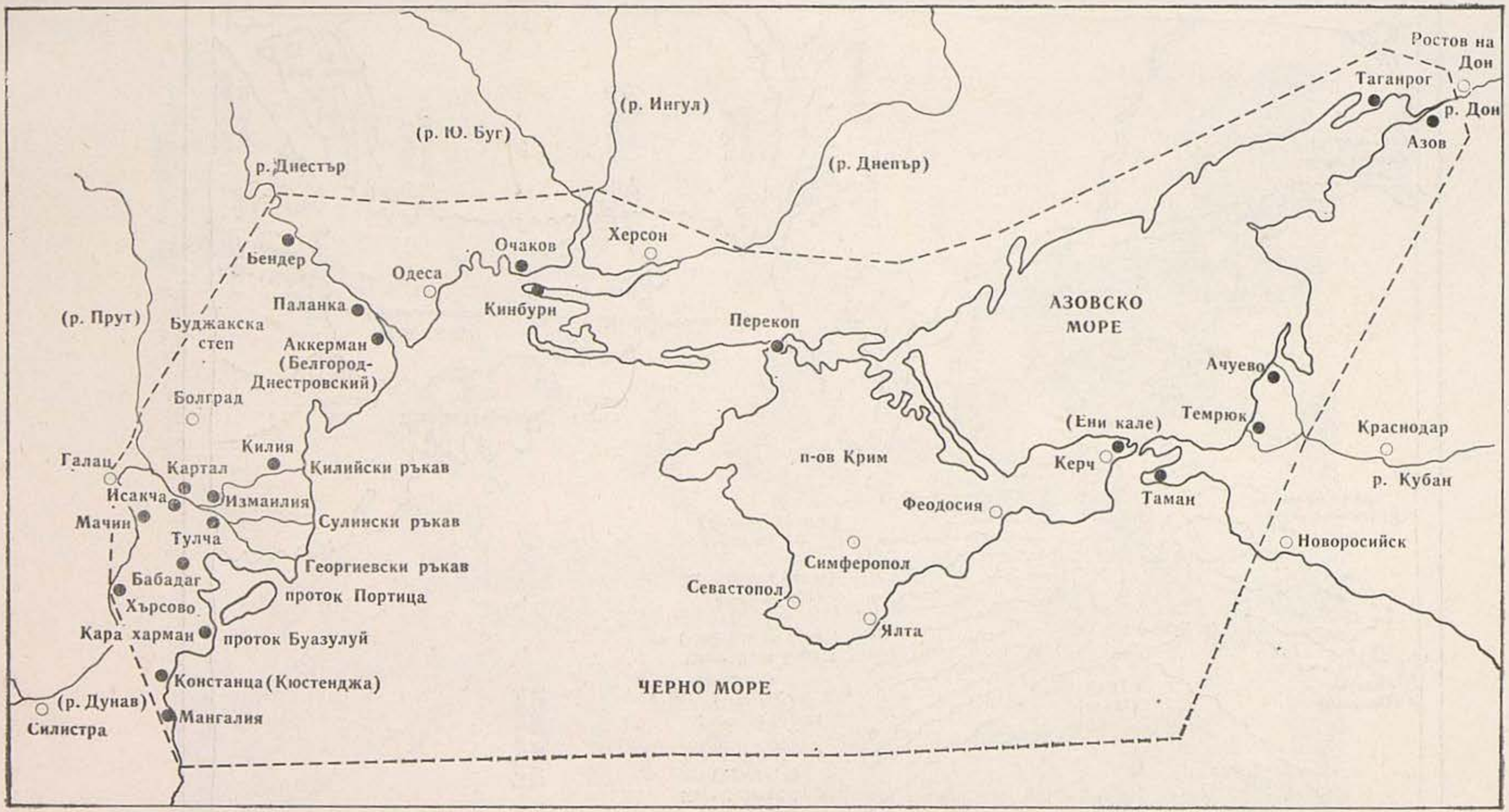
Ростов на Дон
Таганрог
р. Дон
Азов
(р. Ингул)
(р. Ю. Буг)
р. Днестър
(р. Днепър)
Херсон
Очаков
Бендер
Одеса
Кинбурн
Паланка
(р. Прут)
Буджакска степ
Аккерман (Белгород-Днестровский)
Перекоп
АЗОВСКО МОРЕ
Ачуево
Болград
Темрюк
(Ени кале)
Краснодар
Килия
Галац
Картал
Килийски ръкав
п-ов Крим
Керч
р. Кубан
Исакча
Измаилия
Таман
Мачин
Тулча
Сулински ръкав
Феодосия
Новоросийск
Бабадаг
Георгиевски ръкав
Симферопол
Хърсово
проток Портица
Севастопол
Кара харман
проток Буазулуй
Ялта
Констанца (Кюстенджа)
ЧЕРНО МОРЕ
(р. Дунав)
Силистра
Мангалия

Табл. III. Картографски нормализирано представяне на изобразените земи в турската карта от края на XVIII в.

Легенда:

⊙ — локализирани селища от турската военна карта

● — нови или невключени селища в турската карта

┄┄┄ — приблизително очертание на географските области от турската военна карта

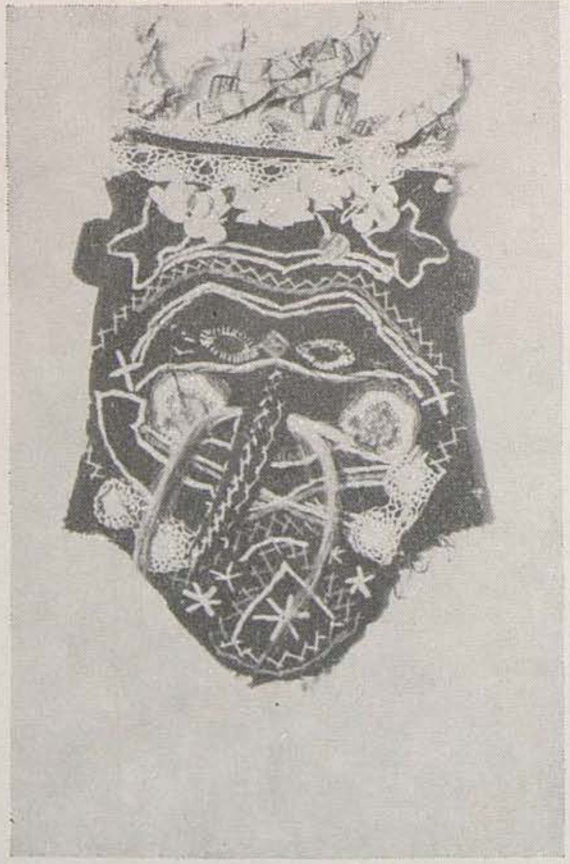

1

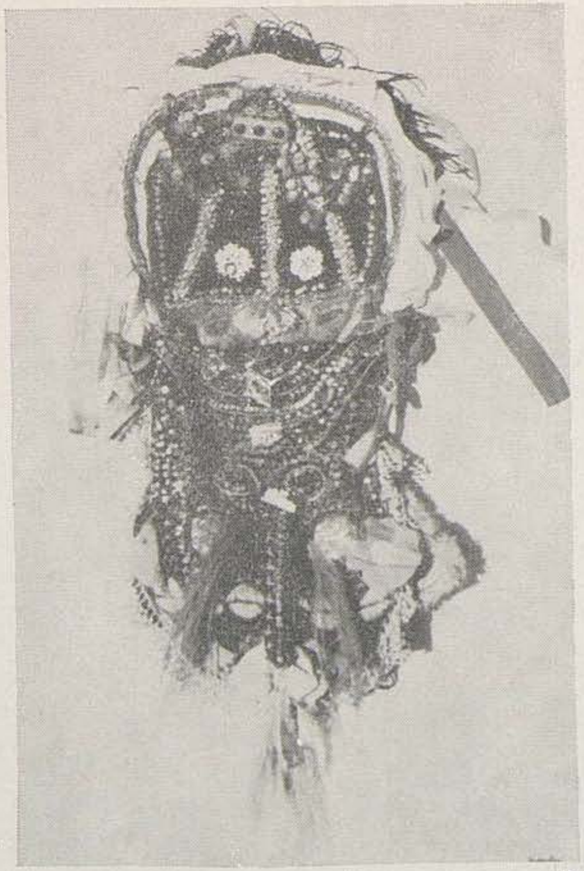

2

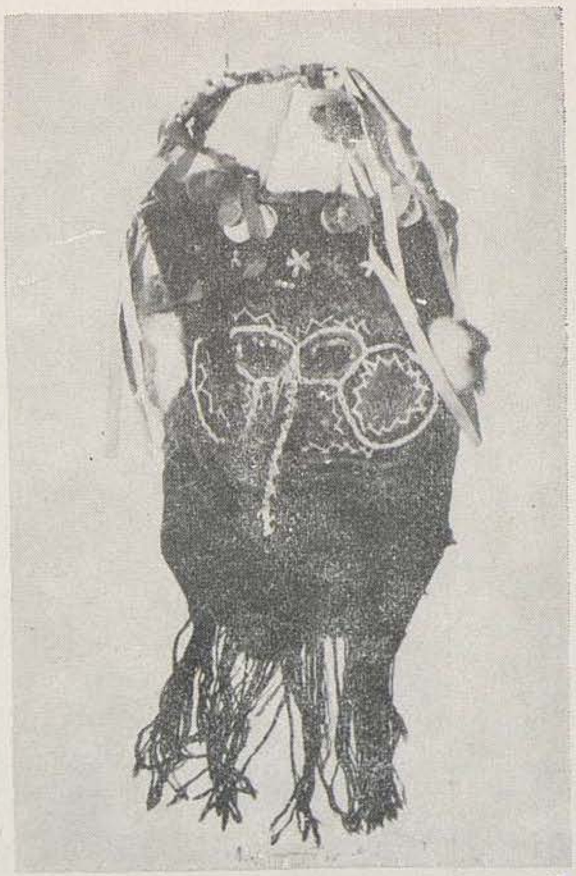

3

ТАБЛИЦА I

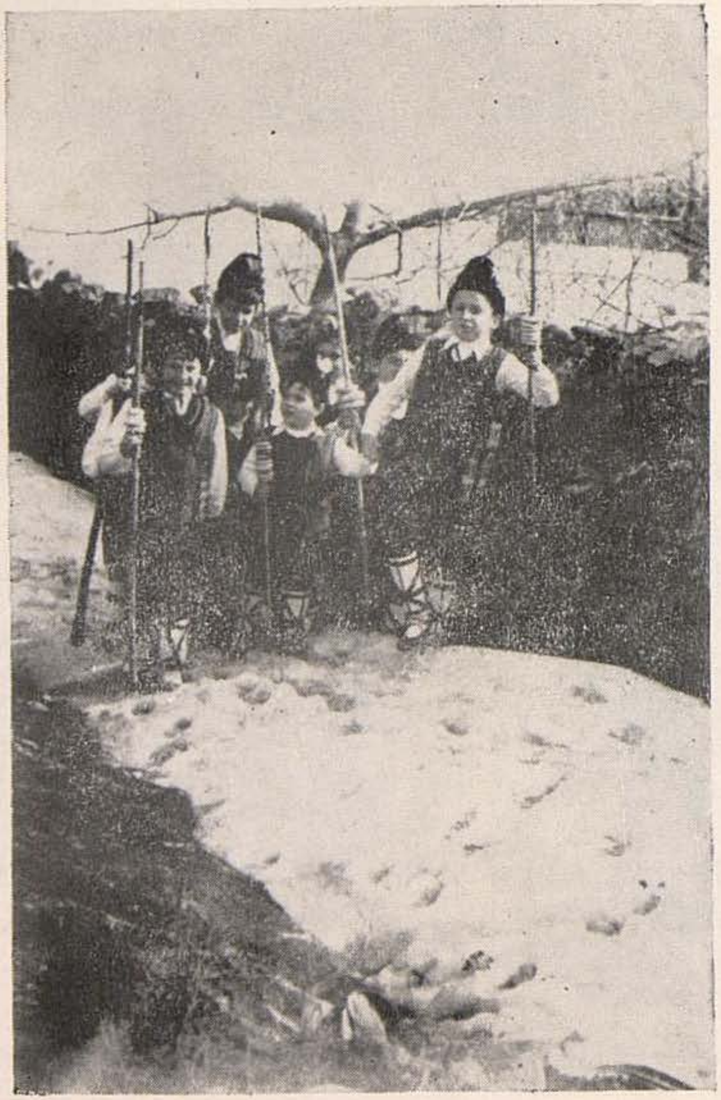

1

2

ТАБЛИЦА II

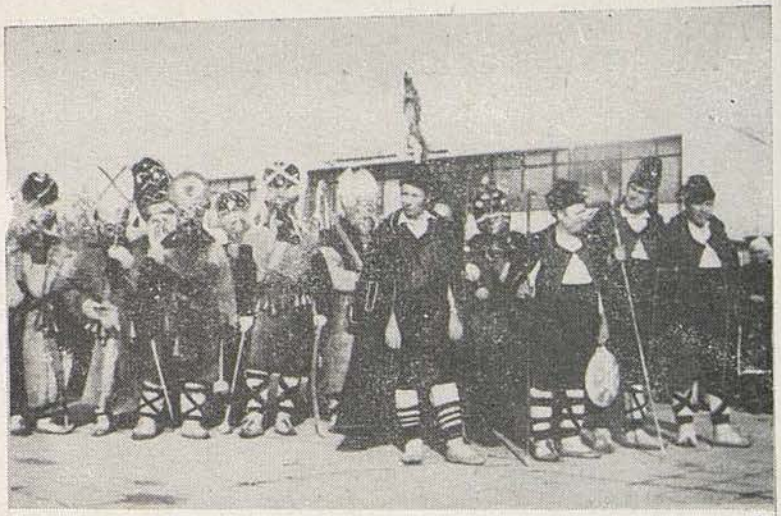

1

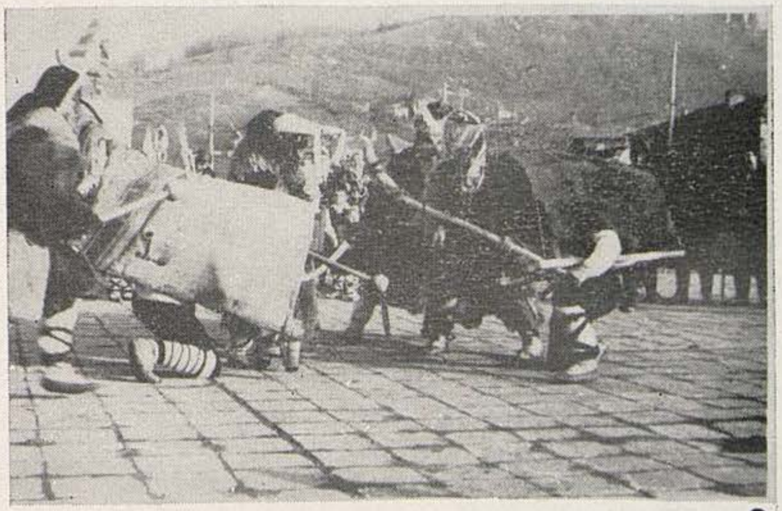

2

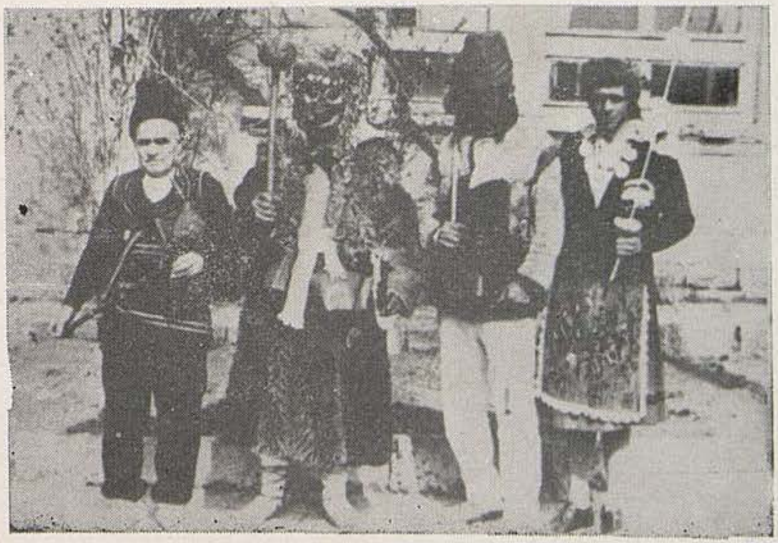

3

ТАБЛИЦА III

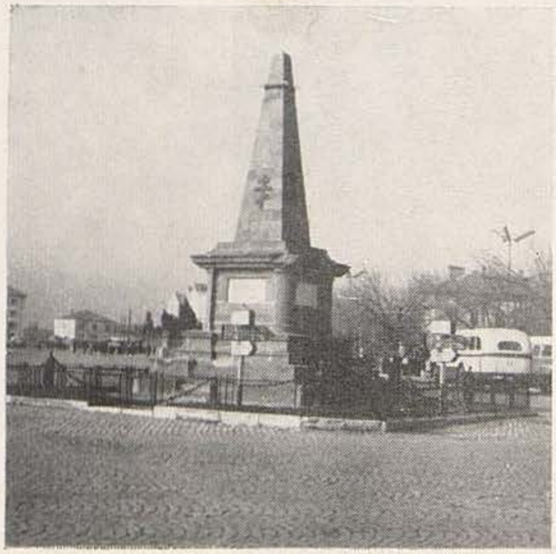
1

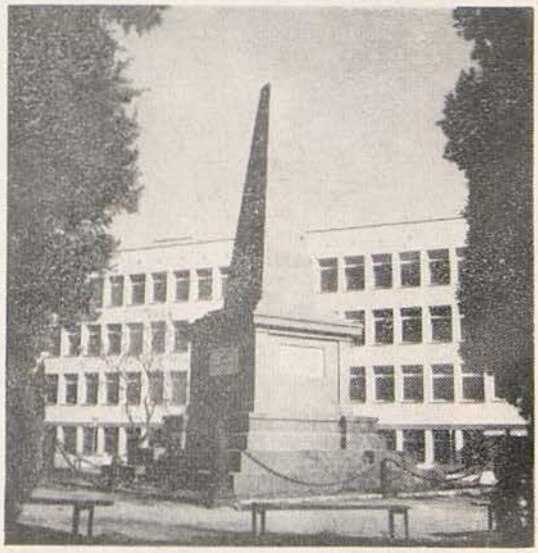
2

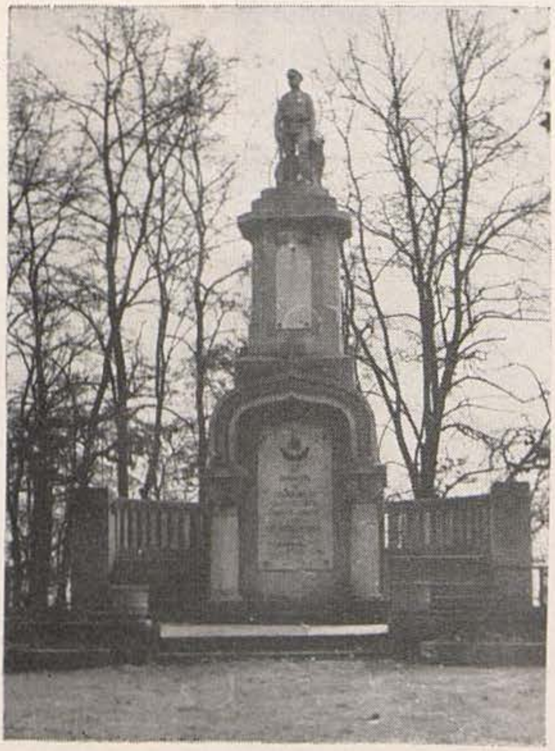
3

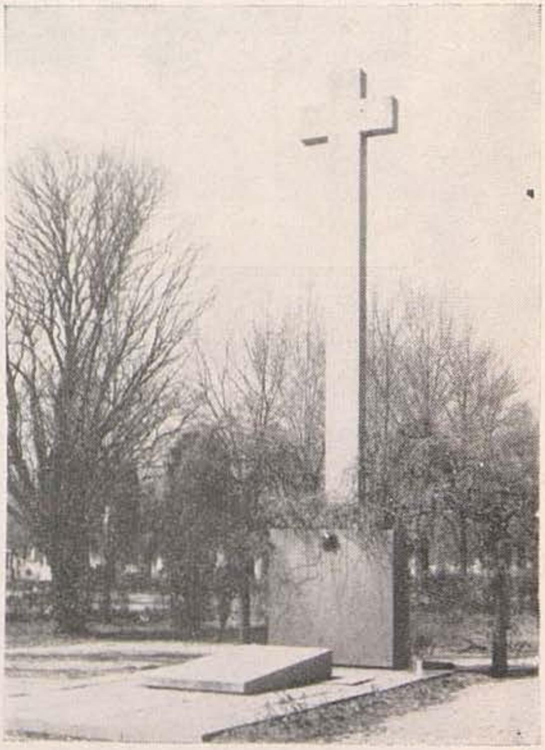
4

ТАБЛИЦА I

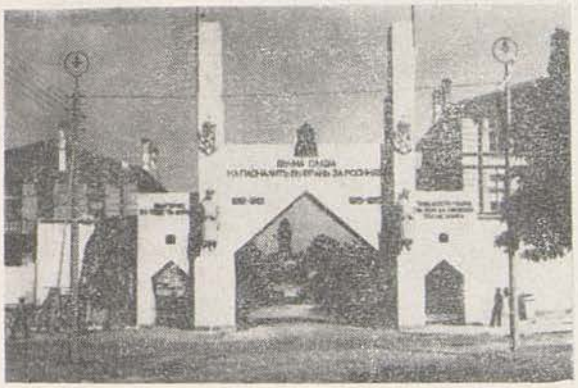

1

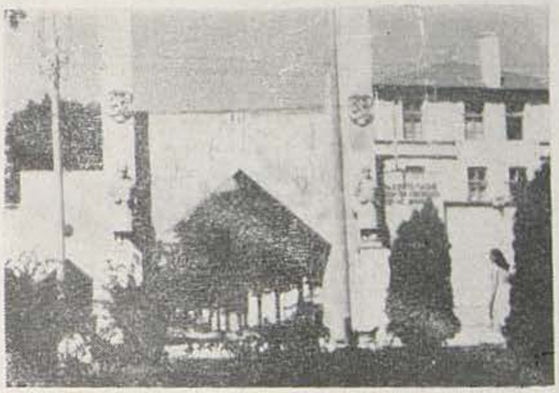

2

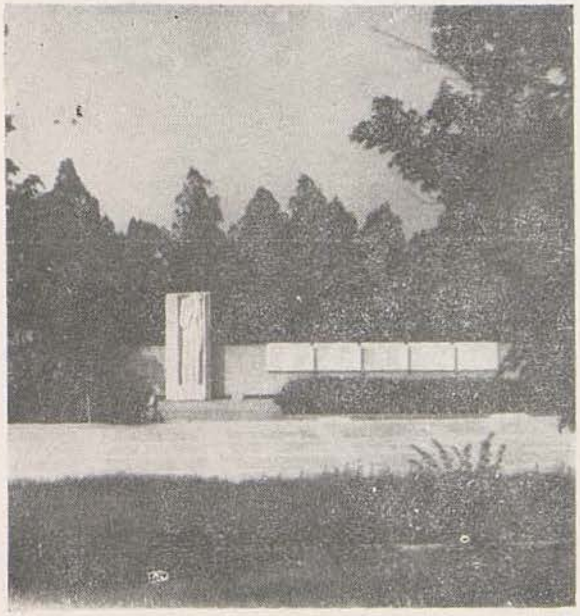

3

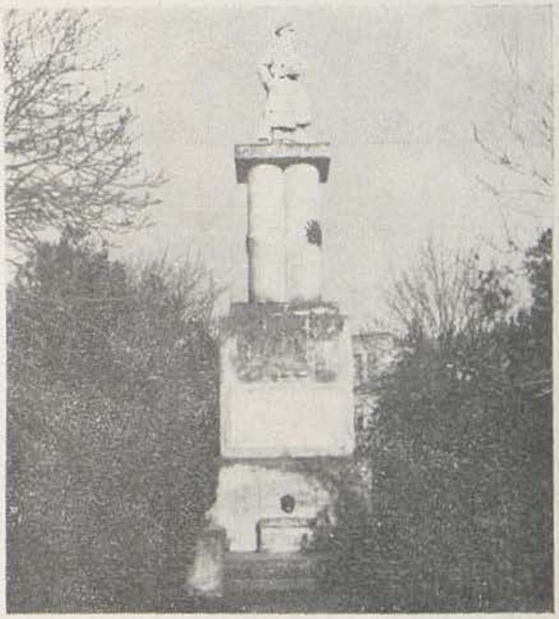

4

ТАБЛИЦА II

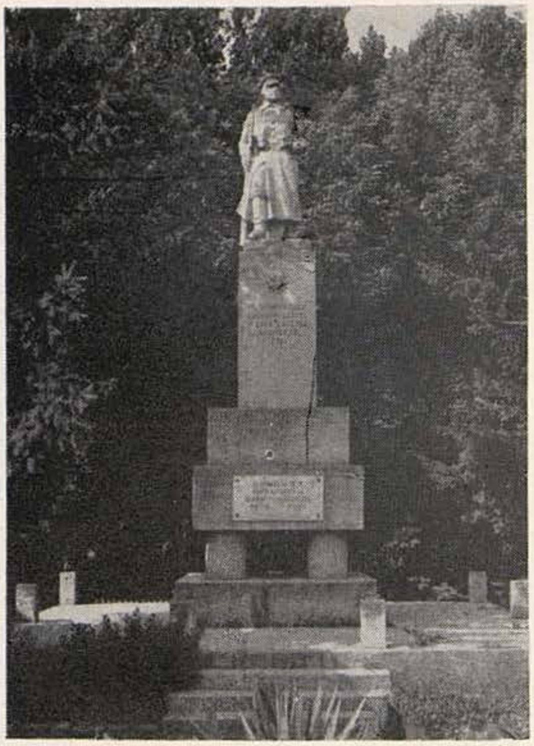

1

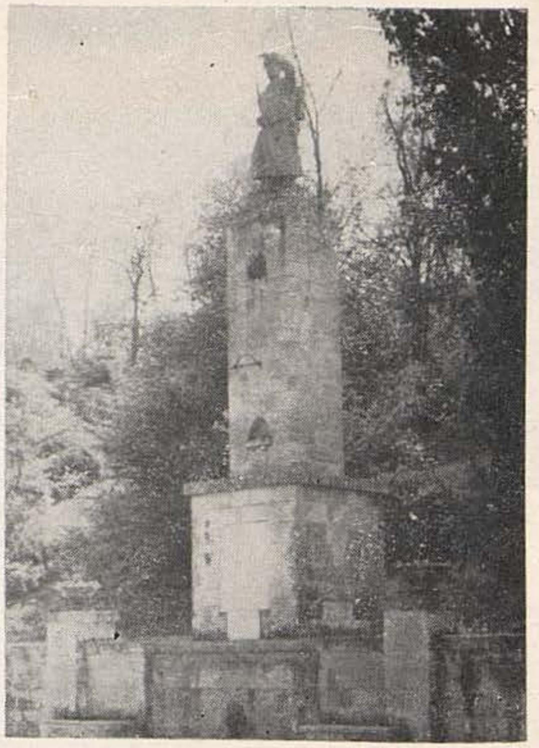

2

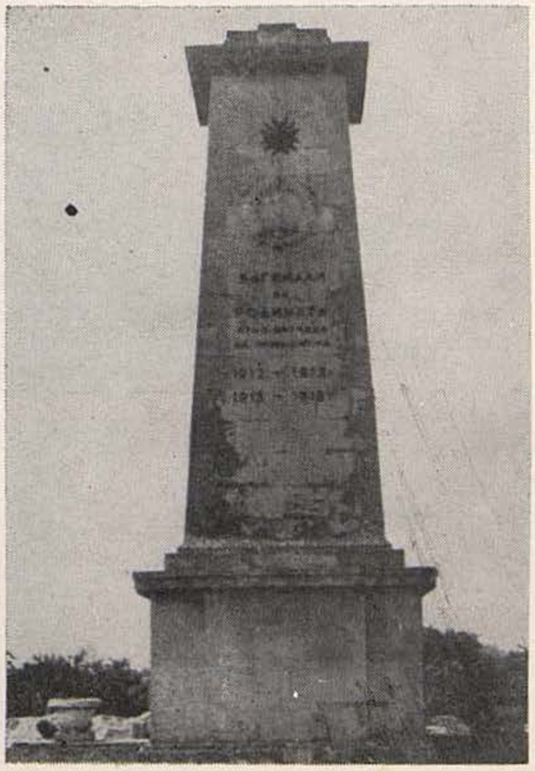

3

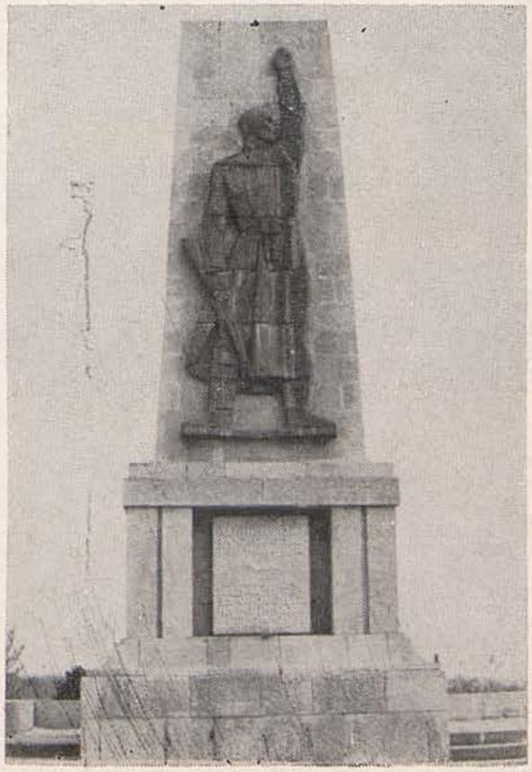

4

ТАБЛИЦА III

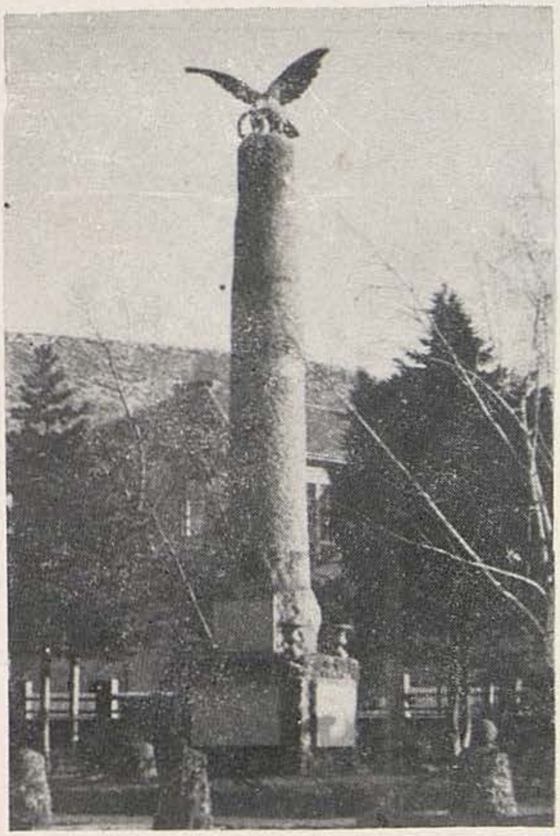

1

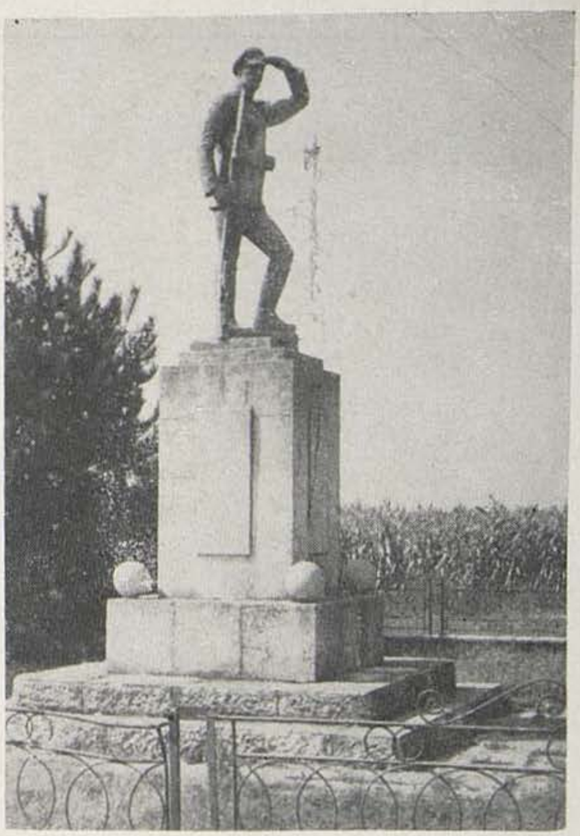

2

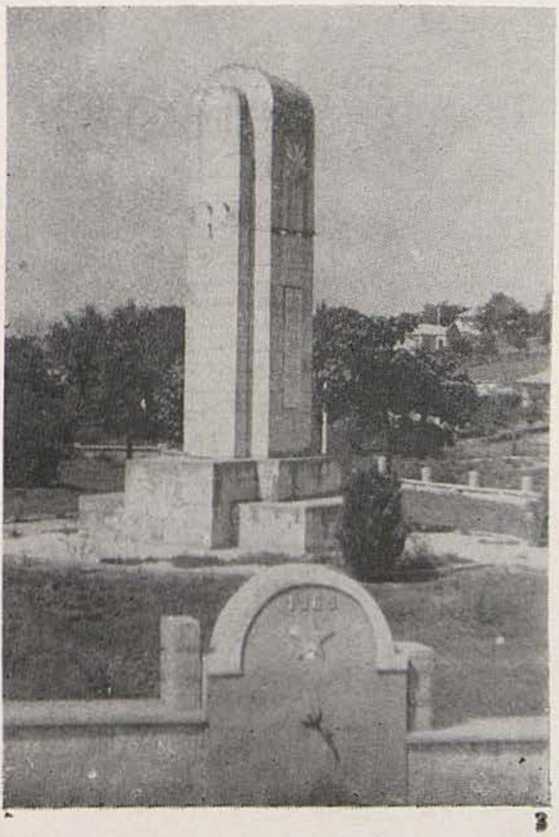

3

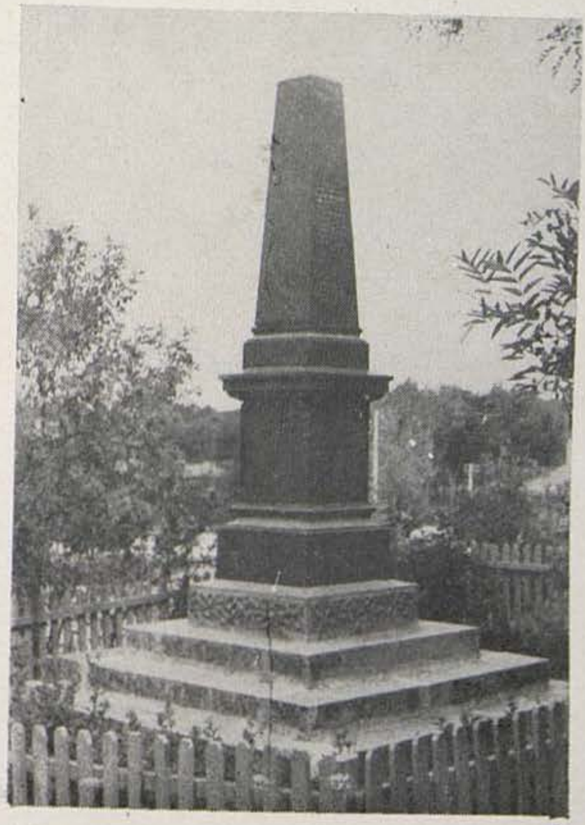

4

ТАБЛИЦА IV

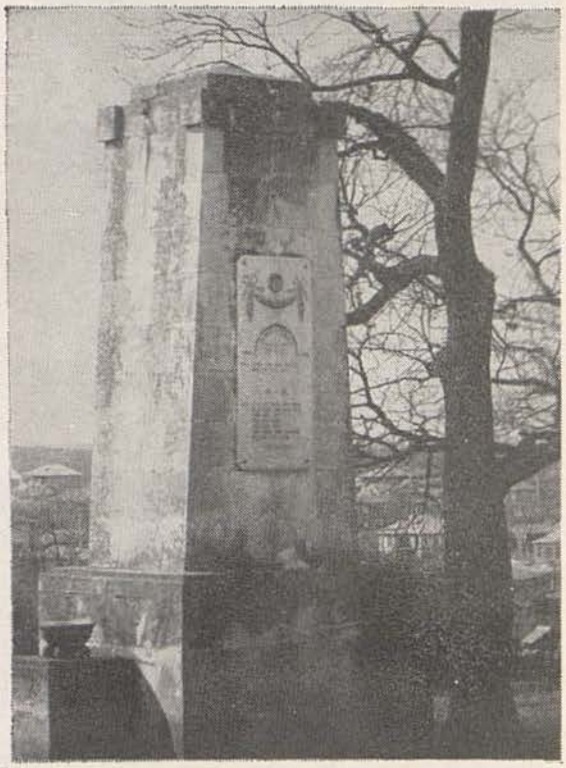

1

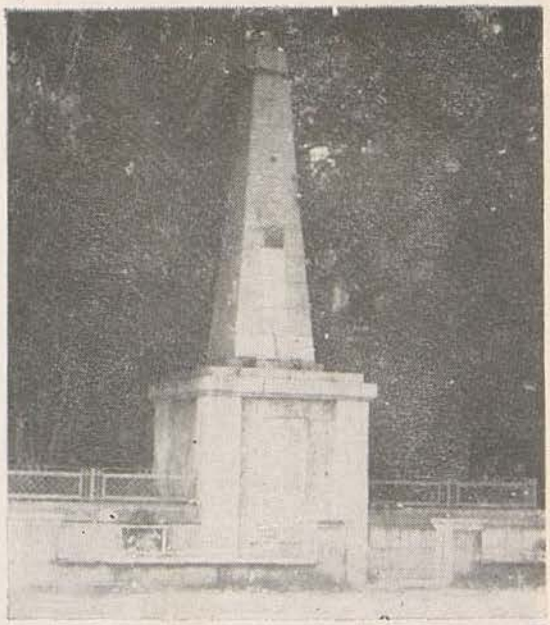

2

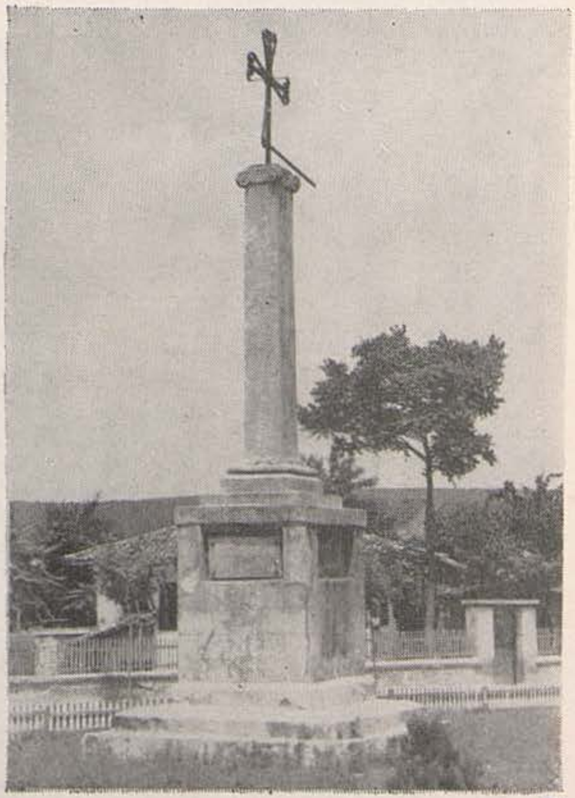

3

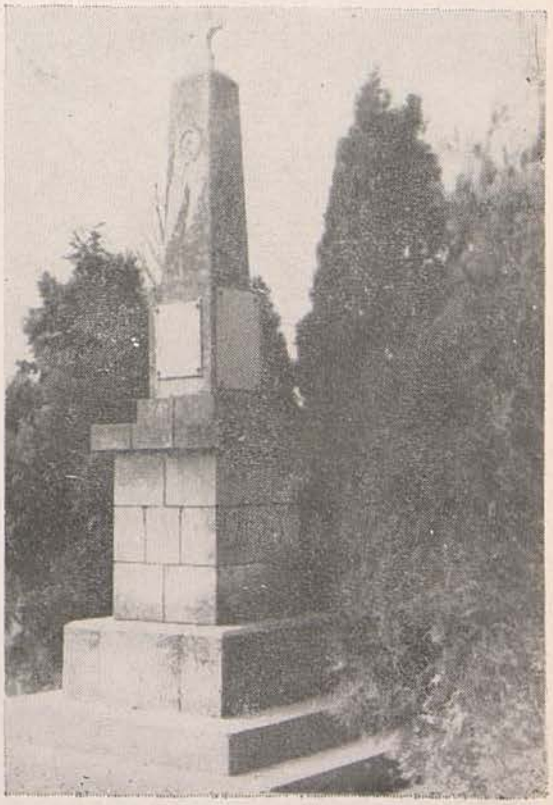

4

ТАБЛИЦА V

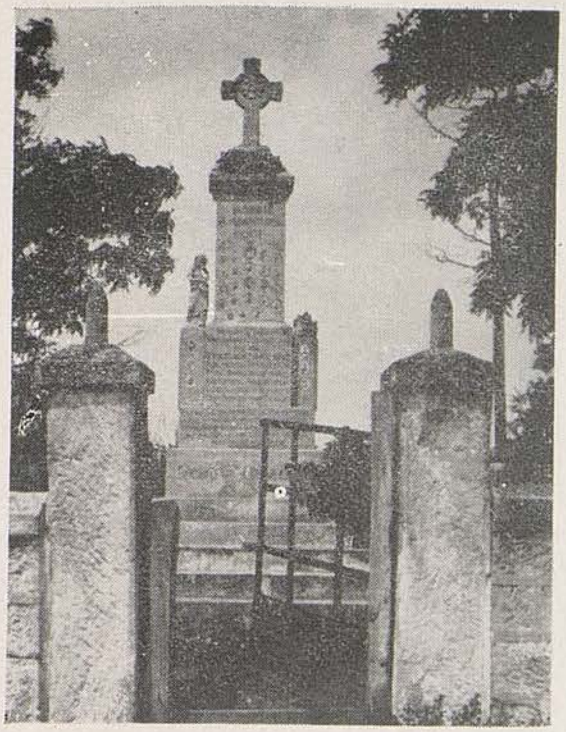

1

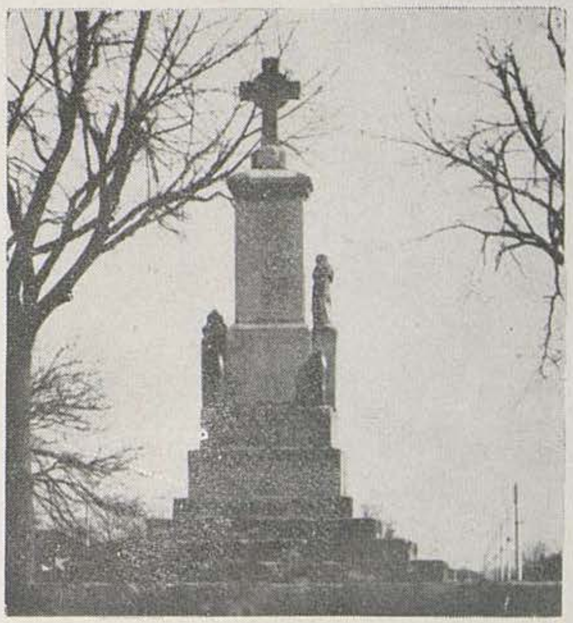

2

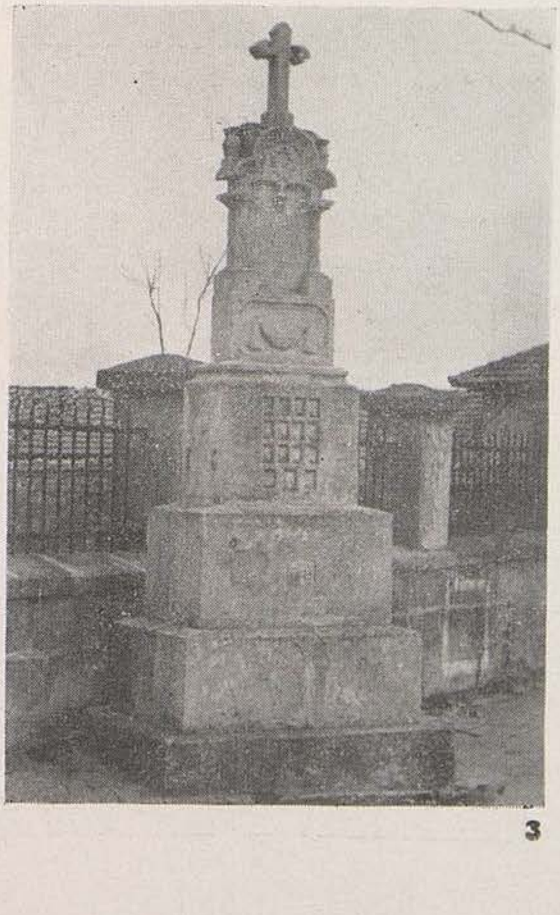

3

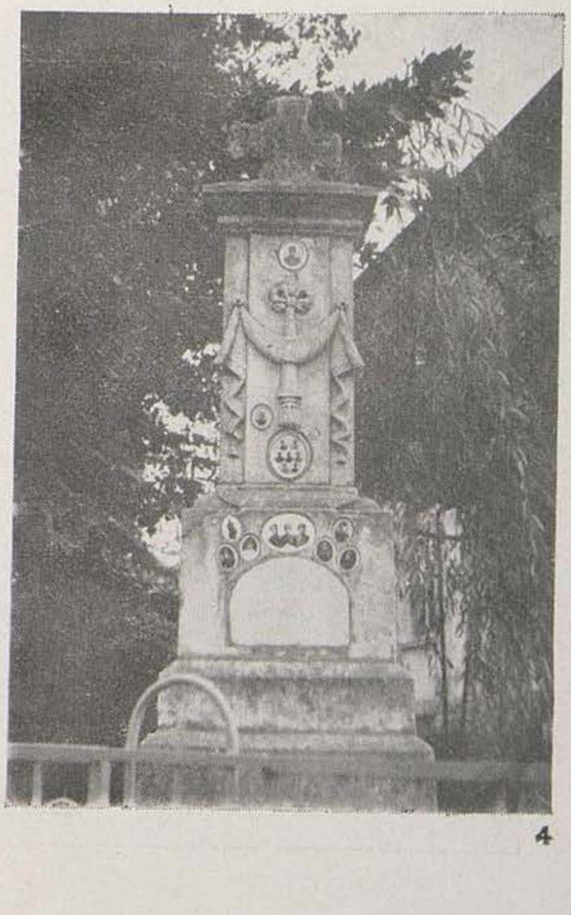

4

ТАБЛИЦА VI

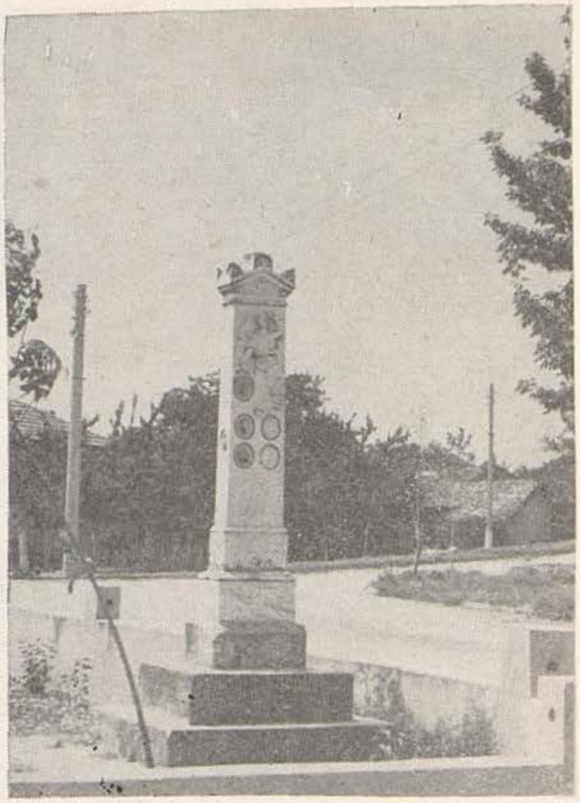

1

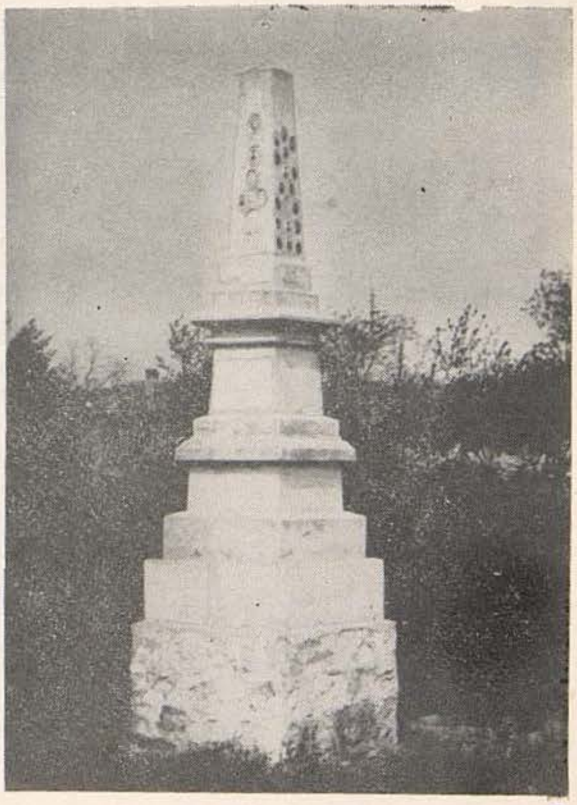

2

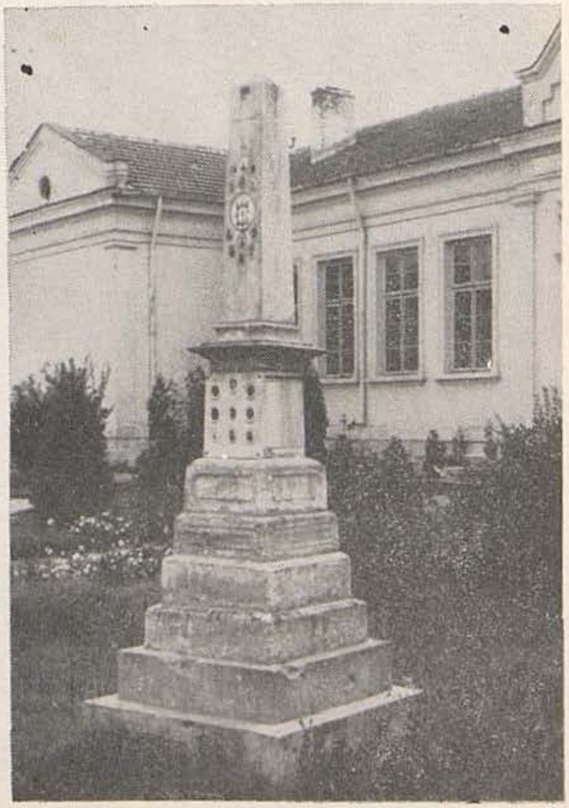

3

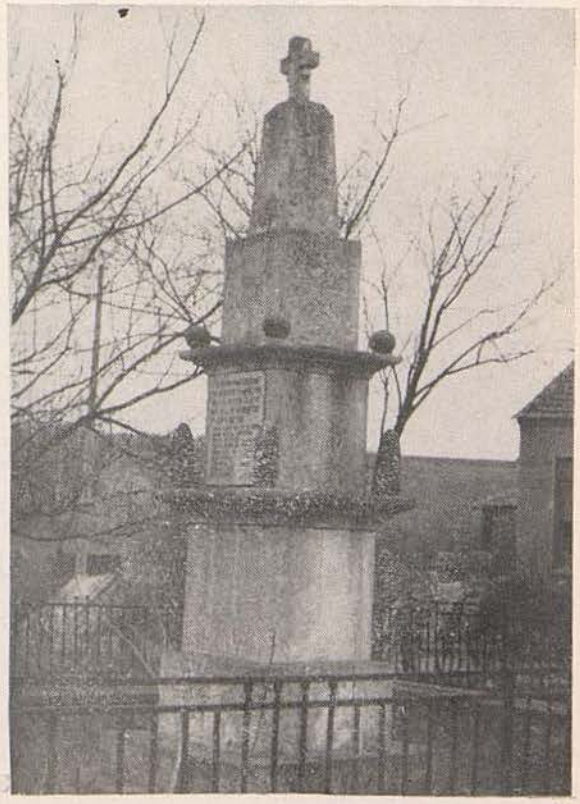

4

ТАБЛИЦА VII

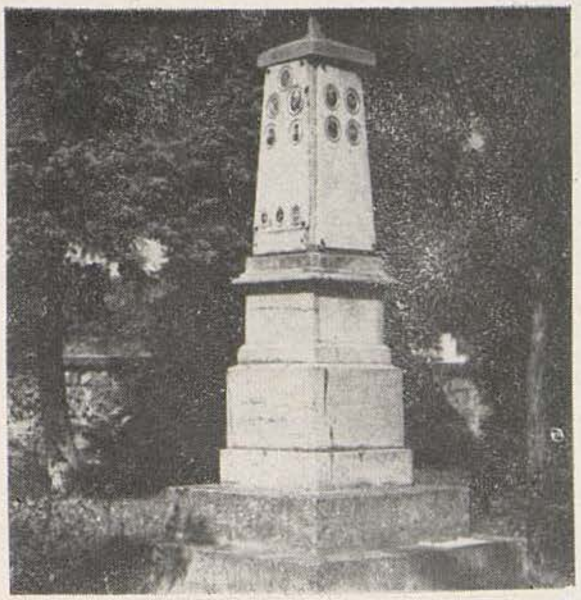

1

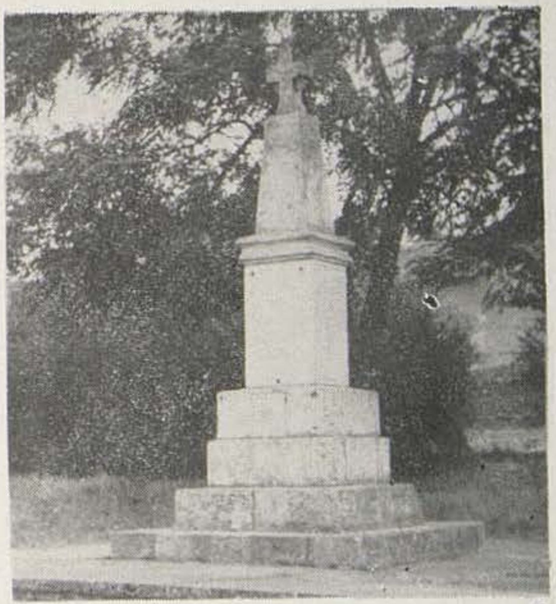

2

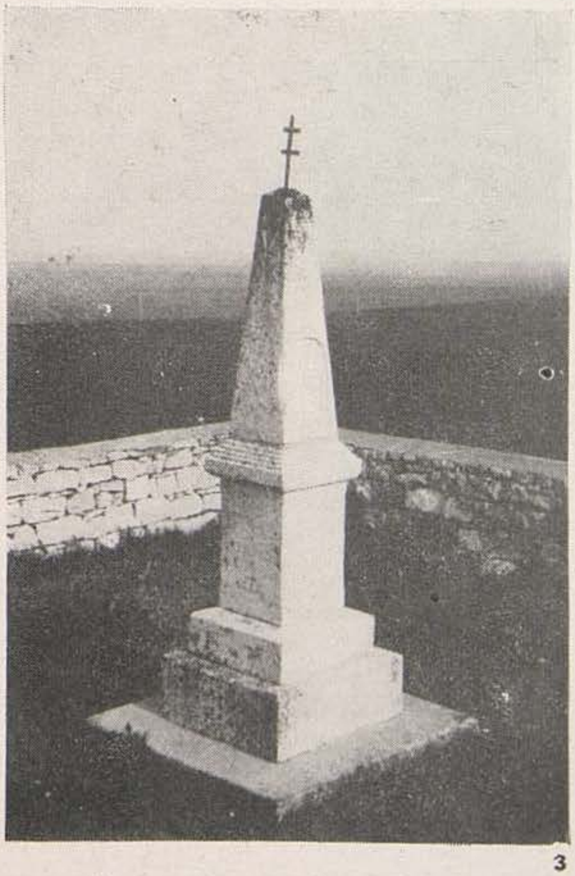

3

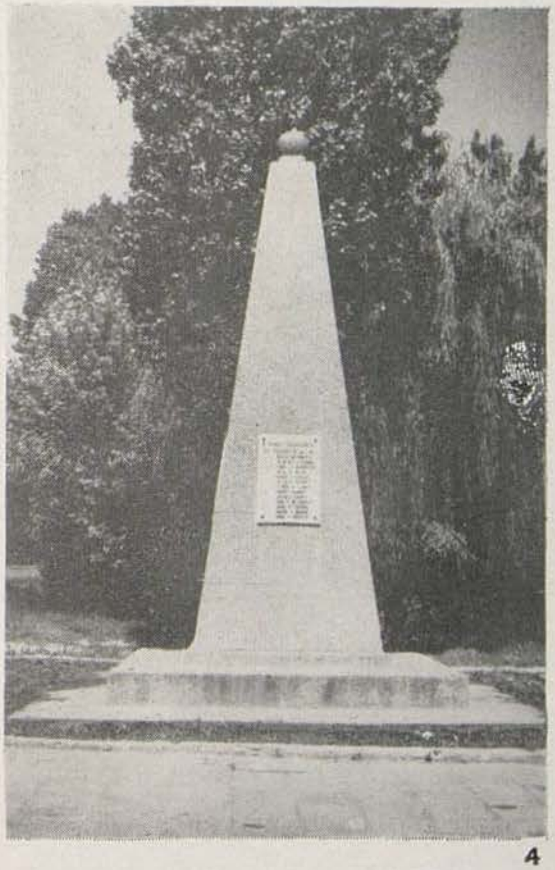

4

ТАБЛИЦА VIII

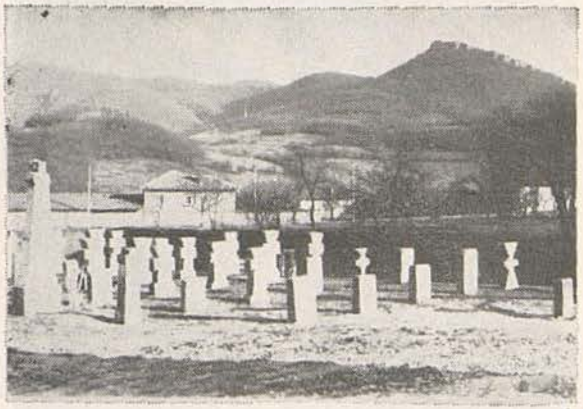

1

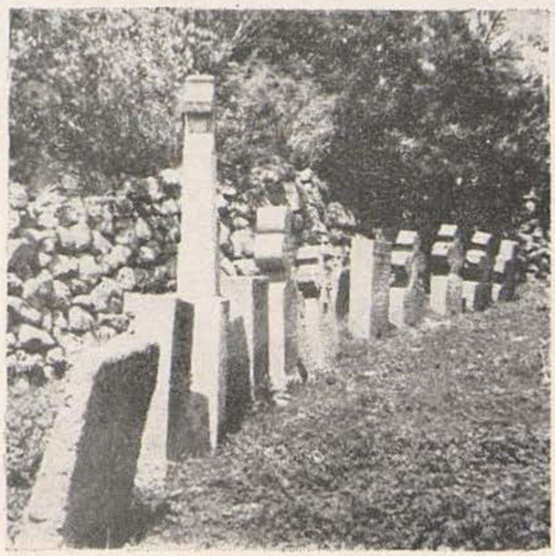

2

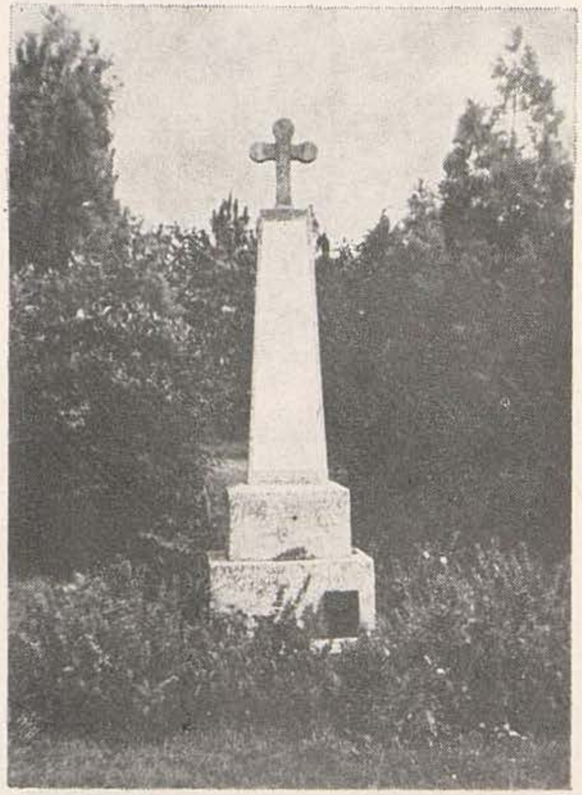

3

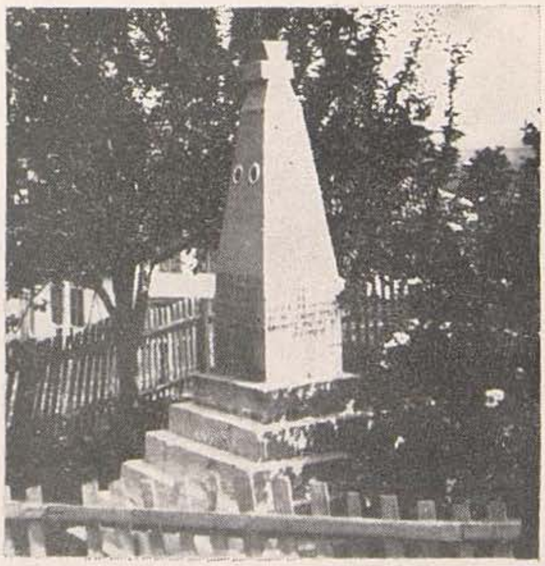

4

ТАБЛИЦА IX

2,75 лв.